

23.8(302)

722

B.S. JAMILOVA

O'ZBEK BOLALAR ADABIYOTI

CH000035857

83.8 (50'2)

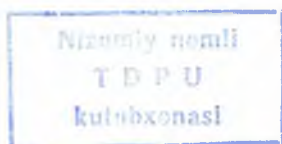
122

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

B.S. JAMILOVA

O'ZBEK BOLALAR ADABIYOTI

O'quv qo'llanma

Y-8617/2

**TOSHKENT
«NOSHIR»
2019**

UO‘K: 821.512.133-93

83.8(50‘)

J-23

Taqrizchilar:

R.Barakayev, filologiya fanlari nomzodi,

O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti bo‘lim mudiri

L.Sharipova, filologiya fanlari nomzodi, Buxoro davlat universiteti
dotsenti, O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi a‘zosi

Jamilova, Bashorat.

O‘zbek bolalar adabiyoti [Matn]: o‘quv qo‘llanma / B. Jamilova. – Toshkent: Noshir nashriyoti, 2019. – 312 b.

KBK 83.8(50‘)

“O‘zbek bolalar adabiyoti” o‘quv qo‘llanmasida bolalar adabiyoti tushunchasi haqida ma‘lumot, uning tadrijiy taraqqiyot bosqichlari, bolalar folklori va umumadabiyot bilan mushtarak hamda farqli xususiyatlari, bolalar kitobxonligining ko‘rinishlari, o‘zbek va jahon bolalar adabiyotining o‘zaro ta‘sir aloqalari, shuningdek, o‘zbek bolalar ijodkorlari asarlarining badiiy-kompozitsion, janriy, psixologik tahlili, tasnifi, mavzuiy-shakliy rang-barangligi kabilar zamonaviy innovatsion ta‘lim talablari asosida yoritilgan.

O‘zbek bolalar adabiyoti o‘quv qo‘llanmasi Oliy va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi yo‘nalishlari bo‘yicha O‘quv-uslubiy birlashmalari faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi Kengashning 2018-yil 7-dekabrda 1000-sonli buyrug‘iga asosan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9943-5485-8-9

© B. Jamilova, 2019.

© «Noshir» nashriyoti, 2019.

KIRISH

Har bir yangi davr inson tafakkurining o'zgarishi, dunyoqarashi, tushunchasida tub burilishlar ro'y berishi bilan taraqqiyot sari ilgarilab boradi. Ijtimoiy hayotdagi tadrijiy taraqqiyot, ilmfan yutuqlari kishilik jamiyatining ma'naviy olamini yuksaltirgani sayin o'z tarixi, qadriyatlari, tamadduni hamda istiqboli haqidagi qarashlari kengayadi. Buning ifodasi adabiyotda, jumladan, bolalar adabiyotida ham aks etishi tabiiy. Zotan, Istiqbolning dastlabki yillaridayoq o'zbek bolalar adabiyoti tarixi muammolarini teranroq o'rganishga kirishilib, bolalar asarlarining mavzu-mundariyasi, g'oyaviy-badiiy dolzarbligi, ijodkor uslubiga xos poetik izlanishlarga e'tibor qaratishga oid yangi tadqiqotlar yuzaga kela boshladi. Ayniqsa, o'zbek bolalar adabiyoti tarixini o'rganish masalalarida O.Safarov, S.Matchonov, R.Barakayev, Q.Qahramonov, Z.Ibrohimova, A.Rasulov, D.Rajab, K.Turdiyeva, B.Ashurov, G.Jo'rayeva, H.Nusratova kabi olimlar hamda tadqiqotchilarning maqola, monografiya, risola hamda o'quv-usuliy qo'llanmalarida o'zbek bolalar adabiyotining yetakchi xususiyatlari, bolalar ijodkorlarining badiiy-uslubiy izlanishlarini yangi davr qarashlari asosida tadqiq etish, muhimi esa bolalar adabiyoti tarixini izchil aks ettiradigan fan hamda uning ixtisoslikdagi o'rganilish darajasiga e'tibor joizligi anglashiladi. Jumladan, professor O.Safarov bu boradagi kamchiliklarni bartaraf etishni ko'zlab shunday yozgan edi: "Bolalar adabiyoti asoslarini bilmaydigan yoki chuqur egallamagan muallimlar navqiron nasl qalbiga istiqbol g'ururini, Vatan mehrini solishga, go'zallikni his qilish tuyg'ularini parvarishlashga qodir bo'la olmaydi. Maktabgacha tarbiya muassasalarida ham,

boshlang'ich sinflarda ham, hatto o'rta maktabning 5–7-sinflarida ham adabiyot darslari mundarijasini, asosan, bolalar adabiyoti namunalari tashkil etadi”¹.

Darhaqiqat, O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning 2017-yil 13-sentabrdagi “Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ib qilish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to'g'risida”gi Qarori ham yoshlarning kitobxonlik malakasini yuksak saviyaga ko'tarish uchun, avvalo, kitobxonlik ko'nikmasini bolalikdan shakllantirish lozimligi, demakki, ularning bo'lg'usi muallimlarini aynan oliygohlarda, mutaxassislik kasblarini egallash jarayonida badiiy asar mohiyatini to'g'ri ilg'ashga, adabiy janrlarni idrok eta bilishga e'tibor qaratish har jihatdan muhimligini ayonlashtiradi. Shuningdek, Prezidentimizning turli nutq va ma'ruzalarida ta'kidlanganidek, madaniyat sohasida jaholatga qarshi ma'rifat bilan kurashish, yoshlarimizni haqiqiy san'atni anglashga o'rgatish, ularning estetik olamini sog'lom asosda shakllantirish bo'yicha muhim vazifalar belgilanishi diqqatga sazovor.² O'quvchilar barcha ta'lim tizimida adabiyot fanlarini uzviylik asosida teran o'rganmas ekan, kelgusi yosh avlodlarning qalbini bolaligidanoq insoniy fazilatlar bilan kamol toptirish dushvor. Qolaversa, inson tafakkuri bir joyda to'xtab qolmaganidek, umumadabiyot, jumladan, bolalar adabiyotidagi evrilishlar ham hamisha yangi talqinlarni taqozo etadi.

Shu ma'noda, adabiyotning boshlanmasi va umumkitobxonlikning ostonasi hisoblanuvchi bolalar adabiyotini rivojlantirish u haqdagi fanning asosiy vazifasidir. Zero, o'zbek bolalar adabiyoti va folklori, uning tarixiy tadriji hamda yangi tamo-

¹ Safarov O. Oliy o'quv yurtida “Bolalar adabiyoti” fani muammolari. // Til va adabiyot ta'limi, 1994, 2-3-s., 4-6-b.

² Mirziyoyev Sh.M. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish — xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir (O'zbekiston ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvdagi ma'ruza) // O'zbekiston adabiyoti va san'ati, 2017-yil, 4-avgust.

yillarini jahon bolalar adabiyoti bilan qiyosiy o'rganish orqali jarayonning muhim xususiyatlarini oydinlashtirish; o'zbek bolalar adabiyotining badiiy jihatdan yuksak namunalariga keng e'tibor qaratish, yangi asr kichkintoylarining qiziqishlari, ruhiy, ma'naviy olami, ularning ijtimoiy hayotga munosabati masalalari aks etgan asarlar tahlili orqali talabalarda estetik, axloqiy-ma'rifiy, ijtimoiy-siyosiy tarbiyani shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

I. O'ZBEK BOLALAR ADABIYOTI VA UNING YUZAGA KELISH OMILLARI. ABDULLA AVLONIY VA HAMZA HAKIMZODA NIYOZIY – ILK BOLALAR SHOIRI HAMDA PEDAGOGIK RISOLALAR MUALLIFI

Reja:

1. O'zbek bolalar adabiyoti haqida tushuncha: istiloh, fan-niing predmeti, maqsadi va vazifalari, adresliligi.
2. Milliy uyg'onish harakati va jadid ma'rifatparvarlarining o'zbek bolalar adabiyotini yuzaga keltirishdagi roli.
3. Abdulla Avloniy — islohotchi pedagog va bolalar shoiri.
4. Hamza Hakimzoda Niyoziy — ma'rifatparvar bolalar shoiri.

Mavzuga doir tayanch tushunchalar: istiloh, milliy uyg'onish, ma'rifatparvar, jadidchilik, islohot, didaktika, folklor, kitobxonlik, pedagogik risola, xrestomatiya, omil, genezis, nasr, syujet, publitsistika, detektiv, fantastik, dilogiya.

Bolalar o'qishi uchun mo'ljallangan asarlar barcha xalqlar tarixida qadimdan davom etib kelgan. O'zbek bolalar adabiyoti ham Sharq yozma adabiyotida "pandnoma", "ma'vizatnoma", "nasihatnoma", "axloq kitoblari" singari nomlar bilan tasnif qilinuvchi asarlar zaminida voqelikka aylangan bo'lsa-da, uning shakllanishi ma'rifatparvarlik — maktab-maorif tizimi islohotlari bilan chambarchas bog'liqligi e'tirof qilinadi.

O'zbek bolalar adabiyoti takomilida, avvalo, ijtimoiy voqelik, so'ngra xalq og'zaki ijodi, didaktik adabiyot, mumtoz bolalar kitobxonligi muhim hodisa sanaladi. O'zbek adabiyotida ma'rifatparvarlik, milliy uyg'onish davri hamda jadidchilik adabiyoti istilohlari zamidida uning o'ziga xos alohida yo'nalishi yanglig' maydonga kelgan bolalar adabiyoti ham dastavval hodisa, istiloh, so'ngra mustaqil fan sifatida inkishof qilinishi yaxlit tizimni tashkil etadi, albatta.

Bolalar va o'smirlar uchun yaratilgan badiiy, ilmiy, ilmiy-ommabop va publitsistik asarlar majmui tom ma'noda bolalar

adabiyotini tashkil etsa-da, asosan, *sof badiiy asarlar* bu tushuncha mohiyatini anglatishi an'anaga aylangan. *Bolalar adabiyoti tushunchasi, avvalo, turli yoshdagi bolalar va o'smirlarga mo'ljallangan so'z san'atidir. U voqelikni aynan o'n olti-o'n yetti yoshgacha bo'lgan bolalar idroki, tasavvuri, tafakkur obrazlarida gavdalantiruvchi badiiy asar namunalari o'zida mujassamlashtiradi.*

Bolalarbop barcha asarlarda yosh avlodning dunyoqarashi, tafakkuri, o'y-kechinmalari, orzu-istaklari, voqelikka estetik munosabati o'z ifodasini topadi. Ularning aksariyati yozuvchilar (kattalar) tomonidan yaratilsa-da, voqelik bolalar dunyoqarashi nuqtayi nazaridan talqin va tadqiq etiladi, bolalar tilidan hikoya qilinadi va baholanadi. Binobarin, xuddi shu xususiyatlarni o'zida namoyon qila boshlagan o'zbek bolalar adabiyoti XX asrning 20-30-yillarida shakllanib, umumadabiyotning alohida tarmog'i sifatida maxsus yo'nalish kasb etdi. Bunda A.Avloniy, H.H.Niyoziy, Shokir Sulaymon, G'ayratiy, D.Oppoqova, G'ulom Zafariy, Elbek, Hamid Olimjon, G'afur G'ulom, Ilyos Muslim, Zafar Diyor, Sulton Jo'ra, Qudrat Hikmat, Quddus Muhammadiy, Shukur Sa'dulla, Hakim Nazir, Po'lat Mo'min kabi yozuvchi-shoirlar o'zbek bolalar *she'riyati va nasrini, dramaturgiyasi hamda publitsistikasini* shakl va mazmun, badiiylilik va obrazlilik jihatidan barqarorlashuviga katta hissa qo'shdilar. Binobarin, **o'zbek bolalar adabiyoti**, dastavval, *hodisa shaklida, so'ngra bolalar va o'smirlarga mo'ljallab, nihoyat, ularga ixtisoslashgan adabiy hodisani ifodalagan holda dunyoga keldi.* Buning tarixiy-tadrijiy taraqqiyot xususiyatlari, badiiy-uslubiy tamoyillari, ilmiy-nazariy umumlashmasi esa "Bolalar adabiyoti" deb nomlangan mustaqil fan tarixida o'z ifodasini topib kelmoqda.

Bolalar uchun maxsus badiiy adabiyot yaratish an'anasi jamiyat taraqqiyotining muhim ma'naviy ehtiyoji tarzida reallikka aylangach, uning maqsadi va vazifalari aniqlasha boradi. Badiiy adabiyot inson ruhiyatini, hatto uning shaxsiyati shakllanishi va rivojidagi o'rnining beqiyosligi bolalar adabiyotida ham yorqin ko'rina boradi. Badiiy asarning mo'jizakor ta'sir ku-

chi yosh qalblarda ezgulik, vatanparvarlik, badiiy-estetik didni shakllantirish, umuman, hayotga, butun olamga ijobiy va ijodiy munosabatda bo'lishga da'vat etadi. XIX asrning ulug' munaqqidlari V.G.Belinskiy, N.G.Chernishevskiy, N.A.Dobrolyubov asoslab ko'rsatganidek, yosh kitobxonlarga ta'lim-tarbiya berish bilan birga, ularda estetik zavq uyg'ota oladigan, qaynoq hayot manzarasini butun borlig'icha aks ettira bilgan chinakam badiiy asarlar nihoyatda zarur. Shu ma'noda, bolalar adabiyoti muto-laasida ham o'quvchining yosh xususiyatlarigina emas, asarning janriy-mavzuiy mundarijasi, ifoda uslubi va psixologik tasvirdagi o'ziga xosliklarni tadqiq etish taqozo etilayotir. Zero, yosh avlod tafakkuri, ma'naviy olamini yuksaltira olgan, bolalar qalbi-ni, zavqini uyg'otadigan, ya'ni tuyg'ulariga ham kuchli ta'sir etadigan san'at asarlarigina davrlar sinovidan o'tib kelmoqda. Shu sababli bolalar adabiyoti fanining *predmetini* bolalar va o'smirlarga bag'ishlangan asarlarning badiiy-uslubiy, mavzuiy-g'oyaviy, janriy, psixologik xususiyatlari, ularga oid ilmiy-naza-riy qarashlar, tadqiqotlar umumlashmasi, shuningdek, bolalar ijodkorlari hayoti va ijodini o'rganish kabilar tashkil qiladi. Qo-laversa, xalq og'zaki ijodi, jahon bolalar adabiyotining yuksak namunalarini o'rganish, bolalar kitobxonligi ko'rinishlari va adreslilikini oydinlashtirish fanning asosiy xususiyatlaridan hi-soblanadi.

Fanning vazifasi esa talabalarni milliy bolalar adabiyoti na-munalari bilan tanishtirish, u, dastavval, ijtimoiy voqelik, xalq og'zaki ijodining boy an'analariga ega milliy o'zbek adabiyoti va jahon adabiyoti tajribalarini o'zlashtirish orqali yuzaga kelgani-ni asoslash, nihoyat, bu adabiyotning takomili, tadriji, taraqqi-yot xususiyatlarini mavjud ijod namunalari misolida ko'rsatib berishdan iborat.

“Bolalar adabiyoti, — deb yozgan edi N.Fozilov, — nozik adabiyot. Bolalar adabiyoti biz bilgan kattalar adabiyotining boshi... Bolalar yozuvchilari o'z asarlari bilan katta adabi-yotga boshlovchi darg'alar. Bu adabiyot — hurmattalab adabi-yot, e'zoztalab adabiyot... Bolaning ko'ngli ham shunday. Uni

sindirib bo'lmaydi. Unga hamisha e'tibor darkor. Shundagina uning ko'ngli to'lib o'sadi. U — mehrtalab. Shundagina u muhabbatingiz mevasiga aylanadi, izingizni bosadi”.

Darhaqiqat, bolalarga mo'ljallangan badiiy adabiyot kichikintoylardan tashqari, dastlab, san'at asari sifatida, so'ngra, g'oyadorligi jihatdan hammabop bo'lishi mumkin ekan. Masalan, A.Obidjonning “Vatan” she'ri bugungi yosh avlod tafakkuri, o'tkir aql-idrokiga monandligi bilan e'tiborga loyiq:

— Senga bitta savol bor,
Menga quloq sol, hoy, qush.
Vayronada yashaysan,
Noming esa naq Boyqush,
Ayt-chi, nahot sen boysan?
— Asl boylik neligin
Tushunmaysan, chamasi.
Bu vayrona bo'lsa ham,
O'zirniki hammasi,
Shuning uchun men boyman!

Shoirning bolalarga xos tushuncha va tasavvurdan foydalanib, asl muddaoni ayta olgani diqqatga sazovor. Boyqushning ko'rimsizligi, buning ustiga, xarobada yashashi uning nomiga nomunosib ekanligi bolalarni qiziqtirishi tabiiy. Shoir aniq va ko'rimli timsol — boyqush hamda u yashaydigan vayrona orqali kichik maktab yoshidagi kitobxonlar uchun hali mavhum bo'lgan tushuncha — vatanparvarlik, o'ziga beklik hissini anglatishga erishgan.

Pedagogika va psixologiyada turli yosh davrlari ruhiyatining bir-biridan sezilarli farqi asoslab berilgan. Xususan, chaqaloqlik, ilk bolalik, maktabgacha ta'lim yoshi, kichik maktab yoshi, o'smirlik, o'spirinlik, yoshlik, yetuklik va keksalik davri odamning xronologik yosh ko'rsatkichlarigina emas, balki shu davrda inson ruhiyatida kechadigan hodisalar, ro'y beradigan o'zgarishlar, uning ruhiyatidagi umumiy qonuniyatlarga ko'ra ham farqlanishi ta'kidlangan. Bolalar qalbini badiiy tadqiq etish, bolalikni badiiyat ko'zgisida butun borlig'icha aks et-

tirish, aniqrog'i, bola dunyoqarashi, botiniy va zohiriy takomillashuvi hamda ijtimoiy-axloqiy jihatdan shakllanish pillapoyalarini ko'rsatishni maqsad va vazifasiga aylantira olgan bolalar badiiy adabiyoti yozuvchi oldiga g'oyat nozik masala: o'z o'quvchisining yosh xususiyatlari, ruhiyati, saviyasi va qiziqishlarini nazarda tutgan holda ijod etish vazifasini ko'ndalang qilib qo'yadi. Bolalar badiiy adabiyoti namunalari qaysi yoshdagi o'quvchiga mo'ljallanganligi - adresliligi shu ma'noda muhimlik kasb etadi. Zero, quyidagi uch asosiy davr bolalar kitobxonligida ajralib turadi:

1) maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar kitobxonligi: 2-3 yoshdan 6-7-yoshgacha;

2) kichik maktab yoshidagi bolalar kitobxonligi: 7-yoshdan 11-12 yoshgacha;

3) o'smirlar kitobxonligi: 13 yoshdan 16-17 yoshgacha.

Milliy uyg'onish harakatining bolalar adabiyotini yuzaga keltirishdagi roli. Har bir mamlakatning kelajagi ko'p jihatdan bolalar tarbiyasi va ta'limiga qaratilgan e'tiborga bog'liq. Jamiyatning bolalikka munosabati adabiyot, san'at, ta'lim tizimi vositasida yosh avlod qalbiga ta'sir qiladi va uning ma'naviy olamida bo'y ko'rsatadi. XIX asrning so'nggi choragi va XX asr boshlaridagi Turkiston o'lkasida ziyolilar — ma'rifatparvar jadidlar yoshlarning ma'naviy yuksalishida ta'lim va tarbiya dolzarb masala ekanligini anglab yetadilar.

Milliy uyg'onish, millatning o'zligini anglash jarayoni mazkur davr adabiyotining ruhi va mazmunini tashkil qilganidek, o'zbek bolalar adabiyotining rasman qaror topishi ham umumadabiy hodisaning yangi bir qirrasini sifatida maydonga keldi.

O'zbek bolalar adabiyotining chinakam mohiyatiga mos qi-yofasi XX asr boshlaridagi ma'rifatparvar pedagog va adiblar ijodida namoyon bo'lishi bejiz emas. Saidrasul Aziziy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Sadriddin Ayniy, Abdurauf Fitrat, Elbek va boshqa o'nlab ziyolilarning "usuli jadid" maktablarida tahsil oluvchi o'zbek o'quvchilari uchun yarat-

gan ellikdan ortiq alifbo va o'qish kitoblari, avvalo, bolalar-bop maxsus asarlar ijod etish an'anasini boshlab berganligi bilan diqqatga sazovor. Negaki, xalq bolalarini ma'rifatli qilishni ko'zlab ochilgan yangi usuldagi maktablar uchun o'zlari tuzgan "Kitobat ut-atfol" (Behbudiy), "Birinchi muallim", "Ikkinchi muallim", "Turkiy guliston yoxud axloq", "Maktab gulistoni" (Avloniy) "Yengil adabiyot", "Qiroat kitobi", "O'qish kitobi" (Hamza), "Tahzib us-sibyon" ("Bolalar tarbiyasi"), "Qiz bola yoki Xolida" (S.Ayniy), "O'qu" (Fitrat) singari darsliklar hayotiy voqelikning badiiy ifodasida bolalar yosh xususiyatiga alohida e'tibor qaratilgani diqqatga loyiq. Bu jihatdan R.Barakayev tadqiqoti muhim dalillarga boyligi bilan ajralib turadi.³

Bundan tashqari, o'zbek bolalar matbuoti inkishofi va ularning yosh avlodga alohida ta'siri hodisasi ham jarayon uchun yetakchi omil hisoblanadi. 20-yillar o'zbek bolalar adabiyoti matbuot sahifalarida tug'ilganligi, ular ta'lim-tarbiyani jonlantirishda samarali ta'sir ko'rsata olganligini ta'kidlovchi e'tiroflar talaygina.⁴ Haqiqatan, 1919-yil 23-mayda Samarqanddagi 1-toror bilim yurti o'quvchilari tomonidan chiqarilgan "Bolalar yo'ldoshi" jurnali o'z faoliyatini shunday da'vat bilan boshlagan edi: "Majalla ikki bo'lak berilib, avvalgi bo'lagi o'quvchilar qalamini olib borilur, keyingi bo'lagi o'quvchilar to'ldira olmaganida yozuvchilar to'dasi (hay'at tahririyati) qo'lindan o'tkazilur va mumkin bo'lgan qadar o'quvchilarga o'rin ko'proq beriladir... Turkiston o'lkasidagi yosh o'qituvchilar, albatta, bu zo'r tilak ila maydonga qo'yilgan majallaga tovush bersunlar"⁵. Muhimi esa ana shu nashrlar atrofida uyushgan Sadridin Ayniy, Rahim

³ Qarang: Barakayev R. O'zbek bolalar adabiyoti va Abdulla Avloniy ijodi. T., "Fan", 2004.

⁴ Bu haqda qarang: Oripov Q. O'zbek sovet bolalar adabiyotining vujudga kelishida matbuotning roli. (20-yillar) / Xalqlar do'stligi — adabiyotlar do'stligi. — T., 1972. — T.99. — B. 121–144; yana: Suyumov A. Bolalar jurnallari haqida // Sovet maktabi. - 1970. № 6. — B. 32–37; yana: Qoriyev B. 30-yillar o'zbek sovet adabiy jurnallari / O'zbek sovet adabiyoti tarixi. — T., 1971. — T.2. — B. 614–625.

⁵ Qarang: Bolalar yo'ldoshi. 1919. № 1. — B. 3.

Mahmudiy, Abdulxabir Abdulla o'g'li, Abdurashid Abdujabbor o'g'li kabi yozuvchi va shoirlar bolalar hayotiga oid maqola, hikoya va she'rlar yozib turishgan.

Manbalarda shu yili yana bir jurnal chiqqanligi qayd etiladi: "1919-yil may oylarida, — deb ma'lumot beradi Q.Oripov, — "Yosh sharq" nomli jurnal bosmadan chiqadi. Bu jurnalga Finkelshteyn muharrirlik qiladi, jurnalning redkollegiyasida mahalliy yoshlardan Rahim Inomov, Botu va boshqalar bor edi. Biroq bu yoshlar jurnali birinchi sonidan so'ng gazetaga aylantirildi. Ziyoy Said, Botu, Akmal Ikromov, A'zam Ayyub, Usmonxon, Julqunboy, Mirmulla, Cho'lpon, Elbeklar gazeta bilan hamkorlik qilib, uning 5-dan 10-sonigacha chiqarishga muvaffaq bo'ladilar".⁶

1921-yilning martida xalq maorifi komissarligi tomonidan "Bolalar dunyosi" nomli yana bir jurnal chop etilgan. Ushbu nashrning yetakchi maqsadlari bolalar va o'smirlarning qiziqishlari hamda yangicha qarashlarini targ'ib etish bo'lgan. U "yosh o'qituvchilar orasida ong-bilim tarqatuv yo'lida chiqarilaturg'on o'zbekcha bolalar jurnali" edi. Garchi O'zbekiston Milliy kutubxonasida mazkur nashrning bor-yo'g'i birgina soni saqlanib qolgan bo'lsa-da, unda chop etilgan maqola, she'r va hikoyalar jurnalning umumiy mundarijasi haqida tasavvur uyg'ota oladi. Jumladan, undagi Cho'lponning "Kapalak" she'ri, Majid Usmonning "Qimmatli tortiq", Subutoy, Xurshid, Zarif Vali, Rahim Solining shunga o'xshash hikoyalari, badiiy lavhalar, ya'ni "bolalarga qiziqarliq har xil hikoyacha, she'r, adabiy-tariixiy parchalar bilan ziynatlangan"ligi e'tiborga loyiq.

Bundan tashqari, o'sha yillarda davlat nashriyoti tomonidan bolalar uchun "Sharq chechagi" nomli yana bir jurnal chop etilgan. Biroq unga doir ma'lumotlar Bois Qoriyev (Oltay) ning dissertatsiyasidagina uchraydi. "Bolalar dunyosi" jurnali, — qayd etilgan mazkur tadqiqotda, — 3-4-sonlari birga "Sharq chechagi" nomida chiqdi. Bu sonda Andersenni "Margaritka", "Qush qo'shig'i" sarlavhali hikoyalarining tarjimasi beril-

⁶ Qarang: Bolalar yo'ldoshi. —1919. № 1. — B. 3.

gan. Yana, Yoqub Fayziyning “Kichkina yozuvchi” hikoyachasi, A.Qodiriyning “Julqunboy” imzosi bilan “Tayoq maktabi” sarlavhali asarlari e’lon qilindi”⁷.

Bu dalillar nashr sahifalarida ko‘proq badiiy ijod namunalari berilgani, ular asosan, bolalarga mo‘ljallab yozilganini asoslaydi. Masalan, Abdulla Qodiriyning “Julqunboy” imzosi bilan yozilgan “Tayoq maktabi”da eski maktab o‘quvchisi Muxtor timsoli, uning obrazi orqali ilm dargohlaridagi ichki tartiblar, o‘qitish usullarining qoniqarsizligi, domlarning tayoqli munosabati real aks ettirilgani qayd etilgan.

Turkistonda o‘zbek bolalar jurnallarining uzviy nashri 1929-yildan boshlangan. “O‘zbekiston Maorif xalq komissarligi tomonidan chiqarilgan oylik badiiy, tanqidiy-bibliografik “Yosh kuch” jurnali shu ma’nodagi dastlabki nashrdir. Uning maqsadi va yo‘nalishi quyidagi murojaatnomada ayonlashadi: “Bolalar! Qo‘lingizda bo‘lgan jurnalimiz sizlarni to‘plashda, uyushtirishda, tarbiyalashda katta ko‘makchidir. Jurnalga mush-tariy bo‘lishingiz yetmaydi. Unga yozuvchi bo‘lib, har xil she‘r, hikoyacha, maqolalar berib turish uchun yozg‘uvchi yosh kuch-lar jurnal tegrasiga to‘planishlari kerakdir”⁸.

1929-yilda “O‘zbekiston Markazqo‘mi qoshidagi firqa bolalar tashkiloti Markaziy byurosining fikr tarqatuvchisi” sifatida ish boshlagan “Lenin uchquni” (1991-yildan “Tong yulduzi”) gazetasini ham uzluksiz nashr sifatida e’tirof qilish lozim. Muhi-mi, shu kabi bolalar va o‘smirlar uchun maxsus chiqarilgan gazeta-jurnallar faoliyati, so‘ngra, 1925–27-yillardan boshlab “O‘zbek seksiyasi” nashriyotining (O‘zGIZ) chet el va qardosh xalqlar bolalar adabiyotidan tarjima asarlar nashr eta boshlaga-ni, qolaversa, S.Ayniy, A.Qodiriy, G‘.G‘ulom, G‘ayratiylarning bolalar uchun yozgan asarlari o‘zbek bolalar adabiyotining chi-nakam tadrijiga hissa qo‘sha oldi va bu yo‘ldagi mustahkam qadam edi. Shuningdek, Shokir Sulaymon va G‘ayratiy kabi

⁷ Qoriyev B (Olttoy). 20-yillar o‘zbek adabiyotining asosiy xususiyatlari (shu davr jurnallari asosida): filol. fanl. nomz... diss. — T., 1967.

⁸ Ramzi M. Armug‘on // Yosh kuch. 1929. — № 1. — B. 1.

iste'dodli adiblar bolalar uchun ko'plab hikoyalar va she'rlar yozgani e'tirof etiladi. Zero, o'zbek bolalar adabiyotining shakllanishida turli xil o'qish kitoblari, xrestomatiyalar, teatr asarlarining ahamiyati katta bo'lgan. Bunda Elbek muallifligidagi "O'zbekcha o'qush" kitobi ham alohida ta'kidlanadi.⁹

Umuman, o'tgan asrning 20-yillaridagi maktab darsliklari va matbuot sahifalarida e'lon qilingan bolalar adabiyoti namunalari hodisaning muayyan tizimlashuvini boshlab bergani bilan e'tiborlidir.

Bu davr **o'zbek bolalar dramaturgiyasining** shakllana boshlagani ham alohida ta'kidga loyiq. G'ulom Zafariyning 20-yillarda ijod etgan bir pardali yoki bir ko'rinishli pyesalari bolalar dramaturgiyasining **ilk qadami** sifatida qayd etiladi. Jumladan, 1915–1926-yillarda yozgan "Bahor", "Binafsha", "Quyvon", "Rahimli shogird", "Mozorlikda", "Erk bolalari", "Tatimboy ota" singari bir pardali "operetta"lari bolalar va yoshlar hayotidan olingan bo'lib, ular o'zbek adabiyoti tarixida bolalar musiqali dramasining dastlabki namunalari ekanligini professor N.Karimov alohida ta'kidlaydi.¹⁰

Bu haqda M.Olimova, B.Imomov kabi adabiyotshunos olimlarning e'tirofi ham diqqatga sazovor: "U 20-yillarning dastlabki kunlaridan boshlab, — deb yozadi tadqiqotchilar G'.Zafariy haqida, — bolalar uchun kichik-kichik sahna asarlari yaratishga kirishdi. Adib ularda xalqchil kuy-qo'shiqlardan, bolalar olamida tarqalgan o'yin usullaridan mo'l-ko'l foydalandi. Bolalarning farahli tabiat quchog'ida shod-xurram yashashlarini sahnaviy usullar yordamida jonlantirdi".¹¹ Jumladan, G'ulom Zafariyning dastlabki pyesalaridan biri "Tilak"dir (1922). U bolalarni ilm olishga, o'zaro do'stona yashash, birodarlik, zamonaga munosib ma'rifatli bo'lishga da'vat etadi. Muallif asar

⁹ Shermuhamedov P. O'zbek bolalar adabiyotining shakllanish bosqichlari. — Kitobda: O'zbek bolalar adabiyoti va adabiy jarayon. T., "Fan", 1989. — B. 23–27.

¹⁰ Qarang: Karimov N. XX asr adabiyoti manzaralari. Toshkent, "O'zbekiston", 2008. — B. 167.

¹¹ Bu haqda qarang: B.Imomov, Q.Jo'rayev, H.Hakimova. O'zbek dramaturgiyasi tarixi. Toshkent, "O'qituvchi", 1995. — B. 205.

qahramoni Murodning o'y-fikrlarini ochishda, uni individuallashtirishda sirli-romantik usullarni qo'llab, sahnaviylikka, ta'sirchanlikka erishgan. Umuman, o'zbek bolalar dramaturgiyasining 1920–80-yillardagi namunalari, ularning ayrim xususiyatlari haqida tasavvurga ega bo'lish mumkin. Ta'bir joiz bo'lsa, bu jihatlar o'zbek bolalar adabiyoti hodisasining to'lato'kis qaror topganligi va uning turli tarmoqlari ham ko'zga tashlanayotganidan dalolat edi.

Binobarin, o'zbek bolalar adabiyoti — *she'riyati, nasri va dramaturgiyasi* o'tgan asrning 20-yillarida shu zaylda qaror topib ulgurdi. A.Qodiriyning "Uloqda", "Jinlar bazmi" hikoyalari yosh qahramonlar ruhiyati talqiniga ko'ra bolalar adabiyoti hodisasining ehtiyoji bilan paydo bo'lgani-da, shu haqiqatni oydinlashtiradi.

XX asr arafasi va boshlarida bolalar uchun ixtisoslashgan maxsus badiiy adabiyot yaratish harakati yuzaga kelib, izchil tusga kira boshlagach, Sirojiyning "Bolalar adabiyoti to'g'risida bir fikr" ("Maorif va o'qitg'uchi" jurnali, 1921-yil, 3-son, 30-31-b.), "Qizil o'zbek matbuotida bolalar adabiyoti" ("Zarafshon" gazetasi, 1924-yil 21-iyun, 157-son), Zarif Bashirning "Bolalar adabiyoti kerak" ("Turkiston" gazetasi, 1923-yil, 27-aprel), G'ozii Olim Yunusovning "Bolalar adabiyoti haqida" ("Maorif va o'qitg'uchi" jurnali, 1925-yil, 3-son), Shokir Sulaymonning "Bolalar adabiyoti nashr qilish kerak" ("Qizil O'zbekiston" gazetasi, 1926-yil, 30-sentabr, 224-son) singari maqolalarida hodisaning istiloh shaklida qo'llana boshlagani kuzatiladi. Ya'ni, bolalar adabiyoti oldida turgan muhim vazifalar xususida fikr yuritilgan bu tahliliy-tanqidiy maqolalarda o'zbek bolalar adabiyotining qaror topa boshlagani ayonlashadi. "Eng nozik, eng qiyin nuqtalardan biri, — deb yozadi Sirojiy o'zining bir maqolasida, — bu haqda bolalarning tushunchalariga, ko'rishlariga, yoshlariga qarab va bolalar tili bilan anglata olmoqdir... buning uchun bolalarga asar yozadiganlar, avvalo, haqiqiy bolalik davrini o'tkazib, u davrdan qolgan jonli sezgilarni tinglamakka majburlar; ikkinchidan, bolalar ruhiyati bilan

yaqindan tanish bo'lishi, ya'ni, tarbiyachi bo'lish shartdir".¹² Abdurahmon Sa'diyning fikrlarida ham o'sha davr adabiyotshunosligidagi dolzarb muammo ilgari surilgan: "Bolalarning o'z turmushlari, o'z tillari, o'z e'klari, o'z qiziquvlari bor-dir, — deb yozadi muallif. — Bularning ruhi ham kattalarni-kidan farq qiladi. Ularning adabiyotlari ham shunga muvofiq bo'lishi kerak".¹³ Ijodkor tanlagan uslub asar tilining yoqimli, ta'sirchan chiqishiga qarab baholanishi, bolalarbop asarlarda fikrni bola tafakkuriga muvofiqlashtirib, sodda ifodalash ularning o'ziga xos uslubini belgilashi haqida keyinchalik adabiyotshunos H.Yoqubov ham to'xtalaib o'tgan. Olimning ta'kidicha, g'oyaviy boylik va murakkablik, aniq va tugal fabula, ritmik harakatni sodda ifodalagan, mayin yumorni ishlata bilgan tilnigina bola tili, deb qayd etish mumkin.¹⁴

XX asrning 20-30-yillaridan boshlab o'zbek bolalar adabiyoti ham alohida yo'nalishli ijod sohasi sifatida rivojlana boshlaydi. Bunda, jahon va rus bolalar adabiyotining ilg'or an'analari va tajribalarining ta'siri-da, ta'kidga loyiq.

Binobarin, o'zbek bolalar adabiyotining ilk qadami dastavval, o'qish kitoblari, so'ngra, bolalar matbuoti bag'rda tug'ilib, takomillashuvi, hamonki shu zaylda rivojlanayotgani diqqatga sazovor. Negaki, boshlang'ich sinf o'qish kitoblari o'z mohiyati, maqsad va vazifasiga ko'ra o'quvchilar savodxonligini ta'minlash bilan birga, badiiy adabiyotning sehrli olamiga boshlovchi tilsim hamdir.

R.Barakayev o'zbek adabiyotida bolalar uchun maxsus yaratilgan ilk alifbo Saidrasul Aziziyning "Ustodi avval" (1902) kitobi ekanini ta'kidlaydi. Shundan keyin esa Oktabrgacha (1917-yilgacha — B.J.) islohotchi pedagog va adiblarning ellikka yaqin nomdagi alifbo va o'qish kitoblari nashr qilinganini qayd etadi. Bunda Munavvarqori Abdurashidxonovning "Adibi

¹² Qarang: O'zbek bolalar adabiyoti va adabiy jarayon. T.: "Fan", 1989. — B.

¹³ O'sha joy.

¹⁴ Yoqubov H. Bolalar adabiyoti sifatini ko'taraylik. // Sovet adabiyoti. — 1936. — № 6. — B. 15.

avval" (1907), "Adib us-soniy"(1909), Serikboy Oqayevning "Xrestomatiya, ya'ni terma kitob" (1911), Qori Usmon ibn Abduxoliq Shoshiyning "Ta'limi avval" (1910), Mulla G'ulo-middin Akbariy (Kabirzoda)ning "Ta'limi soniy" (1912), Ab-duvahob ibn Abdullo Xo'qandiyning "Tahsili alifbo" (1912), Muhammadjon Rasuliyning "Bolalar bog'chasi" (1915), Mu-hammadamin Faxriddinovning "Rahbari soniy" (1916) singari alifbo va o'qish kitoblari, nihoyat, Abdulla Avloniy va Hamza Hakimzoda Niyoziy darsliklarini e'tirof qilib, ularning umumiy xususiyatlari haqida: "Yuqorida nomlari zikr etilgan alifbo va o'qish kitoblari deyarli to'lig'icha **badiiy matnlardan** tashkil top-gani sababli ularni istisnosiz, **badiiy adabiyot namunalari** sifatida ham tadqiq etish joiz", — degan mulohazani bildiradi. Va bu tipdagi kitoblarning paydo bo'lishini **o'zbek bolalar adabiyotida**-gi haqiqiy **tug'ilish**, deb hisoblaydi olim (ta'kid bizniki — B.J.).¹⁵

Bunday e'tirofni yana bir manba tasdiqlaydi: "10-yillarning boshida (1910-yillar. — B.J.), — deb yozadi B. Qosimov, — bemalol aytish mumkinki, yangi adabiyot shakllanib ulgurgan edi. Bu borada 1901-yilda chop etila boshlagan Munavvarqori-ning "Adibi avval", "Adibi soniy", Saidrasul Aziziyning "Us-tozi avval" (1902), Aliasqar Kalininning "Birinchi muallim", "Ikkinchi muallim", Rustambek Yusufbekovning "Ta'limi av-val", "Ta'limi soniy" kabi darslik va darslik-majmualari, xususan, ulardagi ixcham didaktik she'r va hikoyalar yangi adabiyotning shakllanishida ilk tajribalar vazifasini o'tadi".¹⁶

Darhaqiqat, milliy uyg'onish harakatining o'zbek bolalar adabiyotini yuzaga keltirishdagi roli ham aslida shunday dars-liklar va badiiy ijod namunalarining alohida o'rni bilan belgi-lanadi. Zero, o'zbek bolalar adabiyoti tarixini yoritishda o'tgan asr boshlarida yetishib chiqqan ko'pgina ma'rifatparvar adiblar faoliyati va ularning darsliklari muhim ahamiyat kasb etadi.

¹⁵ Qarang: Barakayev R. O'zbek bolalar adabiyoti va Abdulla Avloniy ijodi. T., "Fan", 2004. — B. 27–29.

¹⁶ Qarang: B.Qosimov va boshq. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. T., 2004. — B. 210.

Binobarin, XX asrning birinchi choragini tom ma'noda, o'zbek bolalar adabiyoti va adabiyotshunosligi shakllanib, yosh nihol singari bo'y cho'za boshlagan davr, deb aytishga asos bor. Ayni paytda uning tadrijiy taraqqiyotida **bir tomondan** ma'rifatparvarlik g'oyalari zamirida paydo bo'lgan milliy uyg'onish va jadidchilik harakati; **ikkinchidan**, uzoq asrlik mumtoz adabiyot an'alarining qayta tiklanishi; **uchinchidan**, rus bolalar adabiyotida kattalar yozuvchisi sifatida tanilgan M.Gorkiy, M.Mayakovskiy, A.Tolstoy, A.Bryusov, A.Benua, I.Repin singari san'at arboblarning bolalar uchun yozgan asarlari tarjimai ta'sirida M.Behbudiy, Abdulla Qodiriy, Abdurauf Fitrat, S.Ayniy, Elbek kabi adiblarning bolalar o'qishiga mo'ljallangan hikoya, qissa va darsliklar yaratishi; **to'rtinchidan**, ilk o'qish kitoblaridagi she'r, hikoya, masal kabi janrlarning vujudga kelgani; shuningdek, bolalar *dramaturgiyasi*, *publitsistika va adabiyotshunosligi* kabilarning qaror topishi muhim omillik vazifasini o'taydi. Ta'kidlangan ijodiy yo'nalishlar keyinchalik har biri mustaqil soha sifatida taraqqiy etgan bo'lsa-da, ularning barchasi, avvalo, bolalarga bag'ishlangan va ular haqidagi ijod namunasi ekanligiga ko'ra umumiydir.

XX asr boshlaridagi o'zbek bolalar adabiyotining maydonga kelishi, ravnaq topishida davr ijtimoiy muhitining ta'siri alohida ta'kidlandi. Chindan ham B.Qosimov ta'biri bilan aytganda, zamon yangilanish zamon edi. Millat yashamoqchi bo'lsa, hamma narsani — maktab-maorifdan jamiyat idora tuzumigacha yangilamog'i, o'zgartirmog'i lozim bir davrda *o'zbek bolalar matbuoti*, *adabiyotiga* ham asos solingani bejiz emasligi ayni haqiqatdir. Tezkorlik bilan yangi avlod tarbiyasiga kirishmoqning yagona yo'li sifatida ularga mo'ljallangan matbuot va adabiyotga ehtiyoj tug'ilgan, albatta. Shu tariqa, ma'rifatparvar pedagoglarning darsliklari, yetuk adiblarning bolalarga bag'ishlangan *didaktik hikoyalaridan bolalarga mo'ljallangan maxsus adabiyot* sari jadal qadam tashlangan. Natijada, Abdulla Avloniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy kabi ijodkorlar bu borada ham faollik ko'rsatadi.

Abdulla Avloniy (1878–1934) — islohotchi pedagog va bolalar shoiridir. Uning bolalar adabiyotiga qo‘shgan benazir xizmati o‘z darsliklardagi she‘rlari, hikoyalari, matn va masallarining bolalarbopligi bilan asoslanadi.

Jumladan, “Ikkinchi muallim”dagi “Maktabga da’vat” she’rida bevosita yosh kitobxonga murojaat qilinadi:

Boqdi gunash panjaradan bizlara,
Yotma deyur barcha o‘g‘il-qizlara.
Nola-yu faryod qilib barcha qush:
Maktabingiz vaqti, deyur sizlara.
Boshladi har kim o‘z ishin ishlara,
Siz-da turing, maktabingiz izlara.
Siz-da kitoblarni oling shavq ila,
Tez yuguring, ilm yo‘lin gezlara.

She’rda tong otishi, uyqudan uyg‘onish vaqti yetganligi o‘z ma’nosidan tashqari, ramziy ma’no ham tashiydi. Avvalo, erta tong quyoshi shiringina uxlab yotgan kichkintoy o‘g‘il-qizlarni nurlari bilan erkalab uyg‘otarkan, ularni tong qushlari — chug‘urchuqlar, bolari-yu buzoqlardan andaza olishga, ularning kundalik “mashg‘ulot”lari bor bo‘lgani kabi o‘quvchilar ham kitob-daftarini qo‘lga olib, ilm yo‘lini izlashga borishi lozimligi uqdirilgan. Shuningdek, gunash — quyosh hurlik va ozodlik ramzi, uyqu esa jaholat, g‘aflat timsoli ekani nazarda tutilsa, she’r mohiyatan o‘zlikni anglash, ilm yo‘lini kezish orqaligina maqsadga yetishish mumkinligiga da’vat etilayotir. Shu sababli shoirning “Maktab” she’rida ham murojaat obyekti asosan yosh avlod — maktab o‘quvchilari hisoblansa-da, lirik qahramon **hurlik** va **milliy xayolga** hammaning diqqatini qaratishni ko‘zlaydi:

Maktab berur Qur’on siza,
Maktab berur *iymon* siza,
Maktab berur *huron* siza,
G‘ayrat qilub o‘qing, o‘g‘lon!

Maktabdadur ilm-u kamol,
Maktabdadur husn-u jamol,
Maktabdadur *milliy xayol*,
G'ayrat qilub o'qing, o'g'lon!

She'r barmoq vaznida yozilgan bo'lib, to'qqiz banddan iborat. Avloniy an'anaviy muqaddimadan so'ng, yangi usuldagi maktab ta'rifini keltiradi. She'rning har bir misrasida maktabga rang-barang tavsif beriladi. "Maktab" so'zi she'r davomida yigirma yetti marta jaranglab, har band oxirida o'g'lonlarning unda g'ayrat bilan o'qishi uqtiriladi. She'rning birinchi bandi *a-a-a-a* shaklida qofiyalangan bo'lsa, qolgan bandlarining dastlabki uch misrasi o'zaro qofiyalanadi, to'rtinchi misra esa birinchi bandga mos ravishda takrorlanib, ritmik, kompozitsion butunlikni ta'minlaydi:

Maktab uyi — dorulomon,
Maktab — hayoti jovidon,
Maktab — safoyi qalbi jon,
G'ayrat qilib o'qing, o'g'lon!

She'rda maktabning eng osoyishta, tinch va xotirjam, yoshlar hayotining mazmuni, huzurbaxsh uy ekanligi, shuningdek, musaffolik, samimiylik, beg'uborlikka yo'g'rilgan bolalik ramzi ham teran ifodalangan. Aniqrog'i, bu ta'riflarning barchasi yaxlit holda bolalik timsolini oydinlashtiradi. Zotan, maktab va bola (o'g'lon) obrazi she'r davomida egizak tushuncha sifatida yangraydi, go'yo. Shu tariqa, maktabning barcha mo'jizalari, chunonchi, doruladab (odob-axloq uyi), Ollohning ehsoni, ajib gulzor singari o'ziga maftun qilishi, dur-u gavhar manbai, jannat eshigini ochuvchi, jaholatdan yiroqligi (qo'ying-chi, yigirma yetti sifati) kabilar bola tafakkurida yangi olam yarata oladi. Shoir bu she'rda ma'naviy san'atlardan *tansiq us-sifotdan* keng foydalangani oydinlashadi.

Muallifning "Maktab gulistoni" kitobidagi "Maktab" she'rida ham ushbu fikr mantiqan davom ettiriladi:

Firdavsi jinon maktab, nodonlarga jon maktab,
Bilgan kishiga qadrin, bir dorulomon maktab.
Johillara g'am maktab, yalqovlarga kam maktab,
Husnixat kishilarga chin ruhi ravon maktab.
Jonim, o'qungiz maktab, bor-u yo'qingiz maktab,
Sizlar uchun, avlodim, bog'-u guliston maktab.

Shunga o'xshash, "Maktab" nomli she'r A.Avloniyning "Adabiyot yoxud milliy she'rlardan 2-juzv" kitobida ham uchraydi.

Darhaqiqat, maktab mavzusi birgina A.Avloniy she'riyatida emas, balki o'tgan asr boshlaridagi har bir ziyoli, ijodkor va ma'rifatparvar adib uchun dolzarb edi. Abdulla Avloniyning she'rlarida esa aynan maktab yoshidagi kichkintoylar tasavvuri, qiziqishlari, tili va tushunchasi ustuvor. A.Avloniy bolalarga xos samimiy fikrlarini o'ynoqi satrlarda tasvirlash bilan birga, Vatan va uning qismati bilan bog'liq jiddiy mulohazalarni-da bayon etadi. Shoir Vatan ta'rifini boshlab, "Tog'laridan konlar chiqar, Yerlaridan donlar chiqar, Havosi o'ta yoqumlik, Cho'llari bor toshlik, qumlik, Toshkand emas, toshqand erur, Kesaklari gulqand erur", — deya bolalarda ona-yurtga nisbatan ulkan muhabbat uyg'otishga erishadi. Jumladan, "Vatan" nomli she'rida ona-yurtning noz-ne'matlari, boyliklari ta'rif-tavsif etiladi. Shu bilan birga, onaday aziz, mushfiq go'sha haqida lirik qahramon — yosh avlodning qayg'uli nidosi aks etadi:

Onamizsan! Bizning mushfiq onamizsan!
Javlon urib yashaydurgon xonamizsan!
Seni sotmoq mumkinmidur, o'zing o'yla,
Tiling bo'lsa, hasratlaring tuzuk so'yla..
Sotib-sotib qoladurmiz g'amga botib,
Eoyqush kabi vayronada yotib-yotib.

Shoir o'tmishda ma'rifat gulshani bo'lgan yurtimizning jaholat botqog'iga botganidan afsuslar chekib, Vatan tobora vayronaga aylanayotgani, ilm-ma'rifatga oshno bo'lishgina kishilarni bu g'amdan qutqazishini ta'kidlaydi. Shu ma'noda shoirning

“Ilma targ‘ib”, “Jaholat”, “Istiqboldan orzularim”, “Millatga salom” she‘rlari millat farzandlariga xitob tarzida bitilgan bo‘lsa ham katta-yu kichikka birdek qaratilgan. A.Avloniy shu tariqa “Birinch muallim” va “Ikkinchi muallim” kitoblarida yosh kitobxonlar tafakkuriga mos ilm xosiyati va ilmsizlik oqibati to‘g‘risida pandnoma tarzidagi satrlarni bitgan bo‘lsa, “Maktab gulistoni”dagi she‘r, hikoya va masallarda ijtimoiy dolzarb muammolarni ham qamrab olgani ayonlashadi. Zero, bunday she‘rlar orqali yosh avlodni ma‘rifatga da‘vat etish bilan birga, ularni vatanparvar, o‘z millatiga, yurtiga sadoqatli qilib tarbiyalash maqsadi ham ko‘zlangan. Muhimi esa ulardagi betakror badiiy tashbehlar, tasviriy ifoda usullari hamda so‘z san‘atiga xos nozik didning bolalar qalbiga ko‘cha borishidir. Zotan, A.Avloniy va H.H.Niyoziy bolalar adabiyotiga ilk qadamlari-dayoq alohida mehr, hurmat bilan yondashgani, o‘zlarining ulug‘ shoirlik iste‘dodidan joy ajratgani diqqatga sazovor.

“Turkiy guliston yoxud axloq” A.Avloniyning axloqiy-ta‘limiy asaridir. Bu asarda muallif o‘zining ijtimoiy qarashlarini bayon etadi. Bu asar Kaykovusning “Qobusnoma”, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”, Nosir Xusravning “Saodatnoma”, Sa‘diyning “Guliston” va “Bo‘ston”, Jomiyning “Bahoriston”, Navoiyning “Mahbub ul-qulub”, Ahmad Donishning “O‘g‘il-larga nasihat” kabi asarlari tarzidagi didaktik adabiyot namunasidir. XX asr boshlarida bunday asarni o‘zbek tilida birinchi bo‘lib Abdulla Avloniy yaratdi va ta‘lim-tarbiya ishlarida uni tatbiq etdi.

Asar katta-kichik 64 bobdan iborat bo‘lib, har bir bob ta‘lim-tarbiya masalasiga bag‘ishlanadi va biri ikkinchisini to‘ldiradi, takomillashtiradi. Yozuvchi bu asarini yaratishda xalq pedagogikasidan keng foydalangan. Abdulla Avloniy odamlarni xulq, xatti-harakat nuqtayi nazaridan ikki guruhga bo‘ladi: “Axloq ulamosi insonlarning xulqlarini ikkiga bo‘lmishlar; agar nafs tarbiyat topib, yaxshi ishlarni qilurga odat qilsa, yaxshilikg‘a tavsif bo‘lub “yaxshi xulq”, agar tarbiyatsiz o‘sub, yomon ish-

lar ishlaydurgan bo‘lub ketsa, yomonlikka tavsif bo‘lib “yomon xulq” atalur”.¹⁷

A.Avloniy bola kamolotida tarbiyaning roli juda kattaligini tushunadi va uni “yo hayot, yo mamot masalasi” deb biladi. Bu fikrning naqadar muhimligini, ta’limni tarbiyadan, tarbiyani esa ta’limdan ajratib bo‘lmasligini, bu sharqona qarash, sharqona hayot falsafasi ekanligini O‘zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti munosabatlari orqali ham dalillash mumkin. “Bu haqda fikr yuritganda, — ta’kidlagan edi I.A.Karimov, — men Abdulla Avloniyning “Tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot, yo najot — yo halokat, yo saodat — yo falokat masalasidir”, — degan chuqur ma’noli so‘zlarini eslayman. Buyuk ma’rifatparvar bobomizning bu so‘zlari o‘tgan asr boshida millatimiz uchun qanchalar muhim va dolzarb bo‘lgan bo‘lsa, hozirgi vaqtda ham biz uchun shunchalik, balki undan ham ko‘ra muhim va dolzarb ahamiyat kasb etadi”.¹⁸

Darhaqiqat, Abdulla Avloniy “Tarbiya” sarlavhasi ostida tarbiya turlari haqida fikr yuritadi. Bolani tarbiyalashda “Tarbiyaning zamoni”, “Badan tarbiyasi”, “Fikr tarbiyasi”, “Axloq tarbiyasi” kabi to‘rt asosiy omil g‘oyat muhim ahamiyat kasb qilishini ta’kidlaydi. Bola tarbiyasida muallif bola yashab turgan sharoit, muhit, kishilarning roli katta ekanligini ko‘rsatadi va bu sohada oila, maktab sharoitini ham e’tibordan chetda qoldirmaydi. Shuningdek, tarbiya bolaning axloqiga, xulq-atvoriga kuchli ta’sir etishini e’tirof qilgan muallif ota-onalarning o‘z bolalarini tarbiya qilishlariga da’vat etadi. Abdulla Avloniyning fikricha, sog‘lom fikr, yaxshi axloq, ilm-ma’rifatga ega bo‘lish uchun badanni tarbiya qilish zarur. “Badanning salomat va quvvatli bo‘lmog‘i insonga eng kerakli narsadur. Chunki o‘qumoq, o‘qitmoq, o‘rganmoq va o‘rgatmoq uchun insonga kuchli, kasalsiz jasad lozimdur”. Abdulla Avloniy ta’lim va tar-

¹⁷ Bu haqda qarang: Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. — Toshkent: “O‘qituvchi”, 1992, 3—9-b.

¹⁸ I.A.Karimov. Yuksak ma’naviyat — yengilmas kuch. — T.: “Ma’naviyat”, 2008, 62-b.

biya uzviy bog'liq ekanini ham ta'kidlaydi: "Dars ila tarbiya orasida biroz farq bor bo'lsa ham, ikkisi bir-biridan ayrilmaydurgan, birining vujudi biriga boylangan jon ila tan kabidur" — deydi.

Abdulla Avloniyning "Turkiy guliston..." asarida "Vatan-ni suymak" degan alohida fasl mavjud. Unda Vatanga shunday ta'rif berilgan: "Har bir kishining tug'ilib o'sgan shahar va mamlakati uning Vatanidir. Har bir kishi tug'ilgan, o'sgan yerini jonidan ortiq ko'radi. Hatto, hayvonlar ham. Agar birorta hayvon o'z Vatanidan — uyuridan ayrilsa, o'z yeridagidek rohatda yashamaydi..."¹⁹

Avloniy mavzuga chinakam pedagogik nuqtayi nazardan yondashadi. Vatanga berilgan ta'rif kichik yoshdagi o'quvchilar tafakkuriga mos hamda ixcham. Bu tushunchani yanada aniqlashtirish maqsadida esa hayvonlarga xos instinktini asosli ravishda misol keltiradi. Aytaylik, itni yo mushukni o'zi tug'ilib, odamlariga o'rgangan bir hovlidan boshqa bir joyga eltib qo'ysak, u ikkinchi xonadonga osonlikcha moslasholmaydi. Yo qochib ketadi, yoki yangi egalariga avvalgisidek, erkanlab, sadoqat ko'rsatmaydi. Bu holat bolalarga ham xos bo'lganidan pedagog yozuvchi Abdulla Avloniy "suymoq" — mavhum tushunchani aniqlashtirishda o'rinli qiyosdan foydalangan. Ana shundan so'ng, shoir asosiy muddaoga ko'chadi: "Biz, turkistonliklar, o'z Vatanimizni sevamiz. Arablar ham Arabistonlarini, qumlik, issiq cho'llarini, o'z yerlarini boshqa yerlardan ziyoda ko'radilar. Agar sevmasalar edi, o'z Vatanlarini tashlab ketar edilar. Bobolarimiz: "O'zga yurtda sulton bo'lguncha, o'z yurtida gado bo'l", — deyдилar".

Bundan tashqari, shoir Vatanga muhabbat motivini lirik ifodalash orqali yanada ta'sirchanlikka erishadi:

Vatan, Vatan deya jonim tanimdan o'lsa ravon,
Banga na g'am, qolur avlodima o'y-u Vatanim.
G'ubora do'nsa g'amim yo'q vujud zeri vahn,

¹⁹ Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. — Toshkent: "O'qituvchi", 1992. — B. 28.

Charoki, o'z Vatanim xokidur go'r-u kafanim.
Tug'ub o'san yerim ushbu Vatan vujudim xok,
O'lursa aslina roje' bo'lurmi man g'amnok.²⁰

Vatan tuprog'i muqaddas: unda ajdodlarimizning xoki bor, unda kelajak nasllarimizning haqi bor. Shuning uchun ham Vatanni oddiygina sevish mumkin emas, uning istiqboli uchun kuyunish, kurashish, kelgusi avlodlarga to'la-to'kis, ozod-farovon holda qoldirish hissi risolada teran aks etgan. Abdulla Avloniy ona-Vatanga mana shunday yoniq qalb bilan munosabatda bo'lishni ilgari suradi.

“Turkiy guliston yoxud axloq” asaridan “Hifzi lison” (“Tilni asrash”) maqolati ham o'rin olgan. Hamma vaqt, hamma jamiyatda millatning mavjudligini, e'tiborini belgilovchi ko'zgusi uning tili va adabiyotidir. Har bir inson, birinchi navbatda, o'z ona tilini mukammal bilishi, tilining ravnaqi, sofliqi uchun kurashishi kerakligini A. Avloniy she'riy baytlarida ham ifodalaydi. Ona tiliga nisbatan buyuk muhabbat bilan aytgan so'zlari to'g'ridan-to'g'ri o'sib kelayotgan yosh avlodga qaratilgan edi:

Ey ona til, aziz qadrdonim,
Iltifoti ruhim, rahmonim.
Tug'dig'im kundan aylading ulfat,
O'lguncha ayilma, ey jonim.
Menga ilm-u adab san o'rgatding,
Chin adib, muallim shonim.
Millatning ruhini ko'targuchisan,
Eng muqaddas karamli sultonim.²¹

Xullas, adibning har ikki “Muallim”idagi ixcham she'riy va nasriy hikoyalari, bir jihatdan, usuli jadid maktablari darsliklarining mazmun va qurilishini anglashga yordam bersa, ikkinchi tomondan muallifning pedagogik qarashlarini oydinlashtirishga

²⁰ Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. — Toshkent: “O'qituvchi”, 1992. — B. 28.

²¹ O'sha joy. — B. 33.

xizmat qila oladi. Eng muhimi esa Adulla Avloniy asarlarining mazmundorligi, unda xilma-xil maqol va masallardan keng foydalangani hamda badiiy ta'sirchanligi bilan davr bolalar adabiyotining yorqin namunasi bo'la oladi. U ijtimoiy-siyosiy qarashlarini o'quvchiga, jumladan, bolalarga nafis va zavqli libosda taqdim etadi. Shu ma'noda bunday ixcham hikoyalar va she'rlar bolalar xotirasiga osongina o'rnashib qolishiga erishiladi.

Abdulla Avloniy XIX asrdagi rus adabiyoti vakillari I.A.Krilov va L.N.Tolstoyning asarlarini o'zbek tiliga tarjima ham qilgan. Jumladan, I.A.Krilovning 21 ta masali, "Maymun ila ko'zoynak", "It ila yo'lovchi", "Qarg'a ila Zag'izg'on", "Tulki ila Qarg'a" kabi asarlarini o'zbek tiliga tarjima qilib, "Maktab gulistoni" kitobida e'lon qiladi.

Hamza Hakimzoda Niyoziy (1889–1929) – ma'rifatparvar bolalar shoiri hisoblanadi. Hamza o'zining pedagogik faoliyatini 1910-yilda Toshkentda Qashqar mahallasida maktab ochib, bolalarni o'qitishdan boshlaydi. Shu yilning oxirlarida u Qo'qondagi mahalliy rus-tuzem maktabida muallim bo'lib ishlaydi va 1911-yilda yangi maktab ochib, ta'lim-tarbiya ishlariga ba'zi o'zgartirishlar kiritadi. O'quvchilarning o'rganayotgan materialni quruq yod olishi foydasiz ekanligini aytib, sinfdan tashqari mashg'ulotlarga ko'proq e'tibor beradi, ona tili darslarini ko'paytiradi, yangi darsliklar yozadi. Bolalarning o'quv qo'llanmalar, ovqat va kiyim-kechak bilan to'liq ta'minlanmagani bu xildagi maktablarning ishlashida katta qiyinchiliklar tug'dirardi. Ammo Hamza "Jamiyati xayriya" tashkil qilib, maktabini saqlab qolish uchun kurashadi. Uning ishlari haqidagi shov-shuv Qo'qon shahridan tashqariga ham tarqala boshlaydi. Mahalliy ma'murlar bunday "xavfli ta'lim-tarbiya manbai"ga toqat qilolmaydilar va 1913-yilda maktabni yoptirishga muvaffaq bo'ladilar. Hamza o'z ona yurtini tashlab, chet elga ketishga majbur bo'ladi.

1913–1914-yillarda Hamza chet ellarda: Afg'oniston, Hindiston, Suriya, Turkiya mamlakatlarida, Makkada sayohatda

bo'ladi, u mamlakatlarda bo'layotgan o'zgarishlar, yangiliklar bilan tanishadi.

Hamza 1914-yilda Qo'qonga qaytib keladi va kambag'al yetim bolalar uchun maktab ochishga harakat qiladi. Niho-yat, "Dorul aytom" ya'ni, "Yetimlar maktabi"ni ochadi. Unga Qo'qonning har tarafidan kelgan faqir va yetim bolalar pulsiz qabul qilinib, hatto ba'zi bechorahollarga daftar ham berilgan.

Hamza ta'lim-tarbiya masalasini nazariy jihatdan ishlab chiqish bilan birga, Turkistonda maktablarni qayta qurish-ning amaliy masalalarini hal qilishda ham faol qatnashadi. U 1916-yilda Zavqiy, Ahmad Aliyev va boshqa jamoat arboblari bilan birgalikda "Farg'ona vodiysidagi musulmon aholi ora-siga xat-savod yoyish jamiyati"ni tuzadi. Jamiyat pul to'plab, boshlang'ich maktablar ochadi. Ularda darslar o'zbek tilida olib borildi.

Hamza boshlang'ich sinf o'quvchilariga mo'ljallangan darsliklari hamda she'rlari bilan o'zbek bolalar adabiyotining rivo-jiga katta hissa qo'shgan. U o'zi tashkil qilgan yangi usuldagi maktablar uchun "Yengil adabiyot", "O'qish kitobi", "Qiroat kitobi" nomidagi darsliklar yozadi, ulardagi ta'limiy-ma'rifiy ahamiyatga ega she'r, hikoya, masal hamda maqolatlari esa ay-nan o'zbek bolalar adabiyotining boshlanmasi sifatida qimmat-li. Ayniqsa, shoirning o'quv qurollari madhiga bag'ishlangan she'rlari, "Bolaning yomon bo'lmog'iga sabab bo'lgan ona-ning jazosi" she'riy hikoyasi, "Toshbaqa bilan chayon" ma-sali bolalarning yosh xususiyatlariga muvofiqligi bilan diqqat-ga sazovor. Niyoziyning "Yengil adabiyot"ida ilm va jaho-lat muqoyasasiga oid she'rlar ham mavjud. Masalan, quyidagi she'rda ilmni jannatning eshigini ochuvchi, xazinaning yo'lini ko'rsatuvchi porloq nur sifatida, maktabni esa insonning ilm-ma'rifat nuridan bahramand bo'lib, olim bo'lishidagi dastlabki bosqich — beshik sifatida tasvirlaydi:

Ilm — jannat eshigi,
Xazinaning teshigi,

Insonni olim qilan
Maktab erur beshigi.

Bunga qarama-qarshi qo'yilgan jaholatda esa do'zax, jahannam, so'qirlik, g'aflat singari tushunchalar mohiyati yorqin aks etadi.

Jahl — do'zax eshigi,
Jahannamning teshigi,
Bog'lab solan ko'zingni,
G'aflat erur beshigi.

So'ngra, olimlik xosiyati va johillik kasofati aniqroq ko'rsatib beriladi:

Olim bo'lsak dunyoda,
Kelur har ish bunyoda,
Biz ham suv ostin kezub,
Ham ucharmiz havoda.

Johil qolsak dunyoda,
Xo'rlik kelur ziyoda,
Hayvon kibi yuk tashub,
Cho'l kezarmiz piyoda.

Demak, shoir yosh avlodlarining bir kuni olimlar qatoridan o'rin olishiga, hatto suv ostini va osmonni zabt etishiga ishonadi. Kelajakka ishonch ruhi adibni bolalar uchun ko'plab darsliklar, ijtimoiy-siyosiy mavzuda, dunyoviy ilm, kasb-hunarni o'rganishga undovchi she'rlar bitishiga unday olgan. Shoirning "Qalam" g'azali yengil vazn, o'ynoqi ohangdan iborat bo'l-masa-da, mazmunan dolzarb. She'r qalam haqidagi qasida tarzida yozilgan. Lirik qahramon maktabga kelib, qalamga oshno bo'lgani va shu tufayli aqli raso, ilm-u adab egasi bo'lgani hamda barcha orzu-umidlari ro'yobga chiqqanini ta'rif-tavsif etadi:

O'qudim, chiqdi savodim, ham xatim yaxshi bo'lub,
G'ayratimga yarasha ishlar mango qildi qalam.

Harnakim yozmish qalam so'zidin aslo chiqmadim,
Ul mani ham aytganim axir bajo qildi, qalam.

Shoir bolalarni maktabga qiziqtirish, o'quv qurollariga havas uyg'otish, qolaversa, ilmning xosiyatini teran idrok etishga undaydi. Yosh lirik qahramon tilidan "Bor edi ko'nglumda bo'lmoq podsholik orzu, O'tmadi fursat bu hojatim ravo qildi qalam. Bir gadoni o'g'li erdim podsho qildi qalam", — deya uning sifatini oshiradi. Natijada insonning jamiyatdagi o'rnini, dunyoga kelishdan murodi, istiqboli hamda umr mazmuni ilmga bo'lgan munosabatiga bog'liqligi anglashiladi.

Hamzaning bolalar uchun yozgan yana bir she'ri "Bir kishining bor edi to'rt bolasi" deb nomlanadi. Aslida, bu mavzu o'tgan asr boshlaridagi o'zbek bolalar adabiyotida alohida yo'nalish sifatida ko'zga tashlanadi. O'sha davr o'qish kitoblari-dagi axloq-odob mavzusi insoniylikning turli yaxshi va yomon jihatlarini qamrab olgan. Saxiylik va baxillik, to'g'riso'zlik va yolg'onchilik, mehnatsevarlik va dangasalik, sabr va sabrsizlik, qanoat va tamagirlik, sadoqat va bevafoqlik, adolat va jabr-zulm singari insoniylikning qarama-qarshi qutblarida turgan o'nlab fazilat va illatlarning yaxshi-yu yomon jihatlari xususida fikr yuritilib, yaxshisidan o'rnak olishga, yomonidan hazar qilishga undovchi she'r, hikoyalarga keng o'rin ajratilgan. Hamzaning yuqoridagi she'ri shu mazmunni o'zida ifoda eta oladi. Unda hikoya qilinishicha, bir oilaning to'rt farzandi bo'lib, uylariga kelgan mehmonning puli yo'qoladi. U pulni hech biri oldim demaydi, ko'rganim yo'q deydi. Shunda ota bolalarni tergash befoydaligini anglab, hiyla ishlatishga majbur bo'ladi: tort bolasini ham bir uyga qamab, oldiga qorakuya qo'yadi va deydi:

Kimki rost esa gar so'zi,
Qora bo'lur o'zicha ikki yuzi;
Kimni agar yolg'on erursa so'zi,
Bor-yo'g'i qora bo'lur o'ng yuzi.

Bolalarning kattasi pulni olganligi uchun bu hiylani tushunmay, "o'ng yuzim o'zicha qora bo'lsa, chap yuzimga qoraga bo'yay", — deb kuyani surkaydi. Ota bolalarini tashqariga chiqarsa, kattasining chap yuzi qoraligini ko'radi, qolganlarining yuzi esa oq bo'ladi. Shunda kimning o'g'ri ekanligi bilinib,

xolaning puli qaytib beriladi. Shu tufayli bu fe'lini tashlagan bolani shoir yosh kitobxonlarga ibrat qilib ko'rsatar ekan, qisadan hissa tariqasida:

Kimi bo'yla xiyonat qilur,
Bir kuni o'zini shuyla xijolat qilur,

deb ta'kidlaydi.

Hamza Hakimzodaning tugallanmay qolgan "Qiroat kitobi" Avloniyning "Turkiy Guliston"iga hamohang bo'lib, uning mantiqiy davomi, hatto ma'lum jihatlardan uni to'ldiruvchi asar. "Turkiy Guliston"da avval yaxshi xulqlar, keyin yomon xulqlar xususida alohida fikr yuritilgan bo'lsa, "Qiroat kitobi"da har bir yaxshi xulq va uning ziddi bo'lgan yomon xulq xususida ketma-ket fikr yuritiladi, ma'lumot beriladi. Mavjud qo'lyozmada Hamza Hakimzoda Niyoziy kibr va tavoze', baxil va saxiy, kizb va siddiq, shitob va sabr, zulm va rahm, xiyonat va sadoqat mavzularini qalamga olgan. Biroq "Sadoqat" sarlavhasi qo'yilgan bo'lsa-da: "Endi sadoqatni xudo xohlasa, ikkinchi kitobdan boshlab o'qursiz", — deb izoh berilgan.

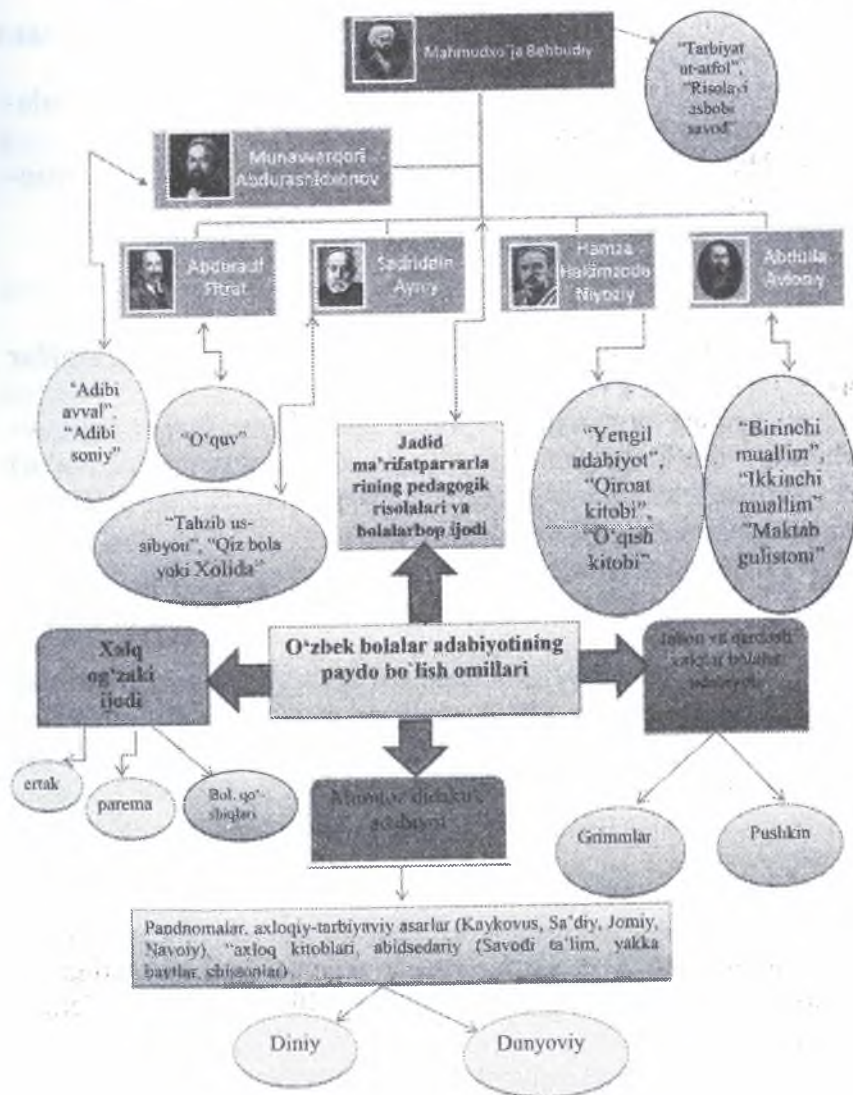
"Qiroat kitobi"dagi har bir mavzu bir darsga mo'ljallangan. Shuningdek, mavzuga hikoyat keltiriladi. Darslik bu jihati bilan Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror"idagi maqolat va hikoyatlarga ham o'xshab ketadi.

H.H.Niyoziyning "Mevalar mojarosi" turkumidagi she'rlari ham bolalarbopligi bilan diqqatni tortadi. Unda bolalarga xos xarakter-xususiyatlar, chunonchi, maqtanchoqlik, baxillik, manmanlik, chaqmachaqarlik, mushtumzo'rlik odatlari mevalar mojarosi misolida ko'rsatib berilgan.

Bundan tashqari, Hamza xalq orasidan turli mazmundagi qo'shiq va ashulalarni yig'ib, ularning ayrimlari uchun o'z davri hayot voqealarini aks ettiruvchi matnlar yozgan. Hatto u yozgan qo'shiqlarning ayrimlari hajviy holatni ifodalaydi. Shoirning bunday she'rlari uning "Oq gul", "Qizil gul", "Yashil gul", "Pushti gul", "Sariq gul", "Safsar gul" kabi ramziy nomlar bilan nashr ettirilgan "Milliy ashulalar uchun milliy she'rlar

majmuasi” kitobidan o‘rin olgan. Hamza folkloriga xos nozik poetik uslub elementlarini chuqur o‘zlashtirib, ulardagi ilg‘or gumanistik g‘oyalarni rivojlantirdi.

Quyidagi idrok xarita asosida mavzuni xulosalang.

xolaning puli qaytib beriladi. Shu tufayli bu fe'lini tashlagan bolani shoir yosh kitobxonlarga ibrat qilib ko'rsatar ekan, qis-sadan hissa tariqasida:

Kimi bo'yla xiyonat qilur,
Bir kuni o'zini shuyla xijolat qilur,

deb ta'kidlaydi.

Hamza Hakimzodaning tugallanmay qolgan "Qiroat kitobi" Avloniyning "Turkiy Guliston"ga hamohang bo'lib, uning mantiqiy davomi, hatto ma'lum jihatlardan uni to'ldiruvchi asar. "Turkiy Guliston"da avval yaxshi xulqlar, keyin yomon xulqlar xususida alohida fikr yuritilgan bo'lsa, "Qiroat kitobi"da har bir yaxshi xulq va uning ziddi bo'lgan yomon xulq xususida ketma-ket fikr yuritiladi, ma'lumot beriladi. Mavjud qo'lyozmada Hamza Hakimzoda Niyoziy kibr va tavoze', baxil va saxiy, kizb va siddiq, shitob va sabr, zulm va rahm, xiyonat va sadoqat mavzularini qalamga olgan. Biroq "Sadoqat" sarlavhasi qo'yilgan bo'lsa-da: "Endi sadoqatni xudo xohlasa, ikkinchi kitobdan boshlab o'qursiz", — deb izoh berilgan.

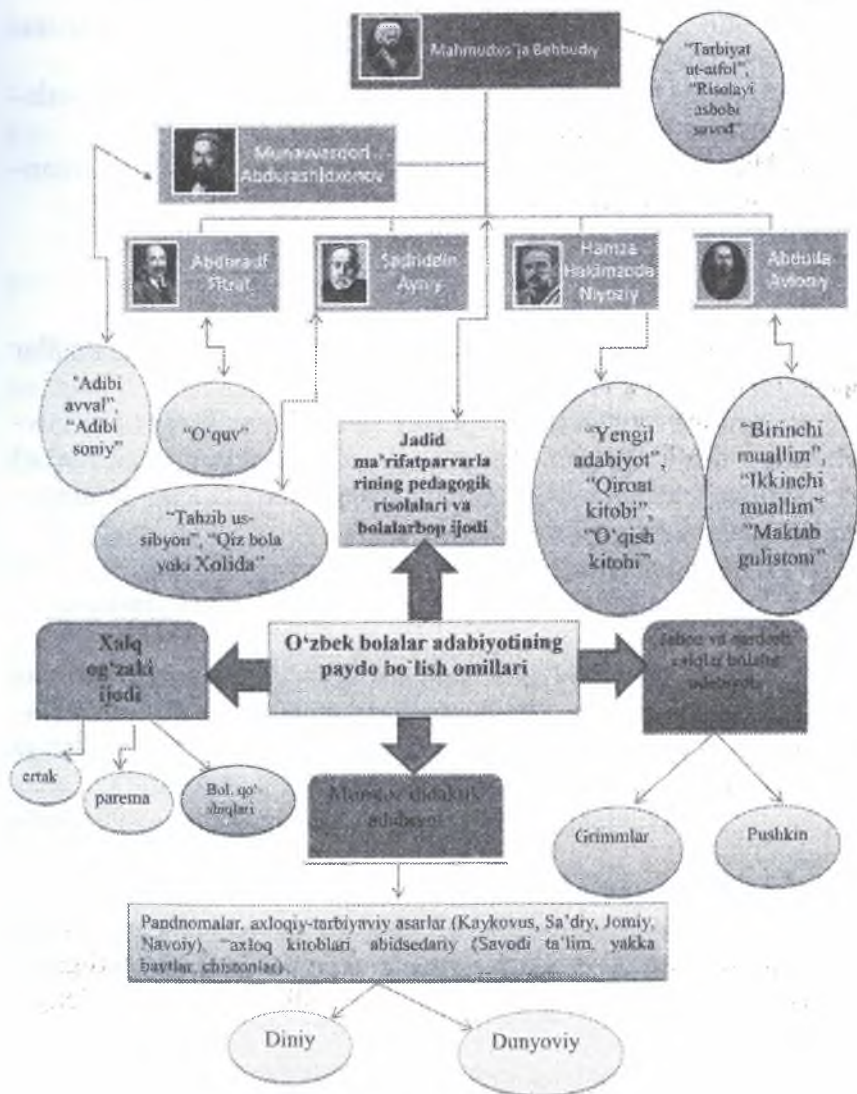
"Qiroat kitobi"dagi har bir mavzu bir darsga mo'ljallangan. Shuningdek, mavzuga hikoyat keltiriladi. Darslik bu jihati bilan Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror"idagi maqolat va hikoyatlarga ham o'xshab ketadi.

H.H.Niyoziyning "Mevalar mojarosi" turkumidagi she'rlari ham bolalarbopligi bilan diqqatni tortadi. Unda bolalarga xos xarakter-xususiyatlar, chunonchi, maqtanchoqlik, baxillik, man-manlik, chaqmachaqarlik, mushtumzo'rlik odatlari mevalar mojarosi misolida ko'rsatib berilgan.

Bundan tashqari, Hamza xalq orasidan turli mazmundagi qo'shiq va ashulalarni yig'ib, ularning ayrimlari uchun o'z davri hayot voqealarini aks ettiruvchi matnlar yozgan. Hatto u yozgan qo'shiqlarning ayrimlari hajviy holatni ifodalaydi. Shoirning bunday she'rlari uning "Oq gul", "Qizil gul", "Yashil gul", "Pushti gul", "Sariq gul", "Safsar gul" kabi ramziy nomlar bilan nashr ettirilgan "Milliy ashulalar uchun milliy she'rlar

majmuasi” kitobidan o‘rin olgan. Hamza folklarga xos nozik poetik uslub elementlarini chuqur o‘zlashtirib, ulardagi ilg‘or gumanistik g‘oyalarni rivojlantirdi.

Quyidagi idrok xarita asosida mavzuni xulosalang.

***Bilim, ko'nikma va malakani rivojlantirishga
yo'naltiruvchi savollar:***

1. Milliy uyg'onish va jadidchilik harakati hamda uning o'zbek bolalar adabiyotini yuzaga keltirishdagi roli haqida mulohaza yuriting.
2. Milliy matbuotda bolalar adabiyoti haqidagi bahslar qachon boshlangan?
3. Abdulla Avloniyning ilk bolalar shoiri va islohotchi pedagog sifatidagi faoliyatini oydinlashtiring.
4. Hamza ma'rifatparvarlik adabiyotining taniqli namoyondasi ekanligini asoslang.
5. "Turkiy guliston yoxud axloq" qanday risola?

Mavzuga oid test savollari:

1. O'zbek bolalar adabiyotini yuzaga keltirgan asosiy omillar qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

a) XX asr boshlaridagi "usuli savtiya" maktablari o'quvchilariga mo'ljallangan alifbo va o'qish kitoblari (majmualar) maydonga kelib, ularga tom ma'nodagi o'zbek bolalar adabiyotining tug'ilishi deb qarash mumkin;

b) XX asrdagi maktab darsliklari;

c) Turkistonda jadidchilik harakatining ommaviylashuvi;

d) adabiy jarayon.

2. XX asr boshlaridagi o'zbek ma'rifatparvarlik harakatining yetakchi namoyandasi, Toshkentdagi "usuli savtiya" maktablarining asoschilaridan biri, o'zbek bolalar adabiyoti taraqqiyotiga samarali hissa qo'shgan shoir qaysi javobda keltirilgan?

a) Hamza Hakimzoda Niyoziy; b) Abdulla Avloniy; c) Sadriddin Ayniy;

d) Mahmudxo'ja Behbudiy.

3. "Adabiyot yoxud milliy she'rlar" nomli to'rt qismdan iborat to'plami muallifi va uning darsliklari qaysi javobda ko'rsatilgan?

a) Hamza, "Milliy ashulalar uchun milliy she'rlar", "Yengil adabiyot";

b) Ayniy, "Tahzib us-sibyon", "Qiz bola yoki Xolida";

- c) Abdulla Avloniy, “Birinchi muallim”, “Ikkinchi muallim”;
- d) Abdurauf Fitrat, “O‘qu”.

4. *Firdavsi jinon maktab, nodonlarga jon maktab, Bilgan kishiga qadrin bir dorulomon maktab.*

Ushbu misralar bilan boshlanuvchi she‘r va to‘plam nomi hamda muallifi to‘g‘ri ko‘rsatilgan javobni aniqlang?

- a) “Yengil adabiyot”, “Maktab”, Hamza
- b) “Turkiy guliston yoxud axloq”, “Maktab”, Abdulla Avloniy;
- c) “Maktab gulistoni” kitobidagi “Maktab”, A.Avloniy.
- d) “Tahzib us-sibyon”, “Maktab”;

5. Ma‘rifatparvar adib Hamzaning bolalar uchun tashkil qilgan maktabi, darsliklari qaysi qatorda to‘g‘ri ko‘rsatilgan?

- a) Yetimlar maktabi, “Tarbiyat ut-atfol”, “Maktab gulistoni”;
- b) “Dorulyatim”, “Yengil adabiyot”, “O‘qish kitobi”, “Qiroat kitobi”;
- c) “Mardikorlar maktabi”, “Uchinchi muallim”, “Yengil adabiyot”;
- d) “Ishchilar maktabi”, “Milliy ashulalar uchun milliy she‘rlar”.

6. “Bolaning yomon bo‘lmog‘iga sabab bo‘lgan onaning jazosi” hikoyasi qaysi ma‘rifatchi adib qalamiga mansub?

- a) Hamza; b) Ayniy; c) Avloniy; d) Elbek.

7. “Tahzib us-sibyon” darsligi muallifi va nashr etilgan yili to‘g‘ri ko‘rsatilgan qatorni aniqlang.

- a) Ayniy, 1930-yil; b) Hamza, 1910-yil; c) Ayniy, 1910-yilda; d) Avloniy, 1913-yil.

8. Ayniyning 1920-yillarda nashr etgan asar nomi va uning yo‘nalishi qaysi javobda to‘g‘ri ko‘rsatilgan?

- a) “Alifbo”, husnixatni o‘rganishga;
- b) “Qiz bola yoki Xolida” qissasi, qizlar maktabiga mo‘ljallangan;
- c) “Tarbiyali bola”, axloq-odob o‘rganishga;
- d) “Odobli bola”, odob o‘rganishga.

9. Ustod Ayniyning maktab va tarbiya mavzusi ilgari surilgan asarlari qaysi javobda to‘g‘ri ko‘rsatilgan?

- a) “Qullar”, “Doxunda”, “Sudxo‘rning o‘limi”;
- b) “Odina”, “Buxoro inqilobi tarixi”;
- c) “Guli surx”, “Kulliyot”;
- d) “Eski maktab”, “Yetim”, “Esdaliklar”.

10. 1919–1921-yillarda nashr etilgan bolalar matbuoti namlari qaysi javobda to‘g‘ri ko‘rsatilgan?

- a) “Yosh kuch”, “Tong yulduzi”, “Xurshid”, “Shuhrat”;
- b) “Bolalar yo‘ldoshi”, “Bolalar dunyosi”, “Sharq chechagi”;
- c) “Samarqand”, “Oyna”, “Bolalar tovushi”, “Taraqqiy”;
- d) “Gulxan”, “G‘uncha”, “Donovord”, “Kamalak”.

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Avloniy Abdulla. Turkiy guliston yoxud axloq. — T.: O‘qituvchi, 1992.
2. Avloniy Abdulla. O‘son, millat! Nashrga tayyorlovchi va so‘z boshi muallifi B. Qosimov, Sh.Rizayev. — T.: Sharq, 1993.
3. Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. Ikki jildlik, 1-2-jildlar. — T.: Ma‘naviyat, 1998.
4. Barakayev R. O‘zbek bolalar adabiyoti va Abdulla Avloniy. — T.: Fan, 2004.
5. Niyoziy H.H. Mukammal asarlar to‘plami. 4 tomlik, 2-tom. Pedagogik risolalar. — T.: Fan, 1980; yana: Bolaning yomon bo‘lmog‘iga sabab bo‘lgan onaning jazosi. MAT, 2-t. — T.: 1981.
6. Qosimov B. Milliy uyg‘onish. — T.: Ma‘naviyat, 2002.
7. Qosimov B. va boshq. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti. — T.: Ma‘naviyat, 2004.
8. Tohir Malik. Qaldirg‘och. Qissa. — T.: Yosh gvardiya, 1987.
9. Qosimov B., Dolimov U. Ma‘rifat darg‘alari. — T.: O‘qituvchi, 1990.
10. O‘zbek bolalar adabiyoti antologiyasi. 1-qism. She‘riyat. — T.: O‘qituvchi, 2006.

II. O'ZBEK BOLALAR ADABIYOTINING SHAKLLANISH BOSQICHLARI; ADABIY ERTAKNAVISLIK AN'ANALARI

Reja:

1. Adabiy ertak va uning bolalar adabiyoti taraqqiyotiga ta'siri.
2. H.Olimjon — dostonnavis shoir.
3. Shukur Sa'dulla xalq og'zaki ijodi bilimdoni.
4. Sulton Jo'ra — o'smirlar kuychisi.

Mavzuga doir tayanch tushunchalar: *pyesa, ertak drama, kompozitsiya, motiv, ertak-qissa, hajviy hikoya, she'riy imzo, epigrama, portret-she'r, topishmoq-she'r, chistonnavislik, doston-ertak, masnaviy, poetik shakl, epik poeziya, personaj, fanatizm, punktuatsiya.*

Asosan, she'riyat va hikoyachilik bilan shakllana boshlagan o'zbek bolalar adabiyoti o'tgan asrning 30-yillaridan **adabiy ertakning** *she'riy ertak, nasriy ertak, ertak-qissa, dramatik ertak* singari xilma-xil oraliq shakllari bilan takomillasha bordi. Buning asosida XX asr boshlaridan rus adabiyoti namoyandalari I.A.Krilov, A.S.Pushkin, L.N.Tolstoy, K.D.Ushinskiy masallari, ertaklari va hikoyalarning o'zbek tiliga tarjima qilina boshlanganligi yoxud Saidrasul Aziziy va Abdulla Avloniylarning voqeaband she'rlari, masallari hamda Hamzaning xalq rivoyati asosida yozilgan "Bolaning yomon bo'lmog'iga sabab bo'lgan onaning jazosi", qolaversa, Abdulla Qodiriyning o'tgan asr 20-yillarida xalq ertagi ruhida yozilgan "Jinlar bazmi" va Abdurauf Fitratning "Qiyomat" nasriy adabiy asarlari hisoblanadi desak yanglishmaymiz. Zotan, folklor syujetlari negizida bolalarbop asarlar yozish va shu asosda realistik o'zbek bolalar adabiyotini shakllantirish hamda rivojlantirish harakati 30-yillar arafasi va davomida chinakam yangi bosqichga ko'tarildi.

Buning o'ziga xos sabablari va omillarini professor O.Safarov e'tirofidan ham uqish mumkin.²²

Anglashilishicha, *birinchidan*, xuddi shu yillarda o'zbek folklorshunosligi ancha jonlangan edi, xalq qo'shiqlari va dos-tonlari qatorida ertaklarni yozib olish va nashr etishda samarali natijalarga erishila boshlanadi. Bu ishda Elbek, G'ulom Zafariy va Shukur Sa'dulla singari bolalar adiblari ancha faollik ko'rsatadilar. Ayniqsa, Elbek bolalar folklorini to'plash yo'lida qizg'in izlanib, 1937-yilda o'zi to'plagan asarlar asosida tartib bergan "Bolalar qo'shig'i" to'plamini nashr ettiradi.

Ikkinchidan, 30-yillarning boshlarida "Bolalarga ertak kerakmi? Sehrli-fantastik ertaklar ular tarbiyasida zararli emasmi?", – degan mavzularda boshlangan qizg'in bahs xalq ertaklariga munosabatni yanada chuqurlashtirishga xizmat qiladi. Natijada, xalq ertaklari syujetlarini turli shakllarda ijodiy interpretatsiya qilish va shu asosda bolalarni xalq fantaziyasi olamiga olib kirish birmuncha jonlanadi. Bu hol bolalar epik poeziyasining yuksalishi va dramaturgiyasining oyoqqa turishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bolalarga atalgan badiiy adabiyot yaratish an'anasining dastlab adabiy ertak shaklida namoyon bo'lganligi Daniel Defo, Jonatan Svift, Jan de Lafonten, Sharl Perro, Erix Rapse, aka-uka Yakob va Vilgelm Grimmilar, Vilgelm Gauf, Hans Kristian Andersen, Karlo Kollodi, V. Jukovskiy, P.Yershov va boshqalar ijodiyotida keng miqyosda ko'zga tashlanadi. O'zbek bolalar adabiyoti vakillarining ular tajribalarini ijodiy o'zlashtira boshlashi esa jarayon qiyofasini teranroq anglatadi. Natijada, folklor va yozma bolalar adabiyoti munosabatlari ikki tomonlama chuqurlasha borgan.

Folklor va yozma adabiyot orasidagi bilvosita aloqa esa bolalar adabiyotida folklorizmning xilma-xil ko'rinishlarini yuzaga keltiradi hamda bolalar adabiyotining xalqchil, g'oyaviy-badiiy barkamolligi, qiziqarlilik va samimiy, soddaligini ta'minlaydi. Aytish mumkinki, o'zbek bolalar adabiyoti folkloriga tayan-

²² Safarov O. Bolalar adabiyoti va folklori. – Buxoro, 2007.

gan holda rivojlanish bosqichiga kiradi. Bunda quyidagi ikki yoʻnalishni alohida taʼkidlash oʻrinli:

Birinchi yoʻnalish — folklor namunalarini (ertak, masal, rivoyat, latifa kabi) bolalar yoshi, saviyasi va qiziqishiga moslashtirib qayta ishlash yoki tabdil (*interpretatsiya*) qilish. Jumladan, xalq ertaklarini bolalarga moslashtirib qayta aytish anʼanasi jahon xalqlari, xususan, rus bolalar adabiyotida anchagina tajribaga ega. Shukur Saʼdulla bu tajribani oʻrganish asosida nafaqat oʻzbek, balki, boshqa xalqlar ertaklarini ham bolalarga moslashtirib tabdil qilishda samarali natijalarga erishadi. Adib 30–50-yillar oraligʻida ellikdan ortiq xalq ertagini bolalarga moslashtirib, qayta ishlaydi va kichkintoylarga tortiq etadi. Masalan, “Ikki sandiq”, “Yoriltosh”, “Uch tulki”, “Qargʻaboy”, “Tulki bilan turna”, “Maqtanchoq quyon”, “Ayyor tulki”, “Ohanrabo” singari rasmiy ertak kitobchalar shu zaylda nashrdan chiqqan. Yoki, yozuvchining maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar uchun “Och boʻri”, “Chol bilan boʻri”, “Sholgʻom”, “Boʻgʻirsoq”, “Boʻri va echki bolalari”, “Qargʻa va qoʻzi” kabi ertaklarni qayta ishlashdagi xizmatlari eʼtiborga arzigulikdir.

Ikkinchi yoʻnalish — folklor syujetlari asosida sheʼriy, nasriy va dramatik asarlar ijod etish, yoki *stilizatsiya* xarakteridagi folklorizmlar. Bolalar ijodkorlari folklor janrlarining kompozitsion qulayligi, qiziqarli syujetlaridan foydalanib, xalq ijodiga monand syujetlar yaratadilar. Umuman, adabiy ertaklarning bolalar poeziyasini taraqqiy ettirishdagi roli eʼtirofga loyiq. S.Joʻra-ning “Qaldirgʻoch”, Z.Diyorning “Yuksak togʻ, keng oʻtloq va mard oʻrtoq haqida qissa”, Q.Muhammadiyning “Qoʻngʻizoy va sichqonboy”, “Sandal va pechka”, “Chivin urishqoq va shamol polvon haqida”, “Dono bobo va uning 101 nevarachevaralari”, Sh.Saʼdullaning “Bir tuxum tarixi”, “Bir yallachi va bir oʻyinchi”, “Yalqov ayiq”, “Ravoch haqida ballada”, “Qurumsoq”, Poʻlat Moʻminning “Kecha, bugun va erta haqida ertak”, “Tish choʻtka, paroshok va atirsovun ertagi”, “Gazpolvon ertagi”, Safar Barnoyevning “Oltin shahar haqi-

da afsona”, “Vijdon”, “Qo’g’irchoqlar podshosi”, Tunsunboy Adashboyevning “Nur daryo”, “Uch bo’taloq va sirli qovoq”, Miraziz A’zamning “Chumoljoy bilan arioyning sayohati”, “Erk qushi”, Anvar Obidjonning “Odil Burgutshoh va Zamburug’ laqabli josus haqida ertak”, Tohir Qahhorning “Ko’zga ko’rinmas maxluq”, Hamza Imomberdiyevning “Ajdah komida”, Muhammadjon Rahmonning “Momoqaymoq”, Nurali Qobulning “Odam, oyqortog’ va daydi shamol haqida ertak” kabi ko’pgina adabiy-she’riy ertaklarining axloqiy-estetik qimmat shu jihatdan diqqatga sazovor. Bu asarlar o’zbek bolalar epik poeziyasining rivojiga katta hissa bo’lib qo’shildi.

XX asrning 60–80-yillarida bolalar adabiyoti vakillarining folklorga ijodiy munosabati yanada chuqurlasha borib, natijada, bolalar epik poeziyasida she’riy adabiy ertakning qator ichki ko’rinishlari bilan birga adabiy topishmoq, adabiy tez aytilish, adabiy latifa, prozada esa adabiy nasriy ertak, ertak-qissa singari oraliq shakllar yuzaga keldi. Nasriy adabiy ertak janrida T.G’oyibov, P.Muhammadyorova, A.Abdurazzoq, M.Murodov, A.Irisov, Y.Shukurov, Y.Sa’dullayeva, S.G’afurov, R.Farhodiy va R.Tolibovlar izlangan bo’lsalar, A.Obidjon “Dahshatli Meshpolvon” (1989) ertak-qissasini yaratib, janrning yangi voqelik asosidagi jilosini ta’minlay oldi. Bugina emas, u “Pahlavonning o’g’irlanishi”, “Qo’ng’iroqli aldoqchi”, “Qorinbotir” singari ertak-pyesalari bilan folklor syujetlari tipidagi zamonaviy bolalar dramaturgiyasini boyitishga ham hissa qo’shdi.

Hamid Olimjon — bolalarning ertaknavis shoiri (1909–1944). Hamid Olimjon atoqli o’zbek shoiri, tarjimon bo’lish bilan birga o’zbek bolalar dostonchiligi taraqqiyotiga ham jiddiy ta’sir ko’rsatgan va o’zbek bolalar epik poeziyasida yangi bosqichni boshlab bergan ijodkordir. Shoirning “Oygul bilan Baxtiyor” (1937) hamda “Simurg’ yoki Parizod va Bunyod” (1939) ertak-dostonlari birin-ketin yaratilgan. Bu o’zbek bolalar epik poeziyasida yangi oraliq janr — ertak-doston shaklining qaror topishidan tashqari, folklordan ijodiy o’rganish va o’zlashtirishning ham yorqin namunalari bo’la oldi.

Hamid Olimjon bu ertak-dostonlarni bolalar uchun maxsus yozmagan albatta. Ertak-dostonlar yozilgan tarixiy sharoitga nazar solinsa, shoir izlanishlarining ijtimoiy-estetik mohiyati oydinlashadi. Shoir bolaligida tinglagan ertaklar bilan birga u o'z asari syujeti ustida ishlashda "Malikayi Husnobod", "Susambil" ertaklari syujeti, motividan, hatto "Chambil qamali" va "Jizzax qo'zg'oloni" (Fozil Yo'ldosh o'g'li asari) kabi xalq dostonlaridan ijodiy foydalangan, deyish mumkin.

Chindan ham ertak-dostonda muhabbat va baxt tarixi emas, balki unga erishish uchun kurash tarixi ertaknamo yo'sinda ifodalangan. Dostonning yetakchi obrazi hisoblanuvchi Oygul xalq ertaklaridagi o'z erki, o'z huquqi, o'z muhabbati uchun kurashib kelgan ayollarning umumlashma obrazi darajasiga ko'tarilgan.

Doston talqinidan insoniyat tarixi hamisha erk va adolat uchun kurashdan iborat bo'lib kelgan, xalq ijodiyotida ham, mumtoz adabiyotda ham bu kurash turli shakllarda, jumladan, ozod va farovon yurt shaklida talqin qilinganligi ravshanlashadi.

"Oygul bilan Baxtiyor" — xalqning o'z haq-huquqi, erki yo'lidagi kurashini ifodalasa, "Simurg' yoki Parizod va Bunyod" — mehnat ahlining halolligini, mardligini, insoniy tuyg'ularning chinakam fidoyisi ekanligini namoyon etadi. Simurg' — xalq ertaklarida ko'p uchraydigan afsonaviy qush. Uning yordamida qahramonlar eng mushkul, hatto uddalash qiyin bo'lgan ishlarni bajaradi, olis masofalarni ko'z ochib yumguncha bosib o'tadi. Ammo, Simurg' har qanday qahramonga ham yordamlashavermaydi. U ezgulik uchun kurashuvchilarga ko'makka keladi.

"Aslini olganda, Hamid Olimjon bu ertak-dostonlarini bolalar uchun yozmagan, — deb yozadi O.Safarov, — A.S.Pushkin ham o'z ertaklarini yozganida shunday yo'l tutgani ma'lum. H.Olimjon Pushkinning ertaklari ustidagi ijodiy izlanishlariga xos tajribalariga suyanib, adabiyotning mehnat ahli turmushiga kengroq va chuqurroq singishini, butun ommaning kitobxon bo'lishini nazarda tutib, shu ommabop janrga qo'l urgan edi. Binobarin, ertak-dostonlar yozilgan tarixiy sharoitga nazar so-

linsa, shoir izlanishlarining ijtimoiy-estetik mohiyati yanada ravshanlashadi. Shoir bolaligida tinglagan ertaklar silsilasida qolib ketmadi, o'z asari syujeti ustida ishlashda "Malikayi Husnobod", "Susambil" ertaklari syujetlari, shuningdek, "Erni er qiladigan xotin", "Qahramon", "Yaltillama sopol tovoq" ertaklari motivlari, hatto "Chambil qamali" va "Jizzax qo'zg'oloni" (Fozil Yo'ldosh o'g'li asari) kabi xalq dostonlaridan ham ijodiy ta'sirlandi."²³

Chindan ham ertak-dostonda muhabbat va baxt tarixi emas, balki unga erishish uchun kurash tarixi ertaknamo yo'sinda ifodalangan. Bu kurashga jamiyatda xotin-qizlar mavqeini tiklash motivi ham hamohang. Shu sababli asar voqealari markazida Oygul obrazi turadi, u voqealarni harakatlantiruvchi kuchni boshqaradi. Ertak-dostondagi obrazlar talqini, badiiy-tasviriy detallarning ifodasi chinakam xalqona motivlarda yaratilgani bilan e'tiborli. Ayniqsa, podachi bo'lsa ham Baxtiyorning portret chizgilarida xalq dostonlariga monand alp-bahodir siymosi gavdalanadi:

Go'zal edi va chinor
Qomatiga edi zor.
Ko'kraklari butun bir
Oftobni yashirardi.
Tanlariga bir umr
O't lovullab turardi.
Qilichday o'tkir edi,
Rustam kabi zo'r edi.

Baxtiyor xuddi shu fazilati bilan Oygul qalbini zabt etgandi va shu fazilatlari tufayli uning dilidagi orzularni ro'yobga chiqarishga ko'makdosh bo'la olardi. Ular hamkorlikda Susambilda "Yangi bir dunyo qura" boshladilar. Nihoyat:

Oygul himoyasida,
Baxtiyor soyasida

²³ Safarov O. H.Olimjon she'riyatida bolalik olami talqini. // *Pedagogik mahorat*, 2003, 4-son, 62–69-b.

Susambilda erkin, shod,
Yashar edi xaloyiq.
Uni butun odamzot
Xayol qilishga loyiq.

Insoniyat tarixi hamisha erk va adolat uchun kurashdan iborat bo'lib kelgan, xalq ijodiyotida ham, mumtoz adabiyotda ham bu kurash turli shakllarda, jumladan, ozod va farovon yurt shaklida ifodalanib kelingani nazarda tutilsa, H. Olimjon kishilikning shu asriy g'oyasini o'sha an'anaviy mantiq doirasida talqin qilganligi ravshanlashadi.

Shu o'rinda qiyos uchun A.S.Pushkinning adabiy ertaknavislikka qo'shgan hissasi haqida fikr yuritish hodisa mohiyatini oydinlashtiradi. Ma'lumki, A.S.Pushkin — jahon adabiyotidan o'rin olgan shoir. Ayni paytda, uning asarlari kattalar va bolalar kitobxonligida birdek mashhur. Bo'lajak shoir hali yoshligidayoq ikki yo'nalishdagi adabiy xazinadan bahramand bo'lgan: biri xalq og'zaki ijodining boy namunasi; ikkinchisi, Yevropada vujudga kelgan realistik adabiyot. Aytish mumkinki, Pushkin bolaligida eshitgan, keyinchalik yozib olgan xalq ertaklari bilan realistik adabiyot an'alarini o'z ijodida bir nuqtaga birlashtira oldi. Xususan, shoirning kichkintoylar sevib o'qiydigan adabiy ertaklari serqirra mazmunga ega. Pushkin ertaklari badiiy yuksakligi jihatdan eng salmoqli adabiy janrlar bilan bir qatorda turadi. “Сказка о попе и работнике его Балде” (1831), “Сказка о царе Салтане, о сыне его славном и могучем богатыре князе Гвидоне Салтановиче и о прекрасной царевне Лебеди” (1831), “Сказка о рыбаке и рыбке” (1833), “Сказка о золотом петушке” (1834) kabi o'nlab ertaklarning auditoriyasi nihoyatda keng: ularni butun dunyo bolalari va o'smirlari, kattalar ham sevib mutolaa qiladi. E'tiborli jihati esa Pushkinning ba'zi ertaklari syujeti Yevropa adiblarining ertaklari syujetiga hamohang. Jumladan, “Baliqchi va baliq haqida ertak” aka-uka Grimmlarning “Baliqchi va uning xotini” ertagi syujetidan deyarli farq qilmaydi. Yakob va Vilgelm Grimmlarning

shu nomdagi ertagi 1815-yilda chop etilgan “Bolalar va oilaviy ertaklar” to‘plamidan o‘rin olgan. Bu 1826-yilda V.A.Jukovskiy tomonidan rus tiliga tarjima qilingan va “Detskiy sobesednik” jurnalida e‘lon qilingan. Aytish mumkinki, A.S. Pushkin ertak syujetidan xabardor bo‘lgan.

Aka-uka Grimmlar ertagini nemis tilidan G.Petnikova ham rus tiliga tarjima qiladi.²⁴ U nasriy bayonga ega. Ertakning muqaddimaviy qismida dengiz etagida eskigina kulbada faqirona hayot kechirgan, (Жили они вместе в бедной избушке, у самого моря. Так он и жил, что все рыбу ловил) butun umri baliqchilik bilan o‘tgan chol va kampir haqida hikoya qilindi. Shundan so‘ng cholning baliqlar shahzodasini tutishi, u odam ovozida so‘zlagach, (—Послушай рыбак, прошу я тебя, отпусти меня в море! Не рыба я камбала, а очарованный принц. Ну, что тебе будет пользы в том, что ты меня съешь? Не по вкусу придется я тебе. Отпусти меня в море, чтоб снова мне плавать) cholning uni tamasiz qo‘yib yuborishi ma‘lum bo‘ladi.

Pushkin esa bu ertagida xalqona uslub, ohangni saqlagan holda uni qofiyasiz she‘r shaklida yozadi. Pushkinning bu asari ko‘p tillarda tarjima qilingan. O‘zbek adabiyotida esa bu asar iste’dodli shoir Mirtemir tarjimasi orqali mashhur. Natichada, Pushkinning “Baliqchi va oltin baliq haqida ertak” adabiy ertagi milliy bolalar kitobxonligidan ham keng o‘rin olgan. Undagi muqaddimada dengiz bo‘yidagi yerto‘lada — eski uyda o‘ttiz uch yil birga turgan chol-kampirlar haqida so‘z boradi. Yana cholning to‘r solib, baliq ovlashi, kampir esa urchuq yigirishi ta’kidlanadi. Oltin baliqning qarmoqqa ilinishida sehrli uch raqami ishtirok etgan:

To‘r solganda chol uchinchi gal
To‘rga tushmish bir mitti baliq.²⁵

Oltin baliqning odam kabi ovoz chiqarib, cholga yolborishida ham ohang o‘zgargan:

²⁴ Братья Гримм. Сказки. — Москва, 1987. — стр. 73–80.

²⁵ A.S.Pushkin. Ertaklar. —Toshkent: Sharq, 2004. — B.58–69.

– Qo'yib yubor, dengizga tushay,
To'lovim ham qiymat bo'lur, chol,
Ko'ngling ne tilasa bergayman...

Chol o'ttiz uch yil baliqchilik qilib, uning odamday so'z-laganini eshitmagandi, shu sababli unga ham hayron, ham meh-ribonlik bilan javob qaytarib (–Oltin baliq, Tangri yor bo'lsin, Kerak emas menga to'loving; mayli tushgil yashil dengizga, Erkin-erkin o'ynab yuraver!), qo'yib yuboradi.

Ana shu muqaddimadayoq, Pushkinning ertak syujetini ijo-diy qayta ishlaganligi ayonlashadi. Grimmlar ertagidagi shah-zoda baliq ohangida takabburlik seziladi, u shunchaki qo'yib yuborishni so'rab, uni yeyishdan hech naf yo'qligini aytadi. A.S.Pushkin esa adabiy ertakka xos ijtimoiy realikka tayanib, chol-kampirning o'ttiz uch yil birga yashagani, kampirning ur-chuq yigirishi, oltin baliq cholning ko'ngli tilagan narsani be-rishga tayyorligi kabilarni syujet tasviriga olib kiradi.

Ertakdagi kampir obrazi tavsifida ham mualliflarning fal-safiy-badiiy olami o'ziga xos. Grimmlar ertagida chol ko'rgan voqeasini kampirga aytganda, u muloyimlik bilan o'z istakla-rini amalga oshiradi: dastlab yangiroq boshpana so'rashni chol-ga maslahat berganda (“Эх... ведь плохо-то нам живется в бедной избушке, скверно в ней пахнет, смотри, какая она грязная, выпросил бы ты избу получше...”) baliqning ular tilagini amalga oshirishiga ishonch bildiradi (Она уж наверное выполнит просьбу. Да ведь ты же ее поймал и выпустил в море, она уж наверное все сделает. Ступай, счастливой тебе дороги...).

Kampir keyingi gal yangi uy, qasr so'raganda, yoxud, ma-lika, imperator, Rim papasi bo'lishni orzu qilganda ham cholga munosabati o'zgarmaydi, aksincha, u har bir orzusi ro'yob-ga chiqqach muloyimlik bilan, cholga nisbatan mehri iyib, “Ko'ryapsanmi, qanday yaxshi?”, “Ha, nima axir, bu ajoyib-ku?”, – degan iqrorlarida, birga yashashda davom etishida ko'zga tashlanadi. Ya'ni, ertak qahr-g'azabdan xoli, chol-kam-

pir munosabatida ham hech nima o'zgarmaydi. Faqat, kampir quyosh va oyning chiqishi-yu botishini ham o'zi belgilamoqchi, ya'ni ollohga teng (Bog) bo'lishni istaganda, ular eski kulba yonida teshik tog'orasi bilan qoladi.

Pushkin asarida esa bu holatlarning har birida kampir xarakterining o'zgarishlarini ko'rsatish orqali, nafs o'p'qoniga giriftor bo'lgan inson ruhiyati, qiyofasini ochib berishga e'tibor qaratadi. Masalan, chol oltin baliqni qo'yib yuborganini aytishi bilanoq, kampir g'azabga minib, qarg'ay ketadi:

— Ey tentak chol, go'l, devona chol!
Ololmabsan baliqdan to'lov!
Hech bo'lmasa bitta tog'ora
Olmaysanmi, undan axir sen,
Tog'oramiz, bilasan teshik!

Yangi tog'oraga, so'ngra, uyga ega bo'lgan kampirning jag'i endi battar ochiladi: "Kir tog'ora boy qilarmidi", "Kelib-kelib uy so'rabsan-da", — deya begoyimlikni orzu qiladi. Begoyim bo'lgach esa, cholini otxonada ishlatadi. Erini qora dehqon o'rnida ko'rib, uni tahqirlaydi. Xususan, u malika bo'lganda, chol "Shoyad endi to'lgandir ko'ngling!", — deya ta'zim qilib, hol-ahvol so'raganda uni "Tez haydang!" — deb yasovullariga buyuradi. Olomon cholni "ko'rpangga qarab oyoq cho'z", — deganday mazax qiladi. Shu tariqa, kampir qahrga minib, to-bora quturadi.

Pushkin kampir xarakterini tasvirlashda real manzara yaratadi: uning, dastlab, o'zini zarur narsalarnigina istayotgandek tutib, keyin esa Oltin baliqchaga ushalmas orzularini ro'yobga chiqarish vositasi sifatida qarab, ko'proq va yana mo'lroq narsalar ko'ngli tusagan, moddiyat girdobiga cho'kkan nafs timsoli darajasiga ko'taradi. Ayni paytda, inson nafs botqog'iga botgani sayin, o'zini idora qilolmay qolishi, qolaversa, tekin erishilgan mol-u davlat omonatligi, u birpasda yo'qqa chiqishi bu obraz talqinida yorqinroq namoyon bo'ladi. Kampirdagi shafqatsizlik, qahr va xudbinlik insonning ochko'zligi hamda ahmoqligi

tufayli tabiatidagi mutanosiblik buzilishi fojeiy ko‘rinish tus olgan. Shoir shunday g‘oyani ilgari suradi: kimdir o‘z nafs, boyligi uchun tabiat qonuniyatlarini buzishi, birovning erkiga, ozodligiga ega chiqishi aslo mumkin emas. Ma’naviy qashshoq kishi hech qachon boy bo‘lolmasligi ham “Eski hammom, eski tos” qabilidagi hikmatni asoslaydi. Binobarin, ertak oxirida barcha narsalarning tartibi o‘z o‘rnini topishi, chol o‘z kampirini o‘sha yerto‘la va teshik tog‘ora oldida ko‘rishi shunga ishoradir.

Demak, bir xil syujetdan o‘sib chiquvchi ertaklar zamirida turli xalqlarning hayotiy va xayoliy qarashlari, ijtimoiy davr voqeligi ifodasi, ijodkorning g‘oyaviy va badiiy olami o‘ziga xos tarzda aks etadi hamda ma’no anglatadi. Zotan, A.S.Pushkin ertagida o‘zi yashagan zodagonlik, hukmdorlik ijtimoiy davri hamda mavjud adabiy an‘analar ta’siri yorqin seziladi. Shoir xalq ijodiyoti namunalaridan inson psixologiyasi, tafakkuri hamda qiziqishlarini badiiy ifodalashda unumli foydalangani, xususan, ertaklar tilsimiga ijodiy yondashganligini uqish mumkin. Zero, uning yoshi yozuvchilarga ko‘proq ertaklar o‘qishni maslahat berishi bejiz emas. Xuddi shu kabi o‘zbek adabiyotining ulug‘ shoiri H.Olimjon adabiy ertaklarida zamon va makon, ijtimoiy-siyosiy tuzumning muammolari, fojeiy qismatlar ifodasi albatta aks etadi.

Binobarin, H.Olimjonning “Oygul bilan Baxtiyor”, “Simurg‘ yoxud Parizod va Bunyod” ertak-dostonlari xalq ertaklarining ijtimoiy-axloqiy mundarijasini xalqona ohang va poetik vaznda realistik ifoda etganligi bilan ahamiyatli va e’tirofga sazovordir.

Shukur Sa’dulla (1912–1972) — xalq og‘zaki ijodi bilimdoni. U bolalar uchun turli janrlarda ijod etadi: poema, hikoya, qissa, opera va bir qancha she’riy ertaklar yozadi. Hatto xalq ijodiyotiga mansub ayrim an‘anaviy janrlarni yozma adabiyotga omixtalashtiradi. Xalq latifalari asosida “Ikki donishmand”, “Afandining ko‘ylagi”, “Afandi tegirmonchi va ko‘sa” kabi she’riy latifalardan topishmoq janri talablarini saqlagan holda topishmoq-she’r namunalari yaratadi. 1950-yilda Sh.Sa’dulla

I.Muslim bilan hamkorlikda bolalar shoiri S.Marshakning “She’r va ertaklar” asarini o‘zbek kitobxonlariga tortiq etishdi.

Daniyalik mashhur ertakchi H.K.Andersen, rus yozuvchisi N.A.Nekrasovning asarlarini, L.Tolstoy va B.Jitkovning hikoyalari, bolalar shoirlari M.Kvitko, A.Barto, M.Mirshakar, O.Berdiyev, M.Fayzulina she’rlarini, V.Lebedev-Kumachning yoshlik taronalarini, B.Gorbatovning “Bo‘ysunmaganlar” (1953), V.Osayevaning “Vosyok Trubachev va uning o‘rtoqlari” (1954) qissalarini, Korney Chukovskiyning “Doktor Voyjonim” (1966) asarini ona tilimizga tarjima qilgan.

Bolaligida ertakka o‘ch bo‘lgan shoir ulg‘ayganida ham shu odatini tark etmay, “Ayyor chumchuq”, “No‘xat polvon”, “Laqma it” kabi she’riy ertaklarini “Yoriltosh”, “Afsona yaratgan qiz” singari ertak-pyesalarini, “Kachal polvon yoki yog‘och qo‘g‘irchoqning sarguzashtlari” ertak-qissasini yaratadi.

Muallifning “Yoriltosh”, “Kachal polvon yoxud yog‘och qo‘g‘irchoqning sarguzashtlari” ertak-dramalari, “No‘xatpolvon”, “Laqma it”, “Ayyor chumchuq” adabiy ertaklarining syujeti va badiiy-kompozitsion xususiyatlari diqqatga sazovor. Shukur Sa’dullaning o‘zbek bolalar nasri taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi “Komandirning boshidan kechirganlari”, “Aziz qishlog‘im” qissalari orqali xarakterlidir.

Shukur Sa’dulla “Kachal polvon yoxud yog‘och qo‘g‘irchoqning sarguzashti” ertak-qissani yaratishda o‘zbek qo‘g‘irchoq teatrining chodirxayol va chodirjamol tipidagi ikki turida o‘ynaladigan Kachal polvon sarguzashtlariga doir xalq komediyalariga asoslanadi. Xalq komediyalari mazmunini ijodiy qayta ishlab, g‘oyaviy-badiiy niyatiga muvofiq qisqartirdi, to‘ldirdi va yangi detallar, epizodlar ijod qilib boyitdi. Xalq komediyalarining qo‘g‘irchoq qahramonlarini esa asarning qahramonlariga — badiiy obrazlariga aylantirdi. Shu asosda ertak-qissada fantaziya va realizm o‘zaro uyg‘unlashib, asarning yaxlit syujetini vujudga keltiradi. Bunda Sh.Sa’dullaning italiyalik adib K.Kollodining “Pinokkioning sarguzashtlari” hamda rus adibi A.Tolstoyning

“Oltin kalit yoki Buratinoning boshdan kechirganlari” (1936) asarlaridan ijodiy ta’sirlanganligi ham muhim rol o’ynagan.

Italiya — Arlekino, Kolombinoy, Pulchinelloy kabi mashhur personajlar — niqoblar teatri hamda qo’g’irchoq teatrlarining vatanidir. Kollodi murojaat qilgan, qo’g’irchoq komediyalari an’analari — Plavt, Terensiy kabi Rimning buyuk qadimgi komediyachilari ijodining tomirlariga borib taqaladi. Shu bilan birga, Pinokkioning sarguzashtlarida italyan xalq ertaklarining nishonalari bor. Italyan ertaklari bilan rus bolalarini M. Gorkiy tanishtirdi. 1912-yilda uning noshirligi ostida bu ertaklarning to’plami chiqdi. “Pinokkioning sarguzashtlari” Rossiyaga Aleksey Tolstoy tomonidan tarjima qilinib, qayta ishlangan nashrda “Oltin kalitcha” nomi bilan bosmadan chiqdi. U o’sha davrda dolzarb bo’lgan mavzular bilan asarni boyitdi, uning fikricha rus bolalariga tushunarsiz bo’lgan joylarini ruscha ruhda qayta ishlab, ba’zi obrazlarni almashtirdi. Yozuvchi tomonidan poydevor qo’yilgan ertak-qissaning yumoristik-satira an’anasi italyan adabiyoti, shu jumladan, Janni Rodari ijodida o’z ifodasini topdi. Kollodining asari bir umrga bolalarning sevimli kitobiga aylanib qoldi. Yozuvchi o’z ijodining asosiy qismini ertaklarga bag’ishladi. “Men o’ylaymanki, — deb yozgan edi Rodari, — ertaklarning ham yangisi, ham eskisi aqlni tarbiyalashda yordam bera oladi. Ertak, bu — turli xil gipotezalarning xazinas. Ertak bolalarga atrof-muhitni anglashga, o’zining tasavvuri bilan unga tanqidiy yondashishga, borliqqa yangi xayollar bilan kirishga kalit bera olishi mumkin”. Ammo Rodarini katta ertak yozishga undagan narsa Kollodining “Pinokkio” asaridir. Faqat uning “Chippolino”sida qo’g’irchoqlar emas, odamlarga juda o’xshagan sabzavot va mevalar ishtirok etgan. Ular yaxshi va yomon his-tuyg’ular hamda yumor bilan yo’g’rilgan. Hikoya insoniylikni hamda bechora, kambag’al odamlarning hayotiy muammolarini imkon qadar kengroq yoritishga qaratilgan. Muallifning bitmas-tuganmas fantaziyasi tufayli bechoralar obrazi Qovoqboy, usta Uzumcha, professor Nok kabilarda o’z ifodasini topadi. Rodarining qahramonlari doimo ijtimoiy jihatdan

aniq belgilangan, shuning uchun ertakning boshqa tomonida shahzoda Limon, ishyoqmas Apelsin, izquvar Sabzilar obrazi mavjud. Chippolino butun piyoz oilasi bilan Limon qirolligida yashaydi. Ularda sodir bo'layotgan barcha yomonliklar qahrli shahzodaning xohish-istagi bilan bo'ladi, ammo "ular o'zlari yaxshi odamlar bo'lsalar-da, hamma narsaning to'g'risini aytish kerak, ularning omadlari hayotda chopmagan. Nima ham qila olardik, qayerda piyoz bo'lsa, o'sha yerda ko'zyosh ham bor".

Zotan, Sh.Sa'dullaning italiyalik adib Kollodining "Pinokkioning sarguzashtlari" hamda rus adibi A.Tolstoyning "Oltin kalit yoki Buratinoning boshidan kechirganlari" (1936) asarlaridan ijodiy ta'sirlanganligi ham muhim rol o'ynagan.

"Kachal polvon yoxud yog'och qo'g'irchoqning sarguzashti" ertak-qissasidagi obrazlarning qariyb hammasi qo'g'irchoq komediyalarining qahramonlaridan iborat. Adib tayyor obrazlarni o'z holicha ishlatavermaydi. Ularga o'z g'oyaviy-estetik konsepsiyasiga muvofiq ijodiy yondashadi. Fantastik ertak-qissada Sh.Sa'dulla tomonidan ijod qilingan salbiy va ijobiy xarakterdagi to'qima obrazlar ham yo'q emas. Adib har bir xarakterning o'z qiyofasiga, xarakter belgilariga ega bo'lishini ta'minlash maqsadida turli badiiy vositalarga murojaat qiladi. Ertak-qissada ellikka yaqin obraz mavjud.

Kachal polvon, Shomamat ota, Orif jarchi, Boybuva ko'sa, Beknazar karnaychi, Ernazar maymunchi, Jo'ra qiziq, Mulla-jon, Bichaxon, To'tixon, yetim qiz Mohira, kayvoni, askiyachilar, Qo'zi cho'tir, Ro'zi gov, Dehqon ota, Jalol polvon, rohatijonfurush, egizak aka-ukalar Alijon va Valijon, mehtarbozlar boshlig'i Mirsalim, Qurbonali otalar kabilar xalq tiplari hisoblanadi. Bular orasida Kachal polvon — individual belgilarga ega umumlashma obraz. U — sho'x, quvnoq, xushchaqchaq, sodda va dilkash. Vaziyatni mudom to'g'ri baholay oladi. Bu xususiyatlar uning do'stlari bilan olib borgan siyosiy kurashida qozongan g'alabasini mantiqiy asoslashda o'zini ko'rsatgan.

Kachal polvon Abdurahmonbek saltanatiga qarshi eldoshlari — faqir mahallaliklarning ozodligi, haq-huquqlari uchun astoy-

dil kurashgan xalq qahramoni timsoliday kichkintoylar qalbiga yo'l topib, ularga xalqparvarlikdan saboq beradi. Ertak-qissada Kachal polvon yakka harakat qilmaydi. Hamma faqir mahallaliklar bilan kengashib, ular bilan belgilangan maqsad sari olg'a intiladi. Natijada, doimo g'alaba qozonadi. Yozuvchi shu taxlitda jamoatchilik qudratini va yengilmasligini hayot haqiqatiga muvofiq talqin qiladi. Xalq tiplariga mansub boshqa barcha ijobiy obrazlar epizodik xarakterdadir. Adib bu personajlarning ma'lum g'oyaviy-badiiy qimmatiga va har birining o'ziga xos individual belgilariga ega bo'lishini esda tutishga intiladi.

Asardagi Abdurahmonbek, Iso avliyo, Nosir bo'ri, Qora Mirshab, To'racha-chinoq, maktabdor domla, xalfa, Eshonqul, Sarsinboy chavandozlar satirik obrazlarga mansub. Bu salbiy personajlar ijobiy personajlarga nisbatan birmuncha mukammalroq ishlangan. Bulardan tashqari, satirik obrazlar qatoriga savdogar Abdurahim, Mirzasalim oqsoqol, jarchi Mullagarang, ayg'oqchi talabalar — Umar echki, Salim tajang, Ashirbek kabi nomda bor-u aslida qiyofasini ko'rsatmaydigan personajlar ham bor.

Abdurahmonbek — bosh salbiy personaj. Aslida, "Sarkardalar" deb ataluvchi chodirxayol qo'g'irchoq teatrida o'ynaluvchi xalq komediyasida Farg'ona viloyatining zolim hokimi qiyofasida ko'rinadigan bu personaj Sh.Sa'dulla talqinida afsonaviy qo'g'irchoqlar mamlakati Shirinsoyning sohib saltanati. U — feodal ierarxiyaning cho'qqisida turgan hamda adolatsiz tizimni butunicha o'zida tajassum etgan zolim va telba hukmdorning timsoli. Unda feodal hukmdorga xos barcha xususiyatlar mavjud. Yozuvchi Abdurahmonbek personajini xarakterlashda rang-barang bo'yoqlarga murojaat etadi. Bunda fosh etuvchi sotsial yumor, ayniqsa, katta rol o'ynagan. Natijada, Abdurahmonbek zolimlikda tengsiz shaxs va feodal davlat arbobining umumlashgan tipi darajasiga ko'tarilgan.

Boshqa salbiy personajlarni ishlashda ham Sh.Sa'dulla Gorkiyning dushmani hamisha xunuk va nafratangiz etib ko'rsatish to'g'risidagi maslahatlariga amal qilib, ular dunyosini ma'naviy qashshoqlar va badkirdorlar dunyosi tarzida kichkintoylar ko'z

o'ngida gavdalantirgan. Shu yo'l bilan kichkintoylarda yomonlik va xunuklikni ezgulik va go'zallikdan tez ajrata bilish malakasini shakllantirishni ko'zlagan.

Bundan tashqari, asarda afsonaviy maxluqlar, hayvonlar, hasharotlar va qushlar obrazlari jumlasiga ajdar, kavsar dev, oq chavkar ot, quyonlar, chumolilar, ko'rshapalak, kaptarlar, kakliklar, bedanalar va qirg'ovullarni kiritish mumkin. Bularning barchasi ham asar qahramonlari hayotida, xususan, Kachal polvon faoliyatida muhim rol o'ynaydi. Ajdar, kavsar dev kabi afsonaviy maxluqlar hamda ilon yovuzlik timsoli hisoblansalar-da, Kachal polvonning ijobiy fazilatlarini bo'rttirishda xizmat qiladilar. Kichkina kitobxon oppoq qanotlarini kitob o'rnida Kachal polvonga taqdim etgan kapalaklarni ham, boylar zo'ra-vonlik bilan o'ziniki qilib olgan kambag'allar bug'doyini qay-tarishda jonbozlik ko'rsatgan va Kachal polvonning ozodlikka chiqishiga katta madad bergan zahmatkash chumolilarni ham, Kachal polvonni jazodan ogohlantirgan ninachini ham, oldingi oyoqlarini ko'tarib, bir-biriga urib qarsak chalgan quyonlarni ham, xushxon-u raqqos bedanalar, kakliklar, qirg'ovullarni ham sira unutmaydi.

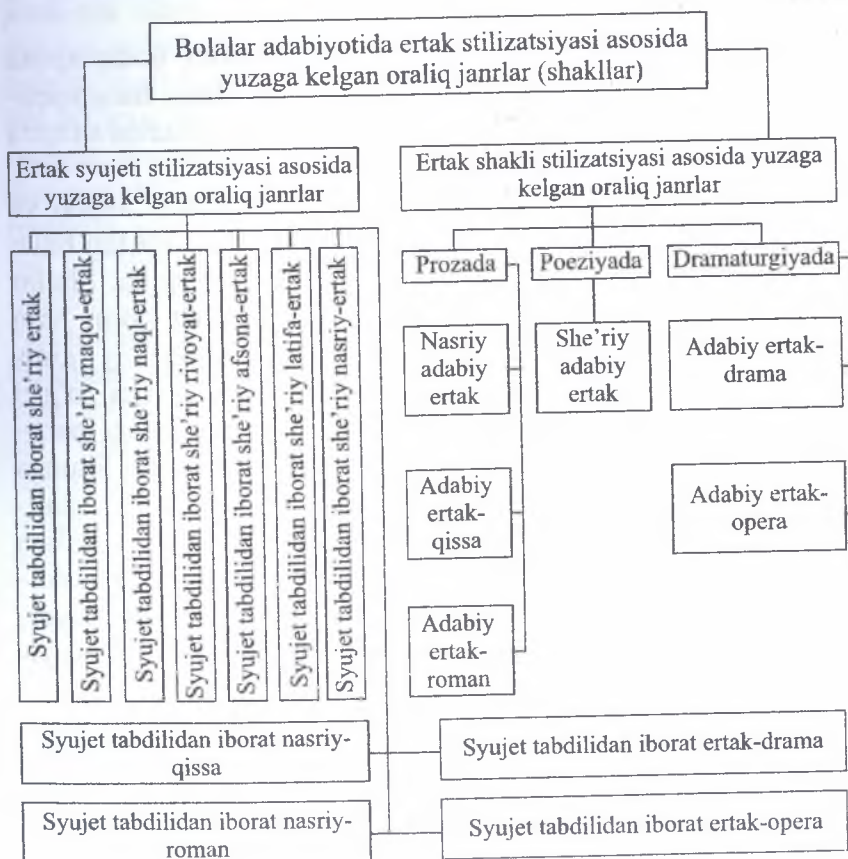
Sh.Sa'dulla ertak-qissaning badiiy jihatdan qiziqarli bo'lishi, unda xalq komediyalariga xos milliy ruhning barq urib turishi uchun o'zbek xalq ijodiyoti, hatto bolalar folklori namunalariga keng murojaat qildi, xushchaqchaq askiyalardan, yumorni va o'ychanlikni kuchaytiradigan topishmoqlardan, tez aytishlar, sanamalar, dono maqollari va matallaridan unumli va o'rinli foydalandi.

Bu asarlarda yaxshilik bilan yomonlik, tadbirkorlik va ta-kabburlik, mehr va g'azab, sabr bilan toqatsizlik o'rtasidagi shafqatsiz kurash ifodalanib, ezgulik tantanasi ko'rsatiladi. Bo-lalarga shu tushunchalarning mohiyati singdiriladi. Binobarin, bu asarlar bolalarda yuksak insoniy fazilatlarini tarbiyalashda va ularning zavqini, qiziqishlarini oshirishda ahamiyatlidir.

Sh.Sa'dulla folklor materiallaridan ijodiy foydalanib, bir necha dramatik asarlar ham yozdi. Uning "Yoriltosh" musiqali

ertak-dramasi (1937) va opera librettosi (1967), “Chol bilan bo’ri” kichik she’riy pyesasi (1967), “Zubayda” (1969) ertak-dramasi o’zbek bolalar dramaturgiyasining yuksalishida hissa qo’sha oldi.

“Yoriltosh” — Sh.Sa’dullaning dramaturgiyaga dadil qo’l urishi tufayli bitilgan va, asosan, o’smirlarga mo’ljallangan musiqali ertak-dramadir. Asar birgina “Yoriltosh” ertagi syujetini stilizatsiya qilish asosidagina emas, balki shu ertakda tasvirlangan o’gaylik motivlariga hamohang bo’lgan boshqa bir qancha xalq ertaklaridan ijodiy ilhomlanish va ta’sirlanish negi-

zida yozilgan. Dramaturg uni uch marta qayta ishlab, o'zbek bolalar dramaturgiyasining yorqin namunasiga aylantira oldi. "Yoriltosh" ertak dramasi katta-yu kichikni birdek qiziqtiradi. U folklordagi shu ertak asosida yozilgan. Shukur Sa'dulla xalq ertagini badiiy jihatdan to'liq qayta ishlagan. Bu, avvalo, ertak-drama kompozitsiyasida ko'rinadi. Xalq ertagi syujeti asosan, nasriy qismdan iborat. Faqat Gulnoraning toshga, Oymoma-ning opasiga yolvorib aytgan so'zlari she'riy ifodalangan. Ertak drama esa ko'proq she'rlar asosida tuzilgan. U to'rt parda, olti ko'rinishli bo'lib, ham nasriy, ham nazmdan tashkil topgan. Xususan, qahramonlarning ichki kechinmalari, orzu-havaslari, tuyg'ulari she'r orqali beriladi.

Shukur Sa'dulla "Yoriltosh" ertak-dramasini ijodiy qayta ishlagan. Shu ma'noda, Shukur Sa'dulla ham shoir, ham yozuvchi, ham dramaturg, ham tarjimon, ham folklorshunos sifatida bolalarga boy ijodiy meros qoldirgan.

Sulton Jo'ra (1910–1943) — o'smirlar kuychisi. Jahon va o'zbek adabiyotida o'zining qisqa umrida salmoqli asarlari bilan yorqin iz qoldira olgan shoir va yozuvchilar talaygina. Shular safida pedagog va jangchi shoir Sulton Jo'raning nomi ham qayd etiladi. Bor-yo'g'i 33 yil umr ko'rgan shoirning ijodiy faoliyati XX asrning qatag'onlik va jangovar yillariga to'g'ri keldi. Bolaligi esa ota-onasi erta vafot etib, oilasidagi parokandalik tufayli yetimlik va sargashtalik bilan o'tdi. Shunga qaramay, o'n yillik ijodiy umrida u pedagog shoir bo'lib tanildi, janggohlarda yov bilan yuzlashib, qo'liga qurol va qalam tutdi, iste'dodli murabbiy sifatida shogirdlar qalbida iz qoldirib (O'zbekistondagi taniqli professorlar Mustaqim Mirzayev, G'.Musina, N.Qobilovlar S.Jo'radan ona tili va adabiyot bo'yicha saboq olgan), nomi abadiyatga mahrlandi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, Sulton Jo'ra eng avval pedagog va bolalikni kuylagan shoir edi. U, avvalo, o'z kasbi taqozosiga ko'ra maktab va o'quvchilar hayoti, bolalarning puxta bilim olishiga ko'maklashadigan mavzularda ijod qiladi. Hatto

frontdan yuborgan maktublarini ham qizlari Nuriya, Rumiya va Ilhomiyalarga bag'ishlab yozarkan: "Ey, guli g'unchalarim, Oltin yulduzchalarim, Tillari chuchuk-chuchuk, Biri-biridan kichik, Girgitton qizchalarim, Jon-jon ninnichalarim..." ("Sog'inchli salom"), — deya erkalovchi tilda she'rlar bitadi.

Shoirning "Harflar paradi", "Tinish belgilarining majlisi", "Kimning xati chiroyli", "A'lo" va "yaxshi"ning maqtovi" she'rlari esa ma'rifiy-pedagogik jihatdan muhim ahamiyatga egadir. S.Jo'ra she'rlarining uslubi, mazmuni va shakliy o'ziga xosligi ularning umrboqiyiligini ta'minlaydi. Shoir har bir obrazni jonlantira oladi. She'rdagi eng kichik poetik detallar ham she'rda jonli tus oladi. Xususan, nazariy bilimga oid tushunchalarni she'rga solish an'anasini o'zbek bolalar adabiyotida boshlab bergan shoir ham Sulton Jo'radir. Aytaylik, o'zbek tilida mavjud bo'lgan tinish belgilari va ularni ishlatish qoidalari she'rda ixcham ifodasini topadi. "Nuqtavoy", "O'rtoq So'roq", "Undov-novcha", "Vergul" va "Qo'shtirnoqlar" hamda "Tire"ning majlisda so'z olib o'z vazifalari — rolini tushuntirishi nazariy ma'lumotlarning poetik ifodasi sifatida jaranglaydi. Jajji o'quvchilar hali-hanuz ona tili darslarini mustahkamlashda Nuqtaning: "Har darak gap oxirida to'xtaydirman. Boshqa fikr boshlanajak mendan keyin. O'zimdan so'ng qo'ymoq zarur zo'r bosh harf" deb ta'kidlagan o'gitini osongina tushunib yetadilar. Yoki, so'roq belgisi so'roq gaplar oxirida qo'yilishi, undan keyin ham bosh harf bilan yozilishi haqidagi fikr aytilgach, uning amaliy jihatdan qo'llanishiga misol ham she'riy ritmda aks etadi:

Uqdingizmi? Yetadimi? Bormi savol?

Yoki o'zim so'rayinmi sizdan savol?

Bunday ifoda boshqa tinish belgilariga ham daxldor bo'lib, ularning qo'llanishiga e'tibor qaratilgan. Shoirning "Kimning xati chiroyli" she'rida nafaqat husnixatga e'tibor, balki kichkin-toylarning partada to'g'ri o'tirish qoidalari-yu, ozodalik haqida ham so'z boradi. Jajji lirik qahramon chiroyli yozgan harflariga

“Qiyshaymang har tomonga!” deb buyruq berish bilan birga, o‘ziga ham talabchan:

Tomizmayman siyohni.
O‘tirishim to‘g‘ri, soz,
Qoidaga juda mos,
Ko‘kragimni men sira
O‘tirganim yo‘q tirab!

Shu tariqa, shoir muallimga xos yo‘l tutib, o‘quvchilarga chiroyli xat yozish ham bir san‘at ekanini ta‘kidlab, Alisher Navoiydek xattot bo‘lishga havas uyg‘otadi. Ta‘bir joiz bo‘lsa, bunday pedagogik, ma‘rifiy she‘rlar yozish an‘anasi ko‘pgina bolalar shoirlari, xususan, Q.Muhammadiy, K.Turdiyeva ijodida keyinchalik ancha ommalashdi.

Bundan tashqari, Sulton Jo‘ra shu yoshdagi bolalar xarakterida uchrab turadigan kamchiliklarni yumoristik she‘rlarida ifoda etadi. Uning “Cho‘ntak”, “Mamatning kechirmishlari”, “Yolg‘onchi”, “Qarzdor” kabi she‘rlarida kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning turli qiyofalari namoyon bo‘ladi. Bularni syujetli she‘rlar deyish mumkin. Ularda hikoyaning kompozitsion butunligi mavjud bo‘lib, voqea tuguni, kulminatsiyasi, rivoji va yechimi ko‘zga yaqqol tashlanadi. Jumladan, “Cho‘ntak” she‘ri quyidagi tugun bilan boshlanadi:

Dars — til edi ham qiziq,
Sinf ozoda, jimjit...
Qo‘qqis tinchlikni buzib,
“Chirq”lab qoldi chumchuq?..

Sinfdagi ola-g‘ovur ichida “Dadash pakana” qo‘lini cho‘ntakka solib, nari-beri boqib, chumchug‘ining tumshug‘idan qisib, “jim tur” deya turtib qo‘yadi, buni sezib qolgan o‘rtog‘iga esa aytmalik sharti bilan bir daftar siylov qilishni ham va‘da beradi. Ammo Dadash sezdirmayman desa ham lolarang husni uni fosh qilib qo‘yadi. Qo‘ng‘iroq jiringlab, katta tanaffus bo‘lgach, o‘qituvchi Dadashni to‘xtatib, cho‘ntagiga “ekskursiya” qiladi.

Shunda uning cho'ntagidan quyidagi buyumlar bir-bir parta ustiga olib qo'yiladi:

Eng ilgari bir soqqa
Va ikki cho'tir yong'oq,
Kamalak va biroz don,
Siri ko'chgan znachok,
Non va kir-chir "xo'rozqand"
Ham bejon ola chumchuq...
Qalamtarosh, uch miri.

Cho'ntakning ichini ag'darib qarashganda ham uning ichidagi kiri hammani hayron qoldiradi. Bu qanday ombor, qachondan beri sen bu omborning "zavxoz"i deya kalaka qilishadi. Chunki, shu cho'ntakka necha marta qo'l suqiladi va ovqat, non yeyiladi, kir va chang sog'likka qanchalik zarar ekani, yoki chumchuqning aybi nimadaligini so'rashib, "Dadashning aybdorligi"ni bo'yniga qo'yishadi.

Shu tariqa, o'quvchining cho'ntagida faqat bitta oppoq ro'molcha turishi joizligi ta'kidlanib, Dadash qattiq uyaltiriladi. Uning betlari qizarib, yerga qaraydi. Muhimi, ana shu tanbehlar Dadashga ta'sir qiladi. She'r quyidagi yechim bilan tugaydi:

Men uni ko'rdim tag'in
Kelganda maktabiga.
Endi yangi cho'ntagi
Oq ro'molchaga ega.

O'tgan asrning 40-yillarida yozilgan bu she'rning mazmun-mohiyati hanuz dolzarb. Zamondosh o'quvchilarmi ekologik tarbiya, sog'lom turmush tarzi bilan tanishtirishda shu kabi syujetli she'rlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Qolaversa, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarga tanbehlardan ko'ra shu kabi obrazli, voqeyiy hikoyalarni o'qitish zavqliroq va tushunishi osonroq kechadi.

Maktab o'quvchilari orasida turli vaziyatlar ro'y beradi. Ba'zan past baho olib, ba'zan yolg'on gapirib, izza bo'lgan

bolalar ruhiyati bilan hamma ham qiziqavermaydi. Ularning uyda va ko'chadagi besaranjomligi, iztiroblar iskanjasida qolishi kattalar uchun arzimagan holdek tuyulsa-da, bola uchun murakkab botiniy kechinma. Sulton Jo'ra pedagog-shoir sifatida shunday o'quvchilar siymosini nazardan qochirmaydi. Ko'p she'rlarida ularning ichki olamini poetik ifodalashga harakat qiladi. Jumladan, "Mamatning kechirmishlari" she'rida lirik qahramon o'z-o'zini shunday taftish qiladi. Barcha orom olib uxlayotgan tunda u bezovta, u yonboshidan-bu yonboshiga ag'dariladi, o'z g'amiga o'zi qovuriladi. "Nega men qoloqman darslarimdan, yoki yo'qmi menda iqtidor?" — deya o'kinadi. Shu sababli:

Mamat uyg'oq. Mamat besaranjom,
Yulduzlarga tikkan ko'zini.
Goh tishlar labin,
Goh choyshabin,
O'zi tergov qilar o'zini:
— Qani, gapir, Mamat,
Kim aybdor?
Yo miyada bormi kami ko'st?
Gapir! O'z-o'zingdan qilmagin or!

Mamat ana shunday o'zidan g'azablanib, uyqusi ham sochidek to'zib ketganini his qiladi. Bilimsizligi tufayli sinovdan o'tolmay, ko'pchilikka kulgi bo'lganidan o'kinadi: "Mamat uxlamaydi, Mamat diqqat. Dam yulduz sanaydi, dam uflanar". Nasihatlar kor qilmay, ishyoqmaslik hamdami bo'lganidan qattiq pushaymon yeydi. Xijolatdan dard chekadi. Darsxonalar-da kamnamoligidan uyalib, Mamat o'z-o'ziga va'da beradi: yalqovlikni bas qilib, do'stlaridek bilim olishga, a'lo o'qishga ahd qiladi, zehn-u qudratiga ishonadi.

Shoir dastavval Mamatning tushkun kayfiyatidagi kechinmalarini teran aks ettiradi. Iztirob chekib, o'zini tergov qilgandagi holatlar shu sababli ancha yorqin namoyon bo'lgan. Zero, fikrning keskinligi she'riy shaklning noan'anaviyligini ham ta'minlagan. Uning qofiya va turoqlanishi, misra va hijo-

lar miqdorining qat'iy emasligi erkin vaznda yozilganini asoslaydi. Garchi bunday vazndagi she'r bolalar adabiyotida kam uchrasa-da, fikriy, mavzuiy dolzarbligiga ko'ra ahamiyatlidir. She'r mazmuni esa har qanday o'quvchining o'z-o'ziga talabchanligini oshirishga yordam beradi, ichki tuyg'ularini nazorat qilishga o'rgatadi.

Shoirning "Qarzdor" nomli she'rida esa Qodir ismli bolaning ruhiy holati jahon bolalar adabiyotining an'alariga monand ochib beriladi. Bilamizki, rus bolalar adabiyotining mashhur shoiri va tadqiqotchi olim K.Chukovskiyning (1882–1969) mashhur "Мойдодыр" asari qahramoni kir-chir yuradigan bolakay Umivalnikdan rosa qo'rqib, qochib qoladi. Uning baquvat qo'llaridan top-toza bo'lib yuvinmagunicha chiqib ketolmaydi.

S.Jo'ra she'rining qahramonidagi bezovtalik esa uning maktabda past baho olib qarzdor bo'lganida edi. Shu sababli u kechqurun yostiqqa bosh qo'ysa-da, ko'zini yumolmay, o'ylovga qoladi. Shundanmi, yarim tunda tush ko'radi... qayoqqadir ketayotib, qo'qqisdan uning yo'lini birov to'sganidan qo'rqib ketadi. Titroq bosib, yaxshiroq qarasa — bu «Arifmetika» ekan:

— Xo'sh, qarzdor! — deb gap boshlaydi u.

Qayoqlarda chopib yuribsiz?

Ko'p eshitdim bunday va'dani.

Qulog'imga yoqmas quruq so'z!

Uyatmasmi, ko'pchilik aro

Shunaqa «dum» sudrab yurishing?!

Qani, ketdik maktabga qarab,

Yana bir bor sinab ko'r kuching...

Terlab, lol qolgan Qodir undan qutulishni o'ylaydi. Sezirmay qo'lidan qochib qolganda, "Arifmetika" quvadi, Qodir qochadi. Jonholatda qochaverib, toshga qoqilib, katta chuqurga yumalab tushganda, ko'zini ochadi va karavotdan yerga yiqilganini anglaydi... Shu tushi bahona, u yaxshi o'qib, do'stlari yordamida qarzidan qutuladi.

Sulton Jo'raning she'riy ertak va dostonlari ham alohida mavqega ega. Ayniqsa, bolalar va kattalar olami munosabati yorqin aks etgan "Yolg'onrchi" dostonini shu kunning mavzusi deyish mumkin. Unda oila va maktab hamkorligidagina bolaning tarbiyasi kamol topishi, kichkintoylar xarakteridagi salbiy xususiyatlarni bartaraf etilishi badiiy ifodasini topgan. Dostonda "Kasalni yashirsang, isitmasi oshkor qilar", — degan xalq maqoli epigraf qilib olinishi bejiz emas. Sinfda arang "to'rtchilar" qatoriga ilinib olgan No'monning uyda nuqul yolg'on gapirib a'lo o'qiyman deyishi, o'qituvchisi berib yuborgan chorlov xatlarini ota-onasiga ko'rsatmay yirtib tashlab yuborishi, shuning oqibatida, uning baholari butunlay pasayib ketgach, o'qituvchining uylariga tashrifidan so'ng sir ochilib, No'monning yolg'onchiligi fosh qilinishi realistik tasvirlarda aks ettiriladi. Ayniqsa, No'monning onasi Risolat opa va o'qituvchi Oftobxon munosabatlaridagi xolislik asar mazmunini boyitadi:

O'qituvchi qoldi hayratda:

— Demak xatni topshirmabdi-da!

Chaqirtirib hatto har hafta

Yozganimni yirtgan, aftidan?

Og'ir olmang mening so'zimni.

Gap shundaki, Risolat opa,

Garcha bola "A'lo"man, deyar,

A'lochi ham bo'lsa baribir,

Xabar olmoq lozim albatta

Maktabiga ba'zan borib bir...

Risolat opa uzr so'rab, ma'lum qilgani uchun o'qituvchiga minnatdorchilik bildirganda ham Oftobxon yana ta'kidlaydi:

— Arzimaydi, lekin bolani,

Urishing-u ura ko'rmangiz,

Bilasizki, maktab va uyda

Musht emasdir ta'lim, bilsangiz...

Ota-onasi unga qattiq tanbeh beradi. Hozir ularni aldagan bola, katta bo'lgach Vatanni aldashi tayinligi, yolg'onchilik

eng yomon illatligini, bunday kishilar hech kimga, ayniqsa, mamlakatga kerak emasligini uqdiradilar. Kasalni yashirsa, albatta ana shunday isitmasi oshkor qilishini tushuntiradilar. O'qituvchi ham darsdan keyin ortiqcha vaqt ajratib, No'mon bilan ishlaydi. Hatto a'lochi opasi Klara ham unga yordam beradi. No'mon a'lo o'qishga, yolg'on gapirmaslikka va'da beradi. Yil davomida astoydil harakat qilib, "a'lo" ololmasa ham "yaxshi" bilan yakunlaydi.

Ko'rinadiki, Sulton Jo'ra doston syujetini chinakam pedagoglik mas'uliyatiga mos talqin etadi. Demak, bola tabiatidagi salbiy qusurlarni, avvalo, ilg'ash joiz, so'ngra bola ruhiyatiga keskin ta'sir qiluvchi usullar bilan emas, tanbeh-u o'gitlar bilan to'g'ri yo'lga boshlash anglashiladi. Zotan, asar mavzusining dolzarbligi, umrboqiyligi ham bolalikni kuylash, ularni mehr bilan ardoqlashda. Ta'bir joiz bo'lsa, Sulton Jo'raning baxti va hayot mazmuni ham aslida ana shunday bolalikni, ma'rifatni, Vatanni sevish, ardoqlash, uni tarannum etish zavqi edi.

Shoirning bolalarga atab yozgan "Yolg'onchi" (1941), "Zangori gilam" (1940) she'riy ertagidan tashqari "Karim va Qunduz" (1939) poemasi, "Parvoznoma" (1939) balladasi, "Qaldirg'och" (1939) she'riy ertaklari dolzarb mavzudaligi, siyosiy, badiiy puxtaligi va katta salmog'i bilan shoir ijodining kamolotiga guvohlik qiladi.

S.Jo'raning "Karim va Qunduz" poemasi o'zbek xalqining baxtiyor hayotini tasvirlashga bag'ishlangan. Unda o'zbek xalqining realistik obrazini yaratish bilan o'sha davrda yuz bergan muhim o'zgarishlarni ko'rsatib beradi.

Shoir poema qahramoni Normat otaning fojeali bir sarguzashtini hikoya qilish bilan o'tmishdagi suv tanqisligi, suv uchun bo'lgan qonli mojarolar manzarasini, mehnatkashlarning og'ir hayot tarzini tasvirlab beradi. Rost, sho'ro davrida yer-suv mehnatkashlar qo'liga o'tdi. Suv haqidagi jirkanch fojeali hodisalar orqada qoldi. Ammo, ekin maydonlarining kengayishi, gigant xo'jaliklar tuzilishi orqasida suvga bo'lgan talab kuchayib, suv tanqisligi hamon sezilib turardi. Poema qahra-

monlari Karim va Qunduz shijoati, mehnatsevar, tadbirli kishilar ekani, Normatning keksaligiga qaramay, kuch-g'ayratga to'laligi, kanal qazuvchilar ro'yxatiga birinchilardan bo'lib yozilishi ibratga sazovordir.

Sulton Jo'raning "Parvoznoma" balladasi ham fan va din o'rtasidagi muammoni ifodalovchi asardir. Asarning lirik qahramoni uchishga orzumand bo'lgan xalq hisoblanadi. O'tmishda bu orzu faqat afsonalarda: goh "Semurg' qush", goh "Uchar ot" yoki "Uchar gilam"larda o'z ifodasini topganini shoir turli xalq afsonalari misolida hikoya qiladi.

Sulton Jo'raning "Zangori gilam" she'riy ertagi folklor motivida liro-epik asar yaratishning yorqin namunasidir. Ertak ikki qismdan iborat bo'lib, uning birinchi qismida o'zbek va tojik xalqlari o'rtasida keng tarqalgan "Havorang gilam" ("Zangori gilam") nomli ertak syujetidan keng foydalaniladi. Asar voqeasi ertaklardagidek:

Bor ekan-da yo'q ekan,
Och ekan-da to'q ekan, —

degan an'anaviy zachindan boshlanadi. Unda zulm o'chog'i bo'lgan boynikida xizmat qiluvchi Rahim ismli cholning hayoti, adolatsizlik tufayli boshiga tushgan jafoli kunlar tasvirlanadi.

Cholning Qorasoch ismli qizi va xotini bo'lib, bular chor-nochor kun kechiradilar. Rahim boyning qo'lida arzimagan ish haqi evaziga ishlab, oilasini zo'rg'a boqardi. Biroq ular "yarim och yirtiq — juldir ust-bosh" bilan yursalar-da, do'st va inoq yashardilar. Ammo bularning bisotida bor-yo'g'i birgina gilami bo'ladi. Gilam juda chiroyli edi. Havorang tog'lar, yam-yashil shinam bog'lar, firuza, shisha osmon, unda nur sochgan oy va yulduzlar, gullarning suratlari ipak bilan solinganidan ular gilamga qarab zavqlanardilar. Shu gilamdan dillari orom olib yashar edi. Rahim gullarni sevgandek, gilamni ham sevar, ko'z qorachig'iday asrar edi. Lekin ochko'z boy kambag'alning birgina gilamiga suq ko'zi bilan qaraydi. Cholning "bitta-yu bitta gilam, u mening ko'z nurginam", — deganiga qaramay, shu gilam tufayli uni quvg'in qiladi, Rahimning oilasi boshiga ko'p

jafolar soladi, o'zini zindonga tashlaydi. Rahim boyning xizmatkori Mamatning yordamida zindondan qochadi. Zindondan chiqqandan so'ng na kulbasini, na xotini va na qizini topadi. Shundan keyin boshini olib, chiqib ketadi. Tog'dagi bir g'orda asalarilar-u, yovvoyi echkilar va tog' burguti yordamida, hamdardligida umr kechiradi. Kunlar ketidan kunlar o'tadi. Asarning finali, ya'ni yakuni shoirning shu turkumdagi boshqa epik asarlari singari tugaydi. Rahim ajoyib voqeaning guvohi bo'ladi. U jahonni larzaga soluvchi ulkan bir xalq qurilishini, yangi — o'zgacha hayotiy manzarani ko'radi, ular cholga o'zining zangori gilamiga o'xshab ko'rinadi. Chol hayron, boy qo'lida ishlab yurgan odamlar bir-biridan xushchaqchaq, qo'li-qo'liga tegmaydi. Rahimning hayrat bilan bergan savoliga shunday javob qilishadi:

Shu on keng dala birdan:
Dedi: "Sizmi gapirgan?
Hozir yer dehqonniki!
Endi yangi qonun-ku!
Qilinib katta bir jang,
Boylar etilmishdir tang!.."

Nihoyat, Rahim o'lkada katta bir o'zgarish ro'y berganini, ozodlik uchun qonli janglar bo'lganini, qizi xalqning o'zi xo'jayin bo'lgan xo'jalikka rahbarlik qilayotganini ko'rib, ko'zi sevinch yoshlariga to'ladi.

Cholning qizi Qorasoch bilan uchrashuv epizodi juda ta'sirli ifodalangan. Qishloq kengashining raisi qilib saylangan Qorasoch huzuriga Rahim cholni keltiradilar. Boy o'rmda yosh ayol o'tirganini ko'rgan chol hayron bo'lib qoladi: "Tili burro, boshiga qizil durra o'ragan" qiz cholning ko'ziga tanish ko'rinadi.

Qiz ham issiq boqish-la,
Cholga mehr bag'ishlab,
Qaradi-yu qoldi tek,
Va to'satdan turib tik
Dedi: "Oh, jonim dadam!"
(Hayron qoldi bor odam)

Chol ham qizini — Qorasochni taniydi, boshi toshdan bo'lgan bolam deb alqaydi, o'zi singari och-faqirlarning bunday hayotga erishishlariga ishongisi kelmaydi. Asar sho'ro davri mahsuli bo'lganligi uchun, shoir baxtli hayotning asoschisi sifatida tuzum dohiysi hisoblangan Lenin obrazini kiritganini e'tibordan soqit qilib bo'lmaydi, albatta. Ammo bu davr ijtimoiy hayoti uchun realistik tasvir, haqiqiy voqelik ham edi.

Umuman, Sulton Jo'ra xalq ijodidan — folklor asarlaridan mohirlik bilan foydalanadi. U afsonaviy epos va ertaklar motivini real hayot lavhalari bilan to'ldiradi. Aytaylik, "Jannat" ertagida afsonaviy tasvirlar syujet uchun asos bo'lgan bo'lsa, "Zangori gilam"da muallif bosh qahramon Rahimning birinchi qismdagi jafoli hayotini tasvirlashda xalq ertagi syujetidan ijodiy oziqlanadi. Rahimning keyingi hayoti, ya'ni avvalgisiga qarama-qarshi bo'lgan baxtli hayoti aniq va real hayot zaminida tasvirlanadi. Shoir ertakda o'zi ko'p murojaat qiladigan qarshi qo'yish usuli, shu bilan birga, ramziylikka murojaat qiladi. Zangori gilam chol uchun og'ir va mashaqqatli hayotda birdan-bir ovunchoq zavq-shavq manbai edi. Gilamidan ajralgan chol ozodlikdan, erkidan ham ajralib tutqunlikda qoladi. Do'stlarining yordamida zindondan qutulgan Rahim chol yangi hayotga erishgan odamlar makoni — o'z qishlog'iga kelar ekan, eng avvalo, "Hovli o'rtasidagi qayrag'och qoshidagi" o'sha zangori gilamiga ko'zi tushadi. "Do'ndiq-do'ndiq bolalar, go'yo g'uncha lolalar" o'ynayotgan gilamga hayratlanib tikiladi. Gilam (ayniqsa, uchar gilamlar) xalq ertaklarida qahramonlarni sehr-jodu vositasida bir mamlakatdan boshqasiga bir zumda eltib qo'yuvchi bir vosita hisoblansa, Sulton Jo'ra uni ozodlikka etuvchi, ezgulikka boshlovchi detal sifatida tasvirlaydi. Haqiqatan ham shu gilam tufayli Rahim chol qizini topadi, xalqning ezgulik topganini boylarning zulmidan ozod bo'lganini bilib oladi.

Shoir Sulton Jo'ra mohir tarjimon ham edi. U tatar xalq shoiri Abdulla To'qayning bolalarga atalgan "Echki bilan qo'y haqida ertak" asarini o'zbekchaga o'girib, o'zbek bolalar adabiyotini qardosh xalqlar mumtoz asarlari hisobiga boyitadi.

***Bilim, ko'nikma va malakani rivojlantirishga
yo'naltiruvchi savollar:***

1. Xalq ertaklarining adabiy ertakka o'sib chiqish omillari nimada? Bu an'ana qachon boshlangan? Talabalar "Aqliy hujum" metodi bo'yicha fikrlarini bayon qiladilar. Fikr va qarashlar jamlanib, eng muhimlari ajratib olinadi.

2. H.Olimjonning "Oygul bilan Baxtiyor" ertak-dostonini muhokama qilishda kichik guruhlarda keys-stadi metodidan foydalaning. Kichik guruhlarda "Hamid Olimjon bu ertak-dostonlarni bolalar uchun maxsus yozmagan. Nega?", "Oygul bilan Baxtiyor" — xalqning o'z haq-huquqi, erki yo'lidagi kurashini qanday ifodalagan?", "Bu asarning yaratilishiga sabab bo'lgan ijtimoiy-tarixiy voqelik nima?" tarzidagi muammolar yechilishiga e'tibor qarating.

3. Sh.Sa'dullaning "Och bo'ri, sho'x qo'zi va qirchang'i" she'riy ertagi qanday usulda yaratilgan? Undagi folklorizm hodisasini oydinlashtirishda "Assiment" metodidan foydalaning.

4. "Sholg'om", "Bo'g'irsoq", "Bo'ri va echki bolalari" kabi xalq ertaklari negizida yaratilgan adabiy ertaklari bo'yicha bahsmunozara uyushtiring.

5. Janr, syujet, motiv yoxud obraz stilizatsiyasining sintezlashuvi deganda nimani tushunasiz? Misollar yordamida izohlab bering.

6. Z.Diyor ertak-dostonlarining ayni paytdagi ahamiyatini BBB metodi bo'yicha tushuntiring?

7. "Zangori gilam" ertagini boshqa adabiy ertak-dostonlar bilan "Venn" diagrammasi bo'yicha tahlil qiling.

Mavzuga oid test savollari:

1. 1910-yilning 15-yanvarida Buxoro viloyatining Shofirkon tumanidagi Qag'altom qishlog'ida tug'ilgan bolalar adibi qaysi javobda keltirilgan?

a) Omon Muxtor; b) Safar Barnoyev; c) Sulton Jo'ra; d) Zafar Diyor.

2. Sulton Jo'raning ilk she'rlari qachon va qayerda chop etilgan hamda dastlabki kitoblarning nomi to'g'ri qayd etilgan javobni aniqlang?

a) 1933-yilda Buxoro yosh shoirlarining "She'rlar" to'plamida;

b) 1939-yilda "Fidokor", 1941-yilda "Moskva" she'riy to'plamlari, 1942-yilda "Iroda" nomli pyesasi nashr etilgan;

c) shoir vafotidan so'ng "Havorang gilam", "Zangori gilam", "Bruno", "Parvoz", "Qaldirg'och", "Tanlangan asarlar" kitoblari bosilib chiqqan;

d) barcha javoblar to'g'ri.

3. Sulton Jo'raning Vatan urushi yillarida yaratgan asarlari nomi keltirilgan javobni aniqlang?

a) "To'pchi Muhammad", "Pulemyotchi ovozi", "Chavandoz", "Uch og'ayni botirlar", "Sog'incli salom";

b) "Nayzamiz", "Qahramon Qo'chqor", "Jahon seni olqishlar", "Berlin artekasida", "Salom xat";

c) "Qaldirg'och", "Zangori gilam", "Dengiz tagida", "Tinish belgilarining majlisi";

d) A va B javoblar.

4. Sulton Jo'raning pedagog-shoir sifatidagi ta'lim-tarbiyaviy she'rlari qaysi javobda to'g'ri?

a) "Kimning xati chiroyli", "Tinish belgilarining majlisi", "Harflar paradi";

b) "Oy nechta", "Mamatning kechirmishi", "Yaxshi"ning maqtovi";

c) "Sog'incli salom", "Salom xat", "Sog'inish", "Yolg'onchi";

d) to'g'ri javob yo'q.

5. Uqdingizmi? Yetadimi? Bormi savol?

Yoki o'zim so'rayinmi sizdan savol? Bu misralar nima tilidan aytilgan, qaysi she'rdan olingan va uning muallifini aniqlang.

a) "Gunafsha", binafsha tilidan, Zafar Diyor;

b) "Tinish belgilarining majlisi", so'roq belgisi tilidan, Sulton Jo'ra;

- c) "Harflar paradi", harflar tilidan, Sulton Jo'ra;
- d) "Temirlar o'yini", temirlar tilidan, Quddus Muhammadiy.

6. Gar undalma gapda kelsa qoq o'rtada,

Uning ikki yonboshida men jo'rttaga...

Gar undalma gap so'ngida kelsa, u choq,

Undan oldin qo'yilman, tushun, o'rtoq! Bu ta'rif qaysi tinish belgisiga xos. She'r nomi va muallifini aniqlang.

a) qo'shtirnoqqa, "Kimning xati chiroyli", Sulton Jo'ra;

b) "A" harfiga, "Harflar paradi", Sulton Jo'ra;

c) tirega, "Tinish belgilarining majlisi", Sulton Jo'ra;

d) vergulga, "Tinish belgilarining majlisi", Sulton Jo'ra;

7. Chiroyli yoz, yozsang xat!

Chunki bu ham zo'r san'at... Ushbu she'r nomi, muallifi va mohiyati qaysi javobda to'g'ri?

a) "Kimning xati chiroyli", Sulton Jo'ra,

b) yozuvning go'zal bo'lishida partada to'g'ri o'tirish qoidasiga qat'iy rioya qilish;

c) bolaning sog'lom, baquvvat bo'lib kamol topishi;

d) barcha javoblar to'g'ri.

8. Shukur Sa'dulla asarlari qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

a) "Shohista", "Dastyor qiz", "Ozoda", "Komandirning boshidan kechirganlari" she'rlar va hikoyalar to'plami;

b) "Yoriltosh", "Bizning bog'chamiz", "Ikki bilakuzuk", "Zubayda", "Afsona yaratgan qiz" pyesalari;

c) "Ism qo'yilmagan xat", "Sening bayraming", "Mening aziz bolalarim" qissa va ertak-dostonlari;

d) noto'g'ri javob yo'q.

9. Shukur Sa'dullaning xalq ertaklari uslubida yozilgan asarlarini aniqlang?

a) "Uch ayiq", "Ayyor chumchuq", "Ari bilan qaldirg'och", "Laqma it";

b) "Ivirsik", "Anqov", "Komandirning boshidan kechirganlari";

c) "Ikki donishmand", "Yalqov ayiqcha", "No'xat polvon", "It o'ziga qanday qilib do'st topdi", "Chol bilan bo'ri";

d) A va C javoblar.

10. Hamid Olimjonning bolalar va o'smirlar kitobxonligiga daxldor asarlari mundarijasini aniqlang.

a) "Oygul bilan Baxtiyor", "Semurg'" ertak-dostoni;

b) "Hulkarning she'ri", "Samolyot", "Lola", "Vatan", "Ona va o'g'il" she'rlari;

c) "Jangchi Tursun", "Zafar dostoni";

d) a va b javoblar

11. Hamid Olimjon xalq og'zaki ijodi ta'sirida qaysi dostonlarni yaratdi?

a) "Jangchi Tursun", "Semurg'"; b) "Oygul bilan Baxtiyor"; c) "Semurg' yoki Parizod va Bunyod"; d) b va c javoblar.

12. H.Olimjon "Oygul va Baxtiyor"ni xalq og'zaki ijodidagi qaysi ertak asosida yozgan?

a) "Malikayi Husnobod"; b) "Malikayi Turandot"; c) "Gulqahqah"; d) "Uchar gilam";

13. "Oygul va Baxtiyor" ertak dostonidagi Darxon kim va u nima uchun isyon ko'taradi?

a) Oygulning otasi, ozodlik uchun jabr-zulmga qarshi ozodlik uchun kurash olib borgan isyonchilarning boshlig'i;

b) Jambil xonining zolimligini fosh etib, ozodlik yo'lida qurbon bo'lgan mehnatkash xalq vakili;

c) Jambil elining xoni; d) a va b javoblar.

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti. Darslik. – T.: O'qituvchi, 2002.

2. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti. Darslik. – T.: O'qituvchi, 2011.

3. O'zbek bolalar adabiyoti va adabiy jarayon. – T.: Fan, 1989.

4. O'zbek bolalar adabiyoti antologiyasi. Ikki jildlik. 1-2-jild. – T.: O'qituvchi, 2006.

5. O'zbek bolalar adabiyoti. Maqolalar. – T.: Yosh gvardiya, 1969.

6. Oybek. Bolalik. – T.: 2005; yana: Alisherning yoshligi. – T., 2007.

7. Ravshanov P. Bolalikning sehrli olami. – T.: Yosh gvardiya, 1985; yana: Tarix badiiyati. – T.: 1989.

8. Olimjon H. Oygul bilan Baxtiyor. – T.: Yulduzcha, 1988.

III. O‘ZBEK BOLALAR ADABIYOTINING TARAQQIYOT XUSUSIYATLARI (1930–80-YILLAR)

Reja

1. O‘zbek bolalar adabiyoti haqidagi fanning takomili va tamoyillari.

2. G‘afur G‘ulom – bolalar shoiri va nosiri.

3. Quddus Muhammadiy – bolajonlarning tabiatshunos shoiri.

4. Ilyos Muslim, Qudrat Hikmat, Po‘lat Mo‘min va Zafar Diyor she‘riyatining muhim tamoyillari.

Mavzuga doir tayanch tushunchalar: tashbeh, taqvim, xrestomatiya, qo‘llanma, inkishof, tamoyil, fenomen, alifbe, qomusiy tadqiqot.

O‘zbek bolalar adabiyoti haqidagi fanning yaratilishi XX asr boshlarida ma‘rifatparvar pedagog va adabiyotshunoslar maqolalarida ko‘zga tashlangan bo‘lsa, fanga oid ilk xrestomatiyalar va o‘quv qo‘llanmalarini tuzish harakati asr o‘rtalariga to‘g‘ri keldi. Pedagogika bilim yurtlari talabalariga mo‘ljallangan, I.Ahmedov, A.Suyumovlar tomonidan 1953-yilda birinchi marta tartib berilib, 1967–1978-yillarda qayta takomillashtirilib nashr ettirilgan “Bolalar adabiyoti” xrestomatiyasi, 1957-yilda e‘lon qilingan “Bolalar adabiyoti” o‘quv materiallari qo‘llanmasi shu harakatning dastlabki natijasi hisoblanadi. Keyinchalik, 1973-yilda A.Suyumov tomonidan maxsus o‘rta o‘quv yurtlari uchun nashrga tayyorlangan “Bolalar adabiyoti” qo‘llanmasi o‘zbek bolalar adabiyoti tarixini yaratish yo‘lidagi dastlabki qadam bo‘ldi. Bu qo‘llanma keyinchalik M.Jumaboyev bilan hamkorlikda qayta ishlanib, 1995-yildan e‘tiboran, majmua va darslik sifatida kasb-hunar kolleji o‘quvchilari hamda oliy o‘quv yurtlari uchun amalda foydalanib kelinmoqda. Bu sohada P.Shermuhamedov, J.Tursunov, O.Safarov, X.Egamovlar muallifligidagi “O‘zbek bolalar adabiyoti” darslik-xrestomatiyasi (1976), O‘zFA Til va adabiyot instituti tayyorlab nashr etgan “O‘zbek bolalar adabiyoti tarixi ocherklari” (1978), “Bolalar

adabiyoti va zamonaviylik” (1981), “O‘zbek bolalar adabiyoti va adabiy jarayon” (1989) kabi monografiyalar ham o‘ziga xos hodisa bo‘ldi. Bundan tashqari, o‘zbek bolalar adabiyoti va bolalar kitobxonligi mundarijasini o‘zida mujassamlashtiruvchi, XX asr o‘zbek bolalar adabiyoti namunalarini ijodkor badiiy olami, qahramon yaratish mahorati hamda g‘oyaviy-mavzuviy jihatdan rang-barangligi, bolalar kitobxonligining adresliligi kabilar aks etgan ilmiy tarix u yoki bu darajadagi ilmiy izlanishlar²⁶, monografik tadqiqotlarda²⁷, shuningdek, o‘quv qo‘llanmalarida o‘z ifodasini topgani diqqatga sazovor²⁸.

²⁶ Kaxramonov K. Rol literaturnoy kritiki v razviti realistscheskix principov v uzbekskoy sovetskoy detskoy literature: Avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. — Tashkent, 1988. — 20 s.; Barakayev R. XX asr boshlaridagi o‘zbek bolalar adabiyoti va Abdulla Avloniy ijodi: Filol. fan. nomz. ... diss. avtoref. — Toshkent, 1994. — 32 b.; Turdiyeva K. Hozirgi zamon bolalar she‘riyatida ma‘naviyat masalasi: Filol. fan. nomz... diss. avtoref. — Toshkent, 1994. — 26 b.; Rajabov D. 80-yillar o‘zbek bolalar she‘riyatida poetik mahoratning ayrim masalalari: Filol. fan. nomz... diss. avtoref. — Toshkent, 1995. — 29 b.; Jamilova B. O‘zbek bolalar publitsistikasi va uning rivojlanish tamoyillari: Filol. fan. nomz. diss... avtoref. — Toshkent, 2004. — 23 b.; Ashurov B. Tursunboy Adashboyev she‘riyati poetikasi: Filol. fan. nomz... diss. — Toshkent, 2008. — 156 b.; Jo‘rayeva G. O‘zbek bolalar she‘riyatida hajviy obraz yaratish mahorati: Filol. fan. nomz... diss. avtoref. — Toshkent, 2010. — 22 b. Nusratova H. Safar Barnoyevning badiiy mahorati: Filol. fan. bo‘yicha falsafa d-ri... diss. avtoref. — Toshkent, 2017. — 45 b.; To‘rayeva D. Qudrat Hikmatning badiiy mahorati: Filol. fan. bo‘yicha falsafa d-ri... diss. avtoref. — Toshkent, 2017. 53 b.

²⁷ O‘zbek bolalar adabiyoti va adabiy jarayon. — Toshkent: Fan, 1989. — 312 b.; Bolalar adabiyoti va zamonaviylik. — Toshkent: Fan, 1991. — 212 b.; Qahramonov Q. Adabiy tanqid va o‘zbek bolalar adabiyoti. Toshkent: Fan, 1991. — 120 b.; shu muallif. Bolalikka oshufta ko‘ngil. — Toshkent: Turon zamin ziyo, 2014. — 40 b.; Safarov O. Oliy o‘quv yurtlarida “Bolalar adabiyoti” fani muammolari. // Til va adabiyot ta‘limi, 1994, 2-3-sonlar, 4-6-b.; Safarov O. O‘zbek bolalar adabiyoti tarixi mundarijasini belgilashga doir // O‘zbek tili va adabiyoti, 1998. 6-son. 63-66-b.; Safarov O., Jamilova B. Istiqloq me‘morlari. // O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati, 1995, 15 dekabr; Safarov O. Folklor va bolalar adabiyoti. // O‘zbek tili va adabiyoti, 2003, 6-son, 20-27-b.; Safarov O., Jamilova B. Bolalik — bo‘qiylik timsoli yoxud muxbirlikning olis yo‘llari. T.: Sharq, 2011, — B.78.; Barakayev R. Abdulla Avloniy va o‘zbek bolalar adabiyoti. — Toshkent: Fan, 2004. — 158 b.; shu muallif. Jonajonim, she‘riyat. — Toshkent: Cho‘lpon, 1997. — 88 b.; Barakayev R., Ashurov B. Tursunboy Adashboyev fenomeniga bir nazar. — Toshkent: Akademnashr, 2017. — 160 b.; Ibrohimova Z. Kichkintoylar adabiyotining xususiyatlari. — Toshkent: O‘qituvchi, 1994. — 120 b.; shu muallif. Quvnoqlikka yashiringan iztiroblar. — Toshkent: O‘zbekiston Milliy kutubxonasi, 2005. — 32 b.; Rasulov A. O‘zlik sari yo‘l. — Toshkent: Adib, 2012. — 40 b.; Dilshod Rajab, G.Jo‘rayeva. Mahorat marralari. — Toshkent: Paradigma, 2018. — 36 b.

²⁸ Safarov O, Jamilova B., Safarova N. Bolalar adabiyoti va folklori. — Toshkent: Turon zamin ziyo, 2015. — B. 360; Safarov O., Barakayev R., Jamilova B. Bolalar adabiyoti. Buxoro, “Durdona” nashriyoti, 2019. — B. 450.

Darhaqiqat, o'zbek bolalar adabiyoti bugungi kunda ham o'zining janriy va tematik xususiyatlari jihatidan rivojlanib borayotir, deyishga asos bor. Yetuk folklorshunos va adabiyotshunos olim O.Safarovning bu sohadagi xizmatlari shu ma'noda tahsinga sazovor. Ustoz o'zbek bolalar adabiyoti tarixi muammolariga bag'ishlangan ilmiy-nazariy, adabiy-tanqidiy maqolalari, adabiy portret va risolalari bilan istiqbol davri bolalar adabiyotshunosligini yangilashga katta hissa qo'shdi. Muallifning bir qator maqolalarida o'tmishdagi va zamonaviy bolalar kitobxonligi asoslarini o'rganish g'oyalari izchil yoritilgan, ularning o'rganilishiga oid qimmatli ilmiy-nazariy va amaliy takliflar bildirilgan. Shuningdek, olim XX asr o'zbek bolalar adabiyoti salaf-lari ijodini yangi talqinlar bilan boyitish zarurligini ham asosladi. Jumladan, "G'afur G'ulomning bolalarga atalgan ijodiyotiga oid kuzatishlar"dan iborat risolada²⁹ shoirning bolalik olami naqadar cheksiz, kamalakdek tovlanuvchi va xazinadek boyligi qayta inkishof etilgan bo'lib, chizgilarda ijodkor qalb harorati yanada yorqinroq ufurib turadi. G'afurona bolajonlik she'rlar tahlilida, obrazlar tavsifida tabiiy mehr, zavq-shavq bilan olim satrlariga osongina ko'chadi. "G'afur G'ulom kuylagan bolalik xiyobonida, — deb yozadi muallif, — bog'cha bolasi ham, maktab bag'riga endigina qadam qo'yan o'qish mashaqqatini zimmasiga olayotgan va olgan kichkintoy ham, o'rta maktabni oltin medal bilan tugatib, hayotga, Vatan va xalq xizmatiga yaramoqqa chog'lanayotgan o'smirni ham ko'rish mumkin. Bu she'r qahramonlarining har biri o'z yoshi va ruhiy olamiga xos tuyg'ularni kechirishadi, o'z dardiga, o'z tashvishiga, o'z qiziqishiga va o'z intilishiga ega".³⁰

Olimning Q.Muhammadiy ijodiy siymosiga bag'ishlangan "She'rim — ochil dasturxon" risolasi ko'pqirrali ahamiyat kasb etadi. Muallif turli yillardagi adabiyotshunoslar, tadqiqotchilar, tarjimonlarning shoir she'rlari haqida aytgan fikrlariga munosabat bildirib, ular tilga olmagan, e'tibordan soqit qilgan de-

²⁹ Safarov O. Zamonlar tongining chiroqlarisiz. Buxoro, 2003, — B. 80.

³⁰ O'sha joy, 20-b.

tallar, obrazlar, mavzu va g'oyalarga to'xtalib o'tadi. Risolada to'g'ri ta'kidlanganidek, u to'qson ikki yillik umri davomida uch ijtimoiy tuzumni ko'rdi: "Bolaligi chorizm mustamlakachiligi asoratiga giriftor etilgan zamonda kechdi. Aql-u zakovati sho'ro tuzumiga sadoqatda yetilib, ijodkor sifatida shakllandi, ammo keksalik, nuroniylik kezlarida eli va yurtini hur ko'rib, istiqloldan masrurligining guvohi bo'ldi. Quddus Muhammadiy sho'ro zamonida yetilgan va uning mafkurasiga to'yinib shakllangan ijodkor esa-da, — yozadi olim, — butun iste'dodini bolalikni kuylashga sarflay olgani tufayli o'z zamonasi qobig'ida qolib ketmadi, bolalik qiyofasida millat kelajagini ko'ra oldi..."³¹

Darhaqiqat, badiiy ijod tahlili jarayonida adabiyotshunos va ilm ahlining idrok ufqi keng namoyon bo'ladi. Bolalik olami tarovatini dil-dilidan tuya oluvchi zukko olimgina bolalar adabiyoti "nozik adabiyot, izzattalab, mehrtalab adabiyot" (N.Fozilov) ekanligini his etadi. Kichkintoylarga bag'ishlangan jaji she'r bo'lsin yoxud katta hajmdagi ertak-doston bo'lsin, unga jiddiy e'tibor, ulkan muhabbat, chinakam san'at asari sifatida yondashadi. O.Safarov Q.Muhammadiy ijodini ana shunday e'tibor bilan kuzatadi. Shoirning bundan o'ttiz-qirq yillar ilgari nashr etilib, bugun noyob sanaluvchi she'rlari, ertak-dostonlari tahlili orqali bu asarlarni zamondosh o'quvchiga yetkazish istagini ko'zlaydi.

Binobarin, professor O.Safarovning ushbu monografik risolasida bolalar she'riyatiga umrini, ijodini baxsh etgan Quddus Muhammadiy siymosi yangi asr ko'zgisida yaxlit namoyon bo'ladi. Shoir she'rlari mavzu-mundarija, obrazlar olami, badiiy jozibadorligiga ko'ra, mumtoz o'zbek adabiyoti, rus va jahon bolalar adabiyoti namunalari bilan muqoyasalanib, o'zaro ta'sir aloqalari oydinlashtirilgan.

Shu ma'noda, u o'zbek bolalar she'riyatidagi yangi tamoyillarni yoritishga bag'ishlangani hamda XX asr bolalar she'riyati manzarasini tasavvur qilishga yordam berishi jihatidan-da ahamiyatli.

³¹ Safarov O. She'rim — ochil dasturxon. — T.: Musiqa, 2011, — B. 96.

Darhaqiqat, har bir iste'dod egasining e'tirof va e'tibor topishida nuktadon olimlarning xizmatlari beqiyos. Jumladan, bolalik olami g'oyat muqaddas. Uni kuylovchi, u haqda so'zlovchilar qalbi ezgulikka yo'g'rilganligi ayni haqiqat. Bolalikka baxshida umrlar esa kichkintoylarning o'zi kabi beg'ubor, samimiy va quvnoq. Bolalikning takrorlanmas baxtli onlarini, u haqdagi xotiralarni qanday qilib yodga olmaslik, sevmaslik mumkin? Ha, bolalik haqidagi xotiralar insonlarni nafaqat olis o'tmishga yetaklaydi, balki undagi eng nozik, samimiy, pokiza tuyg'ularni qayta jonlantiradi. Binobarin, bu tuyg'uni qalbda butun umr saqlay olish hamda shu sohada xizmat qilish — eng katta saodat. Zero, bir umr bolalar ijodkorlarini ulug'lab, ular haqida yozish, asarlarini tahlil va talqin etish baxtidan masrurlik tuygan bolalar adabiyotshunoslari ham shunday e'zozga loyiqdir. Ta'bir joiz bo'lsa, bolalar adabiyoti fanining istiqboli va bardavomligi kelgusida ham ana shunday fidoyi olimlar salmog'i, salohiyatiga bog'liq, albatta.

Gafur G'ulom — bolalar shoiri va nosiri (1903–1966). U kattalarning ardoqli adibi bo'lishi bilan birga bolalarning ham sevimli ijodkoridir. U XX asrning 20-yillaridan 60-yillarigacha bolalar uchun she'rlar, hikoya va qissalar yozdi. Uning she'rlarida bolalar hayoti, ularning orzu-armonlari, o'kinchilari, quvonchlari ifoda etilgan edi. Shoirning bolalarga atalgan she'rlari 1935-yilda “Turg'un va O'rdak”, 1940-yilda “Mukofot”, 1949-yilda “Tongotar qo'shig'i”, 1953-yilda “Bari seniki”, 1955-yilda “Bir g'uncha ochilguncha”, 1958-yilda “Siz mening yoshligimsiz” to'plamlariga kiritildi. Ayni damda nasriy asarlaridan “Netay” 1930-yilda, “Tirilgan murda” 1934-yilda, “Yodgor” 1936-yilda, “Shum bola” 1963-yilda chop qilindi. Ayni chog'da G'afur G'ulomning she'riy to'plamlarini nashr ettirish shoir vafotidan so'ng to'xtab qolmadi. 1969-yilda “Bayram maktubi”, 1970-yilda “O'ylashni o'rganamiz”, 1983-yilda “Farzandlarimga” she'riy to'plamlari bosildi. Zero, G'afur G'ulomning bolalarga atalgan asarlarisiz o'zbek bolalar adabiyotini tasavvur qilib bo'lmaydi. G'afur G'ulom mutafakkir

va faylasuf shoir sifatida bolalar yurt kelajagi ekanini, ularning kamoli xalq kamoli ekanini his qildi, shu tuyg'ularni she'rlarida goh bola bo'lib, ularning dunyosini yoritisa, goh kattalarning bolalarga munosabatlarini aks ettirdi.

G'afur G'ulom bolalarga kattalarning munosabatini "Charog'larim-qarog'larim", "Aziz avlodlarimizga", "Mening bir satrim", "O'qing qizlar", "Chiroy", "Siz mening yoshligimsiz", "Sen salomat bo'lsang bas" kabi she'rlarida ifodalar ekan, o'zining bolaparvar shoir ekanini namoyish qila olgan. U xalq shoiri sifatida yurtimizning har bir bolasini o'ylagan, ularning har birining kelajagi uchun qayg'urgan desak mubolag'a bo'lmaydi. G'afur G'ulom "Men, — deya yozgan bir xatida, — avvalo, bolalar deganimda o'z bolalarimni o'ylaganim yo'q. Butun respublikamizni o'z oilam deb, respublika bolalarini o'z bolalarim deb bilaman. Demak, ular uchun yozganim-yozgan".

Bolalarga jahon va zamon ularniki ekanini uqtirish Vatan ravnaqi, xalq taraqqiyoti yo'lidagi ta'sirli vositasidir. She'r fal-safaga boy, shuning bilan birga sodda, ohangi ravon va qalbga yaqin.

Barmog'ingga kirmoqchi tikanga bag'rim qalqon,

Ko'zim qorachig'lari, sizga nur yarashadi.

Qo'ng'iroq sochlaringiz qo'ng'ir, qora, za'faron,

Oftobning tarog'ida onalar tarashadi.

She'r g'oyasi, badiiyatiga ko'ra ta'rifga loyiqdir; shoir bolalar barmog'iga kirishi mumkin bo'lgan tikanga bag'rini tutib berishga rozi. U bolalarni kattalarning ko'z qarog'i deb hisoblaydi.

G'afur G'ulom — donishmand shoir. U bolalarga, yosh avlodga ishonch bilan qaragan. Yetimlik mavzui G'afur G'ulom ijodida ko'p uchraydi. Negaki, shoirning o'zi yetimlik jabrini tortgan inson. U to'qqiz yoshda otasiz qoladi, o'pka shamol-lashidan vafot qilgan otasi to'rt norasidaga G'afurni bosh qilib ketdi. Kenja singlisi endi olti oylik edi. U tirikchilikning qaynoq, alamnok ko'chalariga kirib chiqar ekan, yashashni o'rgandi.

Oqibat hayot kurashlardan iboratligini angladi. Yetimlikning nochorligini, alamlarini “Netay” qissasida Netayning fojeasi taqdiri yordamida aks ettirgan bo‘lsa, “Shum bola”da Qoravoy o‘g‘il bola-ku, deb hisobladi, uni yaxshi hayotdan umidvor qilib yaratdi. Qoravoy hayot unga behisob azoblar tayyorlasa ham, qaddini rostlab, yo‘lida davom etdi. Bu ma‘lum ma’noda G‘afur G‘ulomning o‘zi edi. G‘afur G‘ulom yangi davlat yetimlarga e‘tibor qilayotganini, o‘zbek yetimparvar xalqligini ko‘rib, “Yodgor”da boshqacharoq yetimlikni tasvirladi.

Shoirning yetimlik motivi mavjud she‘rlarida bugungi bolalikka shukrona bor. Istiqlol davrining katta-yu kichigi bu she‘rlarni o‘qib, bugungi bolalik uchun mustaqil Vatandan, ozod davlatdan minnatdor bo‘lsa arziydi. Shoir o‘z asarlarida hajvdan mahorat bilan foydalangan. “Shum bola”dagi fojeali bolalikni ham shu qadar satira va yumorga o‘raganki, asardagi qayg‘uli voqealarni ko‘rib turib ham kulaverasiz.

Shoirning bolalarga yozgan she‘rlari rang-barang mavzudadir. Shoir “quyosh, suv, havo, tuz, ona yer hayot degani, odamzot teng huquqli, barchasidan birday bahramand bo‘lishi joiz”, deb hisoblaydi va fikrining ikkinchi tomonini shunday ifodalaydi:

Har kishining o‘z tuqqan
Aziz ona Vatani,
Tinchgina boshpanasi,
Oilasi, chamani.

G‘afur G‘ulom vatanparvar shoir sifatida har bir she‘rida Vatanni tarannum qildi, yoshlarni Vatanni sevishga, uni ardoqlashga chorladi. Bolalar ongiga o‘zbekning O‘zbekiston sarhadlaridan boshqa yerlarda sochilib yotganini, qayerda bo‘lmasin, o‘zbek bizning jondoshimiz, qondoshimiz ekanini uqtiradi:

Vatandoshlar salomin necha jildli bir kitob aylab,
Navoiy deb Musalloga kelibman intixob aylab.

Samarqand, Andijon, Toshkand-u, Urganj-u, Buxorodan,
O'zing nash'-u namo topgan sharaflı shonim ma'vodan,
Sening orzularing ro'yobga chiqqan yangi dunyodan.

G'afur G'ulomning bolalar shoiri va nosiri qiyofasiga ota-lik va murabbiylik tuyg'ulari chuqur singishib ketgan. Bunda yetimlikda kechgan bolalik xotiralari ta'siri ayricha rol o'ynaganini alohida ta'kidlash joiz. Shu holat uni qo'liga qalam olib ilk she'rini yozishga undagan edi. "Bir kuni, — deb yozgan edi u o'zining "Kechmish va kechirmishlarimdan" xotiranomasi-da, — bolalar bog'chasidagi yetim bolalardan 15 tasini bizning internatga o'tkazdilar. Men bu go'daklar bilan birga tunab qoldim. Kechasi uxlamay, kuzatuvchilik qilib chiqdim. Shu kecha o'z yetimligim, boshimdan kechirganlarim va shu yetim bolalar ahvoli... to'g'risida she'r yozdim. Shu she'rimni birinchi she'rim desam bo'ladi".

G'afur G'ulom bolalar uchun yaratgan asarlarning alohida xususiyati ulardagi hayotga endigina kirib kelayotgan yosh bola obrazining o'ziga xos shakl va yo'sinlarda tasvirlanishi bilan xarakterlidir. "Qushchalar she'ri", "Dadam va men", "O'ylashni o'rganamiz", "Kekkaymachoq Sobirjon", "Ahmadjon — fotograf", "Chaqchaqlashaylik" she'rlarida yosh bolaning o'ziga xos ma'sum, beg'ubor, samimiy dunyosi yaratiladi.

"O'ylashni o'rganamiz" she'rida Muxtorjon olti yashar singlisi Munisxon bilan o'ylash o'zi nima ekanligi haqida bahs qiladi, singlisi javob berolmagach, unga o'ylashni "jiddiy turib, qoshini birga yig'ib, singlisiga ko'rsatadi":

— Mana, men o'ylayapman...
— Nimani o'ylayapsan?
— Juda ko'p o'ylayapman:
Morojniydan tog' bo'lsa,
Nuqul gilos bog' bo'lsa,
Bir qozon qaymoq bo'lsa,
Tuyaday pishloq bo'lsa...

Og'zining suvi kelib,
— Viy-y, — devordi Munisxon...

Bu — o'g'il bolaning beg'ubor dunyosi, cheksiz-chegara-siz xayollarining bir qirrasi. Darhaqiqat, muzqaymoqni yomon ko'radigan bola bormi? Akasidan o'ylashni o'rganmoqchi bo'lgan Munisxon ham o'z istagini qizaloqlarga xos erkalik bilan izhor etadi:

— Hi-y... bitta qo'g'irchoq bo'lsa,
Kaliti buzilmasa,
Ko'zini yumganida
Meni ham ko'rib tursa... —

Aka baribir kattaligiga borib, “shu ham o'ylash bo'ldimi?” deb singlisidan baland kelmoqchi bo'ladi, unga o'ylashni yaxshiroq o'rganib olishini “maslahat” berarkan: “Sen oyi bo'lasanmi?” — deydi to'satdan. Munisxon bu kabi savolning mohiyatini hali tushunmaganidan, ko'zini pir-pir uchirib, “Sen-chi?”, — deydi xolos. Jahli chiqqan Muxtorjon esa:

— Men qiz bola emasman,
Qizlar oyi bo'ladi.
Men katta bo'lganimda,
Besh yuzga kirganimda
Katta dada bo'laman, —

deydi bilag'onligini ko'z-ko'z qilganday. Haqiqatan ham “Sen oyi bo'lasanmi?”, — degan savoldan qaysi o'g'il bolaning jahli chiqmaydi?! Shu sababli ham “katta dada bo'lganida yuzta qizi bo'ladigan” Muxtorjon baribir qizlarining otini “Punis” qo'yishi chinakam samimiyatga, beg'ubor bolalikning jo'shqin mehriga yo'g'rilgani anqib turadi. Endi Munisxon ham bo'sh kelmay, akasidan o'zishga tayyor. U ham “oyi bo'lganida mingta o'g'li bo'ladi, oti Puxtor bo'ladi”. Ana shu jihatdan ustun bo'lgani uchun tilini likillatib, akasini gijgillatadi.

Chindan ham ushbu kichik she'rdayoq G'afur G'ulom yosh bolalar dunyosini, fikrlash tarzini, obrazini ulkan mahorat bilan yaratgani ayonlashadi.

G'afur G'ulom ijodida yetimlik mavzusi ham alohida yo'nalishni tashkil etgani bejiz emas. Yetimlik uni o'ksik qalb sohibiga aylantirgan va mudom ta'qib etganligi tufayli bolalarga atab qaysi mavzuda she'r yozmasin, o'sha zahoti xotirasi qatlaridagi yetimlik armonlari uyg'onishi tabiiy edi. Kattalar uchun yozilgan va XX asr o'zbek she'riyatida voqeaga aylangan "Sen yetim emassan"da qonxo'r fashistlar ming-minglab bolalarni otanalaridan ayro etib, yetim qoldirayotganidan jirkangan shoir yana o'sha "o'ninchi yillar sargardonligi"ni eslamay o'tolmaydi:

Yetimlik nimadir —

Bizlardan so'ra.

O'ninchi yillarning

Sargardonligi;

Isitma aralash

Qo'rqinch tush kabi

Xayol ko'zgusidan

O'chmaydi sira...

Shuningdek, G'.G'ulomning o'smirlar kitobxonligining asosini tashkil etgan "Netay", "Yodgor" va "Shum bola" qissalarida ham shu muammo tahlil qilinadi. Adib bu asarlarida yetimlikni keltirib chiqargan sabab va oqibatlarga badiiy nazar solish yo'lidan boradi. Zero, otasi yo onasi (ba'zan har ikkovi)dan bevaqt ajralib, o'gay ota yoki o'gay onadan shafqat emas, shafqatsizlik ko'rgan bolakayning achchiq va alamli qismati shunday foje' qismatdir. Bunday holatda yetimning o'gayligi birmuncha shaxsiy fojea sanalishi mumkin. Ammo G'afur G'ulom masalani shu holda yechish yo'lidan bormagan, aksincha, u o'tmishdagi nobop tuzum va bemehr jamiyatning shafqatsizligi ham o'lganni tepkilab, yetim-yesirlarga o'gaylik qilishi fojeasini ochishga harakat qildi va, aytish mumkinki, bunga muvaffaq ham bo'ldi. Bu jihatdan Netay va, Shum bola — Qoravoyning yetimlik qismati talqini e'tiborni tortadi.

"Yodgor" qissasida esa yetimlik — syujetni harakatga solgan motiv. Unda yetim go'dak Yodgorning qismatiga munosabat hal qiluvchi rol o'ynaydi. S.Mamajonov to'g'ri ta'kidlaganidek:

“Yodgor” — ma’lum jihatdan poetik ramzli nom. Go’dak Yodgor asarda tasvir obyekti bo’lmasa ham yozuvchi uchun yangi insoniy munosabatlarni ko’rsatib berishda vosita rolini o’ynaydi. Bu go’dak Mehri va Jo’ralar, ularning ota-onalarining qalb dunyosini ochib beruvchi bir kalitdir, shu go’dak asar voqeasini yaratadi, konfliktga keskin tus beradi, syujetni o’stiradi va uni ikkiga bo’lib tashlab, keyin yana bir-biriga qo’shadi, shu go’dak xarakterlarni rivojlantiradi, ochadi. U asardagi voqealar va odamlarni bir-biri bilan munosabatga kirituvchi, asarning hamma bo’lagini yozuvchining ko’rish markaziga bog’lab, tortib turuvchi magnitdir. Mehrining o’z sevganiga shu go’dak xalaqit beradi. Jo’raning “aybsiz aybdor” bo’lib, onasi, aka va ammalari oldida ta’naga qolishida shu go’dak sababchi bo’ladi, xuddi shuningdek, Jo’raning insoniyligini ochib beruvchi, Saodat sevgisini sinovdan o’tkazuvchi va Mehriga hayot haqiqatini tushuntirgan ham shu go’dak — Yodgordir.

G’afur G’ulomning o’zbek bolalar adabiyotiga qo’shgan hissasi benihoya salmoqli ekanligi shubhasiz. Uning ko’plab she’riy va nasriy asarlari o’zbek bolalar adabiyoti xazinasiga munosib ulush bo’lib qo’shildi. Yozuvchining “Shum bola” va boshqa bir qator nasriy asarlari tom ma’noda bolalar adabiyotimiz durdonalari hisoblanadi. Hatto G’afur G’ulom bolalar uchun “Shum bola”dan boshqa asar yaratmaganida ham shu birgina asari bilan o’zbek bolalar adabiyotida o’z o’rniga ega bo’lgan ijodkor sifatida manguga qolishi aniq edi.

Tom ma’nodagi badiiy asar davrlar to’foniga bardosh berib asrlardan-asrlarga o’taveradi. G’afur G’ulom ijodida ham ana shunday haqiqiy badiiyat mahsullari ko’plab topiladi va ushbu asarlar barcha davrlarda yosh avlod ma’naviy kamolotiga xizmat qilaveradi.

Binobarin, G’afur G’ulom she’rlarida bolalarning kelajagi ulug’ bo’lishiga ishonch bor. G’afur G’ulom faylasuf shoir sifatida yosh avlodga ishonch bildirish, ularni ruhlantirish juda muhimligini angladi. Shu boisdan “Yasha, deyman, o’g’lim!”, “Bari seniki” deb xitob qiladi.

Gʻafur Gʻulomning talay sheʼrlarida bolalardagi kamchiliklar yumor yordamida koʻrsatib berilgan. Jumladan, “Nortoji-ning kurak tishi”, “Ahmadjon fotograf”, “Ahmad yomon bola emas, ammo...” kabi sheʼrlari shu jihatdan bolalar hajviyotining oʻlmas namunalaridir.

Shoirning deyarli har bir sheʼrida Vatan madhi bor, uning sheʼrlari yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalay oladi.

Gʻafur Gʻulom bolalarga yuzlab sheʼrlar hadya qilgan shoirdir. Uning “Sen yetim emassan”, “Oʻylashni oʻrganamiz”, “Bari seniki” kabi sheʼrlari dunyo bolalar adabiyoti xazinasiga qoʻshilishiga loyiq sheʼrlardan boʻlsa, maktabgacha va kichik maktab yoshidagi bolalar uchun yaratgan asarlari orasida oʻyin qoʻshiqlari ham alohida mavqe kasb etadi. “Oq terakmi, koʻk terak”, “Chitti gul”, “Buni toping, qizlarim” sheʼrlari xalq ogʻzaki ijodidagi oʻyin va topishmoq-qoʻshiqlar asosida yaratilgan asarlar sifatida oʻzbek bolalar adabiyoti xazinasini boyitishga xizmat qiladi.

Shoir ijodida oʻz davri mafkurasi sezilsa-da, u boqiy sheʼrlar yaratib, davrlardan osha bildi, istiqlol davrida ham bolalarning sevimli shoiriligicha qoldi.

Quddus Muhammadiy (1907–1997) – bolajonlarning tabiat-shunos shoiri. U butun umrini, ijodini kichkintoylarning katta adabiyotiga bagʻishlab, XX asr oʻzbek bolalar sheʼriyatini mavzu-mundarija hamda janriy xilma-xillik bilan boyitdi. Shoir ijodi oʻtgan asrning 30-yillaridan boshlab, yangi asr arafasiga qadar sermahsul tarzda davom etdi. Shu davr mobaynida shoir sheʼrlarini bogʻcha bolasidan tortib, maktabni tamomlayotgan oʻspirinlargacha birdek sevib oʻqigani, qoʻshiq qilib kuylagani rost. Q.Muhammadiyning alohida chop etilgan sheʼriy toʻplamlari, ertak-dostonlaridan tashqari, birgina maktab darsliklaridan keng oʻrin olgan sheʼrlarining oʻziyoq, uning ijodi serqirra, zavqovarligidan dalolat beradi. Muhimi, ana shu ehtiros hali-hanuz soʻngani yoʻq. Shoir sheʼrlari mustaqillik bolalari tomonidan ham birdek sevib oʻqilmoqda. Shunga yarasha

ijodkor badiiy olamining talqini o'zining yangi qirralari bilan to'lishib bormoqda.

Shoirning ilk bor maktabga qadam qo'yayotgan kichkintoylarga bag'ishlangan va H.H.Niyoziyning "Maktab" she'riga hamohang dialog tarzda bitilgan she'rida kichkintoy lirik qahramonning quvonch va g'ururini shundoqqina tuyish mumkin:

Dunyoda eng sevgan joying

Qayer? — dedi.

Dedim: — Maktab.

Sababin ayt, — dedi, dedim:

— O'rgatadi ilm-u adab.

Ota-onam sevsam meni

Qo'zichog'im, quvonchim, deb.

O'qituvchim sevar meni

O'quvchim ham a'lochim, deb.

Shoirning talay she'rlarida shu kabi o'quvchi va o'qituvchi munosabati, maktab hayoti, undagi jo'shqin bolalik olami yetakchi mavzu hisoblanadi.

Quddus Muhammadiy ijodiga xos bo'lgan asosiy xususiyat uning asarlarida badiiylilik, ma'rifiylilik va tarbiyaviylilikning uyg'unligi, chambarchas bog'lanib ketganligidadir. Shoir asarlarining yetakchi mavzulari Ona-Vatanga muhabbat, a'lo o'qish, fan va texnikani egallash, xulq-odobda kamolotga intilish singarilarda namoyon bo'ladi. U har bir she'rini bevosita bolalar hayotidan olib yozishga intiladi, kichkintoylarni a'lo o'qishga, kasb-hunar o'rganishga, odobli va mehnatsevar bo'lishga chorlaydi.

Uning ijodiy olami rang-barangligi, qamrovi kengligini to'plamlari nomidanoq bilish mumkin. Jumladan, muallif o'z she'rlarini "Oftob, Yer, Suv, Havo", "Dov-daraxt, mehrigiyo, yashil do'stlar", "Yerdagi jon-u jondorlar", "Qanotlilar" hamda "Odam va maqollar" sarlavhalari ostida besh guruhda jamlab, 1971-yilda "Tabiat alifbesi" nomi ostida nashr ettirgan edi. Zotan, Q.Muhammadiyning o'zbek bolalar adabiyoti tarixida ilk bor besh kitobdan iborat yaxlit majmua yaratish an'anasining

o'ziga xosliklari, tabiat alifbesidan saboq beruvchi izchil tizimga ega. Shoirning besh she'riy kitobi inson va uning hayoti, inson va uning tevarak-atrofida yashovchi qushlar, hayvonlar, hasharotlar, inson va uning nabotot olami, osmon jismlari, yerdagi narsalar bilan munosabati mohiyatini bolalarga xos qarashlar zahirida badiiy talqin qilishga yo'naltirilgan xilma-xil janrdagi asarlar silsilasini qamrab olgani, shu jihatlariga ko'ra, u o'zbek bolalar she'riyatidagi betakror hodisa ekanligi diqqatga loyiq.

Kaptarning "g'uv-g'uv" xonishi-yu nomi mazmunining poetik sharhini ifodalovchi so'zlarda shu xonishga ohangdosh tovushlarning faolligi qush haqidagi tasavvurni uyg'ota oladi:

Kaptarim deydi g'uv-g'uv,
G'uv-g'uvlab nima der u?
Kaptarimning so'zi bu,
Kaptar so'zi qizig'-u
G'uv-g'uv degani o'quv,
O'quvga kerak uquv,
Kaptar maktabi yo'g'-u.
Kitob-daftari yo'g'-u.
G'uv-g'uv so'zi — maktabi,
Daftar, qalam, kitobi.
Uni o'qib der g'uv-g'uv,
G'uv-g'uvning ma'nosi shu!

Diqqat qilinsa, butun she'r vujudidan kaptar ovozi taralayotganday, kaptar ovozini ifodalovchi g'uv-g'uv taqlidiy so'zi satrlar oxiridagi "u-bu", "o'quv-uquv", "yo'g'-u" va "shu" so'zlari hosil qilgan ohangdoshlik asosida shunday vaziyatni yuzaga keltirgan, qolaversa, shoir o'quv va uquv so'zlar orqali kaptar "g'uv-g'uv"i ma'nosiga ishora qilib, kutilmagan didaktik ma'noga ishora qiladi, ya'ni kaptar daftar-u kitobidagi so'z "g'uv-g'uv" bo'lib, ma'nosi "o'qi-o'qi" demoqchi bo'ladi.

Tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatni tushunmaslik tabiiy muvozanatning buzilishiga olib kelganini endilikda yaqqol anglab yetmoqdamiz. Q.Muhammadiy esa qariyb yarim asr ilgariyoq yosh avlodga bu haqiqatni uqdirmoqchi bo'lgan. Shoir

o'zining o'ynoqi ohang va jarangdor so'zlari zamirida ham tabiatning qadr-u qimmatini anglatmoqchi ekani anglashilib turadi. Shu sababli shoir yurtimiz tabiati, fasllarining go'zalligini berilib tasvirlash bilan o'quvchida go'zallikni sevish hissini tarbiyalaydi, o'z fikrlarini tabiat tasviri, ko'rinishlari va fasllari orqali jonlantirib beradi. "Bahor ostonasida", "Bahor keldi", "Bahor meni chaqirar", "Bahor bilan so'zlashdim" turkum she'rlarida bahor kelishi bilan tabiat uyg'onishi, dala-dashtlar dehqonlar mehnati bilan yanada yashnab, ko'rk ochishi yorqin tasvirlar, poetik epitetlar, o'xshatish va jonlantirishlar vositasida go'zal badiiy bo'yoqlarda tasvirlasa, "Qish ham chiroyli", "Qish ertasi", "Qish boboning hazili" she'rlarida qish fasli go'zalliklarini yosh kitobxon nigohi bilan kashf etadi.

Quddus Muhammadiy 1941–45-yillarda Islom shoirning kotibi bo'lgan. Ta'bir joiz bo'lsa, ushbu xalqonalik shogirdga ustozdan ko'chgan bo'lib, xalq og'zaki ijodi donoligining shoir ijodiga samarali ta'siri dalolatidir.

Binobarin, shoir xalq qo'shiqlari ritmidagi o'ynoqilikni yuzaga keltirgan vositalarni his eta boshladi, xalq afsonalari, rivoyat, naql, ertak va topishmoq janrlariga xos shakl, sujet motivlari va ritmidan ijodiy ilhomlanib, o'zbek bolalar epik poeziyasini folklorizmlarning xilma-xil jilolari bilan boyitdi. Natijada, "Tovuq nega qaqillaydi?", "Xo'roz nega qichqiradi?", "Mushuk nega pixillaydi?", "Olahakka og'zidan tug'ar emish", "Hakka-voyning xom xayoli", "Bulbul bilan mayna qissasi", "Oy yuzida nega dog' bor?", "Tentak soy", "Buvi va sandiq" qissasi, "Tut daraxti va ipak qurti tutilishi", "Zag'izg'on", "Toshbaqa" singari she'riy afsona va she'riy rivoyatlar, "Bir mayizni qirq bo'lib" she'riy naqli, "Bir o'zboshimcha chumchuq haqida", "Qo'ng'izoy bilan Sichqonvoy", "Sandal va pechka", "Chivin urushqoq va shamol botir", "Oltin daraxt", "Dono bobo va bir yuz besh pahlavon o'g'il va qizlari haqida ertak", "Ola bola va a'lo bola qissasi", "Bog'bon chol uch xum ertak aytgan-mish", "Erkinjon oyga chiqibdi", "Adashgan bola qissasi" kabi she'riy ertaklar hamda "Oltin olov, shirin palov va yashil qozon

haqida topishmoq” she’riy ertak-topishmog‘idan iborat oraliq janrlardagi asarlari dunyoga keldi.

Bundan tashqari, Q.Muhammadiy topishmoqlarning janriy xususiyatlari va kompozitsion qulayligidan foydalanadi; mumtoz she’riyatimizda mavjud chistonnavislik an’analarini ijodiy rivojlantirib, “Toping-chi?”, “Viz-viz”, “O‘ylab top”, “Buni toping, bolalar, aytib bermang onalar”, “Buni toping bolalar” kabi qator she’riy topishmoqlarini yaratadi.

Shoir topishmoq janri imkoniyatlaridan keng miqyosida foydalanishni ko‘zlab, bolalarni ijtimoiy voqelikka faolroq aralashtiradigan va shu xususda fikr yuritishga da’vat etadigan topishmoq-she’r va topishmoq-ertak singari oraliq janrlarda quvnoq asarlar ijod qildi.

“Bir o‘zboshimcha chumchuq haqida” she’riy ertakda esa ishyoqmaslik, dangasalik va o‘zboshimchalik bilan yashashni xohlab, safdoshlari yonidan ketgan va yolg‘izlikka mahkum bo‘lgan chumchuqcha fojeasi orqali axloqiy saboq berish ko‘zlangan. Erta bahordan barcha chumchuqlar in qurish niyatida tizilishsa, o‘zboshimcha chumchuq esa:

Tayyor kavak inlar ko‘p,
Hammasi o‘zimniki.
Nima kerak in qurib,
Bir kichik so‘qqa boshim —
Qayga borsam sig‘aman,
In qurishning o‘rniga,
Yallo qilib yuraman, —

deya ularga qo‘shilmaydi, ular qayta-qayta chaqirsalar-da, qaysarlik qilib, “chirq-chirqlab” sang‘iydi. Shoir uning o‘zboshimcha sang‘ishlarini ham kulgili qilib tasvirlar ekan, nojo‘ya xatti-harakatlariga salbiy ma’no yuklaydi. U na onasining, na jamoadoshlarining gapiga kirib, “bir zumda shaharni chir aylanib” hali tegirmonga kirib, so‘ramay don cho‘qibdi, hali “biletsiz” tol shoxida turib kino ko‘ribdi, hali tayyor in maza deya pechka karnayiga kirib, is-qurumga belanib, kaltafahmlik bilan beparvo yuraveradi. Uni bu ahvolda ko‘rgan chumchuq-

lar “bu irkit qush qanday qush” deya undan jirkanib, o‘zlarini uzoqroq tutadi. Shunday bir vaziyatda o‘zi yakkalanib qolgani sezadi-da, ishlayotganlarga qo‘shilish u yoqda tursin, hatto horma deyishni-da xayoliga keltirmabdi. Shunda hayron bo‘lib o‘ziga: — Mendan do‘stlarim bezor, Gunohim nedir buncha?! — deya Musicha oldiga borsa, u chumchuqchani tanimay:

— Ovozingdan chumchuqsan,

Namuncha botding kirga?

Afti-angoring qora,

Hammaning qochgani rost.

Yuz-ko‘zing qasnoq-yara,

Patlaring ham to‘zg‘igan.

Is bosgan, kir, g‘ijmaloq,

Ustingga qarab bo‘lmas.

Hech bir joying emas sog‘,

Patlaring taramabsan,

O‘zingga qaramabsan.

Yaxshisi hozir, bolam,

Daryoga borib cho‘mil,

Yuvin, tozalan,

Tozalanib, so‘ngra kel, —

deydi. Chumchuqchaga cho‘milishdan o‘zga chora qolmabdi. U cho‘milib kelibdi-da, Musicha xola shundan so‘ng uni tanibdi, boshqa chumchuqlar ham endi undan hurkmay, yaqiniga kelib, shuncha vaqtdan beri qaydaligini so‘rashsa, u hamon o‘sha karnay uyini maqtashdan qolmay, bizning in tayyor, issiq, ko‘kka qarab turibdi, lekin sizlarning inlaringiz hanuzgacha bitmaydi, — deya pisanda qilishda davom etibdi. Ishlayotgan chumchuqlar unga parvo qilmay, in qurishni davom ettiraveribdilar. Ularning bu ishi chumchuqchaga ta’sir etsa-da, boshida qo‘shilmasligini esga olib, “Yalinmayman!” — deya o‘z so‘zida qat’iyat bilan turaveribdi. Lekin ich-ichidan boshqa chumchuqlar ishiga qoyil qola boshlabdi. Ularning chiroyli uylariga suqlana-suqlana, oxiri yana uchib daydiligiga ketibdi. Nihoyat, jig‘ildonini to‘ldirib, yana o‘sha karnay iniga kirib uxlaganida:

Undan olov-dud chiqib,
Abgor bo'pti bu safar.
Qosh, pari kuyib ketdi,
Tashqari g'iz-g'iz sovuq.
Chumchuqcha qip-yalang'och,
Egnida par to'ni yo'q.
Kuygan a'zo-badani,
Achishardi jizillab.

Shundagina u o'z nojo'ya xatti-harakati haqida o'ylashga
majbur bo'libdi:

Ko'pchilikning qadri ko'p,
Chumchuqchaga bilindi.
Yolg'izlik yomon ekan,
Boshiga tushib bildi.
Xatosin tushunibdi.

Dildirab, o'lay deb turganida Musicha xola yana joniga ora
kiribdi. Ota-ona urug'i bundan xabar topib, Musicha xolaga uni
asrab olgani uchun minnatdorchilik bildirib, "gap uqmas o'jar
bola"sini o'z inlariga olib ketishibdi: Chumchuqcha esa:

— Ayrilmayman sizlardan,

Ta'zirimni xo'p edim, — deya tavba qilib, ko'pchilikdan uzr
so'rabdi. O'shandan beri u jamoasidan ayrilmay, birga yurib,
birga ishlarkan...

Quddus Muhammadiy o'zbek bolalar she'riyatining sohib-
kori darajasiga ko'tarilib, uni tom ma'noda yangi mavzular va
g'oyalar, yangi badiiy shakllar va obrazlar, yangi tasviriy vosi-
talar va uslublar bilan boyita olgan. Uning asarlari yigirmadan
ziyod tillarga tarjima qilinib, S. Marshak, A. Barto, S. Mixalkov
singari bolalar shoirlari e'tiborini qozondi. Aslida, badiiy asar-
ning umrboqiyligi uning har bir avlod tafakkurida yangicha
bo'y ko'rsata olishi, serqirra ma'no-mohiyat kasb eta olishi bi-
lan belgilanadi.

Ilyos Muslim — bolalar shoiri (1909—1993). Bolalar uchun
asar yaratishdek sermashaqqat va qutlug' ishga umrini bag'ish-
lagan Ilyos Muslim "Turnalar" (1952), "Bizning maktab" (1954),

“Sening sovg‘ang” (1957), “Tilla qo‘ng‘iz” (1960), “Ishchan asalarilar” (1962), “Oylar aytishuvi”, “Oyxon va rayhon” (1964), “Ko‘rik” (1969) kabi qator she‘riy to‘plamlari bilan adabiyotimiz taraqqiyotiga hissa qo‘shdi.

Shoir she‘rlaridagi poetik obrazlar, o‘xshatishlar kichkintoylar tafakkuriga mos talqin etilishi jihatdan ajralib turadi. Masalan, boychechakni ta‘riflar ekan, uning yorqin detallari — rang va xususiyatlariga diqqat qaratadi:

Hali erimasdan qor,
Dala, qirda gulbahor.
Chiqdi mitti gul-chechak,
May elchisi boychechak.
Askar kabi turar tik,
Barglari yashil, tetik.
Uning rangi sariq, oq,
Boshida kumush qalpoq.

Bahor dala-qirdan boshlanishi bejiz emas. Quyosh nuri eng ko‘p tushadigan, iliqlik tafti ilgariroq seziladigan joy bepoyon qir-u dalalardir. Boychechak ham dastlab dala-tuzda yashnab ochiladi. U qadimda Navro‘z elchisi sifatida bolalar quvonchiga sabab bo‘lgan. Undan guldastalar yasagan bolakaylar hovlimahovli yurib, qo‘shiq kuylab, boychechak ulashib, bahor xabarini berib, suyunchi olishgan. U haqdagi xalq qo‘shig‘ida qadimgi ajdodlarimizning ilk bahor kunlaridagi “qozon to‘ldi” marosimi va bahor kelganiga ishora qilinadi. Shoir xalq orasida qadimdan bolalar tomonidan kuylanib kelinayotgan qo‘shiqqa aniqlik kiritib, uning yangi qirralarini tasvirlaydi. May turfa gullarning qiyg‘os ochilgan pallasi, boychechak esa uning dastlabki nishonasi ekanligi shu tariqa bolalarga ayon bo‘ladi. Bu jajji gulning askarga o‘xshatilishi ham tasodif emas. Uning sovuq va erib ulgurmagan qordan qo‘rqmay, bosh ko‘tarib turishi askarlarga xos jasoratga qiyoslanmoqda. Kumush qalpoq tushunchasi faqat gulning (oq rang) tashbehanishi bo‘lib qolmay, qor ostidan bosh ko‘tarib turishiga ham ishoradir.

Shoir she'rlarining aksariyati maktabgacha tarbiya yoshidagi, yoxud kichik maktab yoshidagi o'quvchilarga mo'ljallab yozilgani she'rlar mazmun-mundarijasidan ayon bo'ladi. Bu yoshdagi bolalarni ko'proq hayvonlar, qushlar va jonivorlar, gullar, zilol suvlar-u yoz ne'matlari, yoki qorbobo va qish, yam-yashil archa juda-juda qiziqtiradi. Ilyos Muslim bolalarga olam-olam shodlik keltiruvchi ana shunday mavzularga tez-tez murojaat qiladi. Shoirning "Laylak keldi", "Turnalar", "Quyong", "Toychog'im", "Laylak", "Gul teremiz", "Archa qo'shig'i", "Maktabimiz" singari she'rlari shu ma'noda ardoqli.

I. Muslimning mehnat mavzusida yozilgan she'rlari o'quvchilarda faqat mehnatga ko'nikma hosil qilish, mehnatning hayotiy ehtiyoj ekanini uqtirib qolmasdan, balki ularda mehnatdan zavqlanish tuyg'ularini ham shakllantirib boradi. Shu jihatdan shoirning "Sening sovg'ang", "Oyxon va rayhon" she'rlari ahamiyatli. Masalan, dastlabki she'rda jajji qo'lchalari bilan kashta tikib onasiga sovg'a qilishga chog'lanayotgan qizaloq haqida so'z borsa, ikkinchi she'rda jambil-rayhon ekib, jo'yaklariga suv qo'yib uni ko'kartirgan Oyxon ta'riflanadi. She'rlarda shoir o'zi xulosalaganday, halol mehnat rohatini totish zavqi yorqin aks etgan.

Shoirning "Oylar aytishuvi" she'rida taqvimdagi 12 oyning o'ziga xos muhim xususiyatlari, navbat bilan ketma-ket almashib kelishi, el-yurtning obod etishi kuylanadi. Zero, Ilyos Muslim boy ijodiy tajribaga hamda xalq e'tirofiga sazovor shoirlardan biridir.

O'zbek bolalar adabiyoti tarixida 30–40-yillar she'riyati alohida o'rin egallaydi. Bu davr bolalar adabiyoti talay ijodkorlar bilan to'lishib, badiiy barkamol asarlar orqali taraqqiy etgani ayon haqiqat. Bunda **Zafar Diyor** ijodi ham yetakchi o'rinda turadi. Shoir o'zining qisqa umri (1912–1946) davomida bolalar she'riyatini janriy, shakliy va mazmun rang-barangligi bilan boyitishga xizmat qildi. Uning "Qo'shiqlar" (1933), "Mashinist" (1936), "Tantana" (1938), "She'rlar" (1939), "Muborak" (1940), "Bizning qurolimiz" (1941), "Bizning oila" (1942),

“Sovg’a” (1944) kabi to‘plamlari bolalar adabiyoti xazinasidan joy olgan. Z.Diyor she’rlari mavzu jihatdan keng qamrovli bo‘lib, Vatan, ona-tabiat, fasllar tarovati, do‘stlik, bolalik va unga qadrdon narsalar; urush davri bolalari qismatiga bag‘ishlab turkum she’rlar yozadi. Shoir asosan maktabgacha tarbiya va kichik maktab yoshidagi jajji kichkintoylar olamini zavqovar ifoda etgandir. Uning lirik qahramonlari o‘z bog‘chasi, yasagan o‘yinchoq, chizgan rasmi bilan ham suhbat quradi, bahs qiladi. “Bog‘chamiz”, “Gunafsha”, “Kapalak”, “Suv bilan suhbat” she’rlari mohiyatan 4-5 yoshlilar qiziqishiga hamohang. Masalan, kichkintoy qahramon oqar suv bilan shunday muloqotga kirishadi:

– Quloq solgin so‘zimga!
Nega buncha shoshasan?
Qayerdan bu kelishing,
Qirg‘oqlardan toshasan?
Suv:
– Yaxshi bola toychangdek
O‘ynab, kishnab kelishim,
Qir-adirlar oralab
Shamol kabi yelishim, –
Ko‘rasanmi, bu o‘sha
Oppoq qorli tog‘lardan.

Ko‘rinadiki, kichkintoylar o‘ziga o‘xshagan sho‘x narsalarga qiziqadi: suvning shoshib oqishi, qirg‘oqlardan toshishi uning e’tiborini tortadi. Har qanday jonivorning kichigi – bolalarniki ekani nazarda tutilsa, suvning javobida hayotiylik mavjud. U o‘zining pishqirib, baland tog‘lardan shiddat bilan oqishini bolakayning toychog‘i kabi o‘ynab kishnashiga qiyoslaydi. Suhbatning davomida bola suvning shildirab, yoqimli kuylashi nimani anglatishiga, jilolanib, jildirab ne xususda so‘ylashiga, goh esa toshib oqib, qayerga borishi-yu, manziliga qiziqishini so‘raganida, Suv zarrin quyosh nuridan quvvat olib o‘ynab yayrash, o‘sha mehribon ona maqtovi haqida so‘ylayotgani, borar yeri esa paxta koni-yu ekinzor ekanini ma’lum qiladi.

Shu tariqa, bolada suvning shunchaki bekor oqmasligi, uning ham muhim yumushlari borligi, shu uchun shoshib yurishi haqidagi tushuncha paydo bo'ladi.

Zafar Diyor she'rlarida bolalarning tabiat va jamiyat hodisalariga munosabati ham keng o'rin egallaydi. Kichkintoylar o'zining yaqin do'stidek suhbat qurgan kapalak, qaldirg'och, laylak va boshqa qushlar haqida quvnab-yashnab kuylaydi. Shoirning "Kapalak" she'ri syujetli bo'lib, jajji lirik qahramon kapalak bilan suhbat qilish, do'st tutinish orzusini bayon qiladi:

Hoy, kapalak, kapalak,
Qanotlaring ipakdak.
Muncha shoshib uchasan,
To'xta. so'zlayin andak.
Uchrataman har kuni
Seni har kun bog'chamda,
So'rib gullar sharbatini
O'l'tirasan olchamda.
Borib ushlay deganda
Shoshib darhol uchasan.
Sira tutqich bermasdan
Guldan gulga ko'chasan.

Mendan aslo qochmagin.
Do'st bilaman o'zimga.
Pildir-pildir uchishing.
Oh, yoqadi ko'zimga.
Ucn, uchaver, uchaver,
Go'zal bog'cham — gulshanda.
Sira ozor bermayman
Sevgim, fikrim bor senda.
Kapalakjon, kapalak,
Qanotlaring ipakdak.
Do'st bo'laylik ikkimiz,
To'xta. so'zlayin andak!

Uning "Qanotli do'stlar", "Qushlar haqida qo'shiq", "Qaldirg'och", "Laylak" singari she'rlarida ham yosh lirik qahramon kechinmalari orqali ularga bo'lgan muhabbat, sog'inch hissi kuylangan. Z. Diyor she'rlarining aksariyati ijro etish, jo'rovovozda kuylashga mos. Ularning ritmik ohangdorligi, satrlar tuzilishi, turoqlanishi, ta'kid so'zlarning alohida satrlarda bosh harflar bilan kelishi kabilar she'rning musiqiylikini ta'minlagan. Jumladan, "Qushlar haqida qo'shiq" she'ri deklamatsion mazmun va musiqiy ohang uyg'unligidan iborat. "Qaldirg'och" va

“Laylak” she’rlari esa xalq og’zaki ijodida uchraydigan hukmlagichlarga monand yozilgan. Folklorshunos olim O.Safarov ta’kidlaganidek, hukmlagichlar qadimgi ajdodlarimizning totemistik e’tiqodiga daxldor marosim qo’shiqlarining davrlar o’tishi bilan ijtimoiy-siyosiy taraqqiyot ta’sirida transformatsiyaga uchrab, asta-sekin bolalar repertuariga o’tib, bolalarcha mushohadakorlik asosida qaytadan sayqallanib, yangi motivlar, yangi obrazlar orqali to’lishib borgan. Haqiqatan, qaldirg’och va laylak hali-hanuz muqaddas qushlar qatorida turadi. Ularni tutish, qafasga solish, ozor yetkazish mumkin emas, degan aqida azaldan xalq orasida mavjud va bu haqda talay rivoyatlar bor. Z.Diyor shu ma’noda she’rlarini bolalar folklorida mashhur “Qaldirg’och, g’och-g’och, Eshigingni och-och. Eshigingni ochmasang, Menga kulib boqmasang, Tuynugingdan kiranman, Adabingni beraman”, yoki “Laylak keldi yoz bo’ldi, Qanoti qog’oz bo’ldi” kabi hukmlagichlari bilan boshlab, fikrini rang-barang poetik tavsiflar bilan davom ettiradi. Binobarin, hukmlagichlar qadimda bolalarning hayvonot olami bilan munosabatlarini ta’minlagan, shu asosda hayotsevarlikka o’rgatgan bo’lsa, bu mavzudagi she’rlar bugun ham yosh avlodda ekologik va estetik-axloqiy tarbiyani kuchaytirishga yordam berib kelmoqda. Zero, istiqloq bolalari uchun g’oyat dolzarb ahamiyatga ega bo’lgan tabiatni asrash, tobora kamayib borayotgan qushlarga g’amxo’rlik qilish, ularning borini asrab-avaylash, ko’payishlari uchun yordam berishida Z.Diyor she’rlarining ayricha ahamiyati seziladi. Qariyb bir asr ilgari shoir she’rlarining yosh qahramonlari fidoyilik bilan qushlar uchun in qurib: “Xaltachada to’liq don, Mana, shirin oppoq non. Senga tegmayman, mayli. Bu yil bizga mehmonsan, Kuz kelguncha ketmaysan. Hozirladim senga uy, Marhamat qil, tuxum qo’y. Bola ochgin bemalol, Seni saqlay ilondan, Ham zaharli chayondan” deb qayg’urishida qanday ezgu niyat ko’zlangan bo’lsa, bugun ham shu e’tiborga ehtiyoj kattaligi sir emas.

Umuman, shoir she’rlarining ko’pchiligi ona-tabiatimizning beozor jonivorlari, hayvonlar va qushlarga bag’ishlangan. Lirik

qahramonlar (asosan bolalar) ularning har biriga do'stona munosabatda bo'lganidan, she'rlar ham "O'rtoq qo'zichoq" (Otash ko'zli, Qo'ng'ir yungli, qo'zichoqjon. Mayli suzsang, Mayli arqon uzsang ham, Maysa uzra, Irg'ishlayber, o'ynayber, Senday quvnoq, Sho'x o'rtoqdan xursandman), "Tilsiz o'rtoq", "Toy" deb nomlanadi va yosh qahramonning alohida muhabbat bilan g'amxo'rligi ifoda etiladi.

Z.Diyorning tabiat hodisalari, chunonchi, bulut, yomg'ir, qor haqidagi, qushlar to'g'risida yozgan turkum she'rlarida ham jaiji o'quvchi qiziqishlari nazarda tutilgan. Yosh lirik qahramonlar tabiatning har bir ne'matidan zavq olibgina qolmay, uning foydali tomonlari haqida fikr yuritishi e'tiborga loyiq. Oq bulutlarning suzib yurib, sharros yomg'ir quyishi, qor-yomg'ir yog'sa, omborlar don-dunga to'lib, yer sohibi, ya'ni bobodehqon hur-omon bo'lishi haqida tilak bildiriladi. Demak, tasvir etilgan manzara chiroyli tashbehlari orqaligina emas, ta'limtarbiyaviy jihatdan ham ahamiyatli. Shu ma'noda aytish mumkinki, Zafar Diyor she'rlarida ekologik tarbiya g'oyat kuchli va bu jihat mustaqillik davri bolalar she'riyatida qayta jonlanishiga ham turtki bo'layotir. Z.Diyor o'zbek bolalar she'riyatida urush va urush davri bolalari qismatini chinakam vatanparvarlik ruhi bilan yoritgan shoir hisoblanadi. Uning she'rlarida urush olovini yoquvchi dushmanga kuchli nafrat, janggohlarda kurashayotganlarga madad berish istagi bolalarning ham yurak amri ekanligi yaqqol aks etadi. Aytaylik, "Kichkina jangchi" she'rida jaijigina bolaning o'yinchoq tanki uning dushmani yanchishga bo'lgan vajohatini tasvirlasa, "Bizning oila" she'rida qirq birinchi yil, iyun, sahar chog'i birdan boshlangan hujum tufayli yurtga yog'ilgan olov-bomba barchani oyoqqa turg'izgani, shu sababli, lirik qahramon oilasining har biri o'z kuchiga qarab hissa qo'shgan ta'kidlanadi. Akasi frontda zo'r tankchi, kichik akasi uchuvchi jangchi, opasi esa akasi o'rnida qolib, dalada traktor haydashi va front uchun mo'l hosil yetishtirishi, kessa onasi jangchilarga issiq kiyimlar tikishi, o'zi ham a'lochi o'quvchi bo'lish bilan birga, snayper bolalar maktabida boshliq,

harbiy ishga yoshlikdan mehr qo'yib, miltiq, pulemyotlarni to'la o'rgangani kabilar bola ko'ngliga taskin bag'ishlaydi. Ammo har daqiqa Vatan buyursa, jangga tayyorligini ham ta'kidlaydi. Shoir bolalar va o'smirlarni shu tariqa, front va front orqasidagi mashaqqatli hayot haqida fikrlashga da'vat etadi. "Biz yashamoq istaymiz" she'rida dushmanga nafrat, g'alabaga da'vat ruhi yanada kuchli. Binobarin, Z.Diyor umumadabiyotning katta dardini bolalar she'riyatiga olib kirish orqali umumbashariy ijtimoiy muammolarga yosh avlod munosabatini shakllantirish zaruratini asoslab beradi:

G'arb tomondan changitib,
Ustimizga yov keldi.
Mahkum ekan o'limga,
Merganlarga ov keldi.
Qarang g'arbning ufqiga,
Ajal yeli esmoqda.
U muttaham jallodlar
Elni qirib kesmoqda!..

Darhaqiqat, urush davri bolalari frontda ham, front orqasida ham kattalarning qismatiga sherik edi. Urush bo'layotgan yurtlardan ota-onasi, uy-joyidan ayrilib og'ir iztirobga tushgan qanchadan-qancha bolalar O'zbekistonga keltirildi; ularning aksariyati o'zbek oilalariga joylashtirildi va shu yerlik bolalar bilan bir tan, bir jon bo'lib istiqomat qilishdi, maktabda birga o'qishdi. Yoki, akalari, otalari urushga ketgan farzandlar boshiga judolik tushganda, og'ir turmush kechirishga majbur bo'lgan bolalarning adabiyotida bu dard ifodasi namoyon bo'lishi tabiiy edi. Shu sababli Z.Diyor bolalar va o'smirlar hayot-mamot kurashidan chetda qolmaganini mazkur she'rdagi dushmanga nisbatan aytilgan "Boplab qiring itlarni, Gavdasini majaqlang, U haromi Gitlerni, It fashistlar ko'plarining, Yostig'ini quritdi", yoki, "Boyqush yo'lin to'sishlik", "Changal soldi maymunlar", "Toptab bosdi mal'unlar", "Ul muttaham shaytonga", "Razil Gitler ustiga" kabi nafrat, so'kish va qarg'ishdan iborat satrlarni ishlatishi bejiz emasdi. Z.Diyorning urushgacha bo'lgan

she'riyatidagi samimiy pok tuyg'ular, hatto jonivorlarga ham ozor yetkazishni xohlamagan lirik qahramon ruhiyatida bunday nafrat alangasi yonishi realistik asosiga ega edi. Buni shoirning "Qurol bering menga ham!" she'ridagi: "Bahor edi, gul edi, Bulbul edi o'rtoq'im. Shodon o'yin-kulgiga, To'lgan edi gulbog'im. G'am-g'ussadan nishon yo'q, Hamma mendek shod edi" kabi satrlari dalillaydi. Urush tufayli bolalar she'riyati ham "birdan keldi g'azabga". Lirik qahramonning qurol so'rab, razil nemis boshiga solmoqchi bo'lishi, "meni kichik demangiz, kamsitmangiz kuchimni" deya o'sha tinchligi-yu o'yin-kulgusini buzgan bosqinchilardan xalq qasosini — o'chini olish istagi alangalanishi aslida shoir qalbining nidosi edi. Binobarin, shoir she'rlarida lirik qahramonning mardona jang qilib bosqinchini yengish, yana bahor, gul, bulbul bilan o'rtoq tutinishga ishonch ustuvorligi, ko'chalar shodon kulgiga to'lishi uchun "Qurol bering qo'linga, Qurol bering qo'linga..." deb hayqirishi yosh avlodning g'alabaga qo'shgan hissasidir. Chunki bu mavzudagi she'rlarda lirik qahramon xayolan jang maydoniga tushadi, tankchi bo'lib yovni majaqlaydi va g'alaba nashidasini suradi. Eng muhimi, kichkina jangchilar urush alangasidan uzoqda bo'lsa-da, ular jang borayotgan shaharlardagi tengdoshlari, yurtdoshlari boshiga tushgan qiyinchiliklarni har daqiqa his etib turadi. Ular o'sib-ulg'aysa, askarlikka borish, yosh jangchi sifatida razil dushmani qaltiratib, uni go'rga tiqish ("Mergan"), qahramon nomiga sazovor o'zbek o'g'li Ahmadjon ("Qahramon"), otasini urushga jo'natish uchun vokzalga chiqqanda ona-yurtini saqlamoq va jasurlik ko'rsatish vaqti ekanini anglashi ("Ikkimiz ham a'lochi") haqida ochiq-oydin mulohaza yuritadi. Shoirning "Tankchi", "Sovg'a", "Poyezd ketar frontga", "Qo'riqchilikda", "Ont", "Avtomatchi qo'shig'i", "Qahramonning kelishi", "Ona qo'shig'i", "Maktab — sening fronting", "Temurchilar minbari" singari she'rlari ham shu mavzuni turlicha talqin, shakl va ifoda usuli bilan aks ettiradi. Bu lirik qahramonning front orqasida g'alaba uchun mashaqqatli mehnat qilayotgan onasi, janggohlardagi otasi bilan savol-

javobi, timurchi bolalarning askarlarga maktubi, o'ksik qalbli ona allasi, temir qanotlari — o'g'illaridan ayrilgan kekxa chol onti shaklida namoyon bo'lgan.

Z.Diyorning urush davri bolalar she'riyati haqida mulohaza yuritgan H.Qayumov shunday yozadi: "Bolalar mardlig va jasoratlarini poetik ifodalash bilan cheklanmay, ularning o'ziga xos psixologik xususiyatlaridan kelib chiqib, urush falsafasini tushuntirishga va shu orqali unga nisbatan kishilarda nafrat tuyg'ularini tarbiyalashga harakat qiladi. Shu yo'l bilan bolalarning urushga nisbatan individual munosabatlarini ko'rsatishga erishadi.

Chindan ham Zafar Diyor she'rlari urush davri bolalarida shu tariqa kuchli vatanparvarlik, oilaga, kattalarga hamdardlik tuyg'usini tarbiyalashga xizmat qildi.

Bundan tashqari, shoirning xalq og'zaki ijodidan ilhomlanib yozgan she'riy ertak va dostonlari ham mavjud. Ulardan "Nega xo'roz qichqiradi tonggacha" she'riy ertagi xalq rivoyati, "Burgut" ertak-dostoni boshqird xalq ertagi asosida yozilgan bo'lsa, "Yangi ertak", "Yuksak tog', keng o'tloq va mard o'rtoq haqida qissa", "Mashinist" dostonlari zamon voqeligi ifodasi hisoblanadi.

Z.Diyor o'tgan asrning 30-yillarida yozgan "Yuksak tog', keng o'tloq va mard o'rtoq haqida qissa" dostoni davr voqeligi aks etgan ertak-dostondir. U bir tomondan ona-yerimiz uchun g'oyat zarur suv muammosiga, ikkinchi jihatdan qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirishga bag'ishlangan zamon voqeligi in'ikosi hisoblanadi. Asarda uch o'rtoq: yuksak tog' — suv, keng o'tloq — ona zamin, va mard o'rtoq — inson bular tabiatning uch asosiy birligining asosi sifatida kuylangan. Ertak keng sahrolar tasviri, chang-u to'zon qoplagan dashtning qonib suv ichish orzusini hikoya qilish bilan boshlanadi.

Asarning keyingi syujeti xalq ertaklariga xos yechimga ega bo'ladi. Ertak-doston xotimasida do'stlikning qadri, suvni hayot ramzi ekanligi aks etadi. Shuningdek, bu asar ijtimoiy masalalarning bolalar adabiyotidagi ifodasi sifatida ham muhim ahamiyatga ega. Ayni paytda, asar mazmuni va unda ilgari su-

rilgan g'oyalar o'tgan asrning so'nggi choragidan yuzaga kela boshlagan ekologik muammolar zamini va oqibatlarini zamon-dosh o'quvchiga tushuntirishga yordam beradi. Ya'ni, cho'l-u sahrolarni o'zlashtirishga butun kuch qaratilgach, suv tanqisligi tufayli Orol fojiasi yuz bergani, bundan orolbo'yi xalqlari og'ir turmush tarzini kechirayotgani, ayniqsa bolalar salomatligi masalalari kabilar yodga tushadi. Shunday bo'lsa-da, o'zbek bolalar dostonchiligi va ertaknavisligi an'analari takomilida Z.Diyor ijodining o'rni katta. Qolaversa, u ona-Vatan madhi, kichkintoylar baxtiyorligi, bolalar va o'smirlar ruhiyatini tarannum etuvchi she'rlari bilan o'tgan asrning 30–40-yillar bolalar adabiyotida yorqin iz qoldirgan, jajji kichkintoylar hali-hanuz she'rlarini sho'x-shodon kuylaydigan barhayot shoir sifatida e'tibor topgan.

Po'lat Mo'min — o'tgan asrning o'rtalaridan o'zbek bolalar adabiyoti rivojiga hissa qo'shgan shoir. Uning dastlabki she'r (1944) va to'plamlaridan (1949) boshlab jajji kichkintoylarni vatanparvarlik, ona-tabiatga muhabbat, jamiyatga mehr-oqibatli bo'lish, mehnatsevarlik hamda puxta bilim olishga da'vat etgan. Po'lat Mo'min qaysi mavzuda she'r yozmasin, ularni albatta bolalar uchun tarbiyaviy ta'sirini ko'zda tutgan, deya olamiz. Shoir ijodiy faoliyatining salmoqli qismi mustabid sho'ro tuzumi davriga to'g'ri kelib, hukmron mafkura andozasidan chetlab o'ta olmasa-da, uning she'rlari bolalarga xos samimiylilik, soddalik, ma'rifiylik, tabiat va jamiyatga yaxshilik qilishga yo'g'rilgani uchun zamondosh bolalar she'riyatida, qo'shiqchiligida ham muhim o'rin egallaydi. Uning pok tuyg'ular, tilaklarga limmo-lim she'rlari, qo'shiqlarini bugun ham jajji yosh avlod tildan qo'ymay kuylab kelishmoqda. Bu bejiz emas, albatta. P.Mo'minning davrlar osha yashab kelayotgan she'r va ertak-dostonlarida bolalik olamining zavq-u shavqi ustuvor. Kichkintoy bola tafakkurining shakllana borishi, onatabiatdagi jonivorlar-u dov-daraxtlar, rang-barang olam, turfa gullar va qushlar, eng yaqin qarddonlarini anglay borishlarida shoir she'rlari eng yaqin do'st, maslahatchi go'yo.

Tabiat sir-asrorga to'liq. Ayniqsa, jonzotlarning har biri kichkintoylar uchun katta qiziqish uyg'otadi. Shoir shuni nazarda tutib, bu mavzuda talay she'rlar yozgan. Ayniqsa, ularda qushlarning turli ibratomuz qirralari hikoya qilinadi. "Qushlar erta uyg'onar" she'rida ularning sahar uyg'onib, toza havodan to'yib nafas olishlari, qoni yurishib, jismonan chiniqishi, hech kimga muhtoj bo'lmay, ovga jo'nashi, hasharotlarni qirishib elga xizmat qilish bilan birga, dangasa, landovurlarni o'z saflariga qo'shmasliklari ta'kidlanadi. Shoirning "Qushday uyg'ongan erta, Sog'lomdir hamma yerda" degan xulosasida bolalarga aytilmoqchi o'git mavjud. Yaxshilikni ko'zlagan qushlar timsoli yosh kitobxon uchun namuna bo'lishiga shubha yo'q. "Turnalarga qoyilman" she'rida esa turnalarning tartib-intizomi, safdan sira chetga chiqmay, qator bo'lib uchishi, bu go'yoki ularning biror maktabda saboq olib, ustoz izidan oshiqmay uchayotganga o'xshashi lirik ifodalanadi. Bu mavzu "Turnalar safari" she'rida ham davom ettirilib, arg'imchoq safini buzmay ko'klamni keltirgan turnalar madh etilgan. Shoirning "Tinmagan qushlar", "Qadrdon qaldirg'och" she'rlari ham bolalarni nafaqat bu beozor jonivorlarga muhabatini oshirib, ekologik tarbiyani ko'zlaydi, balki ulardan o'quvchi o'rnak olsa arziydigan sifatlar qalamga olinadi:

Don yegan joyga
Qaytib kelar qush.
Go'yo rahmatlar
Aytib kelar qush.

Daraxt shoxiga
Qator qo'nishgay.
Hasharotlardan
Bog'ni qo'rishgay.

Shoir ularning chug'ur-chug'uridan ham ma'no qidiradi, ayniqsa, qaldirg'ochlarning har yili bahorda kelishidan hikmat izlaydi:

Ishonar odamlar
Mehriga
Uchadi, sayraydi,
Tinmaydi,
Yalqovlik nimadi,
Bilmaydi.
Kunlari mehnatdan
Iborat.
Ayvonga qurar in —
“Imorat”.

Bolalarning zabardast shoiri S.Marshak ta'biri bilan aytganda, kichkintoylar kitobidagi “har bir so‘z tekshirilgan” va o‘z o‘rnidagina qo‘llangan bo‘lmog‘i lozim. Chunki “bolalar fikrlashni, his etishni, so‘zlashni” o‘zlariga mo‘ljallangan kitobdan o‘rganadilar. Darhaqiqat, P.Mo‘min she‘rlarida so‘z shunchaki qofiya uchun tanlanmaydi, balki bolalar tushunchasi, tasavvurini kengaytirishga xizmat qiladi. “Imorat”, “qo‘nishgay-qo‘rishgay” so‘zlari kichkintoylarni ona tilimizning boy leksik qatlami bilan tanishishlariga yordam beradi. So‘z ma‘nosiga e‘tibor qaratish shoir she‘rlarida ko‘p uchraydi. Ayniqsa, shakldosh, paronim, antonim va omonim so‘zlar she‘riy qofiya bo‘lishdan tashqari, ma‘no rang-barangligini ta‘minlagan. Zotan, P.Mo‘min she‘rlarida “o‘tirmasdan-o‘chirmasdan”, “chiniqaman-tiniqaman”, “o‘ynab-o‘ylab” (“O‘ynab kelsam, o‘ylab kelsam...”), “kamalak-kapalak”, “yangidan-rangidan” (“Kamalak qo‘shig‘i”), “oshiyoning-osh-u noning”, “sharafiga-tarafiga” (“Navro‘z sharofati”), “chug‘ur-chuqur”, “maktab-maqtab”, “qanday-qandday”, (“Menga yoqadi qandday”) singari bir tovushda farqlanib har xil jilolangan so‘zlar talaygina. Shoir o‘z she‘rlarida bunday o‘xshash so‘zlarni qo‘llash orqali o‘quvchiga uni osongina yod bo‘lishi bilan birga tez aytishlarga xos alliteratsion tovushlar takrorini talaffuz qilishda chaqqonlik va burro nutqning rivojlanishiga ham yordam beradi. Zero, P.Mo‘min omonim so‘zlardan ham keng foydalanadi:

Mayna sayrar chug‘ur-chug‘ur,
Balki uni anglash chuqur

Balki bog‘lar unga maktab,
Maktabini sayrar maqtab.

Do‘stim sen ham quvon-qayna
Lekin darsda bo‘lma **mayna**.

Ta’kidlab ko‘rsatilgan so‘zlar shakldosh. Ammo ularning birinchisi o‘z ma’nosida kelib, qushning bir turi - “chumchuqsimonlar oilasiga mansub sayroqi qush”ni bildirsa, keyingisi kinoya, kesatliq ohangidagi “Mazax bo‘lgan kimsa, kulgi, masxara obyekti”ni ifoda etyapti. Shunga o‘xshash shoir she’rlarida uchraydigan ko‘p ma’noli so‘zlar yosh kitobxonga o‘zbek tilining nazariy saboqlarini o‘rgatishda qo‘l keladi. Jumladan, “So‘zning qaymog‘i” she’rida shoir kichkintoylarga “qaymoq” so‘zining o‘z va ko‘chma ma’nosini izohlab beradi:

Sutning qaymog‘i
Yoqar tomoqqa.
So‘zning qaymog‘i-chi,
Yoqar quloqqa.
Qarang, bu so‘zda
Zo‘r ekan ma‘no.
Fikr qaymog‘i
Undan ham a‘lo.

Biror-bir ilmiy haqiqat, biror-bir hayotiy dalil, agar u bola xayolotiga, uning hissiyotiga qaratilmagan bo‘lsa, hech qachon bolaga yetib bormaydi, — deb yozgan edi jahon bolalarining sevimli nazariyotchi shoiri S.Marshak. Chindan ham P.Mo‘min bolalarga nazariy fikrlarni ular tasavvuridagi shirin orzularga yo‘g‘irib beradi. Qaymoqni sevmaydigan bolani topish qiyin. Shoir fikri teran, so‘zlari ma’noli bolalarni tarbiyalashda ularga xush kayfiyat bag‘ishlaydigan nonushtani eslatishi shundan. U joyda zerikarli pand-nasihatga o‘rin qolmagan. Umuman, shoirning ijodiy maqsadi har bir she’rda o‘zgacha mavjlanadi.

Uning “Ismlar qo‘shig‘i” she‘ri ham o‘quvchiga ma‘rifiy bilim berishning nazmdagi ko‘rinishidir. Kichik yoshdagi maktab o‘quvchilari chindan ham o‘z ismlariga qiziqqa boshlaydilar. Uning ma‘nosini bilishga oshiqadilar. Ammo hamma ota-onalar, muallimlarimiz ham bu mavzuga to‘xtalavermaydi, yoxud o‘zlari ham ba‘zan buni bilishmaydi. Shoir kichikintoylardagi shu ehtiyojni inobatga olib, ba‘zi ismlar ma‘nosini sodda, bolalarbop tushuntirgan:

Desalar-chi seni Dono,
So‘zing bersin chuqur ma‘no.
Bobong qo‘ygan noming Tesha,
O‘tkir bo‘lg‘in sen hamesha.

Natijada, Erkin, Rahmat, Qobil, Alisher, Salom deb qo‘yilgan ismlar qanday ma‘no anglatishiga e‘tibor qaratilgan. Nazariyotchi olimlar bolalar kitobiga “yumor, quvnoq hazil juda-juda kerak”, — deb hisoblaydi. P.Mo‘min she‘rlari ham bundan mustasno emas. Shoirning yumoristik she‘rlari alohida turkumni tashkil qiladi. “Olti Alisher”, “Qochib ketdi”, “Na maktabda, na uyda yo‘q”, “Beshga “5”, ikkiga “2”, “Bir yarim Karim”, “Bekorchidan el bezor” kabi she‘rlarida kichik maktab yoshdagi bolalarning turli xarakter xususiyatlari yumoristik ifodalanadi. Masalan, “Qo‘l ko‘tarib qo‘lga tushdi” she‘ridagi manzara ko‘pchilikka tanish. She‘rda tilga olingan bola aslida vazifani bajarmay kelgan. Lekin tayyorlaganlar qatorida qo‘l ko‘tarishga odatlangan. O‘qituvchining qo‘l ko‘tarmaganlardan so‘rashi bunday bolalar uchun ayni muddao. Ammo bir kuni o‘qituvchining “mayli, ayta qol” degan savoliga u hech qanday javob topolmay, izza bo‘ladi va:

Darvozasiga
Urilganday gol,
Qo‘lga tushgandi
U ko‘tarib qo‘l.

Yoki bir o‘quvchining uy ishini bajarmagani uchun cho‘chib, birdan rangi o‘chib, o‘z sirini ochib, go‘yo tezda ko‘chib,

ya'ni qochib ketishi yumoristik aks etadi ("Qochib ketdi"). Shuningdek, Po'lat Mo'min she'rlarida na uyda, na maktabda bo'lmagan, hammani aldadim deb, o'zini aldagan, darsga kechikib, eshik qolib, devor oshib kiyim-boshini yirtgan, sinfdan-sinfga oshish o'rniga, devor oshganidan maqtanadigan o'quvchilar kulgi ostiga olinadi. Umuman, shoir she'rlarida loqayd, erinchoq, dangasa bolalar obrazi tez-tez tilga olinadiki, bu yosh kitobxonlar uchun oyna singari o'z aksini ko'rishga yordam berishi tabiiy.

O'zbek mumtoz adabiyotimizda pandnomachilikning yuksak namunalari yaratilgan. Jumladan, bolalar shoiri va islohotchi pedagog Abdulla Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq" risolasi bu yo'nalishdagi asarlarning yorqin namunasi. Unda muallif insonlardagi yaxshi va yomon xulqlar ta'rifiga keng o'rin ajratadi. Ta'bir joiz bo'lsa, bu an'ana turli ko'rinishda hamon davom etib kelayotir. Jumladan, Po'lat Mo'min bu mavzuning zamonaviy ifodasiga e'tibor qaratib, bolalardagi ayrim yaxshi va yomon xulqlar haqida turkum she'rlar yozgan. Shoirning "Haf-sala haqida she'r", "Yarashgani yarashdi", "Kechirim so'rash", "Siz" demoqlik — siylamoqlik" singari she'rlari yaxshi xislatlarga bag'ishlangan bo'lsa, "Maqtanchoqlik bo'lar qandoq", "Qizg'anchiq sirpanchiq", "Hazildan ketdi zil", "Yolg'on gapirib qo'ydim", "Uyquchi", "Bo'lar ekan kulmasvoy", "Olifla bola" kabi she'rlari salbiy xulqlar bayonidan iborat. Shunisi e'tiborliki, shoir yaxshi xulqlardan ko'ra ko'proq yomon xulqlar ta'rifiga e'tibor qaratadi. Masalan, shoirning "Maqtanchoq bo'lar qandoq" she'rida maqtanchoqning ta'rifi keltiriladi: uning avvaliga xushchaqchaq bo'lib, kerilib yurishi, o'zi mahmadona, ammo ko'zlari jovdirashi, o'zgalarni maqtaganda qulog'i garang, hammani laqillatdim deb quvonishi, o'zini dono sanashi kabi belgilar orqali yosh kitobxon ongida maqtanchoq siymosi gavdalanadi. Shoirning dangasalik to'g'risidagi mulohazasi dangasa bola timsoli orqali aniq gavdalanadi:

Uning “Ismlar qo‘shig‘i” she‘ri ham o‘quvchiga ma‘rifiy bilim berishning nazmdagi ko‘rinishidir. Kichik yoshdagi maktab o‘quvchilari chindan ham o‘z ismlariga qiziq boshlaydilar. Uning ma‘nosini bilishga oshiqadilar. Ammo hamma ota-onalar, muallimlarimiz ham bu mavzuga to‘xtalavermaydi, yoxud o‘zlari ham ba‘zan buni bilishmaydi. Shoir kichkintoylardagi shu ehtiyojni inobatga olib, ba‘zi ismlar ma‘nosini sodda, bolalarbop tushuntirgan:

Desalar-chi seni Dono,
So‘zing bersin chuqur ma‘no.
Bobong qo‘ygan noming Tesha,
O‘tkir bo‘lg‘in sen hamesha.

Natijada, Erkin, Rahmat, Qobil, Alisher, Salom deb qo‘yilgan ismlar qanday ma‘no anglatishiga e‘tibor qaratilgan. Nazariyotchi olimlar bolalar kitobiga “yumor, quvnoq hazil juda-juda kerak”, — deb hisoblaydi. P.Mo‘min she‘rlari ham bundan mustasno emas. Shoirning yumoristik she‘rlari alohida turkumni tashkil qiladi. “Olti Alisher”, “Qochib ketdi”, “Na maktabda, na uyda yo‘q”, “Beshga “5”, ikkiga “2”, “Bir yarim Karim”, “Bekorchidan el bezor” kabi she‘rlarida kichik maktab yoshdagi bolalarning turli xarakter xususiyatlari yumoristik ifodalanadi. Masalan, “Qo‘l ko‘tarib qo‘lga tushdi” she‘ridagi manzara ko‘pchilikka tanish. She‘rda tilga olingan bola aslida vazifani bajarmay kelgan. Lekin tayyorlaganlar qatorida qo‘l ko‘tarishga odatlangan. O‘qituvchining qo‘l ko‘tarmaganlardan so‘rashi bunday bolalar uchun ayni muddao. Ammo bir kuni o‘qituvchining “mayli, ayta qol” degan savoliga u hech qanday javob topolmay, izza bo‘ladi va:

Darvozasiga
Urilganday gol,
Qo‘lga tushgandi
U ko‘tarib qo‘l.

Yoki bir o‘quvchining uy ishini bajarmagani uchun cho‘chib, birdan rangi o‘chib, o‘z sirini ochib, go‘yo tezda ko‘chib,

ya'ni qochib ketishi yumoristik aks etadi ("Qochib ketdi"). Shuningdek, Po'lat Mo'min she'rlarida na uyda, na maktabda bo'lmagan, hammani aldadim deb, o'zini aldagan, darsga kechikib, eshik qolib, devor oshib kiyim-boshini yirtgan, sinfdan-sinfga oshish o'rniga, devor oshganidan maqtanadigan o'quvchilar kulgi ostiga olinadi. Umuman, shoir she'rlarida loqayd, erinchoq, dangasa bolalar obrazi tez-tez tilga olinadiki, bu yosh kitobxonlar uchun oyna singari o'z aksini ko'rishga yordam berishi tabiiy.

O'zbek mumtoz adabiyotimizda pandnomachilikning yuksak namunalari yaratilgan. Jumladan, bolalar shoiri va islohotchi pedagog Abdulla Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq" risolasi bu yo'nalishdagi asarlarning yorqin namunasi. Unda muallif insonlardagi yaxshi va yomon xulqlar ta'rifiga keng o'rin ajratadi. Ta'bir joiz bo'lsa, bu an'ana turli ko'rinishda hamon davom etib kelayotir. Jumladan, Po'lat Mo'min bu mavzuning zamonaviy ifodasiga e'tibor qaratib, bolalardagi ayrim yaxshi va yomon xulqlar haqida turkum she'rlar yozgan. Shoirning "Haf-sala haqida she'r", "Yarashgani yarashdi", "Kechirim so'rash", "Siz" demoqlik — siylamoqlik singari she'rlari yaxshi xislatlarga bag'ishlangan bo'lsa, "Maqtanchoqlik bo'lar qandoq", "Qizg'anchiq sirpanchiq", "Hazildan ketdi zil", "Yolg'on gapirib qo'ydim", "Uyquchi", "Bo'lar ekan kulmasvoy", "Olifta bola" kabi she'rlari salbiy xulqlar bayonidan iborat. Shunisi e'tiborliki, shoir yaxshi xulqlardan ko'ra ko'proq yomon xulqlar ta'rifiga e'tibor qaratadi. Masalan, shoirning "Maqtanchoq bo'lar qandoq" she'rida maqtanchoqning ta'rifi keltiriladi: uning avvaliga xushchaqchaq bo'lib, kerilib yurishi, o'zi mahmadona, ammo ko'zlari jovdirashi, o'zgalarni maqtaganda qulog'i garang, hammani laqillatdim deb quvonishi, o'zini dono sanashi kabi belgilar orqali yosh kitobxon ongida maqtanchoq siymosi gavdalanadi. Shoirning dangasalik to'g'risidagi mulohazasi dangasa bola timsoli orqali aniq gavdalanadi:

Bo'lar ekan bir maktabda bir bola,
 Ko'rinishda ancha yetuk, mard bola.
 Dangasalik uni qurshab olibdi,
 Avrab-avrab o'z yo'liga solibdi.
 Ishlatmabdi muskulini, kuchini,
 Yo'qotmabdi hatto "ikki", "uch"ini.
 O'xshab xuddi bog'lab qo'ygan buzoqqa,
 Ketolmabdi u bechora uzoqqa...

Natijada, o'sha dangasalik yenggan bolaning uy vazifasi chala qolib, o'qigani hech yodida qolmaydigan, erta tongda uyqudan to'ysa ham o'rnidan turolmaydigan, yuray desa oyoq-qo'li tolib, lanj-og'ir bo'lib qolgani, dangasalikning yomon kasallik ekani asoslanadi.

Po'lat Mo'min bir necha avlod bolaligining qo'shiqchi shoiri hamdir. Uning qalamiga mansub "Oftob ham yaxshi, odob ham yaxshi", "Salimjon — nimjon", "Salimjon endi polvon", "2" qo'ymang, o'qituvchim" kabi qo'shiqlari hamon yosh avlod tilidan tushmay, kuylanib keladi. Bu jihat istiqloq davri bolalar qo'shiqchiligida ham yangidan bo'y ko'rsatdi. Shoirning bu davrda yozgan "O'ktam avlod" qo'shig'ida barkamol avlod siymosi yorqin ranglarda aks etgan. Qo'shiqning mazmunida vatanparvarlik hissi ustuvor. Sog'lom, barkamol nasllarning Vatanga ko'proq kerakligi uqdiriladi:

Bolalar bo'lsa,	Vatanga ular
Topqir bo'lsalar,	Har doim kerak,
Chaqqon-u epchil,	Sheryurak, asl
Chopqir bo'lsalar.	Farzandlar kerak.
Sog'lom, barkamol	Ko'zlari o'tkir,
Avlod bo'lsalar,	Merganlar kerak.
Ilm-u hunarda	Mardona ko'krak
Kuchga to'lsalar.	Kerganlar kerak.

Qo'shiq mazmunida jismonan va ma'nan sog'lom, barkamol avlod madhi tarannum etilgan. Uning ritmik jarangdorligini yuzaga keltirgan tovushlar alliteratsiyasi, turoqlanishi, to'q

qofiyalardan iboratligi, 5 hijoli sodda satrlardan tuzilishi kabi shakliy unsurlar mazmunga putur yetkazmaydi. Istiqlool ruhi ufurib turgan bunday sho'x-shodon qo'shiqlar yosh avlod ongi-da ma'naviy barkamollikni tarbiyalashiga ham shubha yo'q.

Po'lat Mo'min o'zbek bolalar adabiyotini ertak va dostonlari bilan boyitgan ijodkor sifatida ham qadr topgan. Uning «Alla bilan Jalla», «Ziyrak fil va ziqna baqqol», «Har kimniki o'ziga, oy ko'rinar ko'ziga», «Unutgan o'g'il», «Oltin nay», «Dono bola», «Bilganni qari — bilmaydi pari», «Tish cho'tka, poroshok va atirsovun ertagi», «Papka bilan siyohdon» singari ertak-dostonlarida bevosita xalq og'zaki ijodining ta'siri nomidayoq ko'rinib turadi. Shoirning xalq maqollari va hikmatlari, rivo-yatlari asosida yaratilgan she'riy ertaklari, shuningdek, «Qo-voqvoy bilan Chanoqvoy», «Suqatoy-konfetvoy», «Ona bolam deydi, bola onam deydi» kabi ertak-pyesalari bolalar drama-turgiyasining o'ziga xos namunasi bo'la oladi.

“Men o'ylaymanki, — deb yozgan edi J. Rodari, — ertak-larning ham yangisi, ham eskisi aqlni tarbiyalashda yordam bera oladi. Ertak, bu — turli xil gipotezalarning xazinasini. Ertak bolalarga atrof-muhitni anglashga, o'zining tasavvuri bilan unga tanqidiy yondashishga, borliqqa yangi xayollar bilan kirishga kalit bera olishi mumkin”. Darhaqiqat, bolalar kitobxonligidagi she'r va asar mutolaasi, ertak-dostonlarning barchasi ezgulikka qaratilgani bois o'quvchini ma'nan barkamol, ruhan tetik, tafakkuri uyg'oq, olamga teran ko'z bilan boqa oladigan yetuk salohiyatli inson bo'lib yetishuvida muhim rol o'ynaydi. Zotan, Po'lat Mo'minning:

To'qidim qo'shiq, ertak,
Bular emasdir ermak.
Ko'p o'rinda maqtadim,
Yaxshilikdir maqsadim, —

degan satrlari ham buni yaqqol isbotlaydi.

Qudrat Hikmat she'rlarining badiiy-tasviriy xususiyatlari (1925—1968). Qudrat Hikmatning bolalar shoiri sifatidagi qir-

ralari rang-barang. Uning badiiy olami nihoyatda boy. Shoirning soʻz va topilmalari, oʻz fikrini badiiy tamsillar yordamida obrazli ifodalash orqali betakror badiiy nutq yarata olish mahorati oʻziga xos uslubini belgilaydi.

U oʻquvchilik chogʻlaridayoq, Q.Muhammadiy rahbarligidagi ijodkorlar toʻgaragiga qatnagan. 1945-yildan Quдрat Hikmat sheʼrlari oʻsha davr matbuotida nashr etila boshlangan.

1947-yilda esa Oybek tavsiyasi bilan xalq ogʻzaki ijodini puxta oʻrganish maqsadida Samarqandga borib, Islom shoirning kotibi sifatida ish boshlaydi. 1950-yilda yosh shoirning ilk kitobi “Mening Vatanim” nomi bilan nashr etildi. Shundan soʻng Quдрat Hikmat nafaqat matbuotdagi chiqishlari, balki birin-ketin chop qilingan “Baxtli bolalar” (1951), “Obodlik” (1954), “Doʻstlik” (1955), “Moskvaga sayohat”, “Chirchiq”, “Ilonshoh va uning amaldori Ari haqida ertak”, “Uch oʻrtoqning sovgʻasi”, “Soatjonning soati” (1964) kabi sheʼriy toʻplamlari orqali tanilib bordi. Quдрat Hikmatning mehnat faoliyati ham asosan, bolalar matbuoti va nashriyotlarida kechgan.

Quдрat Hikmat sheʼrlaridagi lirik qahramonlar obrazi, umuman, bolalik olami ifodasi keng va moʻl. Ularning koʻpchiligi juda kichkina, hatto endi tili chiqqan-u shunda ham oʻz mulo-hazasiga ega. Shoirning “Ajoyib” sheʼri shu jihatdan eʼtiborli. Sheʼrda lirik qahramonning kechinmalari kichkintoy qizaloqning feʼl-xarakter xususiyatini eng yorqin detallarda izohlay olishi orqali teranlashadi. U qizning doʻmbillab yurishini, chugʻurlashini behuda taʼkidlamagan. Demak qizchasi endi 3-4 yoshga kirib, biyron gapirishga oʻtyapti. Ammo hali na oʻsimliklar va na tabiat hodisalarini yaxshi tushunadi. Shu sababli osmondagi quyoshni ham oʻzining qoʻlidagi pufagi kabi tasavvur qiladi:

Talpinib der quyoshga:
Qarang, ular katta shar.
Ustlariga oʻrashib
Qoʻyishibdi tilla zar.

Unga o'rtoq yuboray,
Qulog'iga gul taqib.
Bog'imizdan ketmasin
Boshqa yoqqa uloqib.

Qizcha o'z pufagiga gul taqib, yuqoriga uzatmoqchi. Qu-yosh boshqa yoqqa uloqib ketmasin tag'in, degan xayol uni bezovtalantirgan. Shoir lirik qahramon tilidan qizchadagi ana shu holatni yorqin tasvirlaydi.

Quadrat Hikmatning ko'pgina she'rlarida bolalar tilidan hikoya qilish ustuvor. Shoir she'rlarini mutolaa qilgan kattalar ham beixtiyor bolalar dunyosining sirli olamiga kirgandek his qiladi o'zini. "Yomg'ir va men" she'rida buni yaqqol ko'rish mumkin:

Asfalt yo'ldan kelardim,
Uyim ham yaqin.
Bo'ldi momoqaldiroq,
Chaqnadi chaqin.

Yig'lab tuya bulutlar
Qochdilar qirga.
Yo'l yarqirar oynadek
Uchrab yomg'irga.

Men o'zimga qoyilman,
Bosib ancha yo'l.
Botinkam yap-yangiday,
Bo'lmapti hech ho'l.

Quadrat Hikmat bola tilida uning dilidagilarni shundaygina qofiyaga sola olgan. Bulutlarning tuyaga o'xshatilishi, ularning qirga qarab qochishi esa aynan kichkintoy tasavvurlariga xos. Muhimi, bolajon botinkasining yomg'irda yap-yangiday bo'lishidan behad xursand. Bu detal shoirning kichkintoylar istagi va sodda tasavvurini yaxshi bilganligidan dalolatdir.

Qudrat Hikmatning bolalar uchun yozilgan ko'pgina she'r-lari kitobxonlarni o'ylantiradi, ularni fikrlashga, hayot haqida mulohaza etishga da'vat qiladi. Jumladan, "Noknuxxa lam-pochka", "Qalpoq kiygan askarga, o'xshaydi mixpolvon ham", "Tog'dan kelar pildirab, ariqlarda shildirab", "Serhosil, qay-chi bargcha, xuddi bir qarich archa" kabi satrlari ko'p jihatdan sodda topishmoqlarga o'xshaydi.

Shoir she'rlarining badiiy olami ulardagi rang-barang tasviriy ifodalar, obrazlar orqali ko'zga tashlanadi. Masalan, "Bahor" she'rida o'ziga xos topilmalar mavjud.

Uchib yurar mayin shamollar
Yelpib-yelpib anhor yuzini.
Qirg'oqlarda soyabon tollar
Oyna suvda ko'rar o'zini.

Tong yellari o'ynoqlab sekin,
Jiydazorga kirib yo'qolar.
Maysa o'tlar tebranib sekin
Orqasidan kuzatib qolar.

Chumchuqlarning og'zida cho'p-xas,
In qo'yishar tutlar ustiga.
Ko'kni quchgan teraklar to'ymas,
Oro berar kulrang po'stiga.

She'rni o'qigan har qanday kitobxon uning estetik tasviri va jozibadorligini darrov ilg'aydi. Bolalar she'riyatida fasllar to'g'risida ko'plab she'rlar bitilgan. Ammo, shoir bahorni shunday tasvirleydiki, natijada, she'rning har bir misrasida yangi-yangi obrazlar jilolanadi. Bunda shoir tashxis san'atidan mohirona foydalanib, ko'klam obrazini qaytadan inkishof etadi. Natijada, bahor o'ziga oro, zeb berib, husnidan sarxush bo'lgan go'zal qiz timsolida yaxlit umumlashma obrazga aylanadi; tonggi shab-boda, tol, maysa, o't-o'lanlar, chinor va teraklar bir-birlarini kuzatadilar, ilhomlanadilar, yoki o'zlarini yelpiydilar. Bunday

tasviriy usul o'quvchilarning xayolot olamini yanada kengaytirib, mushohadalashga o'rgatadi. Shu bilan birga, yosh avlodga tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik va o'xshashlikni anglashga yordamlashadi.

Qudrat Hikmat bolalar shoiri sifatida she'r ohangdorligiga katta e'tibor beradi. Uning "Eshak nega hangraydi?" she'rida dolzarb ijtimoiy g'oya ham aks etgan. Sher bir kuni o'rmonga fil, tulki, kiyik, eshak va cho'chqani chaqirib majlis qiladi. Ularga savol tashlaydi:

— Qaysi hayvon dunyoda
Kuch-quvvatda ziyoda?

Boshqa hayvonlar nima deyishlarini bilmasdan, o'ylanib qolishganda, "Eshak hangrab tepib yer: — Ho men, i-ho men der". Sher uni chindan ma'qullab: " — mayli, sen zo'r, ko'p kuching!" deydi. Sher yana:

— Qaysi hayvon dunyoda
Go'zallikda ziyoda?! —

deb savol berganida, na bo'rsiq, na jirafa, na kenguru biror marta gapga og'iz ochmay, eshak yuqoridagi javobni qaytaradi. "Xo'p, sen ko'rkam", — deb qutuladi sher. Nihoyat,

Bahsda go'yo tong otar,
Sher so'ng marta so'z qotar:
— Dunyoda eng ahmoq kim?
Majlis ahli qolar jim

Bu gal ham elburundan
Eshak turib o'rindan
— I-ho men, i-ho men! — der
— Ha, sen o'zing! — deydi sher.

Demak, shoir ahmoqlik belgilarini eshak xatti-harakatlari misolida aks ettiradi.

Zukko o'quvchi she'rdagi kinoyani tez payqaydi. Jamiyatda, insonlar orasida o'zini dono sanaydigan nodonlar ko'pligi va

esa, o'z navbatida, Quدرات Hikmat asarida ham ma'rifiy-axloqiy maqsadlarni singdirish imkoniyatini bera olgan. Zotan, bu kabi she'riy-adabiy ertaklar nafaqat xalq rivoyatlari talqini nuqtayi nazaridan diqqatga sazovor, balki ular orqali bolalarga jamiyatdagi turli toifali insonlarning xarakter xususiyatlari, munosabatlari mohiyatini real ifodalashi bilan ahamiyatlidir.

Quدرات Hikmat bundan tashqari, "Chovkar", "Toshbaqalar hujumi", "Qum ostida qovunlar" kabi she'riy ertaklarida ham xalq og'zaki ijodining u yoxud bu qirrası zamonaviy masalalar omixtaligida talqin etiladi.

Zotan, Quدرات Hikmat she'rlaridagi voqeabandlik, obrazlilik, qofiyalarning ixchamliligi, hatto sodda tuzilishi, til xususiyatlari — barcha-barchasi shoir she'rlarining g'oyaviy-badiiy emotsionalligini oshirishga xizmat qiladi. Hamchunin, Quدرات Hikmat she'rlarini o'qib-ulg'aygan o'quvchi o'z ona tilimiz boyliklaridan voqif bo'lib, badiiy so'z qudratini teran his etadi, Vatan va yurt iftixori bilan yashaydi.

***Bilim, ko'nikma va malakani rivojlantirishga
yo'naltiruvchi savollar:***

1. Bolalar adabiyoti fanining muhim xususiyatlari nimada? Uning muhim xususiyatlarini Art-klaster orqali ifodalang.

2. Q.Muhammadiyning ijodiy faoliyati qay jihatlari bilan ajralib turadi? "Tabiat alifbesi"ning tarkibiga kiruvchi she'rlar to'plami qanday nomlanadi?

3. Po'lat Mo'min she'rlarining mundarijasi haqida to'xtaling. "Oftob ham yaxshi, odob ham yaxshi" she'ri xususiyatlari haqida fikr yuriting.

4. Po'lat Mo'min she'riy-adabiy ertaklari mavzusini oydinlashtiring.

5. Q.Hikmat she'rlari badiiyati haqida nima deya olasiz?

6. Q.Hikmatning "Bahor", "Qish to'zg'itar momiq par", "Ayamajuz" she'rlaridagi badiiy-tasvir vositalar haqida fikr yurita olasizmi?

Mavzuga oid test savollari:

1. Toshkent qishloq xo'jalik texnikumi, O'rta Osiyo davlat universiteti biologiya fakultetini tamomlab, maktabda botanika o'qituvchisi bo'lib ishlashiga qaramay, ijodkor sifatida mashhur bolalar shoirini aniqlang?

- a) Sulton Jo'ra;
- b) Zafar Diyor;
- c) G'afur G'ulom;
- d) Quddus Muhammadiy;

2. Bir maktabda gap mish-mish

Turg'unning dumi bormish... Ushbu misralar muallifi, she'r-ning nomi va yo'nalishi qaysi javobda to'g'ri?

- a) Zafar Diyor, "Qahramon", hajviy;
- b) Q.Muhammadiy, "Dum", yumoristik;
- c) Q.Muhammadiy, "Lapashang", satirik;
- d) Q.Muhammadiy, "Nomsiz erkatoylar", yumoristik.

3. Q.Muhammadiyning ertak-dostonlari qaysi javobda to'g'ri?

a) "Bir o'zboshimcha chumchuq haqida", "Qo'ng'izoy va Sichqonboy", "Sandal va pechka";

b) "Tabiat alifbesi", "Odam-olam qo'shig'i";

c) "Momaqaymoq", "Shaftoli doktor";

d) "Asalari va Ahmadjon", "Mamajon shofyor".

b) "Qushlar haqida qo'shiq", "Madriddan kelgan mehmon";

c) "Tilsiz o'rtoq", "Madriddan kelgan mehmon", "Mamlakat", "Kazbek";

d) A va D javoblar.

4. Po'lat Mo'minning ertak-pyesalari va ertak-dostonlari qaysi javobda keltirilgan?

a) "Qovoqvoy bilan Chanoqvoy", "Suqatoy-konfetvoy", "Ona bolam deydi, bola onam";

b) "Alla bilan Jalla", "Ziyrak fil va ziqna baqqol", "Har kimniki o'ziga, oy ko'rinar ko'ziga", "Unutgan o'g'il";

c) “Oltin nay”, “Dono bola”, “Bilganni qari-bilmaydi pari”, “Tish cho’tka, Poroshok va Atirsovun ertagi”;

d) A , B va C javoblar.

5. Po’lat Mo’mining she’riy to’plamlari qaysi javobda keltirilgan?

a) “Hunardan unar”, “To’g’ri o’sgan gul bo’lar”, “Bir yarim Karim”, “Bir yuz bir oltin qo’l”, “Rahmatga rahmat”) “Oftob va odob”, “Bu juda soz”;

b) “Gazpolvon ertak aytar”, “Do’sting qancha ko’p bo’lsa”, “Eson va Omon”, “Oltmish olti oltin qo’l”;

c) A va B javoblar;

d) “Ayyor chumchuq”, “O’zboshimcha chumchuq haqida ertak”.

6. Po’lat Mo’minning “Suqatoy-konfetvoy” ertak-pyesasi-ning g’oyaviy mundarijasi va obrazlari qaysi javobda to’g’ri?

a) ilm, odob, halollik va mehnatsevarlik ulug’lanadi;

b) voqea Bilim xola, Janjal xola, Qurt o’rtasidagi kurash asosida rivojlanadi;

c) Qovoqvoy va Chanoqvoy o’rtasidagi kurashdan tashkil topgan;

d) A va B javoblar to’g’ri.

7. Tarvuz, Qovun, Chanoqvoy, Paxtaoy, G’ujumoy, Lavlagi, Sholg’om qishloq xo’jalik ekinlari va zararkunanda hasharotlar chigirtka, kapalak hamda yalqov, tanbal, beg’am Qovoqvoylar-ning allegorik obrazi Po’lat Mo’minning qaysi asarida tasvirlangan?

a) “Alla bilan Jalla”;

b) “Ona bolam deydi, bola onam deydi”;

c) “Suqatoy va Konfetvoy”;

d) “Qovoqvoy bilan Chanoqvoy”.

Tavsiya etilgan adabiyotglar:

1. O’zbek bolalar adabiyoti va adabiy jarayon. — T.: Fan, 1989.

2. O'zbek bolalar adabiyoti antologiyasi. Ikki jildlik. 1-2-jild. — T.: O'qituvchi, 2006.
3. O'zbek bolalar adabiyoti. Maqolalar. — T.: Yosh gvardiya, 1969.
4. Muhammadiy Q. Tabiat alifbesi. 1-kitob, — T.: Yosh gvardiya, 1974; yana: Bog'larda bolalar. 2-kitob. — T.: 1976.
5. Muhammadiy Q. Cho'pon bobo qo'shig'i. 4-kitob. — T.: 1975; yana: Odam-olam qo'shig'i. 5-kitob. — T.: 1981.
6. Qobilov N. Kichkintoylarning katta shoiri. — T.: Yosh gvardiya, 1973; yana: Elbek. —T. G'ASN, 1988.
7. Qosimov B. Milliy uyg'onish. — T.: Ma'naviyat, 2005; yana: Uyg'ongan millat ma'rifati. — T.: Ma'naviyat, 2011.
8. Qodiriy A. Kichik nasriy asarlar. — T.: 1989.
9. Shermuhamedov P., Tursunov J., Safarov O., Egamov X. O'zbek bolalar adabiyoti. Darslik-xrestomatiya. — T.: O'qituvchi, 1976.
10. Nazarov B. G'afur G'ulom olami. — T.: Fan, 2004.
11. Safarov O. Zamonlar tongining charoqlarisiz. — Buxoro: 2003.

IV. O'ZBEK BOLALAR NASRIDA AVTOBIOGRAFIK, TARIXIY-BIOGRAFIK, SARGUZASHT QISSALAR HAMDA ROMAN JANRINING O'RNI

Reja:

1. O'zbek bolalar adabiyotida qissanavislik an'analari.
2. Avtobiografik qissalarda yozuvchi shaxsining badiiy talqini.
3. Tarixiy-biografik qissalarning bolalar kitobxonligidagi o'rni.
4. Sarguzasht qissa va romanlarda ijtimoiy tuzum hamda bolalar xarakteri ifodasi.

Qissa — *arabcha* hikoyat, afsona, sarguzasht so'zidan olingan bo'lib, inson hayotining ma'lum bir davriga oid voqelikni aks ettirib beruvchi o'rta hajmli nasriy asar hisoblanadi.

XX asr o'zbek bolalar adabiyotida qissa janridagi asarlar muhim o'rin egallaydi. Sadriddin Ayniy ijodidan boshlangan bu yo'nalish G'.G'ulom, Oybek, A.Qahhor kabi zabardast yozuvchilar tomonidan takomillashdi. Shuningdek, tarixiy qissachilik (M.Osim), realistik yo'nalishdagi zamonaviy qissalar (O'.Hoshimov), sarguzasht (X.To'xtaboyev) va fantastik qissachilik (H.Shayxov, T.Malik) taraqqiy etdi. Maktab darsliklari, lug'at va nazariyaga oid adabiyotlarda Hakim Nazirning "Yonar daryo", "Tohir va Zuhra qissasi", M.Osimning "To'maris", "Shiroq", Sh.Sa'dullaning "Komandirning boshidan kechirganlari", N.Fozilovning "Saraton", X.To'xtaboyevning "Shirin qovunlar mamlakati", T.Malikning "Alvido, bolalik", S.Barnoyevning "Oq laylaklar", "Egizaklar", A.Obidjonning "Dahshatli Meshpolvon", "Oltin yurakli Avtobola" asarlari o'zbek bolalar qissachiligining yaxshi namunalari sifatida e'tirof etilgan.

Bolalar nasrining ibtidosi ulug' zullisonayn adib S.Ayniydan boshlanishi bejiz emas.

Sadriddin Ayniyning 1922-yilda qizlar maktabiga mo'ljallangan "Qiz bola yoki Xolida" asarini yozadi. Risolada bolalar

qissachiligiga xos xususiyatlar — bola timsolining aks ettirilishi, badiiy tasvirga xos poetik lavhalar, bola ruhiy olamining yoritilishi va uning yosh avlodga badiiy-estetik ta'sir ko'rsatishi, shuningdek, zamonaviylik va reallikning, badiiy haqiqatning o'rni Xolida obrazi orqali yorqinroq gavdalanadi. XX asr boshlaridagi bolalar hayotini aks ettiruvchi "Odina", "Eski maktab" qissalari bilan ham bu soha rivojiga hissa qo'shgan.

G'. G'ulom "Shum bola", "Netay" singari asarlari bilan qissachilik an'analarini yangi pog'onaga ko'tardi. Bu jarayon, o'z navbatida, avtobiografik, tarixiy-biografik qissalarning yaratilishiga zamin hozirladi. Oybekning "Bolalik", "Alisherning yoshligi", A. Qahhorning "O'tmishdan ertaklar" singari asarlari XX asr o'zbek adabiyotida alohida voqelik hisoblanadi. O'zbek bolalar qissachiligi takomilida Sh.Sa'dulla, H.Nazir, M.Osim, N.Fozilov, O.Husanov, H.Po'latov, E.Rayimov, S.Anorboyev, H.Shayxov, F.Musajonov, X.To'xtaboyev, T. Malik, S.Barnoyev, E.Malik, A.Obidjon singari iste'dodli yozuvchilarning hissasi katta. Masalan, birgina T.Malikning o'zi qissaning bir necha yo'nalishida ijod etdi. Yozuvchining realistik ("Alvido, bolalik"), tarixiy-biografik ("Qaldirg'och"), tarixiy-fantastik ("Falak"), fantastik ("Chorrahada qolgan odamlar"), detektiv ("Shaytanat", "Murdalar gapirmaydilar") singari asarlari yosh kitobxonlar qalbidan ham keng o'rin olgan. Bundan tashqari, o'zbek bolalar adabiyotida P.Qodirov ("Akramning sarguzashtlari"), O'.Hoshimov ("Dunyoning ishlari", "Ikki karra ikki besh"), Sh.Xolmirzayev ("O'n sakkizga kirmagan kim bor"), A.Muxtor ("Dunyo bolalari"), O.Yoqubov ("Tengdoshlar"), Shuhrat ("Yetim boshin silaganlar"), O.Muxtor ("Bolalikka sayohat") singari umumadabiyot namoyandalarining sara asarlari ham bolalar adabiyoti arsenalini boyitishga xizmat qiladi.

O'zbek bolalar adabiyoti o'zining hozirgi bosqichida jamiyatimizda kechayotgan dolzarb masalalarni ma'rifiy-tarbiyaviy yo'nalishda (E.Malik, S.Barnoyev), ba'zan detektiv, fantastik (T.Malik, X.To'xtaboyev), ertak-qissa (A.Obidjon) shaklida aks ettirmoqda. O'tgan asr bolalar qissachiligidagi tarixiy, avtobio-

grafik, sarguzasht, detektiv, fantastik yo'nalishlar uning alohida tamoyillarini belgilagan bo'lsa, yangi asr bo'sag'asida inson ruhiyati, aniqrog'i, bolalar va o'smirlarning ichki olami teran tadqiq etilgan psixologik asarlar ijobiy mazmun kasb etayotir. Shu bilan birga, mustaqillik arafasi va istiqloq yillarida ijtimoiy dolzarb mavzularning, erk va ozodlik motivining bolalar adabiyotida badiiy talqin etilishi, axloqiy qarashlar, milliy-madaniy qadriyatlar singdirilgan asarlarning vujudga kela boshlagani e'tirofga loyiq. Zero A.Obidjonning "Dahshatli Meshpolvon", "Alamazon va uning piyodalari", Erkin Malikning "Shaytonvachchaning nayranglari", "Onaizor", "Yetim qolgan xotiralar" qissalarining har biri ijtimoiy hayot va bolalikning zohiriy hamda botiniy olamini ochishga qaratilgani bilan e'tiborli.

Avtobiografik qissalarda yozuvchi shaxsining badiiy talqini. Jahon va rus adabiyotida ham muallif hayoti bilan chambarchas bog'liq bo'lgan voqealar, ijodkor yashagan davr, u voyaga yetgan muhit, oila a'zolari va do'stlarining realistik xarakteri kabilar avtobiografik qissalarning bosh xususiyati sifatida e'tirof qilinadi.

Rus adabiyotida ulug' adiblarning o'z bolaligi haqidagi avtobiografik qissalar XIX asrning ikkinchi yarmi, XX asr boshlaridayoq alohida janr sifatida vujudga kelgan. Jumladan, L.N.Tolstoy, A.M.Gorkiy, I.A.Bunin, A.N.Tolstoy, A.Gaydar, K.Chukovskiy, S.Marshak, V.Katayev, V.Rasputin, V.Astafev kabi adiblarning "bolalik"lari, eng avvalo, o'z xalqlarining yosh avlodi, zamondosh kitobxonlari, qolaversa, dunyo bolalar kitobxonligida ham alohida ahamiyat kasb etadi. O'zbek bolalar adabiyotida ham avtobiografik xarakterdagi sarguzasht qissalar dastlab, o'tgan asrning 30-yillaridan G'afur G'ulomning "Shum bola"si orqali boshlangan bo'lsa, so'ngra 60-yillardan Oybek, Abdulla Qahhor, Hakim Nazir ijodida namoyon bo'ldi. Oybekning "Bolalik" asari — "Xotiralarim" (1963), A.Qahhorning "O'tmishdan ertaklar"i — "Sarguzasht qissa" (1979), H.Nazirning "Oq fотиha yoki bolalik sarguzashtlarim" — "Xotira-qissa" (1995) tarzida

nashr etilgan bo'lsa-da, ular mohiyatan bir hodisa — adiblarning o'z bolalik xotiralari asosidagi hikoyalardir.

Ijodkorning xotira, kundalik va yodnomalari, bu — oddiy qaydlardan iborat emas, albatta. Bunda ancha olis yillardagi voqealar, tafsilotlar ijodkorning sohir qalb tug'yoni bilan qayta uyg'onadi, umr yo'llaridan ardoqlab olib o'tgan, yuragining eng tubida mudom o'ziga hamroh qilib yurgan kechinmalari qayta "tiriladi", goh alam, goh shodlikda kechgan bolalik xotiralari muallif ko'z o'ngida yaqqol namoyon bo'lgandagina ijodkor o'tmish yodnomalarini marjon shodasidek ipga tizadi. Shu sababli bu asarlarda voqealar bolalik xotiralari andozasi yanglig' tasvirlansa ham ularda yetuk iste'dod sohiblarining nigohi sezilib turadi. Ayni paytda, yozuvchining badiiy niyatiga ko'ra bunday qissalarda ham uslubiy jilolanish kuzatiladi. Zotan, S. Ayniyning "Eski maktab", Oybekning "Bolalik" va Ch.Aytmatovning "Bolaligim" qissasi kompozitsion va mazmun ifodasi jihatdan yaqin bo'lsa, "O'tmishdan ertaklar" (A.Qahhor) va "Oq fotiha" (H.Nazir) qissalari fasllarga ajratilib, mustaqil syujetli hikoyalar tarzida berilishi bilan mushtarak. Ayni paytda, Oybek, A.Qahhor va Hakim Nazirning bolalik xotiralarida o'sha yillardagi murakkab hayot, jamiyatning bolalikka munosabati, ijtimoiy tuzumdagi yaxshi-yomon voqealar hikoya qilinadi.

Avtobiografik qissalarni o'rgangan A.Abrorov yozishicha, avtobiografik qissalar, o'z uslubiga ko'ra, ikki turli bo'ladi. Bir necha turdagi avtobiografik asarlarda yozuvchi o'z boshidan kechirgan voqea va hodisalarni, faktlarni boshqa badiiy obraz orqali tipiklashtiradi. Aniqrog'i, avtorning o'zi asarning markazida tursa ham, u boshqa nom bilan sujetda harakat qiladi.

Ikkinchi tur avtobiografik asarlarda muallif bosh qahramon sifatida o'z nomi bilan asarda mustaqil personaj bo'lib qatnashadi. Avtorning o'z hayotida yuz bergan voqea va faktlar, o'zi ko'rgan yoki ishtirok etgan epizodlar asarning asosiy materiali bo'ladi³². O'zbek bolalar adabiyotida G'.G'ulomning "Shum bola" qissasi birinchi turdagi avtobiografik qissa hisoblansa,

³² Abrorov A. O'zbek prozasida avtobiografik qissalar. Kitobda: Hozirgi o'zbek adabiyotining milliy o'ziga xosligi. — Toshkent: Fan, 1984. 110-b.

yuqorida zikr etilgan asarlarni ikkinchi turdagi avtobiografik asarlarga kiritish mumkin. Chunki ularda muallifning o'zi mustaqil personaj – Sadriddin, Musavoy, Abdulla, Hakimjon nomi bilan qatnashadi.

Oybekning “Bolalik” qissasi avtobiografik xarakterga ega bo‘lib, uning markazida yosh Musaning sarguzashtlari yotadi. Bola obrazining hayotdagi asosi adib Oybekning o‘zidir. Asarda Musavoyning yetti yoshgacha bo‘lgan davrdagi xarakteri sho‘xlik, tegajog‘lik, tinib-tinchimaslik va o‘yinqaroqlikdan tashqari, ochiqko‘ngil, dangalchi, o‘tkir zehniligi oybekona tasvirga ega. “Bolalik” qissasida Turg‘un, A‘zam, Ahmad, Qodir, Hoji, Sobir kabi Musavoyning tengqurlari va o‘rtoqlarining obrazlari ham berilgan. Ularning har biri o‘z shaxsiy qiyofalariga ega. Oybek o‘sha davr tashvishlari bolalar hayoti va taqdirida ham ma‘lum darajada aks etganligini mahorat bilan tasvirlaydi. Asar boshidagi lavhalar 4 yoshli bola xarakteriga mos: masalan: “Tor ko‘chada, qo‘shnimizning eski shaloq eshigi oldida mening chol bobom o‘z o‘rtog‘i uzun soqolli, yirik jussali karquloq mo‘ysafid bilan nimalar to‘g‘risidadir ezmalanib so‘zlashadi. Bobom oriq, kichkina gavdasini devorga suyab, cho‘qqaygan: hassasini tizzalari orasiga qadagan. O‘rtog‘i esa qo‘pol, eski sag‘ri kavush kiygan, uzun, sertuk oyoqlarini uzatib, oftobga yag‘rinini tutgan holda yerga yonboshlab o‘tiribdi... Men chol-larning atrofini aylanaman. Dam bobomning, dam o‘rtog‘ining gavronday uzun hassasini “ot” qilib minaman, tuproqda hassalar chizgan izga qiziqib qarayman. Keyin bu quruq tayoqlarni taraqlatib uloqtiraman... men hassalarni tixirlik bilan egalariga qaytaraman. Keyin bobomning tizzasini quchoqlayman, bir tutam soqolini ushlayman, og‘zini ochishga qistab, tishlarini qidiraman.

– Tishing qani? – so‘rayman labini cho‘zib tortib.

Bobom yuqori jag‘idagi qoraygan yarimta tishini ko‘rsatib, barmog‘i bilan likillatadi, men kulaman” kabi³³. Qissa davomida asar qahramoni Musavoy obrazi faollashib, ijtimoiy hayot

³³ Oybek. Bolalik. Qissa va hikoyalar. –T.: Sharq, 2008. – B. 3.

tuzumi, shiddatli voqealar va kattalar suhbatiga aralashib bo-rayotgani seziladi: “Odatdagidek Balandmachitga tushaman. Guzarda tirikchilik, qimmatchilik, ayniqsa, arpa-bug‘doyni narx-navosi haqidagi gaplar, qayg‘u-hasrat avjida... Ellik yoshlarga yetgan, gapga usta bir sartareshning do‘koniga boraman.

— Nima qilib zerikib, o‘tiribsan, savdo kasodmi? — so‘rayman men yoniga o‘tirib. Sartaresh “ho-o-oy”, deb uzoq kerishadi va “voy-voy belim-ey” deydi. Biroz sukutdan keyin gapiradi:

— Og‘ayni, tirikchilik og‘ir, uyda hech vaqo yo‘q, arpa non-ga muhtojmiz. Boy akamlar doim aysh-ishratda, qo‘sh-qo‘sh xotin. Pul desang varaq-varaq, tilla desang xumlari to‘la. Falakning gardishi shunday, og‘aynichalish! Olamning ishi shunday pachava!”³⁴

Bo‘ljak adib shunday suhbatlarning ko‘piga guvoh bo‘lgani, sartareshning yoniga kelib turadigan kattalarning xalq dardi, o‘z ahvollari haqida kuyunib gapirishi, mamlakat iqtisodini, turmush tarzini tahlil qilishlari, urush tafsilotlarini ham shu joyda eshitganini xotiralarida aks ettiradi. Maktabda o‘qiyotgani uchun chollarning ko‘proq rus tilini o‘qishi kerakligi haqidagi tanbehlarini ham eslaydi. Shundan ham bilish mumkinki, gap 1914–17-yillarning voqealari, kishilarning tafakkuri haqida ket-yapti. Oktabr to‘ntarishi arafasida xalqning qiyinchiliklardan sillasi qurigani uchun butun umidi ana shu “inqilob”da ekani anglanadi. Katta-yu kichik narx-navoning oshib ketgani, qahatchilikdan aziyat chekayotgani ham asarning bir necha o‘rnida ko‘zga tashlanadi. Hatto, Musavoy tengi bolalar — Turg‘un, Ahmادلarning goh o‘yinqaroq sho‘xligi, goh mehnatga qorishib, oila yukini tortayotgani hikoya qilinadi. Musavoy xarakteri esa asosan kattalar bilan munosabatda, turli choyxona, do‘kon, sartareshxona hamda qarindoshlar davrasidagi suhbatlar; shuningdek, oilada, oyisi, buvisi, dadasi yoki bobo-yu tog‘alari orasidagi hangomalarni tinglashi orqali namoyon bo‘la boradi. Ayniqsa, chollar, kampir otinlardan eshitgan-tinglaganlari orasida Rusiya, Istanbul, “anglis-u faranglar o‘rtasidagi janglar” haqidagi

³⁴ Oybek. Bolalik. Qissa va hikoyalar. — T.: Sharq, 2008. — B. 266.

voqealar ko'p uchraydi. Shuningdek, yosh Musaning qarollar va boylar o'rtasidagi tortishuvlari guvohi bo'lganini kuzatamiz. Qissada bo'lajak adib o'z xotiralarida o'qishga, kitobsevarlikka, husnixatga bo'lgan qiziqishini ham alohida ta'kidlaydi. Ayniqsa, uning o'sha davrda chiqib turgan kitoblarga e'tiborini quyidagi lavhalardan yaqqol ko'rish mumkin: "Yo'lakda ikki yoshgina o'spirin, oliftanamo birisining qo'lida kitob, nima haqdadir bahslashib bormoqdalar. Kitobga tikilib razm solsam, Tavalloning kitobi ekan.

— E, mulla aka, qatdan oldingiz bu kitobni? — so'rayman ergashib. Yigitchalar kulishadi, novcharog'i to'xtaydi:

— Ha, bola, maktabda o'qiysanmi? Mashhur shoiri ajib Tavallo janoblarining yozgan kitobi bu. Ammo turmushning foje voqealaridan ibratli lavhalardir. Jaholat-u zulmatni, jahannam-day hayotimizni yozgan bu shoir, — deb hamrohining orqasidan oshiqadi.

Yugurib hovliga kelaman. Onam jiyak tikib o'tiribdi.

— Birovdan eshitdim. Tavallo juda yaxshi, ibratli baytlar yozarmish.

— E, qoch nariga, har kun bir mashmasha topasan. Turmushning mashaqqatini bilmaysan! Qoq bolib o'tiribmiz.

Isa akam tog'am yoniga kirishib mahsi tika boshlagan edi. Undan, yalinib-yalvorib, axir ellik tiyinmi, oltmish tiyinmi olaman-da, Xadraga yuguraman. Xadradagi tramvay to'xtaydigan joyda kichkina kitob do'konchasi bor. Do'konchada kitoblar ko'p. Ular orasida Avloniyning she'rlari, "Oyina" jurnali, birinchi, ikkinchi, uchinchi sinf darsliklari, Munavvarqori-ni-ni-ni namoz, ro'za va axloq haqidagi nasihat-lari, samarqandlik mashhur domla Vasliy janoblarining she'rlari, Hamzaning milliy ashulalari, kuylari, mashhur shoir Sirojiddin maxdum Sidqiy-Xandayliqiyning "Toza hurriyat" kitoblari turibdi. Qani pul bo'lsa-yu, hammasini olsam.

— Amaki, menga "Ravnaqil islom"ni bering, ana turipti, Tavallo majmuasi! — deyman kitobfurushga. Sovuqqina, bad-

bashara, ammo oliftnamo sotuvchi polkadan kitobni olib ol-
dimga tashlaydi. Kitobning narxini qarayman-u, bor pulimni
sotuvchiga tutqazib, uyga yuguraman. Ayvonda muk tushib,
Tavalloning she'rlarini o'qishga kirishaman. Hajviy she'rlarida
eski odamlarning to'y-hashamlarini xo'p tanqid qilgan. Ko'p-
gina she'rlarida hayot lavhalari, manzaralari yaxshi tasvir etil-
gan. Menga juda qattiq ta'sir etadi. To'y-u bazmlar, boylarning
fisq-u fujuri, xalqning savodsizligi, madaniyatsizlik, qoloqlik
to'g'risidagi har xil o'tkir iboralar menga g'oyat ta'sir qiladi.
Ayniqsa maktab masalasi, teatr haqida, yoshlarning birinchi
marta tomosha qo'yganlari haqida yozganlari g'oyat ta'sirli.
O'qiyman, diqqat bilan berilib uzoq o'qiyman. Ba'zi she'rlari
esa yuzakiroq ko'rinadi. Ammo hajvlari o'tkir, so'zlari yurak-
dan aytilgan, samimiy".³⁵

Ko'rinadiki, 9-10 yoshli bolaning zehni ancha o'tkir, o'z
davrining yetuk shoirlari, teatrchi hamda gazetalarining nomini
bilishyoq uning o'zi tengi, ammo hanuz savodi yo'q Ahmadga
o'xshash bolalardan keskin farqi bo'lgan. Shunday kitoblarni
ba'zan do'stlari bilan baham ko'rib, she'rlari yod bo'lib ketgun-
cha takror-takror o'qishadi; aksar bolalar esa nuqul ko'chaga
chopishadi.

Umuman, qissada, adibning bolaligi turli lavhalarda namo-
yon bo'ladi. Goh xotinlar gurungi, goh dadasi bilan sayohati
taassurotlari, gohida do'sti Turg'unning onasi betob bo'lganida
eshitgan, ko'rgan folbinlar haqidagi taassuroti; bir tomonda
parcha nonga zor oilalar va ularning jabrdiyda bolalari, ikkinchi
tomonda esa boylarning, folbin-u zo'ravonlarning to'qlikka-
sho'xlik qilib, qimor o'ynab, chilim chekadigan, tekinxo'r,
nashavand bolalar qiyoslanadi. Bularning barchasi yosh Mu-
saning ko'rganlari, mushohadalari, avvalo esa jamiyatga, xu-
susan, kattalarga munosabati tarzida talqin etiladi. Binobarin,
"Bolalik" yozuvchining faqatgina o'z oilasi, yaqinlari, do'stlari
hamda sarguzashtlari haqidagi tafsilotlardangina iborat bo'lib
qolmay, o'sha yillaridagi zamon va tuzum, davr va siyosat, xalq

³⁵ Oybek. Bolalik. Qissa va hikoyalar. — T.: Sharq, 2008. — B. 276.

turmushi bilan bog'liq muammolar, muhim voqealar bayoni-ning jonli lavhalaridan iboratligi ayonlashadi. Bularning barchasi bolalik fonida ifoda etilgani esa yosh kitobxon diqqatini ko'proq tortadi.

Darhaqiqat, Oybekning serqirra ijodida bolalar olami alohida mavzuni tashkil etadi. "Qonli barmoqlar", "Zafar va Zahro", "Alisherning yoshligi" kabi qissa va dostonlarida ham turli yoshdagi, mamlakatdagi bolalar timsollari mavjud. Shunday tajribalar asosi yanglig' Oybek to'rt yoshli Musavoyning qiliqlarini, bobosi va uning o'rtog'i, oila a'zolari, yaqin qarindoshlari portretini, hovli hamda ko'chalarni, voqealar tafsilotini yuksak badiiy mahorat bilan aks ettira oladi. Natijada, kitobxon qarshisida o'sha tarixiy davr lavhalari yaqqol namoyon bo'ladi.

Adabiyotshunos olim A.Rasulovning e'tirofi ham shu ma'noda o'rinli. "Oybek, — deb yozadi u, — davrlarni yaxshi eslaydi. Aniqrog'i, XX asrning 10-yillari voqeligi, odamlari Oybek ijodining o'qildizini belgilagan. Oybek ijodini o'rganishda biografik metodni zinhor unutmaslik kerak".³⁶

Oybek bolaligidagi xotiralarida nafaqat davr voqealari, balki odamlarni, turli hunarmandlar, kasb egalarining portretini ham izchil tasvirlaydi. Ularning kiyimi, xatti-harakati, bajara-digan ishi, aytgan gaplari xotirasida yaqqol gavdalanadi. Masalan, quyidagi tasvirga e'tibor qaratamiz: "Dastyorchilikdan bo'shagach, guzardagi temirchining pastgina do'konxonasida o'tiribman. Temirchi oriqqina yuzini ajin bosgan, soqollari siyrak, terdan, olovdan qoraygan manglayi keng kishi. Yordamchisi polvon, gavdasi pishiq yigit. Qish-u yoz egnida eskigina yirtiq kir chopon. Usta temirni cho'g'ga solib bolg'alaydi, cho'zadi, yassilaydi, yana olovga soladi. Yigit esa tinmay dam bosadi. Usta ketmon, tesha, taqa, arava, mix, ishqilib, har xil ikir-chikirni boplaydi.

Usta zerikib, o'tgan-ketgan, oldi-qochdi gaplar, turmushning qiyinchiliklari, tashvishlaridan gapiradi.

³⁶ Bu haqda qarang: "Sharq yulduzi", 2014, 3-son.

— Chirog'im, temirni Dovud payg'ambar topgan, simobday eritgan. Ha, olovning tishi yo'q, ho'l-quruq bilan ishi yo'q. Dovud payg'ambar innaykigin omochga tish, ketmon yasagan, hamma ummatlarga bergan. U kishi katta usta bo'lgan, ko'p hikmatlarning egasi bo'lgan. — Birpas sukut qiladi. — Falakning ishi doim g'alvasozlik. Lekin maqol borki, buyurgan oshga tish tegar, yoz tegmasa qish tegar. Zamon o'zgarib turadi. Kambag'allar, ochlar, qashshoqlar, bir kun kelarki, albatta yorug'likka chiqar. Sudxo'rlar, qorni katta boyonlar qilmishlarining jazosini tortar".

Qissadagi ko'pgina tafsilotlar, avvalo, kichkina Musavoyning xotiralari ekanligi nazarda tutilsa, asl voqelik qanday bo'lsa, shundayligicha aks etgan deya olamiz; ijtimoiy-siyosiy voqealar tasvirining ko'payib ketgani, ularga bir yoqlama — zamonasozlik munosabatini esa ulug' yozuvchining bu qissani sobiq sho'ro mafkurasi tazyiqi yillarida yozganligi bilan izohlash mumkin. Shu sababli qissaning mustaqillik yillaridagi nashrida tahririyat tomonidan berilgan izohda shunday jumlar zikr etilgan: "Darhaqiqat, xalqimiz yozuvchi tilga olgan "inqilob"dan ko'p narsa kutgan edi. Afsuski, unday bo'lmadi. Qo'l uchida kun ko'rayotgan hunarmand va kosiblar artellarga majburan birlashtirildi. Dehqonlar qo'lidagi uncha-muncha yerlar, chorvalar, mol-mulklar kollektivlashtirish bahonasi bilan tortib olindi. Boylarni ishbilarmonligi, tadbirkorligi uchun otishdi. Mo'min-musurmonlarni dindor deb osishdi. Millat manfaatini himoya qilib chiqqanlar xalq dushmaniga aylandilar. Xullas, otish va osishlar, surgun va qamashlar asr boshidan to elliginchi yillargacha davom etdi. Millatimizning guli bo'lgan ne-ne insonlar yakson qilindi. Bu azob va sitamlar yozuvchimizni ham chetlab o'tmadi. Cheksiz va chegarasiz qayg'u va iztiroblar katta notiq, so'z ustasi Oybek domlani duduqlik kasaliga muhtalo qildi. Va bu dard umrlarining oxirigacha u kishini ta'qib etdi".³⁷ Shulardan qat'i nazar, qissa, eng avvalo, o'zbek bolalar adabiyotidagi avtobiografik asarlarning yetuk namunasi bo'lib hisoblanishi,

³⁷ Oybek. Bolalik. — T.: Sharq. — B. 295.

uning har bir satridan ulug' adibning sohir qalb nidosi, xotiralari, xarakteri hamda bolalik olami bo'y ko'rsatib turgani jihatidan qimmatli ahamiyat kasb eta oladi. A.Qahhorning "O'tmishdan ertaklar" qissasi ham shu yo'nalishdagi asar. Unda ham ijtimoiy hayotdagi real voqealar, oilaviy-maishiy muammolar, o'tmish jamiyatdagi g'ayrinormal hodisalardan iztirob chekkan yosh qalb tug'yonlari bayon qilingan. Shu sababli unda o'tmish jamiyatidagi ijtimoiy adolatsizliklar bosh o'ringa chiqqanki, natijada, asarda bola Abdulla obrazi emas, inson taqdiri, ya'ni Abduqahhor (yozuvchining otasi) oilasi boshiga tushgan falokat va kulfatlar orqali xalqning ayanchli turmushi umumlashadi, go'yo.

A.Qahhorning bolalik yillari Farg'ona vodiysining Yaypan, Nursuq, Qudash, Buvaydi, Tolliq, Olqor, Yulg'unzor, Oqqo'rg'on degan qishloqlarida o'tgan. Qissada ham muallifning ana shu joylar bilan bog'liq xotiralari, har bir qishloqdagi oilaviy ahvoli, qarindoshlari, yaxshi-yomon tassurotlari aks etib boradi. Yozuvchi o'tgan asrning 30-yillarida bolalik xotiralarini eslaydi, ammo ko'p voqealar "chalakam-chatti tush ko'rganday" bo'lganidan, uni yozolmaydi. Keyinchalik, rus adabiyotining betakror hikoyanavis adibi A.P.Chexovning yigirma ikki jildlik to'plamini qo'lidan qo'ymay o'qib chiqqan A.Qahhorda o'z xalqining o'tmishiga nazar solish istagi uyg'onadi. "Shunday qilib, — deydi adib avtobiografik qissaning yozilish sababini oydinlashtirib, — bolaligimda zehnimga cho'kib qolgan xotiralar uyg'ondi, yuzaga chiqdi: o'sha vaqtdagi xalq hayoti ko'z oldimga keldi..."³⁸. Darhaqiqat, yozuvchining o'zi ta'kidlaganidek, o'tmish mavzusida "O'gri", "Bemor", "Anor" singari qator hikoyalarini ana shu uyg'oq xotiralar ta'sirida yozadi. 60-yillarda yozgan "Dahshat" hikoyasi uchun esa uydirmachilikka berilganlikda ayblanib, dashnomlar, "imzosiz, adressiz yuborilgan xat"larga javoban, o'z ko'zi bilan ko'rgan-kechirganlarini, o'tmish hayot lavhalaridan esida qolganlarini qalamga olish ehtiyoji tug'iladi. Qissaning gazeta va jurnallarda e'lon qilingan

³⁸ Qahhor A. O'tmishdan ertaklar. — T.: O'qituvchi, 1979. — B. 4.

ayrim parchalarini o'qigan tanqidchilar "Juda zulmat-ku, kitob o'quvchida juda og'ir taassurot qoldirmasmikan?", — degan tanbehlari sabab muallif kitobni "O'tmishdan lavhalar" emas, "Otmishdan ertaklar" deb nomlashni ma'qul ko'radi.

Umuman, "Bolalik" va "O'tmishdan ertaklar" qissalarining dunyoga kelgan vaqti ham, unda aks etgan tarixiy davr, hatto aytish mumkinki, mualliflarning umr yo'li ham bir-biriga juda yaqin. Ammo bolalar — bo'lajak adiblarning qiziqishlari, "zehnlarida cho'kib qolgan xotiralar" mazmun-mohiyati, bolalik olami, obrazlari ifodasi, shuningdek, qissalarning kompozitsion tuzilishi turlicha. "Bolalik"da bola obrazi ancha faol, Musavoy va uning do'stlari haqidagi xotiralar kengqamrovli talqin etilib, quvnoq bolalik sarguzashtlariga ko'proq o'rin ajratilgan bo'lsa, "O'tmishdan ertaklar"da kichkina Abdulla va G'afforjonning qismati orqali kattalarning tashvish va muammolariga sherik, g'amgusor bolalar timsoli gavdalanadi. Ayniqsa, Abdulla obrazi ko'p lavhalarda xomush, qandaydir falokat, ko'rgiliklar guvohi, buvisining zulmi-yu onasining xokisor azoblanishidan ezilib, ko'chmanchlikning moddiy va ma'naviy azob-uqubatlarini tuya boshlagan, ruhan ezilgan holatlarda tasvirlanadi. Oiladagi muhit, uch qarama-qarshi qutb — otasining yangilikka o'chligi, buvisining haddan tashqari xurofotga berilgani, sakkiz farzandini yerga qo'yib, birgina bolasiga termulib qolgan onasining esa g'alvasiz yashashdan o'zga tilagi yo'qligi, shuningdek, bir yerda muqim yashamaslik Abdullaning voqealar ishtirokchisi emas, kuzatuvchisi, "indamas" bo'lib qolganini badiiy lavhalarda asoslay olgan. Demak, oilaning bolaga munosabati hamma zamonda ham uning ruhiyatini, shaxs sifatida shakllanishini, xarakterini belgilay olishi bu qissalar misolida yaqqol oydinlashadi. Zotan, "O'tmishdan ertaklar" qissasida sarlavhalangan har bir bobning o'zi mustaqil kompozitsiyaga (syujet tuguni, kulminatsiyasi va yechimi) ega hikoyalardan iborat. Qolaversa, qissada badiiy to'qima — yozuvchi ijodiy fantaziyasidan ko'ra, real haqiqat — muallifning turmush tajribasida ko'rgan-kechirganlarini san'atkorona hikoya qilish ustuvor. Binobarin, qis-

sadagi: “Bir-ikki so‘z”, “Falokatning sharofati”, “Indamas”, “Zingerli boy”, “Hur qiz”, “Xudo”, “To‘raqul vofurush”, “Bir palla tarvuzning po‘chog‘i”, “Valixon so‘fi”, “Odam zavodi”, “Teshiktosh”, “Oqqoshshoning arzandasi”, “Dukchi eshonning ko‘lankasi”, “Arafa”, “Ko‘zalar”, “Muhammadjon qori”, “Bir boshga ikki o‘lim”, “Qo‘qon xarobalari orasida” deb nomlangan fasllarni bir-biriga bog‘lovchi obraz kichkina Abdullanning bolalik xotiralaridir.

Qissaning 1-hikoyasida Abdullanning 4-5 yoshlardagi xotiralari gavdalangan. Bu Yaypanda Olim buvaning uylariga ko‘chib kelishi, u yerda dadasining ovchi jiyanidan o‘rganib olgan pistonchali o‘qni bolg‘cha bilan urib, paqillashidan onasi o‘zini gulzorga otgani, qo‘shni kampirning qistovi bilan, chorrahadagi temirchilik ustaxonasida ishlayotgan dadasini chaqirishga boriishi, u yerda esa olovda qizigan temir cho‘g‘ini oyog‘iga tushib ketishidan chinqirib yig‘lagani, hamma tevaragini o‘rab olib, kigiz kuydirib bosishgani-yu, bolani har xil shirinliklar bilan ovutganlari, u tinchigach, otasi: “Temirchi degan kuyib-kuyib temirchi bo‘ladi-da!” degan taskini, aysining piston kasofatidan “yarador” bo‘lishi, oyog‘i kuygani bu yoqda qolib, uning bir o‘zi otasining ustaxonasiga bora olgani, “xudoga shukr, katta bo‘lib qolgani”, ammo shunda ham bir marta adashib, uyini topolmay, bir aravakash dadasini taniganidan keltirib qo‘yishi, yana bir marta ko‘chaga chiqishga ruxsat berilganda, chiqishi bilan zovurga yiqilib, hamma yog‘i ho‘l bo‘lib kelishi, alaloqibat, shu kasofatlar sharofati tufayli o‘zi ko‘chaga chiqib, o‘ynaydigan bolalarni tomosha qilishi kabilar xotirlanadi. Bo‘lajak adib xotirasida “cho‘kib qolgan” qayg‘uli xotiralardan biri ham shu hovlida sodir bo‘lgan deyish mumkin: Bir kuni otasi shayton-aravasini (velosipedini) minib Qo‘qonga ketadi. qaytishda Olim buvaning sakson yoshli opasiga yo‘liqadi. Dadasi qo‘ng‘iroq chalmay uning yonidan shuv etib o‘tib ketadi. Uning shabadasida seskanib ketgan kampir boshini ko‘tarib qarasa, oldinda odamga o‘xshagan bir maxluq oyog‘i yerga tegib-tegmasdan uchib ketayotganini ko‘radi. Kampir shaytonlab, o‘zini tashlab

yuboradi. Odam yig'ilib, kampirni uyga zambilda olib keladilar va uch kun deganda kampir o'ladi. Otasi tergov va Olim buvadan qo'rqib, ko'chaga chiqmay qo'yadi. Kampirning yettisi o'tgach, Olim buva odam qo'yib, uni shaytonaravasini qaytib minmaslik sharti bilan kechiradi. Go'yo, shu shaytonarava olib kelgandan buyon Yaypandan fayz ketganmish. Oradan bir hafta o'tib, Abdullaning otasi bilib-bilmay tag'in tuhmatga qoladi: ertalab do'konga ketayotib, yo'lakda paranjili bir xotinni ko'radi. Paranjining orqa etagiga bir shox yantoq ilashib borayotgani uchun xotinga yetib olib, yantoqni bosadi. Yantoq yerda qolib, xotin qayrilib dadasiga qaraydi-yu ketaveradi. Bu xotin Olim buvaning erga tegib ketgan qizi bo'lib, "usta menga tegishmoqchi bo'lib paranjimni tortdi", — degan xayol bilan otasiga aytadi. Olim buva ertalabdan yo'lakda shovqin soladi:

— Ho, shaytonarava! Ho kelgindi! Bu yoqqa chiq! ...hozir ko'rpangni ko'tar, it kelgindi... xullas, hech qanday so'zni, tushuntirishni tinglamay, tinimsiz haqoratlaydi, ko'rpalarini hovlining yuziga uloqtiradi, "Mening qizimni ko'chada sanqib yurgan qanjiq deb o'ylaganmiding? Ho' it! Qaytib yuzingga qaragam, xotinim uchaloq", — degan baqir-chaqirlar bilan odam to'dalaydi...

Xullas, shu voqealar, tabiiy bir voqeani xalqning tafakkuri, tushunchasi tufayli falokat darajasida talqin qilinishi oqibatida shu qadar haqoratlarni kichkina Abdulla guvohi bo'lgan, kattalar orasidagi bu munosabat bolaning yosh ko'nglini shu qadar parchalagan, junbushga keltirgan ekanki, bu so'zlarni aynan eshitganidek bayon qilish orqali nafratini izhor qiladi. Harchand urinmasin, Abduqahhor "otaxon"ga gap tushuntirolmaydi, uvvos solib yig'layotgan xotiniga ham dalda beraman deb, tanbeh va zardasini tinglashga majbur bo'ladi. Shu sababli shu kunning o'zida Qo'shariq degan joyga ko'chadilar...

Shu tariqa, qissa davomida Abdulla va uning oilasi sarguzashtlari, aniqrog'i, ko'chmanchilik hayoti davomida ro'y bergan hodisalar, yaxshi-yomon kunlari hikoya qilinadi. Har bir yangi mahalla bolalariga yosh Abdullaning qo'shilib ketishi oson

emasdi, albatta. Qo'shariqda u bolalarning chug'urini eshitib, ko'chaga chiqadi. Ular Abdulla uchun yangi "Oq terakmi, ko'k terak" o'ynashayotgani uchun borib qo'shiladi... o'yinning mazmunini tanishtirgan adib bolaligidagi yana bir o'kinchli voqeani eslaydi: "Qanchadan-qancha bolalar qarshi safni buzib, bola olib keldi, qanchadan-qanchasi safni buzolmay qolib ketdi. Orziqib kutdim: meni ham "kerak" desa, men ham yugurib borib, safni buzsam, bola yetaklab kelsam... biroq hech kim meni "kerak" demadi. Bu bolalar mening nomimni bilmasligi esimga kelmabdi..." Bu ham yetmaganday, o'yin buzilib, tarqab ketgach, nariga safda eng ko'p shovqin solib o'ynaydigan bola, yugurib oldiga keladi-yu, birdan "Kelgindi!" deb qo'l ko'taradi. "O'zing kelgindisan!", deydi Abdulla ham orqaga tisarilib. Bola bir irg'ib, Abdullaning kallasiga qo'yib yuboradi. U javob qaytarolmaydi, qarasa boshqa bolalar ham urmoqchi bo'lib, atrofiga to'da bo'ladi. Ularni kuzatib turgan chol: "Qo'yinglar, bolalar, tegmanglar, kelgindi bo'lsa, o'zi bo'libdimi, xudo qilgan" deb to'xtatadi. Olim buva otasiga aytganda eshitgan Abdulla: "Bu so'zning haqoratdan tashqari yana odam hazar qiladigan ma'nosi ham borligini bilmagan ekanman, cholning gapi boshimdan kirib, tovonimdan chiqib ketdi" — deydi...³⁹

Qissada shunga o'xshash hikoyalar, xotiralarning anchasi haqiqatan juda mahzun, o'ksik qalb nidolari yanglig' taassurot qoldiradi. Ammo ne bo'lganda ham bular yetuk so'z ustasi, ulkan adibning realistik xotiralari, jonli hayot lavhalaridir. Yozuvchi bolaligi bor-yo'g'i voqealar fonida kuzatuvchi, ba'zan ishtirokchidir, ammo davrning, aniqrog'i, odamlarning qattol taqdiri uni tinimsiz mushohadalash, kuzatishga undaydi. Atrofida sodir bo'lgan hodisalarga munosabatini yozuvchi qariyb 60 yoshida ham unutilmagani qissa pafosidan seziladi. Ayniqsa, "Hur qiz" hikoyasidagi Savriniso fojeasi, "Teshiktosh"dagi Barbar voqeasi shu sababli iztiroblarga to'la. Yoki, ota tomonidan buvisining butun oila a'zolariga ko'rsatgan jabr-sitamlari, zulmi, johilona xatti-harakatlari tufayli muallif uni o'ta salbiy

³⁹ O'sha joy. — B. 13.

bo'yoqlarda ifoda etishi bejiz emasligi o'quvchiga oydinlashib boradi; kampirga bo'lgan kuchli nafrati tufayli uning bilan bog'liq barcha narsa ko'ziga xunuk ko'rinadi. Natijada, ham davr mafkurasining ta'siri, ham buvisining xurofotga berilib, kelini va bolalarga zulm qilganidan, qolaversa, kuchli mafkuraviy tazyiq yozuvchi g'oyalarining ba'zan zamonasozlashuviga ham sabab bo'lgan, albatta. Ammo, bugun davr o'zgarib, istiqlol tufayli diniy va dunyoviy bilimlarimiz ortib borgan, voqelikka real, xolisona munosabatda bo'la olish baxti nasib etayotgan yosh avlodlar, kitobxonlar hamonki, shu kabi qissalarni sevib mutolaa qilayotgan ekanlar, ularning tagma'nosida yozuvchi aytmoqchi dard-alamlar zahirida nima yotganini ham unutmaslik joiz. Zero, kitobxon qissa mazmunini ifodalovchi: "O'tmishdan ertaklar" qissasining yaratilishi va nomlanish tarixi" (1); "Qissadagi zulmat dunyosi ifodasi va uning omillari" (2); "Yozuvchining o'tmish haqida asar yaratish sabablari" (3); "Musofir bo'lmagan kim bor.." (4); "Jaholat va qoloqlik — kulfatlarning zamini" (5); "Usta Abduqahhor — yangilik targ'ibotchisi" (6); "Usta Abdurahmon shaxsiyatidagi johillik va uni o'rab olgan muhit" (7); "Qissada jamiyat va muhit yaratgan jaholat" (8); "Sarviniso — johillik qurboni" (9); "Babar — eski jamiyat qoldig'i" (10); "Qissada Abdulla obrazi tadriji" (11); "Qissada bolalar va kattalar munosabati ifodasi" (12); "Qissaning tarbiyaviy-estetik ahamiyati" (13) kabi savollarga ijodiy yechim topa olsa, asar mohiyatini to'g'ri anglay oladi.

"O'tmishdan ertaklar" qissasi olimlar va kitobxonlar tomonidan hamisha e'tirof etib kelinayotgan asarlardan hisoblanadi. Shu sababli: "Zulm — ma'naviy dunyoni o'tmaslashtiruvchi omil", "Sarviniso fojiasi — o'tmishimiz yaratgan, johil ota g'azabidan vujudga kelgan fojia", "Zulmat dunyosi shundaki, unda yashovchilar orasida umrbod dushmanlik hukm suradi" (A.Dobrolyubov), "Hamma gap jamiyatda, jamiyat yaratgan tartib va odatlarda" (M.Qo'shjonov), "Ijtimoiy tengsizlik, adolatsizlik, qonunsizlik, jaholat avj olgan yurtda ma'rifat, ijtimoiy adolat uchun olib borilgan kurash usuli ma'nisiz, behuda, hat-

emasdi, albatta. Qo'shariqda u bolalarning chug'urini eshitib, ko'chaga chiqadi. Ular Abdulla uchun yangi "Oq terakmi, ko'k terak" o'ynashayotgani uchun borib qo'shiladi... o'yinning mazmunini tanishtirgan adib bolaligidagi yana bir o'kinchli voqeani eslaydi: "Qanchadan-qancha bolalar qarshi safni buzib, bola olib keldi, qanchadan-qanchasi safni buzolmay qolib ketdi. Orziqib kutdim: meni ham "kerak" desa, men ham yugurib borib, safni buzsam, bola yetaklab kelsam... biroq hech kim meni "kerak" demadi. Bu bolalar mening nomimni bilmasligi esimga kelmad...". Bu ham yetmaganday, o'yin buzilib, tarqab ketgach, nariga safda eng ko'p shovqin solib o'ynaydigan bola, yugurib oldiga keladi-yu, birdan "Kelgindi!" deb qo'l ko'taradi. "O'zing kelgindisan!", deydi Abdulla ham orqaga tisarilib. Bola bir irg'ib, Abdullaning kallasiga qo'yib yuboradi. U javob qaytarolmaydi, qarasa boshqa bolalar ham urmoqchi bo'lib, atrofiga to'da bo'ladi. Ularni kuzatib turgan chol: "Qo'yinglar, bolalar, tegmanglar, kelgindi bo'lsa, o'zi bo'libdimi, xudo qilgan" deb to'xtatadi. Olim buva otasiga aytganda eshitgan Abdulla: "Bu so'zning haqoratdan tashqari yana odam hazar qiladigan ma'nosi ham borligini bilmagan ekanman, cholning gapi boshimdan kirib, tovonimdan chiqib ketdi" — deydi...³⁹

Qissada shunga o'xshash hikoyalar, xotiralarning anchasi haqiqatan juda mahzun, o'ksik qalb nidolari yanglig' taassurot qoldiradi. Ammo ne bo'lganda ham bular yetuk so'z ustasi, ulkan adibning realistik xotiralari, jonli hayot lavhalaridir. Yozuvchi bolaligi bor-yo'g'i voqealar fonida kuzatuvchi, ba'zan ishtirokchidir, ammo davrning, aniqrog'i, odamlarning qattol taqdiri uni tinimsiz mushohadalash, kuzatishga undaydi. Atrofida sodir bo'lgan hodisalarga munosabatini yozuvchi qariyb 60 yoshida ham unutilmagani qissa pafosidan seziladi. Ayniqsa, "Hur qiz" hikoyasidagi Savriniso fojeasi, "Teshiktosh"dagi Babar voqeasi shu sababli iztiroblarga to'la. Yoki, ota tomonidan buvisining butun oila a'zolariga ko'rsatgan jabr-sitamlari, zulmi, johilona xatti-harakatlari tufayli muallif uni o'ta salbiy

³⁹ O'sha joy. — B. 13.

bo'yoqlarda ifoda etishi bejiz emasligi o'quvchiga oydinlashib boradi; kampirga bo'lgan kuchli nafrati tufayli uning bilan bog'liq barcha narsa ko'ziga xunuk ko'rinadi. Natijada, ham davr mafkurasining ta'siri, ham buvisining xurofotga berilib, kelini va bolalarga zulm qilganidan, qolaversa, kuchli mafkuraviy tazyiq yozuvchi g'oyalarining ba'zan zamonasozlashuviga ham sabab bo'lgan, albatta. Ammo, bugun davr o'zgarib, istiqlool tufayli diniy va dunyoviy bilimlarimiz ortib borgani, voqelikka real, xolisona munosabatda bo'la olish baxti nasib etayotgan yosh avlodlar, kitobxonlar hamonki, shu kabi qissalarni sevib mutolaa qilayotgan ekanlar, ularning tagma'nosida yozuvchi aytmoqchi dard-alamlar zahirida nima yotganini ham unutmaslik joiz. Zero, kitobxon qissa mazmunini ifodalovchi: "O'tmishdan ertaklar" qissasining yaratilishi va nomlanish tarixi" (1); "Qissadagi zulmat dunyosi ifodasi va uning omillari" (2); "Yozuvchining o'tmish haqida asar yaratish sabablari" (3); "Musofir bo'lmagan kim bor.." (4); "Jaholat va qoloqlik — kulfatlarning zamini" (5); "Usta Abduqahhor — yangilik targ'ibotchisi" (6); "Usta Abdurahmon shaxsiyatidagi johillik va uni o'rab olgan muhit" (7); "Qissada jamiyat va muhit yaratgan jaholat" (8); "Sarviniso — johillik qurboni" (9); "Babar — eski jamiyat qoldig'i" (10); "Qissada Abdulla obrazi tadriji" (11); "Qissada bolalar va kattalar munosabati ifodasi" (12); "Qissaning tarbiyaviy-estetik ahamiyati" (13) kabi savollarga ijodiy yechim topa olsa, asar mohiyatini to'g'ri anglay oladi.

"O'tmishdan ertaklar" qissasi olimlar va kitobxonlar tomonidan hamisha e'tirof etib kelinayotgan asarlardan hisoblanadi. Shu sababli: "Zulm — ma'naviy dunyoni o'tmaslashtiruvchi omil", "Sarviniso fojiasi — o'tmishimiz yaratgan, johil ota g'azabidan vujudga kelgan fojia", "Zulmat dunyosi shundaki, unda yashovchilar orasida umrbod dushmanlik hukm suradi" (A.Dobrolyubov), "Hamma gap jamiyatda, jamiyat yaratgan tartib va odatlarda" (M.Qo'shjonov), "Ijtimoiy tengsizlik, adolatsizlik, qonunsizlik, jaholat avj olgan yurtda ma'rifat, ijtimoiy adolat uchun olib borilgan kurash usuli ma'nisiz, behuda, hat-

toki vahshiyona tus oladi"... kabi xulosalardan ham asarning pafosini anglash mumkin.

Hakim Nazirning "Oq fotiha" xotira qissasi-da bolalik sar-guzashlariga bag'ishlangan. Muallif ushbu kitobda bezovtalik, g'ulg'ula, hayajonlarga to'la bolalik chog'larida ko'rgan-kechir-ganlarini hikoya qiladi, kichikligida ota-onasidan olgan ilk in-soniy saboqlari uchun ularga minnatdorchilik izhor etadi. Ha-kim Nazirning "Oq fotiha" qissasi bolalar adabiyotida muhim ahamiyat kasb etadi. Yozuvchi aynan o'zi ko'rgan-kuzatgan-larini realistik manzaralar fonida aks ettiradi. Xotira-qissa muallif tilidan hikoya qilingan. Bu hukoyalarning ko'pchiligi nafaqat realistik asosga ega bo'lgani bilan, balki bugungi yosh avlod tarbiyasi uchun ham ta'limiy saboqlarga ega. Jumladan, qissadagi "Husn nimada?" sarlavhali qismida o'tmishdagi qizlar maktabining ko'rinishlari tilga olingan:

"Bir payt terlab-pishib uyga kirsam, tancha to'rida oyim, uning atrofini to'ldirib qizlar o'tirishibdi. Birining qo'lida kitob, birida haftiyak, tanchaga sig'may chetga chiqib o'tirgan kich-kintoylar qo'lida alifbe yozilgan taxta... demak, oyimning bir necha kun to'xtagan darslari boshlanib ketibdi.

Oyim, tanchaning poygak tarafida o'tirgan opamga: — Xal-faligingni bajardingmi, Qutbi? — deb qo'ydilar.

Qiziq, opamga "xalfa" laqabini qizlar qo'yib olishgan. Bu endi onaboshi, sinf boshlig'i deganidir-da. Opamni o'quvchi-larning eng katta yoshlisi ekan deb o'ylamang, yo'q, eng bila-g'oni edi-da. Bolalarning dars tayyorlashi, tartibiga qarardi. Opam ziyraklik bilan oyimning savoliga "him" deb bosh qi-mirlatdi-yu, ko'zini tancha burchagida o'tirgan puchuq qiz-ga qaratdi. Qiz bo'zarib ketdi. Boshqalarning ko'zlari, qo'llari kitobda, xat-cho'pda, qizcha esa hech narsaga qaramay qo'lini tanchaga tiqib o'tirardi. Opamning imosini oyim fahmladila-yu qizni ko'rmaganga olib:

— Yangi qizimiz ko'rinmaydi-ya! — dedilar.

Opam: "Qumrini aytyapsizmi, ana u", desa, oyim: "Ko'r-mayapman-ku" deb ma'noli kuldilar. Buning sababi bor edi:

Qumri bugun qoshiga quyuq o'sma qo'yib, qulog'iga zirak taqib har kungidan boshqacha bo'lib kелgandi. Oyimning bunga g'ashlari kelsayam indamadila. Negaki, Qumri sirkasi suv ko'tarmaydigan, oyisining erkasi edi. Yaqinda u sochini taramasdan, o'rmasdan, kattalarday turmaklab kелganda, oyim uni qaytarib yuborgandila, yig'lab chiqib ketgandi. Bu esa boshqalarning ham ko'zini ochgan, hammasi yaxshi yuvinib, taranib kелadigan bo'lishgandi. Oyim shogirdlarining o'qishdan tashqari o'zini tutishga — ust-boshi, tugmalari, sochi-yu qo'llarigacha hammayog'i sarishta, ozoda bo'lishga, so'zi-yu muomalasigacha e'tibor berardilar. Qiz bola har tomondan orasta bo'lsin, derdilar. Biron qiz vaqtida beradigan salomini kanda qilgani, yo o'rtog'iga qo'pol so'zlagani, yo bo'lmasa kattalarga gap qaytargani oyimning nazarlaridan chetda qolmasdi. Oyim undaylarni koyib-netib o'tirmasdan, kitoblardan o'qilgan nasihatlarni esga tushirardila. Ko'proq So'fi Olloyorning:

Sovug' so'zdin bo'lur iymon qorong'u,
Zarardin o'zga yo'qtur nafi bormu.
Musulmon o'g'lig'a yaxshi qiliq qil,
Tilingni xush, chiroyingni iliq qil! —

kabi baytlarini qaytarardilar. Qaytaribgina qolmay, yod oldirardila..."⁴⁰

H.Nazir o'z oila muhiti, onasining otinligi misolida XX asr boshlaridagi endi-endi shakllanib kelayotgan maktablar, o'g'il bolalar va qizlarning savod chiqarishga bo'lgan munosabati, o'zmi-ko'pmi o'sha vaqt uchun taqchil hisoblangan savodli xalqning chinakam hayot tarzi, voqealarga munosabati, xususan, Malika otin singari ayollarning yoshlarni tarbiyalashga qo'shgan hissasi real aks etgan. Yozuvchi o'z bolalaigini xotirlarkan, bolalar adibi bo'lgani uchun, ko'proq o'sha vaqtdagi muallimlarning nimalarga e'tibor qaratganini o'z onasi misolida ta'kidlab o'tishni maqsad qiladi. Dars davomida oyisi qizlarga tegishli joylarni kitobdan qayta-qayta takrorlashi, so'zlar va tovushlarni lo'nda, aniq, ifodali qilib o'qilishiga ahamiyat berishini,

⁴⁰ Hakim Nazir. Oq fotiha. — Toshkent: Cho'lpon, 1995. — B. 24–25.

yodga olish bilan boshlamoq vafo burchimdir. Rahmatli enam o'zgacha bir insoniy sifatlar sohibi bo'lib, ovulda obro'-e'tibori, teran aqli zakovati bilan ajralib turar, xudo u kishini tabiatan dono qilib yaratgan edi. U kishining boshlaridan hech qachon oppoq dastorlari tushganini ko'rmaganman..."⁴¹

Ch.Aytmatovning 5-6 yoshlaridagi xotiralarida aks etgan chorvador xalqning turmush tarzi, ayniqsa, *yaylovga ko'chish voqeasi, quturgan yilqi uyurlari va qo'ra-qo'ra qo'ylarni haydab borishida* qatnashib, so'ngra ikki oy mobaynida yaylovda bo'z uylar tikib, ana shu tabiat va hayvonot olamining inja sirlarini bola qalbida tuyishi ulkan san'atkor asarlariga asos bo'lgan deya olamiz. Yoki, Jamila va Doniyor voqeasi aynan qavm-qarindoshlari hayotidan olinganini e'tirof etgan muallif: "Unda men ham unchalik ko'zga tashlanmagan, hech kim e'tibor bermaydigan kichkina bir bola edim-da... Biroq o'zim istamagan holda o'sha ikki qalb sevgi-muhabbatining shohidi bo'lib qoldim. Gohida Doniyor Jamilani, gohida Jamila Doniorni kutar edi. Ikkovi bir yuk aravaga o'tirishib, dalaga qarab ketishardi. Bepoyon dalada ikkisi har doim birga yurishardi..."⁴²

Demak, Oybek, A.Qahhor hikoyalarining danagi ham adib bolaligi xotiralarida ilk bor nish urganini "O'tmishdan ertaklar"dagi Babar hikoyasidan Qobilbobo, amakisining o'g'li G'afforjondan "Boshsiz odam"dagi o'g'il, onasi taqdiridagi qiyinchiliklarni "Bemor"da Sotiboldining xotini obrazlari tasdiqlaydi.

Umuman, yuqoridagi kabi avtobiografik qissalar bo'lajak yetuk adiblar bolaligining qorong'u tunlaridan yorug' kunlarigacha, ya'ni o'smir bo'lib voyaga yetish, shaxs sifatida shakllana borib, jamiyatda o'z o'rnini topa boshlagan kunlarigacha hikoya qilinishi jihatdan bir-birini to'ldirib turuvchi asar sifatida e'tiborni tortadi. Binobarin, ustoz yozuvchilarning o'z bolaliklariga bag'ishlangan xotiraları deyarli bir tarixiy davr, avlodga xos bo'lsa ham ularning uslubiy, badiiy-kompozitsion

⁴¹ Aytmatov Ch. Bolaligim. — B. 115.

⁴² O'sha joy. — B. 202.

ifodasi turlicha ekanligi tabiiy. Garcha bu xotira qissalarda bolalik umrning eng shodon, betakror va baxtli onlari sifatida yuksak pafos bilan emas, chor-nochorlikdan diydigan bolakaylar tasviri yetakchilik qilsa-da, ijodkor badiiy olamini biografik, psixologik jihatdan teran tadqiq etishga imkon beradi. Taniqli bolalar shoiri va adibi Anvar Obidjonning “Ajinasi bor yo‘llar” (Turmush kechinmalari) qissasi esa mustaqillik davri bolalar adabiyoti namunasidir. Muallifning bolaligi, ko‘rgan-kechirganlari, xonadonidagi ahvol to‘g‘risida so‘zlab berishi, sog‘inch hissi, iztirob, alam silqib turgan, mayin kinoyaga yo‘g‘rilgan, o‘tkir qochirimlar bo‘rtib turgan bu qissada yarim asr, yetmish yil avval eldoshlarimiz qanaqa yashagani, odamlarning ro‘zg‘ori, turmush tarzi, dunyoqarashi qanday bo‘lgani ta’sirchan gavdalantirilgani haqida adabiyotshunos olim A.Ulug‘ov to‘xtalib o‘tadi.⁴³ “Ajinasi bor yo‘llar” ko‘p jihatdan Abdulla Qahhorning “O‘tmishdan ertaklar”, Oybekning “Bolalik” qissalarini esga solishi ham o‘z o‘rnida ta’kidlangan. Zero, Anvar Obidjon ham ulug‘ adiblar an‘anasini o‘ziga xos tarzda davom ettirib, “Ajinasi bor yo‘llar”da o‘zining kechmish-kechirmishlarini bayon qilgani ayonlashadi. Faqat shu emas, adib o‘zining xonadonidagi ahvol, boshidan o‘tkazganlari misolida yurtimizdagi urushdan keyingi ayanchli voqelikni tasvirlash bosh muddaosi bo‘lgani tabiiy. Umuman, “Ajinasi bor yo‘llar” avtobiografik xarakterga ega ekani, ya’ni syujet bevosita muallifning tarjimai holi asosida yaratilgani, bu qissalarning ifoda tarzi, voqealarning bayon usulida ham aniq sezilishini o‘quvchi ham anglab turadi. Qissadagi voqealarning birinchi shaxs — qahramon tilidan hikoya qilinishi ham yuqoridagi avtobiografik asarlarga xos an’anani eslatsa-da, qissalarda e’tibor qaratilgan davr, voqealar qamrovi va ularning ifodalanish tarzi bir-biridan tamoman farq qiladi, albatta. Mualliflar o‘zi tug‘ilib o‘sgan xonadondagi ahvol asosida o‘tgan asrning birinchi va ikkinchi yarmidagi o‘zbek qishloqlaridagi turmush tarzi manzarasini shu zaylda chizib berishgan. Muhi-

⁴³ Qarang: Ulug‘ov A. Inson hayoti ma’nosi (2014-yil qissalarini o‘qib...). “Sharq yulduzi”, 2015, 2-son.

mi, Oybek, A.Qahhor, H.Nazir, A.Obidjon ijodiga xos uslubiy o'ziga xosliklar ham bir xil janrdagi asarlarning turlicha pafosini belgilaydi, deyish mumkin.

Shu o'rinda avtobiografik qissalarning ikkinchi turi, aniqrog'i, avtobiografik xarakterdagi asarlar, chunonchi, G'.G'ulomning "Shum bola", O'.Hoshimovning "Dunyoning ishlari" kabi asarlarda muallif obrazi tipiklashtirilganini qayd etish lozim; ammo yozuvchining obrazi mustaqil personaj sifatida ishtirok etishi, tarjimai holi to'la-to'kis asar mazmuniga singdirilib yuborilishi bu janr xususiyatlarini yaqqol namoyon qiladi.

Endilikda, yodnoma, badi'a, xotira, kundaliklar ham adabiy janr sifatida avtobiografik qissa va avtobiografik xarakterdagi asarlar bilan sintezlashib ketayotgani ma'lum. Darhaqiqat, bolalikka bag'ishlangan qissalarning aksariyati, eng avvalo, shu xalqning bolalar adabiyoti namunalari sifatida ardoqlanib kelinadi. Shunday ekan, avtobiografik qissalarning yodnoma va xotira, badialardan ayricha janriy-badiiy xususiyatlarini oydinlashtirish, xususan, qissachilik tamoyillarini tadqiq etishda narratologiya — bayonchilik uslubining o'ziga xos ko'rinishlariga alohida e'tibor qaratish muhim vazifaligicha qolmoqda. Yana bir narsa: har bir avlodning o'z adabiyoti, adiblari bo'lganidek, yangi yuz yillik bolalar adabiyotida avtobiografik va biografik qissalarning betakror namunalari, tasvir va talqini yaratilishiga umidimiz katta. Ular nafaqat bolalar va kattalar kitobxonligi uchun muhim, balki adabiy tadqiqotchilikda ham yetakchiligini ta'kidlash joiz.

Tarixiy-biografik qissalarning bolalar kitobxonligidagi o'rni. Yangi o'zbek adabiyotida tarixiy asarlar yozish an'anasi o'tgan asrning 20—30-yillaridan boshlangan. S.Ayniy, Oybek ijodida takomil topgan tarixiy-biografik qissachilik an'anasini XX asrning ikkinchi yarmida M.Osim, A.Muxtor, T.Malik, O.Muxtor, X.Sultonov kabi yozuvchilar davom ettirdilar. Natijada, adabiyotimiz tarixida, jumladan, bolalar kitobxonligida Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Boborahim Mashrab kabi jahonga mash-

hur mutafakkirlar, shuningdek, Sharq tamaddunida munosib o'ringa ega qomusiy olimlar, sarkardalarning badiiy obrazlari talqin etilgan sara asarlar yaratildi. Yaqin o'tmishimiz sahifalari esa A.Muxtor, O.Muxtor, T.Malik kabi yozuvchilar asarlarida o'z ifodasini topdi.

Ijtimoiy-tarixiy mazmundagi asarlar Vatanimiz o'tmishi, xalqimiz hayoti, mardonavor kurashi, ulug' siymolar amalga oshirgan ishlar, tarixiy sanalar to'g'risida bilim beradi. Adabiyotshunos olimlar N.Norqulov va M.Sattorovlarning e'tiroficha: "Tarixiy-biografik asarning vazifasi faqat o'tmishda yashab o'tgan mashhur ijodkor yo olim, tarixiy real shaxs hayoti haqida xarakterli va muntazam ma'lumot berish bilangina cheklanganda, bu janrda ijod etuvchi adibning mehnati nisbatan ancha yengil ko'chardi. Ammo san'atkorning vazifasi bugina emas. Tarixiy-biografik asarda ham tarixiy-badiiy asarlarning barchasi uchun bo'lgani kabi, eng muhimi, davrning ruhini bera olishdir".

Tarixiy qissalar, ilmiy-nazariy ma'lumotlarga qaraganda ta'sirchan va tarbiyaviy-estetik ahamiyati ustivor ekanligini S.Anorboyev mulohazalaridan ham anglash mumkin. Uning e'tiroficha, 1940-yillarda hali adabiyot darsliklari va xrestomatiyalarda A.Navoiy haqida qisqacha biografik ma'lumotlar bo'lmagan bir paytda, olimlarning davriy matbuotda e'lon qilingan Navoiy hayot yo'li, ijodining keng tahlili o'quvchilar ommasiga boy ma'lumot bera olgan.

Adabiyotshunos A.Abrorovning avtobiografik qissalar haqidagi fikrini tarixiy-biografik qissalarga nisbatan ham tatbiq etish mumkin. Bunday qissalarning ba'zilarida tarixiy shaxs boshidan kechirgan voqea-hodisalarni, dalillarni boshqa badiiy obraz orqali tipiklashtirish, badiiy to'qimaga asoslanish ustun bo'ladi. Masalan, T.Malikning "Qaldirg'och" (keyinchalik muallif bu asarni qayta ishlab, "Savohil" nomi bilan nashr qildi) biografik qissasi shu turkumga kiradi.

Ikkinchi xil tarixiy-biografik qissalarda esa bosh qahramon sifatida tarixiy shaxsning o'zi tanlanadi. Bunga A.Muxtorning

“Buxoroning jin ko‘chalari”, M.Osimning “Zulmat ichra nur”, “Yulduzlar sayri”, “Singan setor”, O.Muxtorning “Uchqur poezdlar”, X.Sultonovning “Saodat sohili” kabi tarixiy-biografik qissalarini kiritish mumkin. Mazkur qissalarda bosh qahramon sifatida tarixiy shaxslarning obrazlari (F.Xo‘jayev, Alisher Navoiy, Ulug‘bek, Mashrab, Sulton Jo‘ra, Bobur) yaratilgan.

Janr e‘tibori bilan Mirkarim Osimning mumtoz adabiyot dahosi Alisher Navoiyning hayot va faoliyat yo‘liga bag‘ishlangan “Zulmat ichra nur” qissasi o‘zbek adabiyotida yaratilgan birinchi tarixiy-biografik qissadir. Adib dastlab, 1940-yilda Alisher Navoiy hayoti va ijodi haqida “Astrobod”, “Alisher Navoiy va Darveshali”, “Badarg‘a”, “Navoiyning xislatlari”, “Ulug‘bek va Navoiy” singari hikoya, tarixiy qissalar yoza boshlagan. Yozuvchi o‘z tarixiy-biografik asarlarini, odatda, bu ulug‘ insonlarning tavallud ayyomining tantanali nishonlanishi munosabati bilan sovg‘a sifatida yaratgan. Jumladan, “Jayhun ustida bulutlar” qissasi Abu Rayhon Beruniyning 1000 yilligiga, uch-to‘rt biografik hikoyalardan tashkil topgan “Ibn Sino qissasi” Abu Ali ibn Sinoning 1000 yilligiga, “Aljabrning tug‘ilishi” hikoyasi al-Xorazmiyning 1200 yilligiga bag‘ishlab yozilgan. Shuningdek, adibning XV asr hayotiga oid “Zulmat ichra nur” qissasi atoqli shoir Alisher Navoiyning 525 yillik yubileyiga tortiq qilingan edi. O‘smirlar va bolalarga bag‘ishlangan bu asarda bobokalon shoirimiz hayoti va ijodiy faoliyatining barcha davri hissiy nozikliklari bilan yaxlit qamrab olingan.

“Mirkarim Osim o‘zbek tilining zabardast bilgichlaridan, — deb yozgan edi O.Sharafiddinov. Shuningdek, u tariximizning ham bilimdoni edi. O‘tmishdagi jami allomalar, mutafakkirlar va yorqin shaxslarni yaxshi bilar, bir necha asrlar oldin ham, yaqin o‘tmishda ham o‘zbeklar ichidan ko‘plab buyuk siymolar yetishib chiqqanidan faxrlanardi”.⁴⁴

Tarixiy qissalar haqida tadqiqot olib borgan adabiyotshunos Q.Ko‘bayev janrning o‘ziga xos xususiyatlarini ko‘rsatib o‘tadi.

⁴⁴ Sharafiddinov O. Vatanni tanitib. “Sharq yulduzi”, 2002, 2-son, 136-bet.

Ta'kidlanishicha, tarixiy qissalarda millat va Vatan taqdiridagi hal qiluvchi muhim ijtimoiy-siyosiy ahamiyatga ega bo'lgan voqealar badiiy tahlil uchun asos qilib olinadi. Shuningdek, har qanday zulm-istibdod ko'rinishlariga qarshi bosh ko'targan, xalqning orzu-umidlarini, manfaatlarini ro'yobga chiqarish uchun boshini tikkan, ezgulik, adolat, go'zallik, haqiqat singari umumbashariy qadriyatlar himoyasi va tantanasi uchun umrini bag'ishlagan real tarixiy shaxslar qissalarning bosh qahramoni bo'ladi.⁴⁵

Oybek buyuk o'zbek shoiri Alisher Navoiyning bolalik yillari haqida hikoya qiluvchi "Alisherning yoshligi" tarixiy-biografik qissasini (1967) yozdi. Ulug' Navoiy Oybekning sevimli siymolaridan biri edi. Bu haqda adib maqolalaridan birida shunday hikoya qiladi: "Navoiy she'riyati va Navoiy obrazi hamisha kuchli bir quyosh kabi ko'nglimni tortar edi. O'z asarlarimda Navoiy obrazini yaratishga zo'r mayl va istagim bor edi. Yoshligimdan beri Navoiyning o'lmas, adabiy she'rlarini sevib o'qir edim, uning jozibali g'azallari borgan sari ko'nglimga singib bordi, shakl va mazmunlari yuragimni maftun etdi... U mening ko'nglimda, yodimda edi, butun borlig'imni band etgandi. Yursam-tursam hamisha Navoiyni o'ylar edim. Uning ma'nodor, aqlli ko'zlari hamisha xushfe'l, rahmdil, olijanob qiyofasi, asl pok, ulug' qalbini his etardim, ko'z o'ngimda ko'rardim..." Oybek 1928-yildan boshlab Alisher Navoiy ijodini chuqur o'rganishga kirishdi. U dastlab, Navoiy ijodiga doir ko'pgina ilmiy maqolalarni o'qib-o'rganadi. Keyinroq "Navoiy", "Guli va Navoiy" dostonlarini nashr ettiradi. Davlat mukofotiga sazovor bo'lgan "Navoiy" romanida ulug' shoir va mutafakkir hayotining kamolot davri tasvirlanadi. "Alisherning yoshligi" qissasida esa Hirotdagi (taxminan 1447–1452-yillar) tarixiy voqealar, shahzodalarning Shohrux vafotidan keyingi o'zaro taxt uchun kurashlari va shu davrda o'tgan Alisherning bolalik (to'rt yoshdan boshlab) yillari haqida hikoya qilinadi.

⁴⁵ Qarang: N.Rahimjonov, Q.Ko'bayev. Tarixiy qissalar haqiqat izlaydi. – T.: Adolat, 2005. – B. 78.

Qissada Alisher obrazining takomili o'sha vaqtdagi tashqi muhit voqealari va ziddiyatlari bilan uzviy aloqada tasvirlanadi. Hukmron doira orasida mavqei ancha baland bo'lgan G'iyosiddin va Gulbegim bekaning oiladagi samimiyliklari, o'zlarini sipo ham oqilona tutishlari, farzandi Alisherning ham jismoniy, ham aqliy tomondan kamolotida muhim rol o'ynaganligi haqqoniy tasvirlanadi. Yosh Alisher xarakteridagi o'ziga xos xislatlar uning bolalik chog'idanoq namoyon bo'lgan edi. Alisher siyomosiga xos bo'lgan aqlilik, kattalarga bo'lgan samimiy hurmat, she'riyatni nozik his etish, g'azallarni g'oyat maromiga yetkazib, ifodali o'qish, ayniqsa, "ot choptirishdan fikr yuritish yaxshiroqdir chamamda", deya fikr yuritishi kitobxonda katta taassurot qoldiradi.

Inson odobi, ongi, ilm-u amali tufayli barcha maxluqotlarning afzali, sharifi deb ta'riflanishi turkiy adabiyotda Navoiy dahosi bilan boshlanadi. Chorakkam olti asrdirki, Alisher Navoiy xalq faxri, tilimizning bayroqdori, she'riyat mulkining sultoni, madaniyat va ma'naviyatimizning porloq quyoshi bo'lib kelayotir. "Yoshlarimiz Navoiyni qanchalik chuqur va puxta bilsa, — deb yozadi I.Haqqul, — ma'rifat, ezgulik, komillik sir-larini o'shancha kengroq egallaydi. Navoiyning so'zlari diliga o'rtnashgan odam, o'zi istasin-istamasin, odamiylik sharafi va kuch-quvvatini idrok etadi. ...Navoiyni yetarli darajada bilish — adolat, diyonat va imon-e'tiqodning kuchiga ishonch demak".⁴⁶ Ta'bir joiz bo'lsa, bu haqiqat XV asrning so'nggi choragi va asosan, XVI asrdan anglana boshlangan, ulug' Navoiy asarlarini o'qish o'ziga xos an'anaga aylana borgan. Jumladan, bolalar kitobxonligida Navoiy asarlarining ayricha ahamiyati borligi bejiz emas.

Qariyb olti asrdirki, "So'z ahli xirmonining boshloqchisi va so'z qimmatbaho toshlari xazinasining poyloqchisi va nazm gulistonining sayroqi bulbuli" Alisher Navoiy, o'z tashbehiga monand, bir durdir. Uning daryosi esa badiiy so'z hisoblanadi.

⁴⁶ Ibrohim Haqqul. Navoiyga qaytish. — Toshkent: Fan, 2007. — B. 10.

Chindan ham ulug' mutafakkir sohaning "sohibi ixtisos"lari — navoiyshunos olim-u adiblari vositasida shuhrat qozonib, sharaf topib kelayotir. XX asr o'zbek navoiyshunosligida Oybek ham badiiy, ham ilmiy asarlari bilan boyitganligi jihatdan ajralib turadi. Navoiyning ta'biri bilan aytganda, go'yo g'avvos bo'lib, bu gavharni dengizdan olib chiqishda katta hissa qo'shdi. Adib hayotining so'nggi yillarida yozilgan "Bola Alisher" qissasi shu ma'noda diqqatga sazovor. Avvalo, qissa Oybek "navoiynoma"lari orasida bolalar kitobxonligi namunasi ekanligi bilan e'tiborni tortadi. Unda adib Oybek bo'lajak so'z sultoni iste'dodining eng yorqin qirralari, xususan, professor N.Karimov e'tirof etganidek, "Navoiy" romanida "chetlab o'tgan", "inson va shoir sifatidagi shakllanish bosqichlarini" aks ettirishni maqsad qilib olgan. Shuningdek, Oybek qissada ulug' mutafakkirning turkiy tilga yuksak muhabbati va bunga turtki bo'lgan omillarni navoiyona talqin etadi.

Tabiiyki, Alisher Navoiyning "Muhokamatul lug'atayn" asari va unda keltirilgan turkiy so'zlarning ma'noviy tovlanishlari, bo'yoqdorligi Oybekdek ijodkorni befarq qoldirmagan. Shu sababli, bu hodisa qissada ham detal, ham uslub sifatida o'z in'ikosini topadi. Masalan, kichkina Alisher tog'asi, otasi va uning do'stlari huzurida g'azal o'qiganda, Qur'onning mag'zini chaqishga kirishganida turkiy tilga alohida muhabbat bilan qarashi ta'riflanadi. Xususan, tog'asi Mirsaid "go'yo Alisherning qalbiga kirmoqchidek" shunday deydi: "...Fors shoirlari yuksak tuyg'ular, teran fikrlar ila to'la ajib she'rlar yaratmishlar. Bizning turk shoirlari ham ularga ergashib, forsiy she'rlar ijod etishni odat qilib olmishlar. Turkiston o'lkamiz vodiylari, sahrolari keng, tog'lari buyuk, aholisi turk-o'zbekdur. O'zimizga xos odatlarimiz, an'analarimiz, qo'shiqlarimiz, dostonlarimiz, ertaklarimiz bor. Bular — cheksiz boyligimiz. Ayniqsa, tilimiz go'zal, shirin va rangli! Jiyan, o'z yo'lingni topsang, bas".⁴⁷ Qissada bu tafsilotning ikki-uch marta keltirilishi bejiz emas, albatta. Birinchidan, Oybek bu asarni Navoiy haqidagi teran

⁴⁷ Oybek. Bola Alisher. Qissa. — T.: 2005. 61-bet.

tadqiqotlaridan so'ng, badiiy ijodining kamolot davrida yozgan. Ya'ni, adibni ulug' mutafakkir asarlarining tili, ruhiyatiga anchayin oshno edi, deyish mumkin. "Oybek oltmish yoshga to'lishi munosabati bilan, — deb yozadi N.Karimov, — o'z hayot yo'lini qayta nazardan o'tkazib, bu yo'lning mashaqqatli tomonlarini faylasuf shoir so'zi bilan munavvar etish, ulardan falsafiy xulosalar chiqarishga urindi"⁴⁸. Anglashiladiki, adibning bu qissasi aynan shu yosh mezonlarida yozilgan. Ikkinchidan, Oybek qissada dastlab, Alisherning yoshligidayoq qulog'iga quyilgan o'gitlar, keyinchalik, "Muhokamatul lug'atayn"dek yuksak asar yaratilishiga zamin yaratdi, degan g'oyani ilgari suradi. Chunki mazkur asarda yuzlab so'zlarning rang-barang ma'no kasb etishi, masalan, ichmoqning "sipqarmoq", "tomshimoq"; yig'lamoqning "yig'lamsinmoq", "ingramoq", "singramoq", "siqtamoq", "o'kurmak", "inchkurmak", "hoy-hoy"lab yig'lash lafzlari chiroyli misollar vositasida asoslanib, bu tilning, elning ulug'ligi ta'kidlangan. Oybek bu manbadan ijodiy ilhomlanib, "Bola Alisher" qissasini qadimgi turkiy so'zlar bilan jilolantirishga erishgan. Binobarin, qissada yozuvchi turkiy — o'zbek tilining deyarli barcha imkoniyatlaridan foydalanib, so'zlashmoqning "javrash" (birov supurgining ta'rifini aytib javrisa), "suxanvarlik", "shivirlashish" (goho ular o'zaro shivirlashib qo'yurlar; omad, dedi kiimdir shivirlab); yemoqning "kemirish" (chorikorlar kesakni kemirurlar), "shimimoq" (Alisher tog'asi tutqizgan bir qobirg'ani asta shimgani holda), "oshalamoq" (o'g'il bola degan oshni oshalab-oshalab yeydida!), "chimdimoq" (hushyor ot taqqa to'xtaganicha turib qoldi. U bolaning boshiga uzoq turdi-da, atrofda ohista aylana-aylana o't chimdiy boshladi); qaramoqning "angraymoq" (chol bir on angrayib qolgach), "hayratlanmoq", "tomosha qilmoq" (Alisher sahifalarning nozikligi, naqshlarning nafisligi, oyatlarning xushxat bitilganiga hayratlanib, zavq va maroq ila tomosha qilardi), "razm solmoq" (Alisherga boshdan oyoq razm soldi),

⁴⁸ Karimov N. "Bola Alisher" qissasi va uning muallifi to'g'risida. Kitobda: Oybek. Bola Alisher. Qissa. — T.: 2005, 86-bet.

“boshini ko‘tarib” (Alisher to‘satdan seskanib boshini ko‘tarar ekan, bepoyon sahroda yolg‘iz o‘zi-yu saman otidan o‘zgani ko‘rmadi), “ko‘zi yo‘lda to‘rt” bo‘lmoq, “intizor”, “poylab” singari turli-tuman ma‘nolarda qo‘llaydi. Qissada bunday so‘zlar o‘sha davr badiiy adabiyotiga monand uslubda yozilgani ham Oybek ijodiy maqsadini oydinlashtiradi. Chunonchi, “Kaftiga quyosh qo‘ndirilganday charaqlagan, keng choxari mehmonxonada yangi yavmud gilam ustida tig‘iz davra qurgan qo‘noqlar, yaqin do‘stlar samimiy *suxanvarlik* ila suhbat qururlar. Katta kashmiriy shol dasturxon uzra pista-bodom, mag‘iz, asal, xilma-xil holvalar to‘kilgan. Mehmonlar *oshab* ichish ila turli qiziq voqealardan gaplashurlar; majlisda *xush suhbat* bir dam uzilmas edi”⁴⁹. Ta‘kidlab ko‘rsatilgan so‘zlar hamda ifoda usuli Navoiy davri ruhini berishi bilan birga, Oybekning badiiy so‘zga e‘tiborini yorqin ko‘rsatadi. Qolaversa, o‘zbek tilining jozibadorligini mustaqillik tufayli anglayotgan bugungi avlod uning bardavomligini teran his qiladi. Bundan tashqari, ulug‘ shoirning turkiy xalqlarga yuksak e‘tibori orqali muallif o‘zining vatanparvarlik g‘oyalarini bayon eta olgan. Binobarin, N.Karimov “Navoiy — Oybek ijodining qalbi”, — deganda ko‘proq ana shu tuyg‘ularni nazarda tutgan bo‘lsa, ajab emas. Muhimi, Oybek o‘z asarlari orqali Navoiyni zamon-dosh o‘quvchiga yaqinlashtirishdan tashqari, o‘zining dolzarb ijtimoiy-siyosiy qarashlarini, tilimizning, xalqimizning ma‘nan yuksak va serqirra ekanligini yosh avlodga “badiiy vasiyat” qilib qoldirganiga shubha yo‘q.

O.Muxtorning “Uchqur poyezdlar” biografik qissasi asosida ham real tarixiy shaxs — Sulton Jo‘ra obrazi turadi. Yozuvchi pedagog va jangchi shoir obrazini yaratishda uning yaqin qarindoshlari, oilasi, farzandlari bilan bir necha martalab uchrashadi, Andijon-Buxoro o‘rtasida yurib, aniq ma‘lumotlarni to‘playdi. Binobarin, qissada shoirning bolalik yillari, ilm va ijodga tashna qalbi, qizg‘in pedagogik faoliyati; oilasi, do‘stlari, qadrdonlari

⁴⁹ Karimov N. “Bola Alisher” qissasi va uning muallifi to‘g‘risida. Kitobda: Oybek. Bola Alisher. Qissa. — T.: 2005, 3-bet.

davrasidagi jo'shqin hayot; urush maydonlaridagi jasorati kabilar teran va izchil aks etgan. Umuman, qissada shoir obrazi chinakam badiiy personaj sifatida shakllantirilsa-da, zamondosh o'quvchiga S.Jo'ra haqida tarixning hali noma'lum sahifalarini ham ko'rsatib berishga xizmat qiladi.⁵⁰

XX asrning 60-yillarida adabiyotimizga bir necha nasrnavis yozuvchilar kirib keldi. Shular qatorida iste'dodli yozuvchi Tohir Malikning alohida o'rni bor. Uning qissa janridagi izlanishlari ayniqsa diqqatga sazovor. Ijodini fantastik hikoya va qissalar yozishdan boshlagan adib keyinchalik qissaning turli yo'nalishlarida samarali qalam tebratdi va janrning yaxshi namunalarni yaratdi. "Qaldirg'och" ana shunday ijodiy izlanishlarining samarasi sifatida yaratilgan tarixiy-biografik qissa hisoblanadi.

"Qaldirg'och" yozuvchining 70-yillarning oxiridagi ijodi mahsulidir. Asarning yozilish tarixi haqida adibning o'zi shunday yozadi: "1978-yil edi. Atoqli siyosiy arbob, ma'rifatparvar, o'zbek teatrining asoschilaridan biri Abdulla Avloniy tavalludining 100 yilligi arafasida "Guliston" jurnalida xizmat qilar edim. Bosh muharrir o'rinbosari Vahob Ro'zimatov menga bir surat ko'rsatib: "Afg'onistonga borgan birinchi elchilar delegatsiyasi. Bu odam Abdulla Avloniy... Shuni aniqlash kerak", dedilar. Abdulla Avloniyning uyiga bordim. Qizlari — Toshkent Pedagogika institutining dotsenti Hakima Avloniy, injener-irrigator, fan kandidati Karima Avloniy, o'g'li, kimyogar olim Kenja Avloniy, shogirdlari, respublikada xizmat ko'rsatgan o'qituvchi Mirjalil ota Karimov bilan uchrashdim. Shu masalalarni aniqlash uchun Moskvaga otlanganimda dadam Malik Hobil o'g'li maqsadimni bilib: "Avloniy bizni o'qitganlar" deb qoldilar. O'rta Osiyo millatlari harbiy maktabi bitiruvchilarining suratini qo'lga oldik. Bolalik chog'larimda yuz martalab tomosha qilgan suratda tanish chehrani ko'rdim. So'ng tog'am Mirzakalon Ismoiliga niyatimni aytdim. "Avloniyymi? Bizni

⁵⁰ Omon Muxtorov. Uchqur poyezdlar. Hujjatli qissa. — Toshkent: Yosh gvardiya, 1981.

o'qitganlar u kishi... "Qarangki, menga faoliyati noma'lum bo'lgan odam oilamiz kattalariga ustozlik qilgan ekan. O'sha suhbatda tog'am inqilob g'alabasiga hissa qo'shgan o'zbek ziyolilarining hayotini yozish kerak, deb qoldilar. Bu istak yuragimga o't soldi". Shu asosda adib kutubxonalardagi Abdulla Avloniy haqidagi manbalarni, sobiq SSSR Tashqi ishlar vazirligi arxivlarini astoydil o'rganib chiqdi. Ma'rifatparvar va siyosiy arbob A.Avloniy haqida yetarli ma'lumotlarni to'pladi. "Yuragiga o't solgan" mavzuni yoritishga kirishdi. Mana shunday izlanishlar mahsuli o'laroq "Qaldirg'och" qissasi bunyodga keldi. Bu asar A.Avloniy tavalludining 100 yilligiga ham munosib tuhfa edi. Qissa o'ziga xos kompozitsion tuzilishga va yaxlit syujetga ega. Avvalo, asarning nomlanishi haqida. Qissa nomi ramziy ma'noga ega. Yozuvchi asar boshida qaldirg'och haqidagi o'zbek xalq ertagini epigraf qilib keltiradi.

Qissa xuddi shunga yaqin hayotiy manzara tasviri bilan boshlanadi. Asadullaning uyida qaldirg'ochlar in qurgan edi. Biroq uning uyasiga yaqin joyda ilon tillarini chiqarib, qaldirg'och bolalarini olishga intilardi. Buni Asadulla va uning xotini Hojiya ko'rib qoladi. Ular buni daf qilish yo'llarini izlaydilar. Hojiya qaldirg'ochlarning inini boshqa yoqqa ko'chirishlarini istaydi. Shunda Hojiya ilon va qaldirg'och munosabatiga qarab: "Shularda ham xusumat bor-a", deb qo'yadi. Asadulla esa bu holatni kuzatib turib, o'sha kunlardagi notinchlik, qarama-qarshiliklar ko'z oldiga keladi: "Bizlar ham shularga o'xshab qoldik", degan o'y xayolidan o'tadi. Ko'rinadiki, epigraf asar mazmuniga singib ketgan.

Asarda tariximizga inqilob nomi bilan kirgan, bugungi kunda Oktabr to'ntarishi deb atalayotgan kunlar voqeligini tasvirlashga bag'ishlangan. Qissaning bosh qahramoni Asadulla Mira'lam. U, yozuvchi ta'kidlaganiday, o'zining prototipiga ega. Asar kompozitsion jihatdan butun, yaxlit syujetga ega. Unda Asadulla Mira'lamning elchilik faoliyati ochish maqsadida o'sha davr tarixiy hayotiga nazar tashlangan. Adib XX asrning nihoyatda murakkab davri hisoblangan 1917–1920-yillarning ijtimoiy-

siyosiy voqealarni sinchiklab o'rgangan. Xususan, o'sha paytdagi Turkistondagi ahvol, turli inqilobiy harakatlar, Afg'oniston amirlari tarixi, Afg'onistonning Rossiya bilan munosabatlari tarixiy hujjat va dalillar asosida yoritilgan. Bunda yozuvchi tarixiy haqiqatni badiiyat sintezidan mohirlik bilan o'tkaza olgan. Yozuvchi bu asarni mustaqillik yillarida qayta ishlab, "Savohil" nomi bilan nashr etadi. Qissa voqealari talqinida eski va yangi Toshkentni ajratib turuvchi Anhor hamda uning ikki tomon sohilidagi joylashgan qarama-qarshi g'oyadagi rahnamolar, "xalq vakillari"ga nisbat berilgani anglashiladi. Shu sababli asar faqat, A.Avloniyning prototipi emas, umuman, xalq taqdiri uchun kurashgan ziyolilarning umumlashma obrazi sifatida ham ahamiyatli.

Sarguzasht qissa va romanlarda ijtimoiy tuzum, bolalar xarakteri ifodasi. O'zbek bolalar adabiyotida sarguzasht qissa va romanlar o'tgan asrning birinchi yarmidayoq maydonga kelgan. Chunki, G'.G'ulom "Shum bola" asarining janrini, syujetini, obrazlar xarakteri hamda g'oyasini "xayolida pishirib, ijodiy laboratoriyasida xomcho'tlab yurgan" 30-yillarda jahon adabiyotidagi katta ijodiy tajribaga tayanadi. Ya'ni, rus adabiyotida A.M.Gorkiyning "Bolalik", "Odamlar orasida", "Mening universitetlarim" yoki g'arbda mashhur bo'lgan "Tom Soyerning boshidan kechirganlari", "Geklberri Finning boshidan kechirganlari" singari asarlardagi tajribani sinchiklab o'rganadi. Shundagina "Shum bola"ning dastlabki qismlarini yozishga kirishadi. Qissada avtobiografik janr unsurlari mavjudligini, ayniqsa, voqealarning birinchi shaxs — "men" tilidan olib borilishi janrning bu unsurini kuchaytirganligi adabiyotshunos olimlar B.Nazarov, O.Safarov tomonidan alohida ta'kidlangan.⁵¹

Haqiqatan, qissa boshdan-oyoq muallifning o'zi tomonidan — "men" tilidan olib borilishi badiiy usuldir. "Shum bola" qissasi mohiyat e'tibori bilan Birinchi Jahon urushi arafasidagi o'zbek xalqi hayoti, undagi qiyinchilik va mashaqqatlar bola-

⁵¹ Qarang: Nazarov B. G'afur G'ulom olami. — T.: Fan, 2004. — B. 18; Safarov O. Zamonlar tongining charoqlarisiz. — Buxoro, 2003.

lar ko'zi va nigohi orqali, sarguzashtnamo hangomalar asosida yumorga yo'g'rilgan uslubda gavalantirilgan sarguzasht asardir. Yozuvchi asardagi Shum bolaning boshidan o'tgan voqealarni sarguzasht va qiziqarli hangomalar tarzida, uning xarakterini esa kulgili va afandinamo qiyofada ko'rsatsa-da, bular asarning o'qimishlilikini belgilovchi, qissa janri va qahramon tabiatining yumoristik yo'nalishidan kelib chiquvchi xususiyatlardir. Aslida esa adib bu uslub orqali o'sha davr xalq hayotining qiyinchilik – yo'qchiliklarni, urf-odatlarini, ayrim illat va kamchiliklarni ko'rsatadi. Shu sababli Shum bolaning shahar-shahar, qishloqma-qishloq kezib yurishlari fonida xalq hayotining keng manzarasi, yashash tarzi, ruhiyati, o'y-xayollari-yu orzu-umidlari; kiyim-kechaklaridan tortib, qozon-tovoqlarigacha bo'lgan jihozlar; boylarning xonadonidagi to'qlik-quvlikka qarama-qarshi kambag'al qashhoq xonadonlardagi real hayot, ayni paytda, insoniy fazilatlar ko'rsatilgani e'tirof etiladi.⁵²

Darhaqiqat, xalqimizda "Tuyani shamol uchirsa, echkini osmonda ko'r" degan maqol bor. Ma'nosi shuki, bir falokat ko'pchilikning boshiga yog'lsa ham, u har kimga har xil ta'sir qiladi: yo'g'on cho'zilguncha ingichka uziladi. "Shum bola" qissasini o'qigan kitobxon bunga yana bir bor guvoh bo'ladi. 9-12 yoshdagi bolalar xarakterida sarguzasht badiiy asarlarda ham yetakchi motiv hisoblanadi. G'.G'ulom o'z qahramoni timsolida bu motivni yanada kuchaytiradi. Muallif biografiyasiga nazar tashlansa, G'afurjon to'qqiz yoshida otasidan, o'n beshga kirib-kirmay mehribon onasidan ajraladi. Ukalari va singillari bilan g'irt yetim qoladi. Yana butun dunyoda urushning sovuq nafasi kezib yurgan, o'lkamizda iqtisodiy va ma'naviy tanazzul ayni chuqurlashgan yillarda ota-onasiz qolgan bolalarning hayoti juda og'ir kechishini tasavvur qilish qiyin emas. Binobarin, "Shum bola" qissasining bosh qahramoni ham shunday og'ir kunlarda otasidan ayrilgan o'n to'rt yoshli bolakay. Onasi otasiz yetim bolalarni boqish uchun kun bo'yi tinim bilmaydi. Qoravoy bo'lsa, tengdoshlariga qo'shilib, erta tongdan to qorong'i

⁵² Nazarov B. G'afur G'ulom olami. – B. 19.

kechgacha ko'chadan beri kelmaydi. U — yerga ursa ko'kka sapchiydigan, bir joyda uzoqroq turib qolsa, yuragi siqilib ketadigan, tinib-tinchimas bolalar xilidan. Kunlarning birida u onasini xafa qilib qo'yanidan xijolat bo'lib, qolaversa, biror oy mehnat qilib, pul topib kelish ilinjida yo'lga tushadi. Uning Toshkent atrofidagi qishloqlarda kechadigan sarguzashtlariga-sarguzasht ulanib, yarim yildan ortiq davom etadi. Mana shu vaqt mobaynida boshidan kechirganlari goh yumor, goh alamli va fojeiy aks etgan.

Asar bosh qahramon tilidan hikoya qilinishi qahramon kechinmalarining kitobxon qalbiga yaqinlashtiradi, ta'sirchanlikni oshiradi. Qahramonning ismi bor-yoqligi o'quvchining esidan ham chiqib ketadi: u shunchaki Shum bola, xolos. Uning bir domlaga ergashib, uyiga kelgani, qornini toyg'azishi evaziga tuni bilan kasalmand ho'kizni qo'riqlashga buyurilgani, niho-yat bolaning tong qorong'usida ho'kizni so'yib, halolayman deb, eshakni soygani shunchaki kulgu uchun yaratilgandek tuyulsa-da, yozuvchi og'ir turmush yillarida yetim bolalarning kattalar tomonidan xohlagancha xo'rlanishini realistik tasvirlagani ayon. Nihoyat, yozuvchi bola xarakterini har daqiqada eslatib, qiziq hangomalar qo'zg'agani misolida hayot haqiqatini yumoristik ifodalashga erishgan. Shum bola bir-biridan qiziq voqealar ishtirokchisiga aylanadi. Pochchasi avaylab boqayotgan qimmatbaho qushlarga qatiq, suzma ichirib, harom o'ldirib qo'yadi, do'sti Omonga qo'shilib Sulton o'g'ri boshchiligidagi kissavurlar bilan tunni o'tkazadi, ko'chmanchilar ovulida o'lik yuvib sharmanda bo'lishadi, masjid imomining og'ilxonasida o'sallab qolgan ho'kiz o'rniga soppa-sog' eshakni so'yib qo'yib, rosa kaltak yeydi. Xullas, shum bola qayerga bormasin, kim bilan to'qnashmasin, hamma joyda kattalarning o'ziga bepisand qarashi, qo'pol muomalasiga duch keladi. O'zlarini go'yo yetimning boshini silaydigan himmatli kishilar qilib ko'rsatadigan turli noinsof kimsalar uning navqiron kuchidan suvtekin foydalanib qolishga urinadilar. Yosh bolani turli qing'ir yo'llarga boshlovchilar ham topiladi. Qissani o'qishga

qiziqqan bolalar Shum bolaning boshidan kechirgan sarguzashtlariga to'liq guvoh bo'ladi. Masalan, yuzlab qalandarlariga yo'l boshchi bo'lib olib, har gapida qayta-qayta xudoni tilga oladigan ikkiyuzlamachi Eshon Shum bolani to'g'ridan-to'g'ri o'g'irlik qilishga yo'llaydi. Eshonning Shum bolaga aytgan quyidagi gaplari uning naqadar tuban kimsa ekanidan dalolatdir: "Oyoq-qo'ling chaqqongina, epchil yigitsan. Sen ham axir qarab turmasdan, boshqacharoq yo'l bilan bo'lsa ham tirikchilikning payidan bo'lsang edi, o'g'lim... Axir kissa-karmon degan gaplar ham bo'ladi. Naqdina pul — ham yengil, ham qimmat, ham yashirishga oson bo'ladi. Naqdina bo'lsin, bolam, naqdina bo'lsin..."

Shaharning bir chekkasidagi xaroba uyni nashavand-bangilar yig'iladigan takyaxonaga aylantirgan Hoji bobo ham o'zicha xudojo'ylikda o'sha Eshondan qolishmaydi. Biroq uning qila-yotgan ishlari Xudoning aytganlariga mutlaqo teskariligi bilan o'quvchini bee'tibor qoldirmaydi. Biroq, shunisi muhimki, G'afur G'ulom mana shu nursiz, qabohat va jaholatga to'la muhitni yosh bola nigohi orqali rang-barang mazmunga to'la holda tasvirlaydi. Garchi, zikr etilganidek, bosh qahramon duch keladigan odamlarning ko'pchiligi ochko'z, xasis, nazari past kimsalar bo'lsa-da, Shum bola bunday kimsalarni bir ko'rishda taniydi, ularning chirkin muhitidan iloji boricha tezroq qutulish yo'llarini qidiradi va albatta topadi! Mana shu xususiyatlariga ko'ra Shum bolaning topqir, ziyrak, ba'zan esa, yaxshi ma'noda shum bola ekaniga qayta-qayta amin bo'lamiz. Zero, qissa talqinidagi "shum" so'zining ikki xil ma'nosini anglash ham tasavvurni kengaytiradi. Ya'ni, u avvalo, sho'xlik, o'yinqaroqlik, bi-ror kornoma turg'izib yuradigan bolalarga nisbatan qo'llansa, ikkinchidan, ota-onasiz, g'irt yetim bolalarga ishoradir.

"Shum bola"da Qoravoy o'sha mashaqqatli hayot, sargardonlik va iztiroblar girdobiga sho'ng'isa, hayot uni qanday sinovlarga ro'baro' qilishiga qaramay, yiqilib, turtinib baribir o'rnidan tura olgani qalamga olingan. Asar qaysi davr kitobxonni bo'lishidan qat'i nazar o'zini qalamga olinayotgan voqealar

ko'zi bilan ko'rayotgandek tasavvur qiladi. Hodisalar o'quvchi ko'z oldida yaqqol gavdalanadi. Ayniqsa, asarda ishlatilgan "Barkashni pichoq uchi bilan qirgandek chiyillab", "Sirlangan xumchaga tushgan sichqondek", "Bir qarich bo'z bitgandek" kabi o'xshatishlar yozuvchi badiiy mahoratini yaqqol namoyon qiladi. Yozuvchi o'z qahramoniga bolalarcha beg'uborlik, uddaburonlik, hozirjavoblikni, sarguzashtga ishtiyoqmandlikni ham singdirgan. Hech kimning yuragi dov bermaydigan Sari-boy bilan bo'lgan suhbatdan, tandir ichida qo'lga tushgan holatidan, o'lik yuvish manzarasidagi suhbatlarda, do'sti Omon bilan boyning sigirini so'yib qochayotganlarida Qoravoyning qilgan ishi, uyidan ketishining asl sababi, uyiga quruq qo'l bilan qaytishni istamasligi, sarrofnings Hindiston haqidagi so'zlarini maroq bilan tinglashi kabi voqealar tafsiloti kitobxon qalbiga huzur bag'ishlaydi, chehrasiga tabassum qalqiydi. Jamiyatning butun qallobliklariga qarshi bir o'zi mardona kurashayotganidan ko'ngil taskin topadi. Masalan, Qoravoy takyaxonada butun umr qolishi ham mumkin edi, biroq yozuvchi qahramoniga bunday qismatni ravo ko'rmagan. Hayot insonni istagan kuyga solishi mumkin, qachonki u indamay ergashsa, ammo hayotda o'z maqsadlarimizni amalga oshirishdagi jahd-u jadallik darkorki, bu yozuvchi qahramoni misolida o'smir yoshlarga saboq bo'la oladi. Asarda qahramonning ko'chada qolishi ham ramziylikka ega. Asar yozilgan davr tuzumi shuni taqozo etgan. U endi qayoqqa borishni bilmay, hayron edi. Zotan, bunda ham yozuvchi realistik tasvir uslubiga asoslangan...

Zero, Qoravoy obrazi yozuvchining chinakam bola xarakteri ifodasi borasidagi yutug'i hisoblanadi. "Shum bola" qissasi bolalar va o'smirlarning bir necha avlodi tomonidan birdek sevib o'qilishiga sabab ham unda aynan qahramon faol harakatda, munosabatda bo'lishidadir. Uning yoshiga mos qiziqishlar va shumliklar jonli manzaralarda aks etgani sababli kitobxon qalbiga yaqin. Yozuvchining o'z qahramonini har qanday holatda avaylab-asragani, uning sho'xliklari bolalarcha beg'uborlikka yo'g'rilgani kitobxonga erish tuyulmaydi. Yetimlik va tirikchilik

mashaqqatlari bolaligini erta o'g'irlagani sababli u gohida katalarga xos hiyla-nayrang ishlatishga majbur bo'ladiki, bu ham hayot haqiqatidir. Umuman, bu asarga singib ketgan yetimlik motivi insonni bugungidek tinch zamonlarda yashayotgani uchun shukrona qilishga undaydi.

Bolalarni jumboqlar olamiga sayohat qildirishda har bir yozuvchi o'ziga xos ijodiy yo'lni tanlaydi. Yozuvchining ijodiy individualligi bilan bog'liq bu tushunchani ijodiy uslub iborasi bilan ifodalash o'rinliroq bo'ladi. Binobarin, H.Nazir, H.Po'latov, F.Musajonov, E.Raimov, S.Barnoyevlar ijodida realistik uslub ustuvorlik qilsa, fantastik uslub X.To'xtaboyev, S.Anorboyev, H.Shayxov, A.Obidjon kabi yozuvchilar ijodining ziynati sanaladi. Ularning ichida o'zbek bolalar nasrining taniqli ustasi Xudoyberdi To'xtaboyev asarlari alohida ajralib turadi.

Xudoyberdi To'xtaboyevning nomi qaynoq va cheksiz ijodiy mashaqqatlar mahsuli bo'lgan qissa va romanlari orqali dunyoning olis-olis burchaklarigacha yetib borgan. Jahonning juda ko'p tillariga tarjima qilingan birgina "Sariq devni minib" romani o'zbek bolalar adabiyotining ufqini sezilarli darajada kengaytirdi.

Yetuk adabiyotshunos olim A.Rasulovning X.To'xtaboyev romanlari haqidagi "G'aroyib saltanat" hamda A.Obidjon ijodining ayrim qirralariga bag'ishlangan "O'zlik sari yo'l" risolalari aytish mumkinki, bolalar adabiyotshunosligida yangi talqin hisoblanadi. Olim bolalar asarlarini tipik va konseptual, yozuvchi mahorati, badiiy olami, makon va zamon, adabiy tur va janr nuqtayi nazaridan o'rganish, ya'ni jahon va umumadabiyot o'lchovida tahlil qilish ehtiyojini asoslaydi. Ayni paytda, qahramon xarakterini yoritishning an'anaviy va modern usullariga e'tiborni qaratadi.

Biz o'zbek bolalar adabiyoti namunalari jahon andazalarida o'lchashga o'rganmaganimizdan, bu tajriba favqulodda yangilikday tuyuladi. Biroq, olim hech ikkilanmay, X.To'xtaboyev asarlarini jahon bolalar adabiyotining mumtoz namunalari, X.Andersen asarlari, rus adibi N.Nosov hikoyalari qatorida sanaydi. Shuningdek, Hoshimjon, Akrom, Zafar, Orifjon sin-

gari o'smirlar sho'xlikda, aql-u zakovatda, sayohat-u sarguzashtda Tom Soyer (Mark Tven), Maugli (Kipling), Chipolino (Janni Rodari), Jelsomino (J.Rodari), Gulliver (Svift)dan qolishmasligini e'tirof etadi. Bu o'smirlarning sehrli tilsimlardan foydalanishida ham o'xshashlik ko'radi. Yoxud, hozirgi jahon bolalar adabiyotining mashhur asari Garri Potter (J.Rouling) haqidagi kitoblarning fazilati mushohada qilinarkan, "Sariq devni minib" romanidagi sehrarlik anjomlari undan qolishmasligi, aksincha, o'zbekona betakrorlikda yaratilgani ta'kidlanadi.

A.Rasulov "G'aroyib saltanat"da, avvalo, bolalik olami bekatlarining tabiiy jozibalari, orzular dunyosida ijod qiluvchi adib-u shoirlar topqirligi, jumladan, X.To'xtaboyevning bu olamdagi o'z o'rni, uning Hoshimjoni-u Akrom qovunchisining sehrli qalpoqchasi hamda hid biluvchiligi bilan jahon kezugani sabablarini oydinlashtirgan. Olim zikr etgan qahramonlar, dunyo bolalar adabiyotida shuhrat qozongan asarlarni qiyosiy o'rganib, ularni bir nuqtada uchrashtiradi: "Hozirgi yoshlar, — yozadi muallif, — bolalar adabiyotidagi intellektual qahramonlarni yoqtiradilar. Garri, Germiona, Ron singarilar raqibga qarshi uzoqni o'ylab kurashadilar. Shu nuqtayi nazardan Akrom ham yoshlarning sevimli qahramoni.

Rost, badiiy qahramon, yozuvchi mahorati umumjahon adabiyoti bilan yonma-yon o'rganilishi, ulardagi o'zaro ta'sir aloqalarini tadqiq etish umumadabiyotga xos an'analardan. Ammo, bu hodisa hali o'zbek bolalar adabiyotshunosligida ommalashmagan. Shu jihatdan qaraganda, X.To'xtaboyevning "Shirin qovunlar mamlakati yoxud sehrarlar jangi" va boshqa romanlari haqida ilgari surilgan g'oya juda dolzarb. "Yana bir gapni aytish kerak, — deydi A.Rasulov, — Hoshim, Akromlar kitobxonga tanilib, Yevropaga chiqib borganlarida hali Garri Potter yo'q edi. Ehtimol, Hoshim, Akrom singari o't-olov qahramonlar Garrilarning paydo bo'lishida turtki bo'lgandir".⁵³

Ma'lumki, "Sariq devni minib" romani X.To'xtaboyev ijodidagina emas, o'zbek bolalar adabiyotida ham alohida sahifani tashkil etadi. Asardagi sehrli qalpoqcha ramziy timsolini adib-

⁵³ Rasulov A. G'aroyib saltanat. — T.: Adib, 2012.

ning jiddiy ijodiy topilmasi deyish mumkin. Sehrli qalpoqcha muallif badiiy niyatini ijro etishda qulaylik tug'dirib qolmasdan, kitobxonning qiziqishini tutib turuvchi vosita vazifasini ham bajaradi.

Asar bosh qahramoni Hoshimjonning sehrli qalpoqcha yordamida turli ko'chalarga kirib chiqishi roman syujeti qurilishida muhim o'rin tutadi. Kichik kitobxon har narsaga qodir sehrli qalpoqcha yordam bergan taqdirda ham bilim olmasdan, biror kasb-hunarning boshini tutmasdan, hayotda o'z o'rnini topib, baxtli bo'lolmasligiga ishonch hosil qiladi. Bu esa "bilim ol", "hunar o'rgan" degan quruq pand-nasihatdan ming chandon ta'sirliroqdir.

"Sariq devni minib" asarimning jahon tillariga tarjima qilinishiga sabab — 1971-yili Italiyaning Rim shahrida bo'lib o'tgan jahon bolalar yozuvchilarining kengashida J.Rodarining shu asar haqida aytgan iliq gaplari bo'lgan", — deydi adib suhbatlaridan birida. Asardagi voqealar bosh qahramon Hoshimjon tili bilan sodda, aniq, qolaversa, bolalarcha o'y-fikrlar orqali hikoya qilinadi. Hoshimjonning gap-so'zlari va xatti-harakatida bolalarcha tafakkur tarzining saqlanishi asar syujetining yutug'ini ta'minlashga xizmat qilgan. Romanning keng kitobxonlar ommasiga manzurligining bosh sabablaridan yana biri "sehrli qalpoqcha"ning ishtirokidir. Hoshimjon aynan sehrli qalpoqcha vositasida bir-biridan ajoyib va g'aroyib sarguzashtlarni boshdan kechiradi. Hoshimjon — sho'x, g'ayratli, hozirjavob, ziyrak, serfahm bola. Lekin, shu bilan birga, jindek ayyorligi, lofchiligi, qo'rqqoligi, yolg'onchiligi ham bor. Yerga ursa ko'kka sapchiydigan kichik qahramon jo'shqin orzularga beriladi, sehrli qalpoqcha yordamida o'qimasdan turib odam bo'lish mumkin deb o'ylaydi. Hatto, bu borada maktab direktori O.Azizov va o'qituvchisi Qobilov bilan ham ko'p bora tortishadi. Maktab direktoriga xat yozib o'zining o'zlashtirishi uchun murakkab deb bilgan fanlarni o'qimaslikni so'raydi. Hali o'qib-o'rganmagan, ozmi-ko'pmi hayot sirlaridan bexabar bo'lgan Hoshimjon ko'p hollarda mushkul ahvolga tushib qoladi. Shunday dam-

larda u qalpoqchaga yuzlanib “Menga aql o‘rgat, yo‘l ko‘rsat” deya iltimos qiladi, ammo do‘sti sehrli qalpoqcha “Aql sehrga bo‘ysunmaydi, bo‘yingga bo‘y qo‘shganim bilan, aqlingga aql qo‘sholmayman, baribir, o‘qib o‘rganish kerak, Hoshimjon”, — deb unga to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatadi.

“Rostini aytsam, — deydi Hoshimjon, — o‘zim ham unchalik yomon bola emasman. Aqlu hushim joyida, odobim ham chakki emas, oltinchi sinfning intizomli o‘quvchilaridanman. Bir xil, haligi sho‘x bolalarga o‘xshab, kun bo‘yi ko‘cha changitib yurmayman. Yashirib nima qilaman, ko‘cha changitib yurgandan ko‘ra komandaga bo‘linib olib, to‘p tepgan yoki xoliroq joyga, masalan, oying harchand chaqirsa ham ovozi yetmaydigan joyga borib olib, chillak o‘ynagan ming marta yaxshi”.

Yozuvchining yumorga moyilligi, oddiy vaziyatlardan ham kulgi chiqara olish iste‘dodi ilgari asarlariga nisbatan bu asarida yana ham chuqurroq seziladi. “Sariq devni minib” asarini qiziqarli syujet asosiga quradi, asarning hikoyachisi — bayonchisi qilib undagi barcha voqealarning ishtirokchisi, guvohi bo‘lmish Hoshimjonni qo‘yadi, tilga olinadigan voqealar uning tilidan hikoya qilinadi. Yozuvchi Hoshimjonning hikoyasi orqali uning hayot yo‘li, sarguzashtlarini, o‘ziga xos xarakteri va psixologiyasini atroflicha ochib beradi. Shuningdek, Hoshimjon xarakterida Xo‘ja Nasriddinning va xalq ertaklaridagi “tegirmonga tushsa butun chiqadigan” zukko bolalarning fazilatlari yaqqol mujassamlashganligini ko‘ramiz. Kitobning ikkinchi qismida Hoshimjon aynan avvalgi o‘yinqaroq Hoshimjon emas, balki to‘qqiz yillik maktabni bitirib, ulg‘ayib, birmuncha quyulib, esi kirib, oq-qorani tanib qolgan yigitcha sifatida gavdalanadi. Endi u o‘z hayoti, taqdiri, jamiyatga foyda yetkazadigan odam bo‘lib yetishi haqida jiddiy o‘ylaydi, biror kasb egallash haqida bosh qotiradi. Avval sartarosh bo‘ladi: “Bilasiz-ku, bir ishga ahd qilsam, uni oxiriga yetkazmaguncha qo‘ymaydigan odatim bor. Jonimni qiynab bo‘lsa ham maqsadimga erishaman”, deb shu kasb orqali odamlarga xizmat qilishga bel bog‘laydi. Keyin militsiya maktabida o‘qib, militsionerlikka ishga o‘tadi. Kitobdagi barcha voqea-

hodisalar, sarguzashtlar Hoshimjonning ana shu militsionerlik nuqtasidan boshlanadi, hamma gap-soʻzlar qahramonning shu kasb-kori bilan bogʻliq holda davom etadi. Romanda yaxshilik, ezgulik ramzi sifatida militsiya polkovnigi Salimjon, uning madadkori Hoshimjon, yomonlik, eskilik ramzi tarzida Odil battol gavdalanadi. Ular oʻrtasida tinimsiz shiddatli kurash ketadi. Odil nihoyatda makkor, u Salimjon boshiga juda koʻp ogʻir savdolar solgan, uyiga oʻt qoʻygan, uning yakka-yu yolgʻiz farzandining qoʻliga toʻpponcha tutqazgan, jinoyatga yetaklagan. Asar pirovardida butun umri davomida xalqqa, yaxshi odamlarga zarar yetkazish bilan shugʻullangan Odil battol va uning hamtovoqlari qonuniy magʻlubiyatga uchraydi, haqiqat, adolat, ezgulik gʻolib chiqadi.

Xudoyberdi Toʻxtaboyev oʻz romanida yulgʻichlarga, qalloblarga qarshi kurashda butun xalq bir kishiday boʻlib birlashsa, bu ishni butunlay oʻz qoʻliga olsa, Odil battollarga qiron keladi, ulardan nom-nishon ham qolmaydi, degan fikrni oʻrtaga tashlaydi.

“Sariq devni minib” va “Sariq devning oʻlimi” roman dialogiyasining eng yaxshi fazilatlaridan biri tilining shiradorligi va oʻynoqiligidadir. Muallif Hoshimjonning tilini alohida eʼtibor bilan ishlagan. Bu til nozik qochirimlarga boyligi va jonliligi, shu bilan birga, bolalar tiliga mos holda soddaligi bilan ajralib turadi. Fantastik-sarguzasht janri bolalar adabiyotining eng qiziqarli janrlaridan biridir. Bunday asarlar bolalarning ongi va psixologiyasiga kuchli taʼsir koʻrsatadi, ularni oʻqishga, oʻrganishga, izlanishga oʻrgatadi, jamiyatimizning faol quruvchilarini tarbiyalashga yordam beradi.

Oʻzbek bolalar adabiyotida sarguzasht qissachilik takomiliga O. Husanovning ham oʻziga xos hissasi bor. Adibning “Togʻda oʻsgan bola” (1975), “Togʻda oʻsgan bola yoxud jiyaning yangi sarguzashtlari” (1980) qissasi shu turkumga mansub. Qissa havaskor jurnalist, oʻsmir yigit Hakimjon sarguzashtlaridan iborat va uning tilidan hikoya qilinadi. Shum bola, Hoshimjon sarguzashtlaridan farqli oʻlaroq, bu qissada Hakimjonning togʻdagi sayohati, bir oilaning ancha yil ilgari togʻda yoʻqolib qolgan

farzandi – Jiyaning topilishi bilan bog‘liq hangomalar hikoya qilinadi. O‘zbek bolalar adabiyotida shahar va qishloq hayoti tasvirlangan asarlar talaygina, ammo tog‘lik bolalar hayoti ochib berilgan asarlar deyarli kam. O. Husanov qissadagi tog‘lik bolalar obrazini Zarif va Durbek orqali gavdalantiradi. Asosiy hikoyachi va asarning bosh qahramoni esa Hakimjon Xolmatovdir. U ta’tilda shaharni aylanib kelish bahonasida yo‘lga tushadi va avtobusdayoq Begali aka degan cho‘pon bilan tanishib, g‘alati hodisani eshitib qoladi: sakkiz yil burun yo‘qolgan jiyani haqida turli “mish-mish”lar tarqalibdi. Kimdir uni bo‘ri olib qochgan desa, birovlar atayin o‘g‘irlangan gumon qilarkan. Ammo: “Sizlar tomondagi Archali tog‘da, – deb muddaosini aytadi Begali aka, – yovvoylashib ketgan bir bola bor emish, deb eshitdik. ... tog‘dagi qishloqlarga bordim, odamlardan so‘radim... ko‘rdim, eshitdim degan odamni topmadim. Bir o‘zim toqqa chiqishga hayiqdim. Noiloj, qaytib kelyapman...”⁵⁴

Hakimjon sarguzashtlarining boshlanishiga shu suhbat turtki bo‘ladi. U Ko‘krabotda yo‘qolgan bola qanday qilib Archali toqqa kelib qolgan bo‘lishi mumkinligini o‘ylab, bir viloyatning ikki qutbidagi hodisani o‘rganishga kirishadi. Shu sababli u Begali akaga hamroh bo‘lib, tog‘ yo‘lining mashaqqatlariga qaramay, Ko‘krabotga boradi. Yo‘qolgan bola – Jiyaning otanasi bilan tanishadi. Bolaning besh yasharlik paytida (bundan sakkiz yil burun) qanday yo‘qolib qolganligini obdan so‘rab bilgach, “Agar yonimda birorta odam bo‘lsa, o‘g‘lingizni qidirishga men ham kirishardim”, – deydi yosh muxbir.

Qissa syujetidagi keyingi sarguzashtlar tog‘lar orasida davom etadi. Tog‘liklar turmushi, ayniqsa, u yerda yashovchi bolalarning yordami bilan o‘sha yovvoyi bolaning topilishi, maktabni ham tashlab qo‘yib, dadasining o‘rniga nuqul qo‘y boqib yuruvchi Zarif ismli o‘smir bola obrazi orqali yoritib beriladi. Zarif tog‘liklar zimmasidagi asosiy ish ertadan-kechgacha qo‘y boqish bilan birga bolalik shumligi bilan tog‘ning eng olis qirlariga, ayiq uyiga, g‘orga borsa-da, hatto tog‘ ichkarisida ko‘rgan yovvoyi bola haqida ham hech kimga lom-mim demaslikka ota-

⁵⁴ Husanov O. Tog‘da o‘sgan bola. – T.: Sharq, 2001. – B. 11.

hodisalar, sarguzashtlar Hoshimjonning ana shu militsionerlik nuqtasidan boshlanadi, hamma gap-soʻzlar qahramonning shu kasb-kori bilan bogʻliq holda davom etadi. Romanda yaxshilik, ezgulik ramzi sifatida militsiya polkovnigi Salimjon, uning madadkori Hoshimjon, yomonlik, eskilik ramzi tarzida Odil battol gavdalanadi. Ular oʻrtasida tinimsiz shiddatli kurash ketadi. Odil nihoyatda makkor, u Salimjon boshiga juda koʻp ogʻir savdolar solgan, uyiga oʻt qoʻygan, uning yakka-yu yolgʻiz farzandining qoʻliga toʻpponcha tutqazgan, jinoyatga yetaklagan. Asar pirovardida butun umri davomida xalqqa, yaxshi odamlarga zarar yetkazish bilan shugʻullangan Odil battol va uning hamtovoqlari qonuniy magʻlubiyatga uchraydi, haqiqat, adolat, ezgulik gʻolib chiqadi.

Xudoyberdi Toʻxtaboyev oʻz romanida yulgʻichlarga, qalloblarga qarshi kurashda butun xalq bir kishiday boʻlib birlashsa, bu ishni butunlay oʻz qoʻliga olsa, Odil battollarga qiron keladi, ulardan nom-nishon ham qolmaydi, degan fikrni oʻrtaga tashlaydi.

“Sariq devni minib” va “Sariq devning oʻlimi” roman dialogiyasining eng yaxshi fazilatlaridan biri tilining shiradorligi va oʻynoqiligidadir. Muallif Hoshimjonning tilini alohida eʼtibor bilan ishlagan. Bu til nozik qochirimlarga boyligi va jonliligi, shu bilan birga, bolalar tiliga mos holda soddaligi bilan ajralib turadi. Fantastik-sarguzasht janri bolalar adabiyotining eng qiziqarli janrlaridan biridir. Bunday asarlar bolalarning ongi va psixologiyasiga kuchli taʼsir koʻrsatadi, ularni oʻqishga, oʻrganishga, izlanishga oʻrgatadi, jamiyatimizning faol quruvchilarini tarbiyalashga yordam beradi.

Oʻzbek bolalar adabiyotida sarguzasht qissachilik takomiliga O.Husanovning ham oʻziga xos hissasi bor. Adibning “Togʻda oʻsgan bola” (1975), “Togʻda oʻsgan bola yoxud jiyaning yangi sarguzashtlari” (1980) qissasi shu turkumga mansub. Qissa havaskor jurnalist, oʻsmir yigit Hakimjon sarguzashtlaridan iborat va uning tilidan hikoya qilinadi. Shum bola, Hoshimjon sarguzashtlaridan farqli oʻlaroq, bu qissada Hakimjonning togʻdagi sayohati, bir oilaning ancha yil ilgari togʻda yoʻqolib qolgan

farzandi — Jiyanning topilishi bilan bog‘liq hangomalar hikoya qilinadi. O‘zbek bolalar adabiyotida shahar va qishloq hayoti tasvirlangan asarlar talaygina, ammo tog‘lik bolalar hayoti ochib berilgan asarlar deyarli kam. O. Husanov qissadagi tog‘lik bolalar obrazini Zarif va Durbek orqali gavdalantiradi. Asosiy hikoyachi va asarning bosh qahramoni esa Hakimjon Xolmatovdir. U ta’tilda shaharni aylanib kelish bahonasida yo‘lga tushadi va avtobusdayoq Begali aka degan cho‘pon bilan tanishib, g‘alati hodisani eshitib qoladi: sakkiz yil burun yo‘qolgan jiyani haqida turli “mish-mish”lar tarqalibdi. Kimdir uni bo‘ri olib qochgan desa, birovlar atayin o‘g‘irlangan gumon qilarkan. Ammo: “Sizlar tomondagi Archali tog‘da, — deb muddaosini aytadi Begali aka, — yovvoylashib ketgan bir bola bor emish, deb eshitdik. ... tog‘dagi qishloqlarga bordim, odamlardan so‘radim... ko‘rdim, eshitdim degan odamni topmadim. Bir o‘zim toqqa chiqishga hayiqdim. Noiloj, qaytib kelyapman...”⁵⁴

Hakimjon sarguzashtlarining boshlanishiga shu suhbat turtki bo‘ladi. U Ko‘krabotda yo‘qolgan bola qanday qilib Archali toqqa kelib qolgan bo‘lishi mumkinligini o‘ylab, bir viloyatning ikki qutbidagi hodisani o‘rganishga kirishadi. Shu sababli u Begali akaga hamroh bo‘lib, tog‘ yo‘lining mashaqqatlariga qaramay, Ko‘krabotga boradi. Yo‘qolgan bola — Jiyanning otasonasi bilan tanishadi. Bolaning besh yasharlik paytida (bundan sakkiz yil burun) qanday yo‘qolib qolganligini obdan so‘rab bilgach, “Agar yonimda birorta odam bo‘lsa, o‘g‘lingizni qidirishga men ham kirishardim”, — deydi yosh muxbir.

Qissa syujetidagi keyingi sarguzashtlar tog‘lar orasida davom etadi. Tog‘liklar turmushi, ayniqsa, u yerda yashovchi bolalarning yordami bilan o‘sha yovvoyi bolaning topilishi, maktabni ham tashlab qo‘yib, dadasining o‘rniga nuqul qo‘y boqib yuruvchi Zarif ismli o‘smir bola obrazi orqali yoritib beriladi. Zarif tog‘liklar zimmasidagi asosiy ish ertadan-kechgacha qo‘y boqish bilan birga bolalik shumligi bilan tog‘ning eng olis qirlariga, ayiq uyiga, g‘orga borsa-da, hatto tog‘ ichkarisida ko‘rgan yovvoyi bola haqida ham hech kimga lom-mim demaslikka ota-

⁵⁴ Husanov O. Tog‘da o‘sgan bola. — T.: Sharq, 2001. — B. 11.

hodisalar, sarguzashtlar Hoshimjonning ana shu militsionerlik nuqtasidan boshlanadi, hamma gap-soʻzlar qahramonning shu kasb-kori bilan bogʻliq holda davom etadi. Romanda yaxshilik, ezgulik ramzi sifatida militsiya polkovnigi Salimjon, uning madadkori Hoshimjon, yomonlik, eskilik ramzi tarzida Odil battol gavdalanadi. Ular oʻrtasida tinimsiz shiddatli kurash ketadi. Odil nihoyatda makkor, u Salimjon boshiga juda koʻp ogʻir savdolar solgan, uyiga oʻt qoʻygan, uning yakka-yu yolgʻiz farzandining qoʻliga toʻpponcha tutqazgan, jinoyatga yetaklagan. Asar pirovardida butun umri davomida xalqqa, yaxshi odamlarga zarar yetkazish bilan shugʻullangan Odil battol va uning hamtovoqlari qonuniy magʻlubiyatga uchraydi, haqiqat, adolat, ezgulik gʻolib chiqadi.

Xudoyberdi Toʻxtaboyev oʻz romanida yulgʻichlarga, qalloblarga qarshi kurashda butun xalq bir kishiday boʻlib birlashsa, bu ishini butunlay oʻz qoʻliga olsa, Odil battollarga qiron keladi, ulardan nom-nishon ham qolmaydi, degan fikrni oʻrtaga tashlaydi.

“Sariq devni minib” va “Sariq devning oʻlimi” roman dialogiyasining eng yaxshi fazilatlaridan biri tilining shiradorligi va oʻynoqiligidadir. Muallif Hoshimjonning tilini alohida eʼtibor bilan ishlagan. Bu til nozik qochirimlarga boyligi va jonliligi, shu bilan birga, bolalar tiliga mos holda soddaligi bilan ajralib turadi. Fantastik-sarguzasht janri bolalar adabiyotining eng qiziqarli janrlaridan biridir. Bunday asarlar bolalarning ongi va psixologiyasiga kuchli taʼsir koʻrsatadi, ularni oʻqishga, oʻrganishga, izlanishga oʻrgatadi, jamiyatimizning faol quruvchilarini tarbiyalashga yordam beradi.

Oʻzbek bolalar adabiyotida sarguzasht qissachilik takomiliga O. Husanovning ham oʻziga xos hissasi bor. Adibning “Togʻda oʻsgan bola” (1975), “Togʻda oʻsgan bola yoxud jiyanning yangi sarguzashtlari” (1980) qissasi shu turkumga mansub. Qissa havaskor jurnalist, oʻsmir yigit Hakimjon sarguzashtlaridan iborat va uning tilidan hikoya qilinadi. Shum bola, Hoshimjon sarguzashtlaridan farqli oʻlaroq, bu qissada Hakimjonning togʻdagi sayohati, bir oilaning ancha yil ilgari togʻda yoʻqolib qolgan

farzandi — Jiyanning topilishi bilan bog‘liq hangomalar hikoya qilinadi. O‘zbek bolalar adabiyotida shahar va qishloq hayoti tasvirlangan asarlar talaygina, ammo tog‘lik bolalar hayoti ochib berilgan asarlar deyarli kam. O. Husanov qissadagi tog‘lik bolalar obrazini Zarif va Durbek orqali gavdalantiradi. Asosiy hikoyachi va asarning bosh qahramoni esa Hakimjon Xolmatovdir. U ta’tilda shaharni aylanib kelish bahonasida yo‘lga tushadi va avtobusdayoq Begali aka degan cho‘pon bilan tanishib, g‘alati hodisani eshitib qoladi: sakkiz yil burun yo‘qolgan jiyani haqida turli “mish-mish”lar tarqalibdi. Kimdir uni bo‘ri olib qochgan desa, birovlar atayin o‘g‘irlangan gumon qilarkan. Ammo: “Sizlar tomondagi Archali tog‘da, — deb muddaosini aytadi Begali aka, — yovvoylashib ketgan bir bola bor emish, deb eshitdik. ... tog‘dagi qishloqlarga bordim, odamlardan so‘radim... ko‘rdim, eshitdim degan odamni topmadim. Bir o‘zim toqqa chiqishga hayiqdim. Noiloj, qaytib kelyapman...”⁵⁴

Hakimjon sarguzashtlarining boshlanishiga shu suhbat turtki bo‘ladi. U Ko‘krabotda yo‘qolgan bola qanday qilib Archali toqqa kelib qolgan bo‘lishi mumkinligini o‘ylab, bir viloyatning ikki qutbidagi hodisani o‘rganishga kirishadi. Shu sababli u Begali akaga hamroh bo‘lib, tog‘ yo‘lining mashaqqatlariga qaramay, Ko‘krabotga boradi. Yo‘qolgan bola — Jiyanning ota-onasi bilan tanishadi. Bolaning besh yasharlik paytida (bundan sakkiz yil burun) qanday yo‘qolib qolganligini obdan so‘rab bilgach, “Agar yonimda birorta odam bo‘lsa, o‘g‘lingizni qidirishga men ham kirishardim”, — deydi yosh muxbir.

Qissa syujetidagi keyingi sarguzashtlar tog‘lar orasida davom etadi. Tog‘liklar turmushi, ayniqsa, u yerda yashovchi bolalarining yordami bilan o‘sha yovvoyi bolaning topilishi, maktabni ham tashlab qo‘yib, dadasining o‘rniga nuqul qo‘y boqib yuruvchi Zarif ismli o‘smir bola obrazi orqali yoritib beriladi. Zarif tog‘liklar zimmasidagi asosiy ish ertadan-kechgacha qo‘y boqish bilan birga bolalik shumligi bilan tog‘ning eng olis qirlariga, ayiq uyiga, g‘orga borsa-da, hatto tog‘ ichkarisida ko‘rgan yovvoyi bola haqida ham hech kinga lom-mim demaslikka ota-

⁵⁴ Husanov O. Tog‘da o‘sgan bola. — T.: Sharq, 2001. — B. 11.

hodisalar, sarguzashtlar Hoshimjonning ana shu militsionerlik nuqtasidan boshlanadi, hamma gap-so'zlar qahramonning shu kasb-kori bilan bog'liq holda davom etadi. Romanda yaxshilik, ezgulik ramzi sifatida militsiya polkovnigi Salimjon, uning madadkori Hoshimjon, yomonlik, eskilik ramzi tarzida Odil battol gavdalanadi. Ular o'rtasida tinimsiz shiddatli kurash ketadi. Odil nihoyatda makkor, u Salimjon boshiga juda ko'p og'ir savdolar solgan, uyiga o't qo'ygan, uning yakka-yu yolg'iz farzandining qo'liga to'pponcha tutqazgan, jinoyatga yetaklagan. Asar pirovardida butun umri davomida xalqqa, yaxshi odamlarga zarar yetkazish bilan shug'ullangan Odil battol va uning hamtovoqlari qonuniy mag'lubiyatga uchraydi, haqiqat, adolat, ezgulik g'olib chiqadi.

Xudoyberdi To'xtaboyev o'z romanida yulg'ichlarga, qalloblarga qarshi kurashda butun xalq bir kishiday bo'lib birlashsa, bu ishni butunlay o'z qo'liga olsa, Odil battollarga qiron keladi, ulardan nom-nishon ham qolmaydi, degan fikrni o'rta tashlaydi.

“Sariq devni minib” va “Sariq devning o'limi” roman dialogiyasining eng yaxshi fazilatlaridan biri tilining shiradorligi va o'ynoqiligidadir. Muallif Hoshimjonning tilini alohida e'tibor bilan ishlagan. Bu til nozik qochirimlarga boyligi va jonliligi, shu bilan birga, bolalar tiliga mos holda soddaligi bilan ajralib turadi. Fantastik-sarguzasht janri bolalar adabiyotining eng qiziqarli janrlaridan biridir. Bunday asarlar bolalarning ongi va psixologiyasiga kuchli ta'sir ko'rsatadi, ularni o'qishga, o'rganishga, izlanishga o'rgatadi, jamiyatimizning faol quruvchilarini tarbiyalashga yordam beradi.

O'zbek bolalar adabiyotida sarguzasht qissachilik takomiliga O.Husanovning ham o'ziga xos hissasi bor. Adibning “Tog'da o'sgan bola” (1975), “Tog'da o'sgan bola yoxud jiyanning yangi sarguzashtlari” (1980) qissasi shu turkumga mansub. Qissa havaskor jurnalist, o'smir yigit Hakimjon sarguzashtlaridan iborat va uning tilidan hikoya qilinadi. Shum bola, Hoshimjon sarguzashtlaridan farqli o'laroq, bu qissada Hakimjonning tog'dagi sayohati, bir oilaning ancha yil ilgari tog'da yo'qolib qolgan

farzandi – Jiyanning topilishi bilan bog‘liq hangomalar hikoya qilinadi. O‘zbek bolalar adabiyotida shahar va qishloq hayoti tasvirlangan asarlar talaygina, ammo tog‘lik bolalar hayoti ochib berilgan asarlar deyarli kam. O. Husanov qissadagi tog‘lik bolalar obrazini Zarif va Durbek orqali gavdalantiradi. Asosiy hikoyachi va asarning bosh qahramoni esa Hakimjon Xolmatovdir. U ta’tilda shaharni aylanib kelish bahonasida yo‘lga tushadi va avtobusdayoq Begali aka degan cho‘pon bilan tanishib, g‘alati hodisani eshitib qoladi: sakkiz yil burun yo‘qolgan jiyani haqida turli “mish-mish”lar tarqalibdi. Kimdir uni bo‘ri olib qochgan desa, birovlar atayin o‘g‘irlangan gumon qilarkan. Ammo: “Sizlar tomondagi Archali tog‘da, – deb muddaosini aytadi Begali aka, – yovvoylashib ketgan bir bola bor emish, deb eshitdik. ... tog‘dagi qishloqlarga bordim, odamlardan so‘radim... ko‘rdim, eshitdim degan odamni topmadim. Bir o‘zim toqqa chiqishga hayiqdim. Noiloj, qaytib kelyapman...”⁵⁴

Hakimjon sarguzashtlarining boshlanishiga shu suhbat turtki bo‘ladi. U Ko‘krabotda yo‘qolgan bola qanday qilib Archali toqqa kelib qolgan bo‘lishi mumkinligini o‘ylab, bir viloyatning ikki qutbidagi hodisani o‘rganishga kirishadi. Shu sababli u Begali akaga hamroh bo‘lib, tog‘ yo‘lining mashaqqatlariga qaramay, Ko‘krabotga boradi. Yo‘qolgan bola – Jiyanning otasonasi bilan tanishadi. Bolaning besh yasharlik paytida (bundan sakkiz yil burun) qanday yo‘qolib qolganligini obdan so‘rab bilgach, “Agar yonimda birorta odam bo‘lsa, o‘g‘lingizni qidirishga men ham kirishardim”, – deydi yosh muxbir.

Qissa syujetidagi keyingi sarguzashtlar tog‘lar orasida davom etadi. Tog‘liklar turmushi, ayniqsa, u yerda yashovchi bolalarning yordami bilan o‘sha yovvoyi bolaning topilishi, maktabni ham tashlab qo‘yib, dadasining o‘rniga nuqul qo‘y boqib yuruvchi Zarif ismli o‘smir bola obrazi orqali yoritib beriladi. Zarif tog‘liklar zimmasidagi asosiy ish ertadan-kechgacha qo‘y boqish bilan birga bolalik shumligi bilan tog‘ning eng olis qirlariga, ayiq uyiga, g‘orga borsa-da, hatto tog‘ ichkarisida ko‘rgan yovvoyi bola haqida ham hech kimga lom-mim demaslikka ota-

⁵⁴ Husanov O. Tog‘da o‘sgan bola. – T.: Sharq, 2001. – B. 11.

onasiga soʻz bergani uchun miq etmaydi. Faqat maktab direktorining oʻgʻli Durbek uning koʻngliga yoʻl topib, oʻsha gʻalati “maxluq”ni uchratgan gʻor atrofiga eltishga koʻndiradi. Negaki, u qahramonlik qilib, gazetaga surati chiqishini juda-juda xohlar edi.

Shu sababli, Zarif va Durbekka ergashib maktab direktori, Hakimjon, yoʻqolgan bolaning otasi Qosimjon aka va boshqalar bir necha kunlik kuzatuvlari natijasida togʻ ichkarisidagi gʻor atrofida qip-yalangʻoch, badanlarida jun oʻsgan, xuddi hayvonlardek beoʻxshov egilib yurgan, katta ayiq va uning bolalari bilan bemalol “bir oila” boʻlib yashayotgan yovvoyi bolani tutib olishlari qiziqarli sarguzashtlar fonida aks etadi. Bolani tutib qopga solganlarida u: “Au! Au! Ha-ba!” deb qoʻrqinchli ovoz chiqarishi, hayvonlarga oʻxshab ketuvchi xatti-harakatlari, yoki insonlardan behad qoʻrqishi tabiiy manzara kasb etolgan. Hakimjonni hayratga solgan narsa — bolaning nigohi edi: qiliqlari odamga oʻxshamaydigan, hamma yogʻida jun oʻsib, sochlari uzunlashib ketgan, biroz egilib yuradigan yovvoyi bola koʻzlarining boqishi juda tanish edi... Qosim aka uning chap qulogʻi yonidagi ortigʻidan oʻgʻlini tanib oladi... Yozuvchi Ortiqboyning oilasiga qaytarilishi, uni avtobus va mashinaga chiqqandagi beoʻxshov qiliqlarini badiiy fantaziyaga asoslanib tasvirlashga harakat qiladi.

Badiiy qahramon tilidan aytilayotgan sarguzashtlar asosan kuzatuvchi hikoyasi ekanligi bilan ham boshqa sarguzasht asarlardan tafovutlanadi. Shum bola, Hoshimjon, Alamazon kabi qahramonlar oʻz sarguzashtlari haqida toʻlib-toshib soʻzlasa, Ortiqboyning sarguzashti asosan Hakimjon bayonidan iborat. Shu sababli, xotiralar, hikoyalar xuddi xalq ertaklari kabi roviy tilidan aytilayotgandek taassurot qoldiradi. Ularning baʼzilari ishonarli sarguzasht boʻlsa, ayrimlari gʻayritabiiy, 5 yoshli bolakayga koʻpam mos boʻlmagan gʻaroyibotlardir. Albatta, yozuvchi bu detallar tasvirida, bolakay va hayvonlar munosabati talqinida xalq ertaklaridan, shuningdek, jahon adabiyotida oʻylab topilgan qahramon deb talqin etiluvchi Tarzan («Тарзан, приёмный обезьян» Э.Р.Берроуз. 1914), Maugli (Книга джунглей. R.Kipling) tipidagi obrazlar talqinidan keng foy-

dalangan. Muhimi esa, asar sarguzashtlari yosh kitobxon fantaziyasiga monand talqin etiladi; bolakay sarguzashti qiziqarli fabulani tashkil etsa, u yo'qolganda ota-onaning qayg'usiga chinakam sherik bo'ladi; o'z bolaligidan bevaqt mahrum bo'lib, yovvoyilashgan bola aynan hayvonlardan panoh topadi, mehr ko'radi. Ona ayiq o'z bolalarini xavf-xatardan qanday asrasa, inson bolasini ham o'z himoyasiga oladi. Shu sababli bola ba'zan ov qilayotgan odamlarni yoki cho'ponlarni ko'rsa, qo'rqib qochadigan bo'ladi. Aksincha, Otaxon ayiqning imoishorasi, ovoz chiqarishiga monand itoat qila boshlaydi. Xullas, qissada yovvoyi bola — Ortiqvoy tutib olingunga qadar juda ko'p yaxshi va yomon kunlarni boshidan o'tkazgani, har xil mevalar tanovul qilib kun kechirgani, achinarlisi esa yomon amakilarga duch kelib, ulardan yashirinib yashash uchun daralardan, past-u baland soylardan yurib-yurib Archali tog'ga kelib qolish sabablari ham oydinlashib boradi.

Bolani tutish lavhalaridan ko'ra, uni qopga joylab uyga keltirish, ikki qo'lini taxtakachlaganday zich uchlab, uzoq yo'l bosib, o'zi tug'ilgan hovliga, qishloqdoshlariga ko'rinishi bir muncha qiziqarli syujet asosiga qurilgan.

Qissada yozuvchi Hakimjon va Jiyan munosabatlarini, uning oila a'zolariga ko'nika boshlashini, 15 yoshli bolakayning 1-sinfda o'qishi, so'ngra 3 yil ichida esa 7 sinfni bitirishga muvaffaq bo'lgani realistik ifodalanadi. Asar syujetida shu tariqa, Hakimjon sarguzashti ichida tog'da hayot kechirgan bola sarguzashti qo'shilib boradi. Hakimjon harbiy xizmatni o'tab, o'zi orzu qilgan geolog kasbini egallaydi. Ko'krabotga tez-tez borib Jiyandagi o'zgarishlardan quvonadi, bu oilaga yomonlik qilib, oxiri qilmishlaridan pushaymon bo'lganicha qishloqdan bosh olib ketgan Eshmirza singari kishilardan nafratlanib, Ortiqboyni esa o'ziga ergashtiradi; praktika jarayonida o'sha Archali tog'ga olib ketishi asar syujetiga yangicha ruh bag'ishlaydi. Qissa nihoyasi hayotiy tus olib, ilmiy ekspeditsiya tarkibida Hakimjon va uning rahbaridan tashqari Ortiqboy, Durbek, Sherbek akalar ham qatnashib, o'sha yovvoyi bola yashagan Chophonbergan g'orini o'rganishga kirishishlari, ekspeditsiyalar jarayoniga

bog'lanib ketadi. Qissada sarguzasht ichida sarguzasht kelishi o'ziga xos uslubdir. Undagi jamiyat va tabiat munosabati ifodasi syujet voqealarining dolzarbligini ta'minlay olgan.

“Bolalar adabiyotining inqiroz nuqtalaridan biri, — deb yozgan edi T.Adashboyev, — boy adabiy merosimiz bo'lmish xalq og'zaki ijodidan mutlaqo uzilib qolganmiz. Ertaklarimiz, dostonlarimiz asosida o'qimishli, serzavq asarlar yaratishimiz kerak”.⁵⁵ O'tgan asrning 80-yillarida bu haqli e'tiroz edi. Mustaqillik arafasi va istiqlol yillarida bu jihat ozmi-ko'pmi e'tiborga tushdi. O.Husanov singari adiblar esa o'z qissa va romanlarida qo'llagan xalq rivoyatlari, matal va maqollari bilan bu jarayonga ulush qo'sha oldilar. Jumladan, qissa syujetidan o'rin olgan Norqo'zi degan ayiq o'ynatuvchining ayig'i haqidagi rivoyat, “Qor odam” latifasi bunga misoldir. Qissadagi aniq makon (Jizzax va Samarqand viloyatlariga qarashli tuman va qishloqlar nomining keltirilishi), zamon (1966-yil, 1970-yil 15-iyul) va bir qancha ilmiy dalillar — geologiya va geografiya, mineralogiya fanlari doktorlarining faoliyati asarning sof fantaziyadan xoliligini asoslaydi; ya'ni qissada fantastik detallar bilan birga realistik lavhalar ham keng o'rin olgani ayonlashadi. Shuningdek, yozuvchi kitobxonni geologik va geografik ekspeditsiyalar bilan chinakam mutaxassisdek tanishtirishi asarning ilmiy-badiiy qimmatini oshirgan.

Shu ma'noda, asarda nafaqat sarguzasht va fantastika, balki realistik tasvir, ilmiy fantastik elementlar, shuningdek, sayohatnoma xotiralari singari uslub o'zaro uyg'unlashib ketgan, deyish mumkin.

O'zbek bolalar adabiyotining yana bir zabardast vakili N.Fozilov “Shum bolaning nabiralari” (1985) qissasi bilan mazkur yo'nalishning bardavomligiga hissa qo'sha oldi. Qissa nomidanoq shunga ishorani sezish mumkin. Asarning bosh qahramonlari — o'smir bolalar Anvar bilan Furqat. Ular o'z ajdodlari, ota-bobolari tarixi, qismatiga qiziqib, o'tgan asrning 20-yillardagi voqealar bilan tanishadilar.

⁵⁵ Adashboyev T. Bolalarga chin asarlar. // Yoshlik, 1988, 6-son, 73-bet.

Aslida ham N.Fozilov qissalari mavzusiga ko'ra o'tmish va zamonaviy voqealarni ifoda etishi bilan ajralib turadi. O'tmish deganimiz, o'tgan asrning birinchi yarmi. Shu kabi asarlar orqali milliy tariximizning qatag'on yillaridagi xalq hayoti, bolalar va o'smirlar olami o'quvchi ko'z o'ngida yorqin gavdalanadi. N.Fozilovning o'ziga xos badiiy mahorati shundaki, u nafaqat o'zbek, balki qardosh xalqlar turmush tarzi, tilini ham yaxshi biladi va ularni tabiiy aks ettira oladi. Shu ma'noda, uning qissalarida turli davr va turli millat o'smirlarining obrazlari gavdalanadi.

N.Fozilovning bu qissasi "Shum bola"dan yarim asr so'ng yozilgan. Muallif shu orqali G'.G'ulom qissasining barhayotligini ta'minlaydi.

Shunga o'xshash sarguzasht asarlar o'tgan asrning 80-yillarining ikkinchi yarmidan e'tiboran yangi ijtimoiy ruh bilan boyib bordi. A.Obidjonning "Dahshatli Meshpolvon", "Meshpolvon janglari" dialogik qissalari, Alamazon turkumidagi sarguzasht qissalarida erk va ozodlik motivi ustuvor bo'lib, bu haqda istiqbol davri bolalar nasri faslida alohida fikr yuritiladi.

Bilim, ko'nikma va malakani rivojlantirishga yo'naltiruvchi savollar:

1. Biografik asarlar haqida ma'lumot bering.
2. Avtobiografik qissalar xususiyatini oydinlashtiring.
3. Tarixiy shaxslar haqidagi asarlarnig bolalar kitobxonligidagi o'rni haqida mulohaza yuriting.
4. Sarguzasht qissalarning asosiy mohiyati, syujet asosi nimadan iborat?
5. Qissachilkda narratologiya — bayon uslubi qanday ahamiyatga ega?

Mavzuga oid test savollari:

1. "Zafar va Zahro", "Haqgo'ylar", "Bobom" dostonlari muallifini aniqlang.
 - a) Sulton Jo'ra;
 - b) G'.G'ulom;

c) Zafar Diyor;

d) Oybek.

2. Oybekning avtobiografik qissasi qaysi javobda to'g'ri?

a) "Alisherning yoshligi";

b) "Bolalik";

c) "Zafar va Zahro"

d) "Shoirning bolaligi".

3. Oybekning biografik qissasi qaysi javobda to'g'ri?

a) "Alisherning yoshligi";

b) "Bolalik";

c) "Zafar va Zahro";

d) "Shoirning bolaligi".

4. Oybekning xorijlik bolalar hayotidan hikoya qiluvchi qissalari qaysi qatorda to'g'ri krsatilgan?

a) "Alisherning yoshligi", "Haqgo'ylar";

b) "Qonli barmoqlar", "Zafar va Zahro";

c) "Bobom", "Bolalik";

d) "Singan umid", "Tillatopar".

5. Oybek buyuk mutafakkir Alisher Navoiy ijodini o'rganishga kirishgan davri va Navoiy haqidagi asarlari qaysi javobda to'g'ri?

a) 1940-yildan, "Navoiy" romani, "Alisherning yoshligi", "Bolalik" qissalari;

b) 1960-yillardan, "Guli va Navoiy", "Navoiy", "Bobom" dostonlari;

c) 1928-yildan, "Navoiy", "Guli va Navoiy" dostonlari, "Navoiy" romani, "Alisherning yoshligi" qissasi;

d) "Husayn va Navoiy", "Alisher Navoiy" qissalari.

6. "Bolalik" qissasidagi Musa obrazining hayotdagi asosi qaysi javobda to'g'ri?

a) adib Oybekning o'zi;

b) adib Oybekning bobosi;

c) adib Oybekning ukasi;

d) adib Oybekning otasi.

7. Hakim Nazirning so'nggi xotira-qissa kitobi va uning mavzui qaysi javobda ko'rsatilgan?

a) “Oq fotiha”, bolalik sarguzashtlariga bag‘ishlangan; adib bu kitobida bolalik chog‘lari ko‘rgan-kechirganlarini jonli lavhalarda hikoya qiladi; kichikligida ota-onasidan olgan ilk insoniy saboqlari uchun chuqur va samimiy minnatdorchiligini izhor etadi;

b) ijodiy yo‘li haqidagi adabiy suhbatlar;

c) urush yillaridagi qahramonlar hayotiga bag‘ishlangan;

d) barcha javoblar to‘g‘ri.

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Jumaboyev M. O‘zbek va jahon bolalar adabiyoti. Majmua. — T.: O‘qituvchi, 1996.

2. O‘zbek bolalar adabiyoti antologiyasi. Ikki jildlik, 2-jild, — T.: O‘qituvchi, 2006.

3. Nazir H. Asarlar. 5 tomlik. — T.: Yosh gvardiya, 1977–1981.

4. Nazir H. Tohir-Zuhra qissasi. — T.: Yosh gvardiya, 1983.

5. Nazir H. Dadamni topib beringlar. — T.: Cho‘lpon, 1991.

6. Nazir H. Oq fotiha. — T.: Cho‘lpon, 1995.

7. Fozilov N. Shum bolaning nabiralari. — T.: Yosh gvardiya, 1985.

8. Fozilov N. Ustozlar davrasida. — T.: Yosh gvardiya, 1988.

9. Fozilov N. Saraton. — T.: Sharq, 2006.

10. Fozilov N. Topdim-u yo‘qotmadim. — T.: Sharq, 2010.

11. Shermuhamedov P., Tursunov J., Safarov O., Egamov X. O‘zbek bolalar adabiyoti. Darslik-xrestomatiya. — T.: O‘qituvchi, 1976.

12. Nazarov B. G‘afur G‘ulom olami. — T.: Fan, 2004.

13. Safarov O. Zamonlar tongining charoqlarisiz. — Buxoro, 2003.

14. Safarov O., Barakayev R., Jamilova R. Bolalar adabiyoti. — Buxoro: Durdona, 2019.

V. O‘ZBEK BOLALAR NASRIDA O‘SMIRLAR RUHIYATI TASVIRI VA BADIY PSIXOLOGIZMNING O‘RNI

(H.Nazir, N.Fozilov, X.To‘xtaboyev, T.Malik va A.Obidjon
qissalari misolida)

Reja:

1. H.Nazir qissalarida o‘smirlar olami ifodasi va qahramon psixologizmi.

2. N.Fozilov qissalaridagi o‘smirlar munosabati ifodasida yozuvchi psixologizmi.

3. “Mungli ko‘zlar” (X.To‘xtaboyev), “Alvido, bolalik” (T.Malik) qissalarida jinoyatchilik ko‘chasiga kirib qolgan o‘smirlar obrazi tasvirida psixologizm.

***Tayanch tushunchalar:** psixologizm, obraz, xarakter, ruhiyat, badiiy tasvir, detal, detektiv, jinoyatchilik olami, erk, ozodlik, motiv, botin, zohir, ichki olam.*

Badiiy so‘z — inson ma’naviy-ruhiy olamiga kuchli ta’sir etuvchi, o‘quvchi qalbini, estetik zavqini zabt eta oladigan nozik tilsim. Badiiy adabiyot hodisasi aynan insonlarning o‘zlarini o‘zlariga tavsiflash, tasvirlash, ko‘rsatish orqali bu tuyg‘uni his qildirish san’ati ekan, bu jihat kattalar va bolalar, o‘smirlar olami uchun-da alohida-alohida ta’sir kuchiga egaligini unutmaslik lozim. Ayniqsa, o‘smirlik inson hayotining shaxs sifatida shakllanish pallasidir. O‘smirning aqliy kamolotga yetishuvi muhim o‘ringa ega. Ularning o‘z fikrini aniq ifodalashga yo’naltirish, mustaqil mulohaza yuritish ko‘nikmasiga ega bo‘lish, qolaversa, bu jarayonni anglab yetishlarida badiiy adabiyotning ta’siri diqqatga sazovor. Chunki, o‘smirlik ham jismoniy, ham ma’naviy-axloqiy balog‘atga yetishuv bo‘lag‘asi ekan, qahramonlar xatti-harakati orqali shu yoshdagi o‘quvchilarga ibratli saboq berish — ularga mo‘ljallangan kitoblarning asosiy vazifa-

sidir. Shunday ekan, bolalar yozuvchilari asarlarida o'smirlar psixologizmi (psixopoetika, ruhiyatini ifodalash uslubi, tili, asar pafosi va h.) masalasi jiddiy e'tiborga loyiq. O'zbek bolalar adabiyotining ayrim namunalari misolida buni yaqqol ko'rish mumkin.

Hakim Nazir — ijodi, maqsad-niyati, asarlarining mazmun-mundariyasi bilan bolalar olamiga chambarchas bog'langan adiblardan. U bolalar va o'smirlar uchun o'ndan ziyod qissa, roman, pyesa, son-sanoqsiz hikoyalar yaratdi. Adabiyotshunos olim Meli Normatov Hakim Nazir ijodiy yo'lini o'rganib, ilmiy monografiya yozadi.⁵⁶ Monografiyada yozuvchi hayoti va ijod yo'li, uning mavzular ustida ishlash va xarakter yaratish mahorati, badiiy uslub jilolari, ijod mashaqqatlari to'g'risida ilmiy-tanqidiy fikr yuritildi. Adabiyotshunos yozuvchining ijodiy yo'lini o'rganar ekan, quyidagilarni alohida ta'kidlaydi: "Hakim Nazir xoh bolalar hayotidan, xoh kattalar hayotidan asar yaratishga kirishar ekan, qahramonlarning *ruhiy holatini* tadqiq etish ishiga adabiyotning birinchi vazifasi deb qaraydi. U o'ziga kuchli ta'sir etgan, hayotda iz qoldirgan, qalbiga o'rnashib olgan, davr uchun xarakterli bo'lgan voqealarni tanlaydi. Bu materiallarni qahramonlarning *qalbini* va aqlini chuqur hamda atroflicha ochib berish uchun xizmat ettiradi", — deya baho beradi.

Ta'kidlab ko'rsatilgan so'zlar badiiy asardagi psixologizm hodisasiga taalluqli ekanligi bilan muhim.

Hakim Nazir har bir yangi asari uchun materialni o'ziga hamnafas zamondoshlarining kechib turgan real turmushidan olishga o'rganganidan, respublikamiz bo'ylab kezib yuradi. Uning asarlari mavzuiga ko'ra ba'zan Farg'ona vodiysida, ba'zan Buxoro gazchilari orasida, ba'zan esa, paxtakorlar delegatsiyasi orasida Ozarbayjon dalalarida ko'rish mumkin.

Yozuvchining "Kenjatoy" (1976) qissasida hunar maktabi hayoti qiziqarli va jozibador aks ettirilgan bolib, o'smirlarda ishchi kasbidan faxrlanish tuyg'usini tarbiyalashga xizmat qiladi.

⁵⁶ Normatov M. Hakim Nazir. — Toshkent, 1973.

“Tohir-Zuhra qissasi”ning (1985) bosh muammosi hayotga qadam qo‘yayotgan, balog‘at pallasidagi o‘spirin bilan qizaloqning yosh qalblarida tug‘ilmish ilk sevgi kechinmalariga qaratilgan, qahramonlarning yoniq iztirobiga keng o‘rin berilgan.

“Dadamni topib beringlar” qissasida (1991) bir dehqon oilasi boshiga tushgan nohaqlik fojiasi kichiklar nazari orqali o‘tkazilib, ularning ongi va ruhiyatiga yetkazgan salbiy ta’siri badiiy tahlil etilganini ko‘ramiz va kitobxon yosh qahramonlar bilan iztirobga tushadi.

Hakim Nazir so‘nggi kitobini “Oq fotiha” deb atadi. Bu xotira-qissa bo‘lib, bolalik sarguzashtlariga bag‘ishlanadi. Muallif bezovtalik, g‘ulg‘ula, hayajonlarga to‘la bolalik chog‘lari ko‘rgan-kechirganlarini jonli lavhalarda hikoya qiladi, kichiklikda ota-onasidan olgan ilk insoniy saboqlari uchun ularga chuqur va samimiy minnatdorchiligini izhor qiladi.

Darhaqiqat, endigina mustaqil hayot ostonasiga qadam qo‘yayotgan o‘smirlarni yosh niholga o‘xshataman: niholni qanchalik avaylab-asrasang, unga mehringni bersang, shuncha to‘g‘ri va ko‘rkam bo‘lib o‘sadi; e’tiborsizlik qilsang, o‘tinga aylanadi.

Hakim Nazir qissalarida o‘smirlar olamining eng dolzarb muammolari ko‘tarib chiqilgan. “Yonar daryo” qissasining (1965) mazmunini ushug‘ligi uchun “mitti” laqabini olgan o‘quvchi bola Damirning oila muhiti, o‘rtog‘i Bo‘ron Gazqaynarga boshlab borganda ko‘rgan-kechirganlari tashkil qiladi. Muallif oiladagi kattalarning munosabatiga, yaxshi-yomon hodisalarga, turli voqealarga Damirning ko‘zi bilan qaraydi. Bundan ikki yil avval otasi vafot etib, singlisi Popuk bilan onasining qaramog‘ida qolishgan. Ko‘p vaqti ishda o‘tadigan ona bolalar tarbiyasiga durustroq vaqt ajratolmaydi. Damir esa keksa buvisining o‘ta mehribonligi, yumshoqligi orqasida o‘yinqaroq, o‘qishga kamhafsala, o‘jar bo‘lib qolgan. Jadvalda ko‘rsatilgan kun tartibini istagancha o‘zgartiradi, onasiga bo‘yin egmaslikka harakat qiladi.

Damirlarga uzoq qarindosh bo‘lgan Sulton amakining bu oilaga tez-tez kelib turishi uyda yetishmay turgan, ota meh-

riga yaqin iliqlikni olib keladi. Keyinchalik ota sifatida shu oilaga kirgan Sulton amaki Damir xarakterining shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Damir hayotidagi ikkinchi voqea uning Qizilqumga safari bo'ladi. O'rtog'i Bo'ron tili bilan aytganda, "shu choqqacha o'z uyasidan tashqariga chiqmagan" beshinchi sinf o'quvchisi ko'z o'ngida yangi olam ochiladi.

"Yonar daryo"da muallif o'smirlar psixologiyasini ustalik bilan tasvirlaydi. Go'yo o'z qahramoni bilan izma-iz yuradi-yu, u nimani ko'rsa, shuni qayd qilib, nima desa, shuni yozib oladi. Damir — sir yashirmaydigan ochiq bola. Onasidan arazlab ovqatga bormay och qolganida, darsi miyasiga kirmay "daftar betidagi raqamlar, harflar xuddi chigirtkaday dik-dik sakrashib" ketgani bormi, Sulton amakini dada qilib olib kelmoqchi bo'lganlarini eshitganda "g'ashi kelib buvisidan jahli chiqqani" bormi, dadasi oilani cho'lga olib ketaman deganda onasi gap o'rgatib, "bormaymiz" deyishga undashi ko'ngliga yoqmagani bormi, hamma-hammasini ro'y-rost aytib beraveradi.

Hakim Nazir qahramonlarining aksariyati o'smirlardir. Yozuvchining o'smirlar mavzusiga murojaat qilishi ham bejiz emas, chunki bolalikdan balog'at davriga o'tishning o'ziga xos xususiyatlari tashvishlari bor. O'smir balog'atga yetgani sari unda qator psixologik imkoniyatlar paydo bo'ladi: hirs-u havasga beriladigan, shu bilan birga, g'ayrat-shijoati va iste'dodi namoyon bo'ladigan paytdir. Shu paytda ota-ona, yaqin qarindoshlar bolaning xulq-atvoriga loqayd bo'lsalar, ulfatlari yoki dugonalarining kimligi surishtirilmasa, keyinchalik, o'nglab bo'lmaydigan xatoga yo'l qo'ygan bo'ladilar. Bolaning g'ayrat-shijoati o'zida yomonlikni namoyon qilishga burilgandan keyin, afsusdan foyda bo'lmaydi. Agar ota-ona tashabbusni qo'lga olib farzandlari iste'dodini ilg'ab, uni ilm yoki hunar yo'liga yo'naltirib, ilm-hunarga muhabbat uyg'otsalar, sharoit va imkoniyat yaratib bersalar, ozgina e'tiborli va talabchan bo'lsalar farzandlari bebaho gavharga aylanadi.

L.N.Tolstoy o'smirlarning alg'ov-dalg'ov hayoti haqida "Bolalik. O'smirlik. Yoshlik" avtobiografik trilogiyasida shunday deydi:

“O’smirlik chog’imda men nimalar to’g’risida fikr yuritishni yaxshi ko’rganligimni aytib bersam, bunga ishonish qiyin, chunki bular mening yoshim va mavqeimga yarashig’ emas edi. Biroq, mening fikrimcha, odamning mavqei bilan uning an’anaviy faoliyati o’rtasida monandlikning yo’qligi haqiqatning eng to’g’ri belgisidir.

Men hech kim bilan elakishmay, o’z xayollarimga g’arq bo’lib, ma’naviy hayot kechirgan yilim davomida insonning burchi, kelajak hayot, ruhning abadiyligi to’g’risidagi jamiki mavhum savollar qarshimda namoyon bo’lib turdi; mening bolalarcha zaif aqlim tajribasizlik bilan bo’lsa-da o’zining jo’shqin harorati bilan bu savollarga javob topishga intilardiki, ularni o’rtaga qo’yishlik inson aqli yetishi mumkin bo’lgan oliy bosqichni tashkil qilsa-da, ularni hal etish unga nasib bo’lmagan...

... fikrlar mening miyamga shunchalik ravshan va ajoyib bir tarzda quyilardiki, bunday buyuk va foydali haqiqatlarni men birinchi bo’lib kashf etayotgandek xayol qilib, ularni hatto turmushda tatbiq etishga harakat qilib ko’rdim.

Boshqa bir safar har bir soat, har bir minutda ajal meni kutib turganligi lop etib esimga tushib, haligacha odamlar tushunmaganidek men ham tushunmasdan, inson hozirgi kundan bahramand bo’lib, kelajak to’g’risida orzu-xayol qilmasa baxtli bo’lolmaydi, degan fikrga keldim va men uch kuncha ana shu fikr ta’siri ostida darslarimni qilmay qo’yib, o’rinda cho’zilib yotib, qandaydir bir romanni o’qish va oxirgi pulimga asal surtilgan shirin kulcha sotib olib yeyishdan lazzatlanardim...”

Hakim Nazir qahramonlari ham, ta’bir joiz bo’lsa, shunday ruhiy kechinmalarni boshidan kechiradi. Ayniqsa, “Yonar daryo” qissasida oilaviy munosabatlar bolalar va o’smirlar qismati orqali ochib beriladi. Qissa bir necha mustaqil fasldan iborat. U bosh qahramon Damir tilidan hikoya qilinadi. Asar bahor tasviri bilan boshlangan. Qahramon bahor kunlari o’z uyida, hovlidagi hovuzcha bo’yida yotib tush ko’radi. Lochin qushi uni panjalari orasida osmonga olib chiqib, pastga-suvga tashlab yuboradi. O’zini o’nglab olaman deb shalop etib suvga yiqilib ketadi. Damirni darhol buvisi kelib, suvdan chiqarib ola-

di va ko'rgan tushini yorug'likka-yaxshilikka yo'yadi. Shu joyda buvisi kesatib, "tushingda ham o'ngingdagiday oyingni so'ziga kirmagansan-da, o'zingcha shoshilgansan", — deydi.

Asardagi asosiy tugun shu joydan boshlanadi. Damirning buvisi nega uni shoshqaloq va quloqsiz deyapti? Oila muhitida qanday muammo bor? Keyingi voqealar bu jumboqlarga oydinlik kiritib boraveradi.

Sulton aka Damir uchun o'gay ota hisoblanadi. Ammo bu xalq ertaklaridagi o'gay onaga o'xshamaydi. Ya'ni, o'gay ona tipidagi turkum ertaklarda o'gay qizlar gunohsiz jabrdiyda hisoblanadilar. Bo'lar-bo'lmasga xo'rlanib, haqorat qilinib, og'ir mehnatlarga giriftor etiladi; tag'in tuhmatga uchrab uydan badarg'a etiladi. "Yonar daryo"da esa, aksincha, Damir va uning singlisiga xuddi o'z otalariday mehribon. Uni qissa qahramoni shunday ta'riflaydi:

"Dadam o'lgandan keyin uyimiz huvillab, juda zerikarli bo'lib qolgan. Buvim, ayniqsa, oyim bizga ancha vaqtgacha kulib qaramadi. Ortiqcha gapimiz, Popukning erkaliklari ham ularga yoqmasdi. Men buni tushunardim-ku, Popuk tushunmasdi. Shovqin-suron, xarxasha qilib, oyimdan gap eshitib olardi. Sulton amaki kelib yurgandan beri xuddi uyimiz to'lgandek bo'ldi. Hammasidan uning o'zi haqidagi hikoyalari qiziqtirardi meni. Men uni gapga solish uchun:

— Nega bunaqa qorayib ketgansiz, Sulton amaki? — deyman.

— Chunki, jo'jalar, butun umrim dasht-u sahroda o'tgan, — deydi.

— Nima, tug'ilganingizdan berimi? — deyman gapni ulash uchun.

— Ha, — deydi u. — Oyim meni dalada tuqqan. Dalada o'sganman. Keyin shaharda o'qiganman. O'qishni bitirib, yana sahroga ketganman. Yo'llar, ko'priklar qurganman. Cho'llarga suv chiqarganman. Bir shoir aytganday, "Etik bilan suv kechib, suvliq bilan suv ichganman..."

Ammo Damir o'zini begonalarday undan olib qochib yuradi. Sulton amaki u bilan til topishishga, darslariga qarashish-

ga, hatto uyda tennis stolcha qurib, unda o'ynashni o'rgatadi. Asta-sekin Damir va ukasi ko'chaga kam chiqadigan, darslarini ko'proq tayyorlaydigan, o'ynasa ham uyda Sulton amaki bilan o'ynaydigan bo'ladi. Oyisi ham u bilan ilgarigiga qaraganda ochilibroq gaplashar, Sulton amakining bosh og'rig'i tutsa kuyib-pishib qarardi. Ammo bir me'yorda davom etayotgan, aniqrog'i, oiladagi kemtiklik — bolalarning ota mehriga tashnaligi endi biroz qonganday bo'lganida g'alati hodisalar bo'lib o'tadi. Sulton amaki qandaydir cho'lda kamida bir yil ishlash uchun so'z berib qo'ygan ekan. Oyisi esa bunga butunlay norozi. Hatto Damirni katta o'rnida bilib, unga maslahat soladi: "Bizni tashlab ketmoqchi adang... Aqlingni yig', o'g'lim. Gapimga diqqat bilan quloq sol. Agar bordi-yu, adang cho'ldan gap ochib, "Hammangni olib ketaman" desa, sen nima deysan... Bo'lmasa, u qulog'ing-u bu qulog'ing bilan eshitib ol: "Cho'lingga bormaymiz" deb turib olasan. "O'zingizni ham yubormaymiz" deb etagiga yopishasan. Popukka ham shundoq deb o'rgatasan. Ikkoving oyoq tirab olsanglar, shahdidan qaytar. Tushundingmi, o'g'lim?"⁵⁷

Ko'rinadiki, bir oila shakllanishida otaning beqiyos rolini nafaqat Damir, balki oyisi ham tan olayotir. U Sulton amakining tobi yo'qligidan bir qayg'ursa, bolalar qalbi yana kemtik bo'lib qolishidan ikki hissa qo'rqadi. Axir injener odamga shaharda zavodlardan ish topilishi qiyin emas-ku? Ammo, Sulton amaki ham o'z prinsipiga ega inson: u o'sha dasht uchun zarurligi, qo'lidan ish kela turib, kasalligini bahona qilib, shaharda qola olmas edi. Shuning uchun oilaning noroziligiga qaramay, u ketishga qaror qiladi.

Sulton akaga Damirning onasi o'rgatgan gaplarni aytishga hojat ham qolmadi: har kuni kiyadigan oppoq kiyimlarini qalinroq odmi kiyimlarga almashtirdi. Uydan brezent jildli chamadonini olib chiqadi. Oyisi bilan ozroq, buvisi bilan uzoqroq gaplashadi. Popukni osmonga ko'tarib, peshanasidan ikki marta, Damirnikidan bir matra o'padi. Popuk:

⁵⁷ Hakim Nazir. TA. Ikki tomlik. 2-tom. — Toshkent, 1970. — B. 30.

— Menam boyaman, menam, — deb ergashganda Sulton amaki:

— Borasan, borasan. Keyin olib ketaman, — deydi.

Hakim Nazir bu tasvirlarda ham hayot haqiqatini buzmagani. Chindan ham Sulton amaki bolalar bilan xayrlashayotganda Popuk bilan kichkintoy go'daklarga xos, Damir bilan esa o'rtadagi begonalik rishtasi hali tamoman yo'qolmagan o'smirlarga munosib muomala qiladi. Onasi noroziligi uchun unga ko'p gapirmaydi. Ammo buvi keksalik donoligi bilan uni tushunishga qodir. Yozuvchi Sulton amakini uydan olisroq ketishida ham ikki mantiqni nazarda tutgan. Birinchidan, *oilada uning o'rnini oydinlashtirish*, bolalar uchun ham, kattalar uchun ham qadrlı ekaniga ishonirish. Ikkinchidan, *Damir — o'smir yigit. U qachon va qanday vaqtda bu odamga butunlay yaqinlashishi mumkin, degan savolga javob topish edi*.

...Bir hafta deganda xat keladi. Sulton amaki cho'lga eson-omon borib, ishga tushganini yozibdi. Qisqa qilib, "Yonar daryo quryapmiz", debdi-qo'yibdi. Kunlar o'tgani sayin buvi oshkora har kuni eslasa, oyisi xo'rsinib qo'yadi. Damirda esa kattalarga xos mushohada ham paydo bo'ladi: "Yo bizni eslamay qo'ydimikin, a?"... Ammo Damir bir tuyg'uni his qila boshlaydi: "Har esimga tushganda, yuragim orqamga tortib ketadi. Ochig'i, ko'rgim keladi. Uning qiziq-qiziq o'yinlari ko'z oldimdan ketmaydi. Men-ku sog'inganimni hech kimga bildirmayman-a, ammo Popukning xarxashasi o'tib tushadi".⁵⁸

Shu tariqa, oilada kun sayin Sulton akaning o'rni sezilishi oydinlasha boradi. Bugina emas, oyisi bolalarni deb ikki o't orasida yurgani, ya'ni olib ketay desa qiynalishi, qo'yib ketay desa buvisiga jabr bo'lishi anglab qoladi. Shu kabi o'ylovlar sababmi, Damir erta-yu kech adasini olib kelish, yoxud ko'rishga borish uchun reja tuza boshlaydi. Bo'ron bilan tanishuvi esa unga katta bahona bo'ladi. U imtihonlarini muvaffaqiyatli topshirib, yozgi kanikulga chiqishi bilan, onasi va buvisidan yashirincha, Mirzacho'lda yashaydigan xolasinikiga boraman deb, Sulton amakining yoniga ketadi. Gazliga — Gazqaynar shahar-

⁵⁸ Hakim Nazir. TA. Ikki tomlik. 2-tom. — Toshkent, 1970. — B. 31.

chasiga kelgachgina Damir haqiqiy hayot qozonini ko'radi. O'zi tengi o'smirlar, ishchilar, fidoyi mehnatkashlar orasida Sulton amakining alohida qahramonligi, obro'siga guvoh bo'ladi. U hali aeroportdagi hangomasi — layka itini ruxsatsiz samolyotga mindirib kelganidayoq, "Yonar daryo" qahramoni Sulton Arslonovning o'g'li bo'lgani uchun indamay qo'yib yuborganidayoq, faxr tuyg'usini his qiladi. Shunday odamni ada deyishga endi tortinmay, chinakam dadasini topish, ko'rish uchun oshiqadi.

Qizilqum sahrosidagi qiyinchiliklar, qum bo'ronlari-yu, murakkab turmush tarzining qissada aks etishi yoshlarda otabobolari mehnatini qadrlashga, bugungi farovon hayot qadriga yetishga o'rgatadi. Ayniqsa, bu manzaraga guvoh bo'lgan o'smirlar taassuroti diqqatga sazovor.

Aytaylik, o'sha olis Gazqaynar cho'llarida mehnat qilayotgan o'smirlardan Bo'ron ismli bola tulki tutib oladi va uni Toshkent hayvonot bog'iga topshirgani kelganda tasodifan Damir bilan tanishib qoladi. Sulton amakining o'sha yoqqa ishlashga ketib qolgani oilada ancha-muncha muammolarga sabab bo'lgan edi. Onasi ba'zi kechalari sezdirmay yig'lab olsa, buvisi hatto kasal bo'lib, yotib qoladi. Ana shu voqealarni miyasida erta-yu kech o'ylab yurgan Damir hech ikkilanmay Bo'ron bilan Gazliga yo'l oladi. Mana uning sahro bilan dastlabki to'qnashuvi:

"Shamol kuchayib, avtobus oynalaridan kirib turardi. Is-siq, nafasni siqadigan shamol. Xuddi kun botayotganday havo bo'zarib ketadi. Gohi-gohida qum kukunlari avtobus ichiga tunday uradi, odamlar oynalarni bekitib qo'yishdi. Ko'p o'tmasdan avtobus ichi hammomday dim bo'lib ketdi, tomog'im tolqon yutganday quruqshaydi. Ter hidlari dimog'imni achita boshladi. Odamlar burunlarini bekitishadi, parovozday vish-vish qilib nafas olishadi. Men chanqab, bo'g'ilib ketyapman... Tashqarida g'uvillab shamol quturadi. Hamma yoqni qum bo'roni qoplaydi. Osmon ko'rinmay qoldi. Avtobus qanday yo'l topib borayotganiga hayron qolaman..."⁵⁹

⁵⁹ Hakim Nazir. TA. Ikki tomlik. 2-tom. — Toshkent, 1970. — B. 62.

Bu qissa qahramonining birgina yo'l taassurotlari, xolos. Ya'ni, qiyinchilig-u mashaqqatlarning boshlanishi edi. Damir Gazqaynarga yetgach, Sulton amaki va u tengi fidoyi insonlar zahmati, qahramonliklari guvohi bo'ladi. Qo'ldosh, Bo'ron kabi o'smirlarning kattalar bilan bab-baravar mehnat qilishga intilishlari, qaysidir ma'noda bu ulkan bunyodkorlik ishiga hissa qo'shishlari qissaning asosiy g'oyalaridan biridir.

Qissada Damirning Sulton amaki bilan ilk uchrashuvi ham ancha real tasviriy manzara kasb etgan. Ular uchrashganda Sulton amaki betob, kasalxonadan so'roqsiz chiqib kelgan, ayol doktor uni tinmay koyiyotgan edi. Yengil brezent karavotda boshi bog'liq, soqoli o'siq Sulton amaki Damirni ko'rishi bilan keskin o'zgaradi:

— Iya, iya, Damirjon! Qanday shamol uchirdi, — deb oldiga kelib, belidan ushlab ko'taradi.

Qanday, kim bilan kelgani, uy ichilarni birma-bir so'raydi. Shu kundan boshlab u dadasining vagon uyida yashay boshlasa ham dadasi deyarli yonida bo'lmasdi. U asosan o'zi tengi bolalar bilan u yer, bu yerlarga borar, qo'lidan kelgancha kattalarga yordam berardi. Qissadagi "Adajon" sarlavhali hikoyada Damir va otasi o'rtasidagi rishtalarning nechog'li bog'lana borganini ko'rish mumkin. Chunki, Sulton amaki ham o'zini bu oilaning haqiqiy a'zosidek tutishida hali nimalardir xalaqit berar edi. Ayniqsa, bu yerga kelgandan buyon uydan biror marta xat kelmagani uni shubha-gumonlarga solardi. Shu sababli u o'g'lidan so'raydi:

— Damirjon! — deydi u ovozi qaltirab, — chin o'g'lim bo'lsang, bir so'z so'rayman, to'ppa-to'g'ri javob aytasan, kelishdikmi?

— Himm, — deydi Damir.

— Qani, ayt-chi: oying meni hech eslaydimi?

— Himm, — deb yuboradi-yu, lekin nima deb eslaganini aytib o'tirmaydi...

“Eh, Sulton amaki, Sulton amaki! O'ylaydi ichida Damir. Sizning uydan ketib qolganingiz, oyimning hadeb xafa bo'la-vergani kelishga majbur qildi meni. Bo'lmasa, u yoqda oyimni

xavotir oldirib, sizning oldingizda o'zimni qiynab yurarmidim?" So'ngra, singlisining xarxashasi-yu, buvisining kasal bo'lib qolganlarini birma-bir gapirib bergach: "Borasizmi, ada?" — deb yuboradi. Bu Damirning birinchi bor "ada"lashi edi. Aytishga aytadi-yu, ichidan chuqur xo'rsiniq keladi, qulog'i shang'illab, ko'zi tinib ketadi. Sulton amaki ham shunday bo'ldimi, ancha vaqt indamay, qon talashgan uyqusiz ko'zlarini Damirga tikib qoladi. "Bu tikilishi menga juda ham yumshoq, mehribon, ich-ichimdagini bilib turganday yaqin ko'rindi", — deydi Damir. Keyin Sulton amaki birdan egiladi-yu, kuchli qo'llari bilan qo'ltig'idan olib osmonga ko'taradi va:

— Sanga aysam, o'g'ilginam, hoziroq uyga qanot boylab borardik! Ammo bu yerdagi ishlar, o'zing ham ko'ryapsan, og'irlashib ketyapti, ko'ngil uzolmay turibman, — deydi.

Shu tariqa ota-bola o'rtaida mehr rishtalari mustahkamlana boradi, hamdardliklari sababmi, Damir va Sulton aka munosabatlari barqarorlashadi. Bu oila yana o'z iziga qaytishida shu tariqa o'smir yigit sa'y-harakati va kechinmalari muhim rol o'ynaganligini anglash mumkin. Ya'ni, Damir jur'at qilib otasini izlab bormaganida, balki Sulton amaki bu oilaga qaytmasligi ham mumkin edi-da. Axir, uydan xat-xabar kelmagani uchun u ozmuncha xavotir oladimi? Hatto bu haqda Damirdan so'ragani han shundan. Nihoyat, ota oilaga qaytgach, Damirning Gazqaynardagi sarguzashtlari sinfdosh do'stlari orasiga yoyilib, uni ko'rgani kelishadi, hamma havas qilishadi. Buvisi, onasining faxriga sazovor bo'ladi. Bularning barchasida esa o'smirlik shijoati, oilaning shakllanishida o'gay ota — Sulton amaki bilan munosabatlarining to'g'ri yo'lga qo'yilgani sabab bo'ladi. Damirdagi g'urur ham aslida shundan edi...

Umuman, "Yonar daryo" qissasida davr voqeligi, muhim ijtimoiy hodisa o'z davrining dolzarb mavzusi sifatida aks etgan. Bundan tashqari, unda oila va bola tarbiyasi, xalqning buyuk qurilishlarida fidoyilik qilgan jasur mehnat qahramonlari-yu, bunda chetda qarab turmagan o'smirlar hayoti va ularning o'ziga xos olami real aks etgan. Garchi asar yozilganiga yarim

asrdan oshgan esa-da, uning bolalar va o'smirlar olami ifodasi, oilada ota va o'g'il, onaning, umuman, kattalarning bolalarga munosabati, qolaversa, mehnat fidoyilari tasviri o'z qimmatini yo'qotmagan. Qissani o'qigan bugungi yoshlar ham undan o'zlariga keragicha ibrat, saboq ola biladilar.

Yozuvchi **Nosir Fozilov** adabiyotimizning qutlug' dargohiga 1950-yillarning ikkinchi yarmida kirib kelgan bo'lib, uning yetmishdan ortiq kitoblari chop etilgan. Adib asarlarining asosiy qahramoni ham o'smirlar. Yozuvchining "Oqim", "Qush qanoti bilan", "Qorxat" qissalari badiiy-kompozitsion ifodasi, qahramonlar ruhiyati talqini bilan kitobxonlarda alohida taassurot uyg'otadi. Aytaylik, "Qush qanoti bilan..." qissasi qatag'on qurboni, shaxsga sig'inish davrining jabrdiydasi, yetuk adabiyotshunos To'xtasin Jalolovga bag'ishlangan. Qissada tuhmatga uchrab, nohaq qamalgan Akmal aka qismati o'smir yigit Sarvar tilidan hikoya qilinadi. Asar syujetidagi voqea Akmal aka-ning qamoqdan bo'shab, surgun muddatini o'tagani Turkiston qishloqlaridan biriga yuborilishi bilan boshlanadi. Qishloq ahli uning ko'nglini ko'taradi, haqiqat kuchiga ishonch bilan qarab, hayotda o'z o'rnini topishiga ko'maklashadi. Bunda Po'lat aka, Eshmat aka, Supabek ota, Sulton bobo kabi bag'rikeng, mehribon kishilarning xizmati yorqin ko'rinadi. Tuhmat-u malomatlar, qamoq va surgun mashaqqatlaridan asabi qaqshagan, ko'ngli cho'kkan Akmal aka xuddi ana shu soddadil, biroq odamoxun kimsalar, ularning beg'araz g'amxo'rligi tufayli o'zini o'nglab oladi: "Menga eng ma'quli shu bo'ldiki, — ta'kidlanadi bu qahramon kundaligidagi yozuvlarda, — ishonch bildirishdi. Chalovga ham siz rahbarlik qilasiz, deyishdi. Qanchadan beri qidirib yuribman bu ishonchni men? Mana yetti yil bo'lyapti uni qidirganimga! Nazarimda, endi uni qidirib yurgan yillarim qismatimdek bo'lib, orqada qolgandek ko'rinadi..."

Yozuvchi davr hodisalarini o'smir yigitlar qalb prizmasidan o'tkazib tasvirlashi bejiz emas. Shu o'smirlarning, jumladan Sarvarning ulg'ayib, katta odam, ijodkor bo'lib yetishishida Akmal aka singari insonlar hissasi kattaligini ta'kidlashdir. Qa-

moqdan so'ng turkistonliklar qishlog'iga surgun qilingan Akmal akani qishloqning sovuq hammomiga joylashtirishga fatvo berilgan edi. Shunday kunlarning birida yettinchi sinfda o'qiydigan Sarvar va A'zamjonlar mehmonni ko'rishga borishadi. Chunki shahardan Eshmat aka olib kelgan mehmonni mana shu hammomga joylashtirganlariga bolalarning aqli yetmasdi. Bu ularga juda g'alati tuyulardi. Ertasiga ular darsga borishganida uning *aravaga to'shalgan poxol ustida holsiz o'tirgani, ori q gavdasi, ich-ichiga botib ketgan ko'zlari, qoqsuyak chakaklari, so'lg'in yuzlari, tinmay o'ho'-o'ho' qilib yo'talishlari*, bolalarga qandaydir g'amgin, ammo mehr bilan boqishlari, *uvadasi chiqib ketgan ust-boshi, latta-puttaga o'rab-chandilgan oyoqlari* bolalarning sira-sira ko'z oldidan ketmasdi. Bu hol Sarvarning yaqin o'rtoq'i, amikivachchasi A'zamga ham ta'sir qilganidan, u kuni bo'yi kamgap bo'lib qoladi. Shu tariqa, besh soatlik dars bolalarning miyasiga kirmaydi. A'zam bilan Sarvar jildlarini yelkalariga osib, sekin maktabdan chiqib ketishadi. Ikkalasidan ham sasad o'chiqmasdi. Ammo havo bugun kechagidan sal tuzuk edi. Osmon to'la bulut, quyosh ahyon-ahyonda bulutlar orasidan mo'ralab, tanani junjiktiruvchi izg'irin esib turardi. Ular jim kelishardi. Oldilarida bir to'p quyi sinf o'quvchilari qiy-chuv qilib, bir-birini quvlab borishardi. Bolalar o'sha odamni ko'rish uchun hammomga burilishadi. Sarvar bilan A'zam ham o'sha kishini ko'rishga qiziqib, bolalarning ortidan ergashishadi. Borishsa, haligi odam hammomning kungay tomonida, *ikki deraza o'rtasidagi nurab ketgan devorga orqasini suyab, tizzalarini quchoqlaganicha, boshini quyi solib o'tirardi*. O'smir yigitlardan avval borgan bolalar esa sal beriroqda unga qarab turishardi.

— Uxlab qolibdi, — deydi bir bola.

— Yo'q, o'ylanib o'tiribdi, — deydi ikkinchisi.

Bolalardan biri *unga kesak otadi*. Kesak paq etib devorga tegadi-yu, haligi odam *sekin boshini ko'taradi*. A'zamning jonponi chiqib ketadi. U ikki hatlab borib, haligi bolani tutib oladida, chakkasiga bir tarsaki tushiradi. Bola baqirib yig'laganicha qochib qoladi. Boshqa bolalar ham sekin-asta tisarilib, tarqab

ketishadi. Faqat Sarvar va A'zam qolishadi. Haligi odamga tikilib turishadi. U ham bolalardan ko'z uzmasdi. Yigitlar uning oldiga borishini ham, bormasligini ham bilishmasdi. Boraylik desa, "qamalgan" degan narsa go'yo bir yuqumli kasal-u, yaqinlashsak yuqib qoladigandek ko'rinadi. Bormaylik deyishsa, u bolalardan ko'zlarini olmasdi: ko'zlarida qandaydir mehr, nimagadir umid porlardi. *Ko'rinishi yupun, juldur bo'lgani bilan, qarashlari iliq, ayanchli* edi. Axiyri, haligi odamning o'zi yigitlarni imlab chaqiradi, ismini, nechanchi sinfda o'qishlarini so'raydi. Jildlarida qanaqa kitoblar borligini so'raydi. *Adabiyot xrestomatiyasini olib, avval uni burnining tagiga olib borib, to'yib-to'yib hidladi-da, keyin yosh bolalardek bag'riga bosib, ko'zlarini chirt yumadi. Uning yumuq ko'zlaridan yuzlariga ikki tomchi yosh dumalab tushadi...*

Ta'kidlab ko'rsatilgan tasvir ifodasi o'sha qatag'on yillarning jarohatini, nohaq zulmini chekib, qalbi ozurda bo'lgan, aftodahol kuyga tushgan inson xilqatining ruhiyatini oydinlashtiradi. Boz ustiga zamon adolatsizligi tufayli qo'rquv — odam — odamdan hayvonchalik hazar qilishi oqibatida bir yetuk adabiyotshunos olimni qachonlardir hammom bo'lgan, endilikda vayronaga aylanib qolgan joyga keltirib tashlashlari, kattalar xabar olishga ham hadiksirab turgan bir vaqtda bolalar bu ishga jazm qilishlari-da, ruhiy iztirobni kuchaytirishga xizmat qiladi. O'smir yigitlarga mana shu odam bilan bilan qo'rqmay suhbatlashishga jur'at etadi, ko'zlaridagi mehrdan yaxshi insonligini payqashadi; atrofida tomoshatalab bolalar to'plansa haydab yuborishadi. Sarvarning otasi frontda edi; ukasi, singlisi va oyisining tirikchiligiga jangdan yarador bo'lib qaytgan amakilari qarashib turardi. Bir kuni Sarvarning Akmal aka haqidagi gapidan so'ng oyisi rahmi kelib, ozgina qatiq berib yuboradi. Akmal aka ming istihola bilan qatiqni icharkan, idoradan berilgan yarim kilocha bug'doyni uy sharoitini so'rab, bilgach, Sarvarga iltimos ohangida: "biror nima qilib bera oladilarmi, ortiqcha xizmat bo'lmaydimi, meni qozon-tovog'im bo'lmasa, nima qilaman buni" — deb berib yuboradi. Ana shu voqea sa-

bab Sarvarning amakilari Akmal akani uyga mehmonga chaqiradilar. Suhbat asnosida uning yetuk olim, iste'dodli, sadoqatli insonligini, bu kuylarga tushishida bir diyonatsiz shogirdi sababchiligini tushungach, hammomdan o'z uylariga ko'chirib o'tadilar. Kolxoz kattalari har qancha qarshilik ko'rsatishmasin, insoniylikni ustun qo'yib, gap-so'zlarni o'z bo'yniga olishadi. Asta-sekin Akmal aka haqidagi yaxshi gaplar butun kolxozga yoyiladi. U kuch-quvvatga kirishi bilan, dala ishlariga jalb etiladi. Chunki qishloqda o'rim-yig'im paytida har bir ishchi kuchi suvday zarur, xususan, urush yillarida bu kuchlarning yetishmasligi tabiiy edi. Natijada, Sarvar tengi ko'pgina o'smirlar Akmal aka boshchiligida chalov o'rishga qatnashadi. Tushlik chog'ida Akmal akadan qiziqarli suhbatlar tinglab, gazeta-jurnal xabarlaridan voqif bo'lib ma'nan ulg'aya boshlaydilar. Muhimi, o'sha Akmal akaday adabiyot muallimi, dono ustozning asosan, yoshlarga ishonchi ularga kuch-g'ayrat baxsh etadi. Aytaylik, Sarvarga o'zi aytib turib, kundaliklarini yozdiradi, negaki, qo'li biroz qaltirashi sababli, yaxshi yoza olmasdi. Ba'zan esa, o'zi yozganlarini ham ko'chirtiradi. Bu haqda hech kimga og'iz ochmaslikni Sarvarga tayinlagach, u yana ham o'zini mas'uliyatli his qiladi.

Sarvar obrazi tadrijida Akmal akaning o'rnini yozuvchi shi tariqa ko'rsatib boradi. Dastavval, Akmal akaning xotira daf-taridagi fikrlar uning tafakkurini oshirgan bo'lsa, so'ngra ij-timoiy ongi, shaxsi shakllanishida bir vosita hisoblanadi.

Umuman, "Qush qanoti bilan" qissasida nafaqat o'smirlar obrazi Sarvar va A'zam orqali, balki u tengi ko'pgina yigit qiz-larning kattalar bilan yelkama-yelka mehnat qilishi, hayot qi-yinchiliklaridan nolimay, hayot mashaqqatlarini o'ziga xos yoshlik sururi, quvnoq o'yin-kulgilar bilan yengishi fonida tas-virlangan.

Qissa o'quvchilarni o'tgan asrning birinchi yarmidagi avlod-ning bolalik yillariga, to'plar ovozi yetib kelmasa-da, urush fo-jialari yaqqol ko'ringan qishloq ko'chalariga yetaklaydi. Kitobx-on unda ko'ngli yumshab, boladek sodadil bo'lib qolgan keksa-

lar, yurish-turishi vazminlashib, kattalardek jiddiy soʻzlaydigan bolalar bilan yonma-yon yurgandek, suhbatlashayotgandek his qiladi oʻzini. Bu ham boʻlsa qahramonlar ruhiyatining tiniqligi, tasvirning aniq, badiiy detallarning pishiqligi — aniqrogʻi asardagi badiiy psixologizm — psixologik detallarning rang-barangligidan dalolatdir. Xoh yoshlar munosabati, kattalar oʻymulohazasi, kundalik yozish, chalovga chiqish — asar syujetidagi voqealarning asosiysi oʻsmirlar va yozuvchi psixologiyasini ochishga xizmat qila olgan. Xususan, Akmal aka kechinmalari tom maʼnoda yozuvchi psixologiyasi bilan uygʻunlashib ketadi, ayniqsa, adabiyot, obrazlar haqidagi mulohazalarida buni sezish mumkin.

Chunki, yozuvchi “Topdim-u yoʻqotmadim” xotira kito-bida ham “Domla Toʻxtasin Jalolov haqida muxtasar soʻz” hikoyasida oʻsha achchiq hayot koʻrgiliklarini, domlanning yuksak isteʼdodi va bukilmas irodasini realistik manzaralarda aks ettiradi. Zotan, adib ijodida kasbdosh, safdosh ustozlari, doʻstlari, shogirdlari haqida zavqi baland badiha va xotiralar yozish alohida yoʻnalishni tashkil qiladi. Uning bu turkumdagi asarlari, avvalo, davr adabiyoti tarixi, soʻngra, adiblar hayoti-ning muhim qirralari, adabiy jarayonda u yoki bu ijodkorning mavqei, hayotiy faoliyati, tajribasiga xos xususiyatlar asrorini ochishda ayricha gʻoyaviy qimmat kasb etganligi bilan eʼtiborni tortadi.

“Saraton” qissasi esa oʻsmirlar olamining inja tuygʻularini tasvir eta olgani bilan eʼtiborli.

Qissada asosan Kamola va Toʻra, ularning bolalik va oʻsmirlikdagi munosabatlari haqida soʻz boradi. Podachilik oʻzbek-u qozoq, turkman-u tojik, qirgʻiz xalqlarining qadimiy va azaliy kasblaridan biri hisoblanadi. Urush yillarida bu tirikchilik hamda mehr-oqibat ramzi sifatida talqin etilgan. Shu maʼnoda, uning oʻziga xos mashaqqatlari, oʻsmirlarning bu kasbga munosabati quyidagicha ifodalanadi: “Poda har kuni oftob tik-kaga kelganida belariq boʻyiga — suvotga (mol sugʻoriladigan joy) olib kelinadi. Hozir ham Kamola bilan Toʻra poda ketida

changga botib kelishyapti. Kun issiq, dim bo'lishiga qaramay, ular ustilariga qalin fufayka, paxtali shim, kirza etik kiyib olishgan, boshlariga quloch bog'ichlari qaytarilgan quloqchin. Eg-nilariga kiyimlarining rangi qanaqaligini bilish u yoqda tursin, chang-to'zon orasida ularning qaysi biri Kamola-yu, qaysi biri To'raligini ham ajratish qiyin edi... G'iyos aka podaning oldida, eshakka minib olgan, ustida paxtalik sirma chopon, boshida ko'hna tulki tumoq... Suvot podachilarning, qolaversa, mol-larning biroz orom oladigan joyi. ...ariq bo'yida xuddi kam-pirning tishidek siyrak o'n-o'n besh tup tol bor, soya-salqin... tagidan g'ir-g'ir shabada esib turadi"⁶⁰.

Bu tasvir, manzaralar XXI asr o'smiriga g'ayritabiiy tuyulishi mumkin. Ammo, qiyinchilik va urush yillarida bu oddiy hol ekanligiga keksa avlod guvoh. O'smirlarning ana shu hayotni hech ranjimasdan qabul qilishi, ota-onalari qatori turmushning og'ir mashaqqatini yelkasiga olishi asarda yaqqol aks etgan. Yozuvchi bu hayot qiyinchiliklariga bo'yin egmaydigan bir tuyg'u — o'smirlarning balog'atga yetishi va muhabbat tuyg'usining uyg'onishi realistik manzara orqali badiiy ifoda etilgan.

Qishloqning o'z an'analari hamisha mavjud. Urush yillari-da barcha erkaklar, yigitlar frontga ketgan. Xotin-xalaj dala mehnatiga safarbar etilgan. Keks chollarning mehnatga yaroqlisi va yosh yigit-qizlar butun mahallaning podasini boqish uchun ertadan kechgacha yaylovga olib ketishadi. Erta tongdan, kech xuftongacha yo poda boqish, yoki dala mehnatiga yordam berish ana shu o'smirlarning zimmasida edi. To'ra bilan Kamola — shunday yoshlar vakili. Bularning chekiga poda boqishga yordam berish tushadi. Bu oson ish emasdi. Ular har kuni G'iyos otaga ergashib, poda ortidagi changni yutib, qishloqdan ancha olisga mollarni haydab borishadi. Ayni jazirama oftob-da daladagi qumg'onga biroz choy qaynatib, qotgan nonmi, turshakmi — tamaddi qiladilar. Tag'in quyosh tikkadan og'ishi bilan podani asta-sekin qishloqqa haydaydilar. Yuqorida eslatib o'tilgan kiyim-kechaklari-da, shu sharoit taqozosi. Ammo,

⁶⁰ O'sha joy. — B. 93.

barcha jonzotlar singari inson tabiatida ham shunday holat bo'ladiki, bu uchun vaqt ham, sharoit ham kutib bo'lmaskan. Xususan, 15-16 yoshga kirgan o'smirlardagi toshqin ehtirolarni jilovlash ancha qiyin. Buni Cho'lponning "Kech va kunduz" romanidagi Zebi obrazida ham ko'ramiz. Qissa yoshlari misolida ham buni yaqqol anglash mumkin.

Yozuvchi To'ra bilan Kamola o'rtasidagi munosabatlarni dastlab sof bolalik o'yinqaroqligi tasvirida ko'rsatadi. Ular o'zlarini ba'zan sho'xliklar bilan ovutar, qalbi jarohatga to'la G'iyos ota g'uborini ham tarqatganday bo'lishardi. Bolalikdan bir-birini tanib, mehnatga chalg'ib kelayotgani uchun bir-biridan yotsirashmaydi. Kamoladagi shaddodlik, o'g'il bolacha kiyinish, tinib-tinchimaslik, doim birga o'ynaganidan qishloqning katta-yu kichigi uni qiz bola ekanligini bilishmaydi ham, bo'yi yetib qolgan qiz deb o'ylashmaydi... Lekin bir voqea sabab bo'ladi-yu, To'ra bir kunda bolalikdagi qadrdon o'rtog'idan "ajrab" qoladi...

Bir kuni peshin chog'i To'ra dasturxonda turgan bitta qurutni olib sindirmoqchi bo'lganda, kuchi yetmaydi. So'ng o'rnidan turib, fufaykasi cho'ntagidan qalamtaroshni oladi-da, qurutni qalamtarosh tig'i bilan sindiradi. Bir bo'lagini Kamolaga uzatadi, bir bo'lagini G'iyos akaga... So'ngra, Kamola To'raning qo'lidan qalamtaroshni yulib oladi. To'ra qaytarib olish uchun uni quva ketadi. Kamola tutqich bermaydi. Ariq tomonga qarab qochadi. To'ra uni quva-quva ancha joygacha boradi. Shu orada shahar tomondan bir otliq ko'rinadi. Bu "rais bobo" edi. U zarur yumush bilan G'iyos otani qishloqqa boshlab ketadi. G'iyos ota To'raga podani asta qishloqqa haydashni, kun peshindan og'ib qolganini tayinlab ketgach, To'ra Kamolani eslaydi. Kamoladan darak bo'lavermaydi: "Nima bo'ldi ekan unga? Yo To'rani qo'rqitish uchun biror joyda bekinib yotganmikan? Bekinsa, shuncha vaqt yotadimi? To'ra Kamolaning o'zini boplab qo'rqitmoqchi bo'ldi. Oyoq uchida asta ariq bo'ylab yuqoriga yura boshladi. U har qadamda to'xtar, qalinroq o'tlar orasiga avaylab qarar, suv bo'yidagi tollarning

taglarini ehtiyotkorlik bilan shitirlatmay ochib mo'ralar, tag'in oldinga yurar edi. Biror tup giyoh tagidan Kamola qo'qqisdan chiqib, "vah!" deb yuborishi mumkin-da!

To'ra o'zini shunga tayyorlab hushyorlik bilan oldinga siljir, bir lahza to'xtab atrofga quloq solar edi. Bir mahal suvdan chalpillagan tovush chiqqanday bo'ldi. To'ra o'sha tomonga quloq soldi. Suv yana chalpilladi. "Ha, mana endi qo'lga tushding... Kamolvoy!" — deb o'yladi To'ra. U lip etib tol tagiga berkindi. Shu joydan turib qo'rqitadi uni. Tol shoxlarini ehtiyotlik bilan ikki tomonga ayirib mo'raladi, birpas o'zini yo'qotib, turgan joyida og'zi ochilgancha qotib qoldi...

To'raning xayoli joyida emasdi: "Nahotki, shu boyagi Kamol bo'lsa!" U Kamola tomonga botinib qarayolmasa ham ko'nglidagi shu gap uning xayolini to'zg'itib yuborar, fikrini bir joyga to'plashga harchand harakat qilmasin, baribir bu savolga javob topishdan ojiz edi. Ikkalasi bir qishloqda tug'ilib, bir maktabda, hatto bir sinfda ahil, totuv, do'st bo'lib o'qishgan bo'lsa-yu, kelib-kelib bugun, bir lahzalik tasodif ularni oltiniga ham bermas qadrdonliklaridan judo qilib qo'ysa! Axir xafa bo'lmasinmi? Shunday yaxshi do'stdan, sirdoshdan-a? Albatta xafa bo'ladi-da!.."61

Biz tabiatning sehrgarligiga tan beramiz: bahorda daraxt bir kechada oppoq bo'lib gullaydi, g'uncha — gulga aylanadi, ammo bu jarayonni oddiy ko'z bilan kuzatish mushkul; yozda g'arq pishgan mevalar sharbati-yu rang-tusini tabiatning o'zichalik hech kim qiyomiga yetkaza olmaydi; kuzning oltin rangini mo'yqalam ustalari tabiatning o'zidan ko'chirishga oshiqadilar; qishda oynalarga solingan naqsh, qor uchqunlaridan hosil bo'lgan turli manzaralar shu darajada betakror... Inson shaxsida yagona, xususan tuyg'ularni rejalashtirish, dasturga solish mutlaqo qiyin. Yozuvchining hodisani emas, jarayonni badiiy ifoda eta olishi — hamchunin ulkan mahorat va sinchkovlik belgisi. Ayniqsa, qahramonlar obraziga xos shu manzarani yaratishda yozuvchi psixologiyasi muhim rol o'ynaydi.

⁶¹ O'sha joy. — B. 95.

Zero, N.Fozilov qissasida Kamola va To'ra o'rtasidagi samimiy muhabbatning tug'ilishi, ya'ni "bir g'uncha ochilguncha o'tgan fursat" tasviri o'zbek bolalar qissachiligidagi betakror badiiy uslub, psixologizm hisoblanadi. Inson balog'at pallasidagi ruhiy kechinmalarni badiiy teran aks ettirgan bu kabi asarlar ayniqsa o'smirlar kitobxonligida alohida ahamiyat kasb etishiga shubha yo'q.

O'zbek bolalar adabiyotida "Mungli ko'zlar" (X.To'xtaboyev), "Alvido, bolalik" (T.Malik) qissalari jinoyatchilik ko'chasiga kirib qolgan o'smirlar psixologizmi ifodasiga bag'ishlangani bilan alohida yo'nalish hisoblanadi. Chunki, har ikkala asar 1988-89-yillarda yozilgan. Bunda ijtimoiy tuzumdagi yangilanayotgan tafakkur ta'siri sezilsa-da, syujet tasvirida jahon adabiyotining an'analari, o'zbek bolalar adabiyotida deyarli uchramagan detektiv janr xususiyatlari mavjud. Yozuvchilarning voqea tafsilotidan ko'ra qahramon psixologiyasi ifodasiga e'tibor qaratishi, ya'ni jinoyat olamiga bilib-bilmay kirib qolgan o'smirlarning ruhiy kechinmalari kengroq talqin etilgani esa asarning asosiy yutug'idir. Shu sababli qissalarni o'qish davomida kitobxon ham qahramonlarga qo'shilib iztirob chekadi, qismatlaridan achinib, ko'zyosh to'kadi...

"Mungli ko'zlar" qissasida voqealar Zafarning hikoyasi orqali bayon qilinadi. 16 yoshida qamoqqa tushgan o'smarning boshidan o'tkazgan yaxshi-yomon kunlari, oiladagi to'rt polaponning mol-dunyo to'plashga o'ch ota-onalari, nobop jamiyat, iymonsiz kattalar jabrining beayb qurbonligi bo'lgani haqidagi fojialar g'am-anduhga to'la bolalik qalbi bilan ifoda etiladi.

Zafar jamiyatda kechayotgan barcha nohaqliklarning guvohi sifatida ham gavdalanadi. U ota-onasining o'zaro suhbatlari, munosabati, akasi va Ataulla muallim, magazin va savdo bazalaridagi tovlamachiliklar, oyisi shug'ullanadigan noqonuniy chayqovchilik, so'ngra ota-onasi qamalgach, bir to'da puldorlar, mansabdorlarning asl basharasi, qing'ir ishlarini fosh etuvchi hikoyalari shundan dalolat beradi. Uning ota-onasi orqasidan sud idoralariga qatnovi orqali bu yerdagi adolatsizliklar fosh

bo'lsa, kasalxona, jinnixonaga tushib qolishi orqali ziddiyatli, detektiv voqealar yanada kuchayadi. Ayniqsa, u ayrim nohaqliklarga aqli yeta boshlagach, ruhiy xastalikka chalinganlikda ayblash, iloji bo'lsa, jinnixonadan chiqarmay turish tarafdori bo'lgan kazo-kazolar bilan olishishga ojizlik qilganda Zafarning ruhiy iztiroblari alangalanadi, qanday holatda jinoyat yo'lga kirib qolganligining obyektiv va subyektiv sabablari, o'z qismatining botiniy va zohiriy qirralari ruhiy kechinmalari orqali ochib beriladi: "...Ko'p dard bilan olishdim, lekin ikkilanish dardidan og'iri bo'lmas ekan.

Yo'q, ikkoviniyam o'ldiraman... Bu — jinoyat-ku?

Uyiga o't qo'yaman ularning, nega, bu jinoyat emasmi!?

Qasos bilan insof olishyapti vujudimda. O'n olti yoshimda men mol-u dunyoga nega bunchalik hirs qo'ydim ekan? Otamdan o'tdimi, onamdan yuqdimi?

Har ikkovining qalbi mening ko'ksimda urib turibdi. Ruhimda ularning ruhi, xarakterimda — xarakterlari, ongimda — onglari yashayapti. Nimani orzu qilishgan bo'lsa, o'sha orzu tomirlarimda qizil qonimga qo'shilib oqayotgandek... sudga tortib, sharmandalarini chiqarib, boyligimizni qaytarib olmoqchi bo'ldim, bo'lmadi. Bas qilaymi, yo'q, yo'q! Ilgari bas qilsam ham endi bas qilmayman. Nega meni jinniga chiqarishadi? Sog' ekanman, mana qo'limda viloyat kasalxonasi bergan ma'lumotnoma bor..."

Oyijonim, meni ne kunlarga tashlab ketdingiz? Nega ham qalbimda mol-u dunyo, boyluk ishqini parpiratib yoqib ketdingiz? Otam qamalmaganida, onam o'lmaganda, akam kuyib ketmaganda, ukam nobud bo'lmaganda men ustilaridan yozarmidim? Uylariga o't qo'yarmidim?

— Yo'q!

Oyijonim, men qiynalib ketyapman, mahalla to'la vahimali mish-mish, tortishuv: — Jinni! — Sog'!

Yo'q, men soppa-sog'man! Dunyoga o't qo'yishga tayyor turgan alamzadaman, xolos. Dadajonim, ahvolingiz qalay, hozir? Nega bunday bo'ldi, nega buncha boyluk to'plovdingiz?

O'sha boyligingiz ajdaho bo'lib hammamizni yutib yubordi-ku, xonumonimiz barbod bo'ldi-ku!... Aybli bo'lsangiz ham bari-bir, siz mening dadamsiz, mehribonimsiz. Faqat yig'lamang. Yig'lamang, dadajon!.."62

Bu satrlar orqali X.To'xtaboyev o'zbek bolalar qissachiligida yangi ruhni — bosh qahramon o'z-o'zini taftish qilishi, avvalo, o'zligini anglash tuyg'usini boshlab berdi, desak yanglishmaymiz. Chunki, bolalar adabiyotining asosiy qahramonlari bolalar va o'smirlar ekanligi nazarda tutilsa, ularga bu mas'uliyat hamisha ham yuklatilmas edi. Voqealar tafsiloti bayon qilingach, hukmni kitobxon chiqarishi ma'lum. Bu qissada esa sodir bo'layotgan voqealar nafaqat shu o'smir nigohi bilan kuzatiladi, uning tilidan bayon qilinadi, balki aynan mushohadakorlik, o'z-o'zicha olishib, yo'l qidirish, adolat manzillarini, haqiqatni anglashda o'z mulohazalari orqali bir qarorga kelishi yosh kitobxon uchun ta'sirchanroq uslubdir.

“Xudoyberdi To'xtaboyev ijodida Zafarlar yangi, avval ko'zga tashlanmagan qahramonlar”, — deb yozadi A.Rasulov. Olim yozuvchining boshqa asarlaridagi Orif (“Besh bolali yigitcha”), Hoshim (“Sariq devni minib”), Akrom (“Shirin qovunlar mamlakati”) kabi qahramonlar bilan Zafar, Zufarlarni taqqoslab, “Mungli ko'zlar” romani qahramonlari katta shaharda, dang'illama koshonada yashashlari, ular boy ota-onaning farzandlari ekanini ta'kidlaydi. Chindan ham to'g'ri ta'kidlanganidek, yozuvchi bir koshona tanazzulini ochib beradi: otning o'limi — itning bayrami degandek, Yoqutxon ko'zining yog'ini yegan kazo-kazo ulfatlari ro'y-rost tubanlik, talovchilik, muttahamlik qila boshlaydilar. Qo'mondon xola “Volga”ni ilib ketadi, Qozi xola tilla taqinchoqlarni o'maradi; ular olgan narsalaridan tonadilar. Yoqutxonni ayblab, Zafarni jinniga chiqarib qo'yadilar... Bir oilaning tag-tomiri bilan yemirilishi sabablari asar konsepsiyasini belgilaydi.

Yoqutxon, Saidlarning pul-boyliklari do'st-dushmani tanib olishda o'ziga xos vosita vazifasini o'tagan. Oila boshiga tush-

⁶² To'xtaboyev X. Mungli ko'zlar. — T.: Yangi asr avlodi, 2013. — B. 279.

gan tashvishlar *farzandlar ruhiyatiga keskin* zarba beradi. Katta o'g'li nogiron Akbarjon dang'illama hovliga qo'shib o'ziga o't qo'yib yuboradi, Zufar avtohalokatga uchraydi, Zafar otonasining sadoqatsiz do'stlaridan o'ch olish maqsadida jinoyat yo'liga kiradi, Nigora esa qattiq iztirobdan teri kasalligiga chalinadi. Umuman, asarni ko'zda yosh bilan o'qigan kitobxon moldunyoni har narsadan ustun bilgan va, oxir-oqibatda, guldek farzandlarning achchiq qismatiga sabab bo'lgan ota-onalarga achinishi, shubhasiz.

"Mungli ko'zlar" asari qahramonlariga, chunonchi, Yoqutxon, Said Karimov, Qozi xola, Qo'mondon xola, Shahodat amma singarilarga insof, diyonat, qanoat yetishmasligi haqiqat. Sho'ro hukumati ilk qadamidanoq xalqlarning e'tiqodiga, qadriyatlariga qarshi murosasiz kurash boshlagan. Natijada, minglab oilalar e'tiqodidan, ma'naviyatdan, komillikdan mahrum yashaganlari ham achchiq haqiqatdir. Zotan, Yoqutxon va Said oilasini qanoatsizlik, gunohdan qo'rqmaslik yemirgani rost. Zafar-u Zufarlar, ularning ota-onasi, hamtovoqlari sirdan tomosha qilguday bashang, o'zlariga bino qo'ygan, kibr va boylik hirsiga berilgan edilar. Ammo ularning qalbi, ma'naviyati o'ta qashshoq edi. Binobarin, yozuvchi bu jihatlarning barchasida inson qalbi, ruhiyati, ya'ni botin bilan zohiran hayotga munosabati, moddiy dunyo haqidagi tushunchalarini uyg'unlikda aks ettirishga erishadi. Sujet chizig'idagi detektiv voqealar esa o'quvchi ruhiyatini, qalbini to'lqinlantiruvchi detallar, vositalardir. Bir oila, bir o'smir boshiga tushgan ko'rgiliklarga har qanday mustahkam irodaning, jismning, yurakning bardoshi o'jizlik qilishi tabiiy. Yozuvchi, qasos olish insonning, shaxsning, qolaversa, hayotda tajribasi, bilimi hali juda oz bo'lgan o'smirning ishi emasligini, shuningdek, iymon, insof, diyonat yo'q joyda adolat ham bo'lishi dargumonligini ochiq-oydin ko'rsatadi.

Xuddi shunday ruh "Alvido, bolalik" (T.Malik)da ham ustuvor. Bunda asosiy voqealar 3-shaxs — muallif tilidan bayon qilinishiga ko'ra tafovutlansa-da, bilib-bilmay jinoyatga qo'l

urgan Asror hamda o'smirlar o'rtasidagi jinoyatchilik olami-ning "akademigi"ga aylanishga ulgurgan Qamariddin qismati, psixologiyasi, hayotga, odamlarga munosabati qalamga olinadi. Qissaning kompozitsion tuzilishi bir necha bo'limdan iborat va unda asar qahramonlari bilan bog'liq turli voqealar, qismatlar, taqdiralar hikoya qilinadi.

Qissadagi psixologizm jinoyat olamiga kirib qolgan o'smirlarga xos ziddiyatli xarakterlar, obrazlar, voqealar talqinida ochib berilgan. Jumladan, Qamariddin — o'zbek bolalar qissachiligida uchramaydigan murakkab obraz. Qolaversa, uning psixologiyasi aynan jinoyat ko'chasiga kirib, suyagi ham, ko'zi ham, eti ham qotib ulgurgan o'smirlar olamini yaxlit aks ettira olgani bilan e'tiborli. U bilan bog'liq lavhalar qissaning deyarli barcha fasllarida uchraydi. Ayniqsa, qissaning dastlabki fasllaridayoq Qamariddin haqida shunday xulosaga keladi: "Qamariddin jinoyatchi guruh boshlig'i, ko'chada bolalarning yo'lini to'sib, kisavurlik qilishadi, pul so'rab, qo'rqitadi... hatto puldorroq bolalar unga "hisob" berib turadi, qotillikka qo'l urgan bo'lsa ham hech nima bo'lmaganday yuraveradi, vijdon azobi yo'q unda...

Ammo "Alamzada odam yoxud onasi tashlab ketgan bolaning ayanchli hayoti haqida hikoya" deb nomlangan faslda kitobxon Qamariddin bilan yaqinroq tanishadi, uni tushuna boshlaydi, qahramonning hayot va odamlar haqidagi falsafasidan ogoh bo'ladi. Ya'ni, yozuvchi aytmoqchi, "uni bilish, tushunish uchun Qamariddin bo'lib tug'ilish, Qamariddin bo'lib yashash, u totgan zahar-zaqqumlardan totish kerak"ligini his etadi. Quyidagi lavhalar bunga asos bo'la oladi:

"Qamariddin otasi kimligini haligacha bilmaydi. Onasini uchinchi sinfga borayotganida ilk bor ko'rgan. Bor gapni keyin buvisi aytgan... Qamariddin tug'ruqxonada ko'z ochib, bolalar uyida tetapoya bo'ldi, bolalar uyida esini tanidi. Ota-ona mehri, kindik qoni to'kilgan uy degan tushunchalar unga begona edi.

Qamariddin notanish odamlar kelib bolalarni olib ketishlarini bilgach, qandaydir umid bilan kimningdir kelishini, boshidan silashini, mahkam quchoqlab o'pishini intiq kutardi. Odamlar

kelishardi, ammo uni olib ketishmas edi. G'ilay bo'lgani sabablimi yo ayiqpolvonday xunuk yurishini yoqtirmaymi, uni hech kim chaqirmas, mahkam quchoqlamas, o'pmas edi..."⁶³

Bolalar uyidagi ko'ngli o'ksik go'daklarning ruhiy kechinmalarga yozuvchi tomonidan shu tariqa e'tibor qaratiladi. Otalarining kelishlaridan umidlari uzilganda bolalar to'planib olib afsonalar to'qishardi: "Mening oyim bilan dadam kosmonavt bo'lishgan. Quyoshgacha uchib borib, qaytib kelishayotganida benzinlari tamom bo'lib qolib, portlab ketgan... Qamariddin ham otasining uchuvchi, onasining harbiy ekaniga, ularning urush adog'iga yetgan kuni Berlinda halok bo'lishganiga ishonib qolayozgan edi. Sanashni o'rganganidan keyingina o'zining urushdan yigirma yil o'tgach tug'ilganini bilib qoldi".

Qamariddin shu tariqa onasi yo'qlab kelganida esini taniydigan 10 yoshli bola edi, endi unga onasiga nisbatan allaqachon nafrat paydo bo'lib ulgurgan, onasi kelganida ichki ovozi: "Qamariddin qochib qol, bu ona emas, yalmog'iz, sendan o'n yil xabar olmagan xotin ona bo'larkanmi?" deydi. Shu sababli yozuvchi haqli ravishda bunday bolalar olamiga shunday izoh beradi: "Ayol Qamariddinni go'dak fahmlab xato qilgan edi. Otanasiz o'sayotgan bolalarning hayot falsafasi, hayot haqidagi, beimon otalar, befavo onalar haqidagi tushunchalari ancha barvaqt shakllanadi. Ularning mitti yuraklarida bu beimonlarga, bu bevafo'larga nisbatan nafrat ancha ilgari ko'z ochgan bo'ladi".

Qamariddin buvisi, aniqrog'i onasi bilan ona-bola tutingan buvisi vafot etganda bir marta onasi bilan ketadi, yana ikki kundan keyin qaytib keladi. U aqlini tanigani sari bu yerdagi bolalarga tashqaridagilarning munosabatini, ayniqsa, o'zi tengi bolalarning "ana, detdom bolalari, haromi, tashlandiqlar", — degan haqoratlarini eshitib, ko'rib chidab turolmaydi. Avval haqoratlagan bolani musht tushiradi, yetib kelgan otasining ham haqoratini o'ziga takrorlaydi. Janjal ko'chadagi bolalarning o'zidan chiqqan bo'lsa ham Qamariddinning axloqi mak-

⁶³ Malik T. Alvido, bolalik. — T.: Sharq, 2009. — B. 226.

tabda, bolalar uyida muhokama qilinadi. Shunda Qamariddin uch-to'rt kun azoblanib yuradi, o'zi bilan o'zi olishadi: "Nima uchun gunohkor emas, begunoh odam jazolanadi? Aybim ota-onam yo'qligimi, yetimligimmi? Endi hamisha shunday bo'la-veradimi? Nima qilishim kerak? Himoyachim kim mening?"

Ha, uning uchun eng katta nohaqlik — tirik yetimlik edi. Boshqa nohaqliklar shundan kelib chiqaveradi... Qamariddin o'zi uchun shunday qaror chiqaradi: "Sening himoyaching yo'q, hech kim senga qayishmaydi, nohaqlikka qarshi o'zing kurashishing kerak. O'zingni o'zing himoya qil, kurash, yengib chiq. Kimligingni ko'rsat ularga! Agar yengib chiqolmasang, o'zingni ko'rsatib qo'ya olmasang, o'lib ketganing ming marta yaxshi!.." Qamariddin shu qaror bilan ilk marta jinoyat yo'lga kiradi. Yaxshilar mehriga muhtoj, qalbi zada bola uchun birdan-bir to'g'ri yo'l shu ekanligini yozuvchi ham, kitobxon ham anglaydi. Shu sababli Qamariddin bir kuni kechki ovqatdan so'ng haqoratga guvoh bo'lgan qizlarni, hamisha kalaka ostida yuradigan zaifroq bolalarni to'playdi-da, o'sha uni masxara qilgan bolalar yashaydigan kottedjlar tomon boshlaydi. "Volga" turgan uy, o'sha bolalar yoniga boradi.

— Men senga nima deganman? — deydi tunov kuni musht yegan bola.

— Sendan kechirim so'ragani keldim, — deydi Qamariddin.

— O, detdomda odam tarbiyalaydigan bo'lishibdi, — deydi bola xoxlab kulib.

Qamariddin unga yaqinlashib qo'l uzatdi:

— Kechir.

— Nazimchik, bechorani kechira qol. O'zi shundog'am xudo urib qo'yibdi, — deydi bolalardan biri.

Nozim deganlari "ha, mayli" deb qo'l berdi. Qamariddin bu nozik panjalarni mahkam qisib edi, bola ingrab o'tirib qolayozdi.

— Men sendan haromi, o'sha kuni yaxshilab urmaganim uchun kechirim so'ramoqchiman!.. Qamariddin shunday deya

avval Nozimni, so'ngra uning kelib yopishgan o'rtoqlarini duch kelganini ushlab uraveradi, olib otadi, yugurib chiqqan Nozimning otasini ham katta tosh bilan mo'ljallab soladi... boshini changallaganicha o'tirib olgan otani tepadi. Bunga ham qanoatlanmay, qo'liga haligi toshni olib mashinaga otadi...⁶⁴

Yuqoridagi tasvir juda achinarli, ammo ayni haqiqat. Yozuvchi Qamariddinni himoya qilmoqchi emas, albatta. Biroq hech kim onasidan jinoyatchi bo'lib tug'ilmasligini, aksincha, qismat, taqdir deb nomlansa ham aslida jamiyatning, muhitning, oila, ota-ona, tengdoshlar, qarindosh-urug'lar — umuman, kattalarning munosabati, ekan niholi yanglig' vujudga kelishini ko'rsatib bergan, deyish mumkin.

T.Malik Qamariddin obrazini, uning psixologiyasini bu qadar keng yoritishida mantiq bor. U aynan jinoyatchilik ko'chasiga ko'proq kirib qolayotgan yoshlarning ma'naviy olami, tarbiyasi, oiladagi nosog'lom muhit, shu bilan birga, bu kabi qismat egalariga kattalarning, ularga tengdosh bolalarning salbiy tushunchasi sabab bo'layotganini ta'kidlamog'chi. Ulardan jamiyat qutulmog'chi, chetlab o'tmog'chi, hazar qilmog'chi bo'lsa, uning badali og'irligi, qanchadan-qancha sog'lom fikrli yoshlarni ham o'z girdobiga tortishi mumkinligini asoslashga erishadi. Jumladan, "Alvido, bolalik" qissasida shu yo'lga bilmasdan kirib qolgan, tinchgina erkin hayot qo'ynida, ota-onasi, oilasi bag'rida o'sayotgan, bu ko'cha oxiri nima bilan tugashini bilmay kirib qolgan o'smirlar psixologiyasi ham kuzatiladi. Aytaylik, "Uyqusiz tun yoxud qotillardan birining tundagi ruhiy kechinmalari haqida hikoya" deb nomlangan faslida Asrorning ruhiy holati ochib beriladi.⁶⁵

Asror qotil bo'lib, jinoyatchilarning aksariyatidek bag'ritosh emas, ammo bilib-bilmay, aniqrog'i, ilojsizlikdan Qamariddin va Salimga qo'shilib qoladi; dadasi bilan to'ylarga yurgani, ya'ni "puldor"ligi uchun ularga cho'tal berishga o'rganib,

⁶⁴ Malik T. Alvido bolalik. — T.: Sharq, 2009. — B. 230.

⁶⁵ O'sha joy. — B. 190.

keyinchalik, “hamtovoq”, “orqatogʻ”ga aylanadi. Shunday “ulfatchilik”larning birida pivoxonadan chiqib kelayotgan bir kishi sigaret bermagani uchun doʻpposlanadi, tepkilanadi. Haligi odam ham pichoq chiqarib, Salimni sirmab yuborgani uchun, uni shafqatsizlarcha tepishadi. Oʻlib qolgach, qorongʻuda anhor suviga uloqtiriladi... Asrorning ruhiy qiynoqlari aynan shu tundan boshlanadi. Oʻngida, xayolida, tushida ham bu odam Asrorni taʻqib qilaveradi, koʻziga koʻrinaveradi...

Bu yoʻlga kirishining sabablari esa qissa davomida oydinlashib boradi. U ham boʻlsa shu qotillikdan keyingi kechinmalari tahlilida koʻrinadi: “Asror xuddi ertaklardagiday uch yoʻl qarshisiga kelib qolgan. Bir yoʻlning boshida oq shayton turibdi. “Pul topib, aql topmagan odamlar koʻp ekan, shu yoʻlga kir. Pul, maishat ichidasan. Odamlar boshingdan pul sochishadi, ammo istagan yoʻriqlariga solishadi. It boʻlib vovulla deyishsa — vovullaysan, mushuk boʻlib miyovla deyishsa — miyovlaysan, kul desa, kulasan, xoʻrlikka chidayolmasang ham kulasan, kula turib “rahmat, akaxon”, deb taʻzim ham qilasan. Ammo bu bilan ishing boʻlmasin. Pulini olsang bas!” Bu oq shayton Asrorning tushlariga ham kiradi. Ajablanarlisi shuki, koʻpincha bu oq shayton dadasiga oʻxshab ketadi. Asror bola boʻlib dadasining koʻziga tik qaramagan. Shu sababli oq shayton koʻziga qaraganda choʻchib tushadi.

Ikkinchi yoʻlda qora shayton turadi. “Yigitning yoʻli shu yoʻl, — deydi u, — birovga egilmaysan, senga qulluq qilishadi. Sendan qoʻrqishadi. Nimani istasang — shunga egasan. Ozodsan, eng muhimi shu — erkin qushsan!” Qora shayton Qamariddin boʻlib koʻringanda choʻchimaydi. Nimagadir otasidan koʻra koʻproq uni yoqtiradi. Suyagi buzuq, koʻzi gʻilay boʻlsa ham, shu yigit asrorga istarali koʻrinadi.

Uchinchi yoʻl boshida hech kim yoʻq. Koʻcha ham gʻira-shira qorongʻilik ichida. Toʻgʻri, bu qorongʻilikda baʼzan muallimi Mahmud aka koʻrinib qoladi. Oʻzi yosh, ammo sochlari te-

kis oqargan bu olim uni imlaydi...”⁶⁶ Alaloqibat Asror o’sha murda cho’ktirilgan ko’prik yonidan tez-tez o’tadigan bo’lib qoladi, har turli vahimalarga beriladi... Nihoyat bir kuni yiqilib, cho’kib ketadi...

Asrorning ana shu yo’l o’rtasiga tushib qolishi ham aslida uydagi, maktabdagi muhit tufayli ekanligini o’quvchi anglay biladi.

Qissadagi Sanjar, Dilfuza, Salim obrazlari ham turli toifadagi o’smirlarning psixologiyasini yoritishda vosita bo’la olgan. Ayniqsa, jinoyat olamiga kirgan o’smirlar ruhiyatining teranroq ochib berilishi kitobxonni sergaklantiradi.

Dilfuza obrazi orqali esa ko’ngli yarimta bo’lib qolgan qizlarning ham shunday yo’lga adashib kirib qolishlari hikoya qilinadi. Chunki uning onasi vafot etgan, otasining ikkala oyog’i kesib tashlangan, invalid; shu sababli uyda dardini eshitadigan dardkashi yo’q edi. Maktabda ham, ko’chada ham bunday dardkash bo’lmaydi. U bolalar uyidan qaytib shu maktabga qatnay boshlagach, uning atrofida o’ralashadiganlar ko’payib qoladi. Asror va Qamariddin uni himoyaga olib, moddiy jihatdan ham yordam berib turishadi...

Umuman, yozuvchi bejizga har bir o’smirning oilasi, eng avvalo, ota-onasi haqida keng to’xtalmaydi. Bu o’smirlar aslida ana o’sha “bog’ning mevalari” ekanligini ko’rsatish orqali yozuvchi bolalar va o’smirlarning jamiyatdagi muhim o’rnini ko’rsatishga ham muvaffaq bo’ladi.

Bilim, ko’nikma va malakani rivojlantirishga yo’naltiruvchi savollar:

1. H.Nazir qissalarida qaysi yoshdagi o’smirlar olami aks etgan?
2. Yozuvchi qahramon psixologizmida nimalarga e’tibor qaratadi.
3. N.Fozilov qissalaridagi o’smirlar ruhiyati qanday munosabatlarda ko’rsatilgan?

⁶⁶ Malik T. Alvigo, bolalik. — T.: Sharq, 2009. — B. 193.

4. O'zbek bolalar qissachiligida jinoyatchilik ko'chasiga kirib qolgan o'smirlar psixologiyasi qaysi asarlarda aks etgan? Obrazlar misolida tahlil qiling.

Mavzuga oid test savollari:

1. Bolalarning sehrli-fantastik va sarguzasht romannavis adibi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

- a) X. To'xtaboyev;
- b) H.Nazir;
- c) A.Obidjon;
- d) S.Barnoyev.

2. "Lochin qanotlar" romani muallifi va mavzusi to'g'ri belgilangan javobni aniqlang.

- a) X.To'xtaboyev; urush va bolalik mavzui talqini;
- b) H.Nazir, urush va bolalik mavzui talqini;
- c) S.Barnoyev, urush bolalari;
- d) A.Obidjon, istiqlol g'oyasi.

Tavsiya etilgan adabiyotlar.

1. O'zbek bolalar adabiyoti va adabiy jarayon. — T.: Fan, 1989.

2. O'zbek bolalar adabiyoti antalogiyasi. Ikki jildlik. 1-2-jild. — T.: O'qituvchi, 2006.

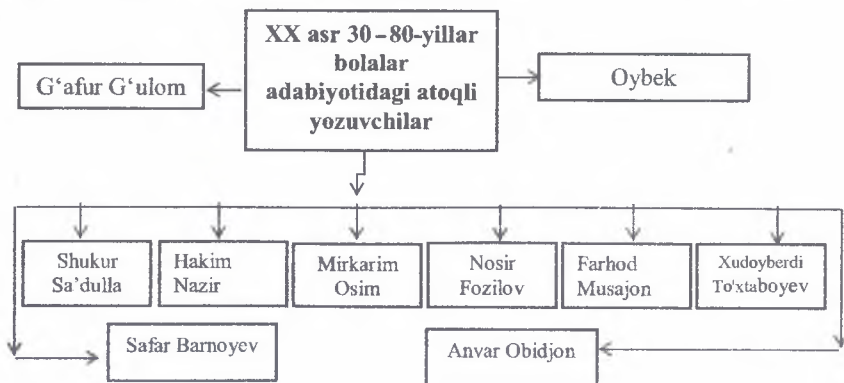
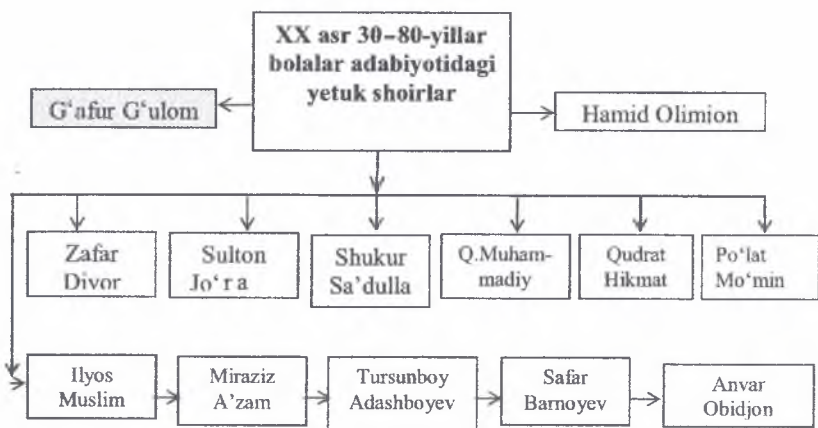
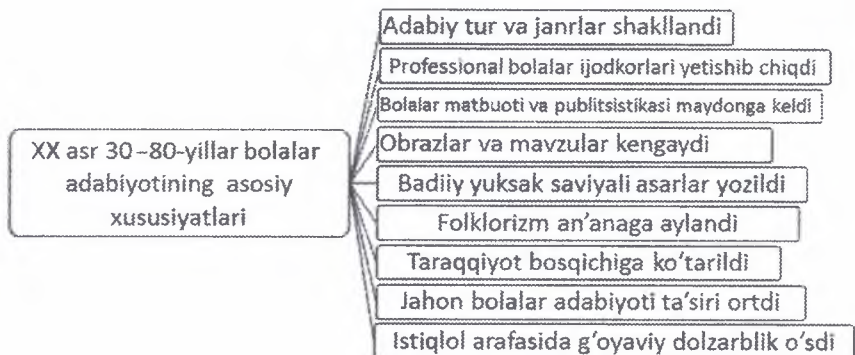
3. O'zbek bolalar adabiyoti. Maqolalar. — T.: Yosh gvardiya, 1969.

4. O'zbek bolalar adabiyoti va adabiy jarayoni. — T.: Fan, 1989.

5. Jumaboyev M. O'zbek va jahon bolalar adabiyoti. Majmua. — T.: O'qituvchi, 1996.

6. Isomiddinov Z. Dil ko'prigi. // Jahon adabiyoti, 1998, 12-son.

7. Safarov O., Barakayev R., Jamilova R. Bolalar adabiyoti. Buxoro, "Durdona", 2019.

VI. JAHON VA RUS BOLALAR ADABIYOTINING O'ZBEK BOLALAR ADABIYOTIGA IJODIY TA'SIRI HAMDA O'ZARO ALOQALARI

Reja:

1. Jahon va rus bolalar adabiyotining ayrim tamoyillari va uning o'zbek bolalar adabiyoti rivojiga ta'siri.
2. Jahon bolalar adabiy ertaknavislik an'analari: aka-uka Grimmlar, Sh.Perro, H.Andersen, J.Rodari.
3. Rus bolalar adabiyoti namunalarining o'zbek bolalar adabiyotidagi o'rni va ahamiyati (A.S.Pushkin, S.Marshak, K.Chukovskiy misolida).

Mavzuga doir tayanch tushunchalar: seminariya, qirollik, kosmik sivilizatsiya, novella, sarchashma, arxaik, antik, slavyan, vizantiya, grek, monolog, dialog, sentimentalizm, lubochnaya, lubka, gravyura, taxtakach, masal, grammatika, miniatura, mozaika, ertakshunos, germanistika, natyurmort, illyustratsiya, mitologiya.

Jahon bolalar adabiyoti, dastlab, didaktik adabiyot namunasi sifatida XVII–XVIII asrlarda paydo bo'lgan. So'ngra, bu adabiyot o'zining betakror ko'rinishlari orqali dunyoga tanildi. Barcha xalqlar bolalar ijodkorlari, eng avvalo, o'z mamlakatlarning xalq og'zaki ijodiga murojaat qilgani umumiy hodisadir. Masalan, Sharl Perro kichik kitobxonlarga dastavval, folklordan oziqlangan va badiiy sayqal berilgan eng yaxshi adabiy ertaklarni taqdim etdi.

XIX asr romantiklarining faoliyati keng kitobxonlar ommasiga xalq og'zaki ijodi va har bir xalqning milliy-adabiy manbalarini ochib berdi. Jumladan, bu bolalar adabiyotining rivojlanishiga ham o'z ta'sirini ko'rsatib, aka-uka Grimmlar, H.K. Andersen va boshqa ko'pgina ijodkorlarning adabiy hamda xalq ertaklari to'plamlari paydo bo'lishiga turtki bo'ldi. Natijada, kichik kitobxonlar endilikda ham kitob, ham o'z tengqurlari

hayoti aks ettirilgan badiiy tasvirlarni qo'liga ola boshlagan va bolalar adabiyoti "katta" adabiyotning mustaqil tarmog'iga aylanishida bu jarayon muhim omil hisoblanadi.

Insonning o'z-o'zini anglash davri — bolalikda kashf etilishi ayon haqiqat. Shu sababli jahon adabiyoti asarlarida bolalik insonning o'zidagi bebaho ichki olam sifatida, shuningdek, teran mohiyati va ajoyibotlari bilan kattalarni ham o'ziga rom etuvchi davr tarzida talqin qilinadi. Kattalik esa xuddi eng samimiy va bolalarcha beg'uborlik tark etilgan davr sifatida yoritiladi. Shuni tan olish kerakki, romantizm nafaqat *bolalikni* kashf etdi, balki uni eng sof mukammallik namunasi hamda mehr-shafqat tim-soli sifatida insonga meros qilib qoldirdi.

Realistik tamoyillarning rivojlanishi, ruhiyatshunoslikning chuqurlashishi bilan bolalar adabiyotida keng qamrovli, ko'p qirrali bolalik obrazi mustahkamlandi. Bunda yozuvchilar insoniyat rivojlanishining ibtidolarini, yosh inson xarakterining tub-tubiga yetib, bola ichki dunyosining murakkabliklariga asta-sekinlik bilan kirib borib, uning mutanosiblikda va ziddiyatlarda, hayotning yorqin hamda qorong'u ham qayg'uli onlari-ning kurashlarida shaxs sifatida shakllanishini ochib berishdi. Eng yaxshi yozuvchilar ijodini aniqlovchi asosiy vosita, bu — bolalikka ishonch, ulg'ayib kelayotgan insonga hurmat, unda rivojlanishning bor imkoniyatlarini, sarchashmalarini hamda asosiy omillarini ko'ra olish qobiliyatining borligidir.

XX asr o'zining keskin ijtimoiy muammolari, o'tkir ziddiyatlari, siyosiy qarashlari bilan bolalar adabiyotini ham o'zgartirib yubordi. Dunyoning dahshatli voqealari kichik kitobxonlar asarlaridan joy ola boshladi. Zamon muammolari nafaqat realistik asarlarda, balki ertaklarga ham kirib bordi. Ular janriy xususiyatidan ozgina chekingan bo'lsa-da, ammo yaxshilik yovuzlik ustidan g'alaba qozonishiga umid bog'lashadi va shu yo'lda tinimsiz ma'naviy kurash olib boradi.

Ilmiy-texnika taraqqiyoti asri butun yer yuzida yashash uchun kurash zarurati muammosini tug'diradi. Shuning uchun zamonaviy bolalar adabiyotida ekologik muammolar, atrofimiz-

ni o'rab turgan olam, hayvonot va o'simliklar dunyosi haqidagi kitoblar salmoqli o'rin egallaydi. Barcha mamlakatlarning naturalist (tabiat haqida yozadigan) yozuvchilari — bolalarda tabiatga hamda barcha jonzotlarga nisbatan ehtiyotkorona munosabat va ularga nisbatan muhabbat ruhini tarbiyalash vazifasini o'z oldilariga maqsad qilib qo'yishgan.

Jahon bolalar adabiyoti bugungi kunda o'zining janriy va tematik xususiyatlari jihatidan turli-tuman, o'ziga xos tarzda shakllanib ulguradi. Bunga dunyoning eng taniqli yozuvchilari o'z iste'dodlarini va faoliyatlarini bag'ishlagan. Chunki ular insoniyat kelajagi o'sib borayotgan yosh avlod qo'lida ekanligini yaxshi anglashadi...

Eng asosiysi, yosh inson adabiyot yordamida, fransuz shoiri Polya Elyuara ta'biri bilan aytganda, o'zining dunyoqarashida "bir kishi ufqidan barcha kishilar ufqiga" ko'tarila oldi.

Binobarin, jahon bolalar adabiyoti quyidagi omillar ta'sirida maydonga keldi, deyish mumkin:

— Folklor asarlari hamda klassik yozuvchilarning avval katalarga mo'ljallangan, ammo vaqt o'tishi bilan bolalar kitobxonligi doirasiga kirib, kichik kitobxonga so'zlab berish uchun hikoya tarzida qayta ishlangan asarlari (qadimgi yunon afsonalari, D. Defo, J. Svift, M. Servantesning romanlari);

— Bolalar kitobxonligi doirasiga qisqartmalarsiz va qayta ishlanmasdan kirgan folklor hamda mumtoz asarlar (folklordagi erkalamalar, topishmoqlar, allalar, shuningdek, V. Skott, Ch. Dikens va boshqalarning asarlari);

— Bevosita bolalarga mo'ljallangan asarlar.

Zotan, mustaqil mamlakatimizda umumadabiyotning ajralmas qismi sanaluvchi bolalar adabiyotining rivojlanishi, har tomonlama boyib borishida jahon bolalar adabiyotining ahamiyati katta. Negaki, bu asarlarni o'qigan yosh kitobxonning dunyo haqidagi fikri, tasavvuri boyib, o'sha xalqning yashash sharoiti, urf-odati, orzu-intilishlari bilan oshno bo'ladi. Asrlar osha xuddi ertak kabi eldan-elga, tildan-tilga o'tib dillarni yashnatib yurgan "Qizil Shapkacha" (Sh.Perro), "Robinzon Kruzo"

(D.Defo), “Gulliverning sayohatlari” (J.Svift), “Dyumchaxon” (X.Andersen), “Oltin baliq” (A.S.Pushkin), “Tom Soyerning boshidan kechirganlari” (M.Tven) kabi asarlar kichkintoylar qalbida o‘zgacha zavq uyg‘otadi. XX asrda bunyod etilgan “Maugli” (R.Kipling), “Kichkina Shahzoda” (A.de Sent-Ekzyuperi), “Katta va kichik Karlson” (A.Lindgren), “Vinni Pux” (A.Miln), “Ahmoq sichqoncha haqida ertak” (Marshak), “Doktor Aybolit” (K.Chukovskiy), “Chippolinoning sarguzashtlari” (J.Rodari) kabi olam kezib yurgan adabiy ertaklar o‘zbek kitobxon bolalarida ham katta qiziqish uyg‘otganiga shubha yo‘q.

Birgina misol: Shukur Sa’dulla o‘zining “Kachal polvon yoki yog‘och qo‘g‘irchoqning boshidan kechirganlari” qissasining “Tengqurlar” faslida Kachal polvonning dunyoga kelishi haqida shunday deydi: “Bu polvon bola tug‘ilganda, dunyoning bo‘lak o‘lkalaridagi Qo‘g‘irchoqlar mamlakatida ham shunday tetik, sho‘x, mard bolalar dunyoga keldi. ...Apelsinxo‘r italyanlar bu qahramonni Pulchinello deb atashdi. Faranglar — Polishinel, suv o‘rtasida yashovchi inglizlar — Ponch deb, nemislar — Ganivurt, gollandlar — Pikelgiring deb, chexoslovaklar — Kashparon, uzun choponli turklar — Qoraqiz deb nomlashdi. Nomlari tilga olingan qahramonlarning o‘zlariga yarasha ajoyib va g‘aroyib tarixlari borki, ular kitoblarda yozilgan...”⁶⁷

Shundan ham ayon bo‘ladiki, Sh.Sa’dulla bu asarni yozishdan ilgari jahon adabiyotidagi mazkur turkumdagi asarlar bilan tanishib, ulardan ijodiy ta’sirlangan. Bu jihat, qator o‘zbek bolalar shoirlari, yozuvchilari ijodida ham namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, A.Avloniy, H.H.Niyoziy darsliklaridagi masal va she’rlar, Q.Muhammadiy, Sh.Sa’dulla, I.Muslim she’riy-adabiy ertaklarida L.Tolstoy, A.Tolstoy, S.Marshak, K.Chukovskiyning ijodiy ta’siri yaqqol ko‘rinadi.

Bu kabi asarlar, avvalo, qiziqarli sarguzasht va g‘ayritabiiy mo‘jizalar asosiga qurilgani, kichkintoylar qalbining eng nozik nuqtalarini o‘zida aks ettira olgani, ularning boy fantaziyasiga

⁶⁷ Kitobda: Shukur Sa’dulla. Mening aziz bolalarim. — T.: Yosh gvardiya, 1974. — B. 145–343.

hamohangligi hamda qahramonlarning asosan kichkintoylar, bolalar va o'smirlardan iboratligi kitobxonlar e'tiborini tortadi. Qolaversa, bunday asarlarning ko'pchiligi yosh avlod uchun ma'naviy, tarbiyaviy-estetik vazifalarni o'tay oladi. Binobarin, o'zbek kitobxonlari ham badiiy tarjima orqali bu ma'naviy dunyodan bahramand bo'lmoqdalar. Bunda va umumiy o'rta ta'lim maktab darsliklarining o'ziga xos o'rni bo'layotir. Ularda Ezop, Jonatan Swift, Hans Kristian Andersen, Antuan de Sent-Ekzyuperi, Sa'diy Sheroziy kabi jahon adabiyoti namoyandalari haqida ma'lumot va asarlaridan namunalar berilayotgani e'tirofga loyiq.

Jahon bolalar adabiy ertaknavislik an'analari. Karlo Kollodi (1826–1890). Florensiyada tug'ilgan va yoshligidanoq Italiya ozodlik harakati bilan bog'lanib qolgan. Shu davrlardan uning ijodiy faoliyati ham boshlangan. U adabiy taxallus qilib, onasi tug'ilgan shaharchaning nomini olgan va eng mashhur asar sifatida tanilib, jahonni kezib chiqqan, unda yog'och bolakayning ajib sayohatlari bayon etilgan "Pinokkioning sarguzashtlari" asarini jahon bolalariga taqdim etgan buyuk yozuvchidir. Kollodi bejizga italyan bolalar adabiyotining haqiqiy asoschisi deyilmaydi. Uning maxsus bolalar kitobxonligi uchun yozilgan birinchi qissasi qahramoni Djannetino bo'lib, u quvnoq, sho'x shirinxo'r bola, o'zi uncha mard-jasur bo'lmasa-da, har xil sarguzashtlarni yoqtiradi. Yozuvchi u haqda bir butun turkum asarlar yaratgan. Ammo haqiqiy shon-shuhratni yozuvchiga 1881-yilda nashrdan chiqqan "Bitta buratinoning tarixi" ("buratino" ital'yanchadan - **marionetka, ya'ni qo'g'irchoq**) asari keltiradi. Keyinroq muallif uni "Pinokkioning sarguzashtlari yoki bir qo'g'irchoq tarixi" deb qayta nomladi. Bu yerda yuksak badiiy san'at tirik yumor bilan bog'lanib ketib, bolalar uchun zerikarli bo'lgan pand-nasihatga o'rin qolmagan. Bolalar ruhiyatini yaxshi tushungan yozuvchi, jiddiy fikrlarni bolalarga tushunarli, ularga yetib boradigan shakllarga o'rab, ajib kulgili sarguzashtlarga ulab yuboradi. Ko'p lavhalar muallifning aniq va nozik kuzatishlariga asoslangan. Aytaylik, bolalar aniq

fikrlaydilar va metaforani to'g'ri, o'z ma'nosida tushunadilar. Shuning uchun ham "Yolg'onning oyoqlari kalta", degan matal Kollodiga yaxshi bahona bo'lib, muallif yosh kitobxonlarninr boshqa iqtidorlarini, ya'ni bo'rttirish qobiliyatlarini inobatga olib, bu metaforik jumalani "moddiylashtirdi": Pinokkio — yolg'on.

Gapirishni boshlasa, uning burni cho'zilib, kattalashib ketardi. Yoki, yana bir misol: ko'pincha ahmoq odamni eshak deb atashadi. Shuning uchun ham oqko'ngil feyaning o'qishga majburlashlaridan qochib, Ko'ngilxushliklar mamlakatiga qochib qolgan Pinokkioning quloqlari eshaknikiga o'xshab o'sib, kattalashib, badani jun bilan qoplanib, hattoki dum ham o'sib chiqadi. Kollodining demokratik qarashlari uning kitoblarida ham o'z aksini topgan. Pinokkio qissasida bir tangasi ham yo'q kambag'al o'g'liga alifbo olib berish uchun o'zining kurtkasi-ni sotgan Djepettoning o'g'li. Yog'och bolakayning o'zi esa, mehnat qilib, otasiga va kasal feya — havorang sochli qizcha yordam bera boshlagach, haqiqiy insonga aylana boshlaydi. Boy va amaldor personajlar asarda istehzo bilan tasvirlanadi. Bechora, kambag'al ammo gunohsiz odamning javobgarlikka tortilib, "odil sud hukm chiqarishi" ustidan ustalik bilan zaharxanda qilinadi: qahramon to'rt oyga qamoqqa tushadi va Bolvaniyada e'lon qilingan amnistiyaga tushib, chambarak ortidan qutulishi uchun o'z-o'ziga tuhmat qilishga majbur bo'ladi. Yog'och odam utsidan qilinayotgan sud jarayoni ham juda kulgili. Uning qilgan yomonliklari haqida eshitgan sudya janoblari juda hayajonda va to'lqinlangan ko'rinadi, ammo keyin politsiya mundirida kiyingan ikkita itni chaqirib ularga: "Bechora-ni to'rtta oltin tangasini o'g'irlashibdi. Uni endi bog'lang va zudlik bilan qamoqqa tashlang", — deb buyruq beradi. Fantastika hamda muallifga zamondosh bo'lgan hayot bilan bog'lanib ketgan mumtoz ertak, italyan san'atiga o'ta qadrdon bo'lgan janrga mansub.

Italiya — Arlekino, Kolombinoy, Pulchinelloy kabi mashhur personajlar — niqoblar teatri hamda qo'g'irchoq teatrlarining vatanidir. Kollodi murojaat qilgan, qo'g'irchoq komediyalari

an'analari — Plavt, Terensiy kabi Rimning buyuk qadimgi komediyachilari ijodining tomirlariga borib taqaladi. Shu bilan birga, Pinokkioning sarguzashtlarida italyan xalq ertaklarining nishonalari bor. Italyan ertaklari bilan rus bolalarini M. Gorkiy tanishtirdi. 1912-yilda uning noshirligi ostida bu ertaklarning to'plami chiqdi. "Pinokkioning sarguzashtlari" Rossiyaga Aleksey Tolstoy tomonidan tarjima qilinib, qayta ishlangan nashrda "Oltin kalitcha" nomi bilan bosmadan chiqdi. U o'sha davrda dolzarb bo'lgan mavzular bilan asarni boyitdi, uning fikricha rus bolalariga tushunarsiz bo'lgan joylarini ruscha ruhda qayta ishlab, ba'zi obrazlarni almashtirdi. Yozuvchi tomonidan poydevor qo'yilgan ertak-qissaning yumoristik-satira an'anasi italyan adabiyoti, shu jumladan, Janni Rodari ijodida o'z ifodasini topdi. Kollodining asari bir umrga bolalarning sevimli kitobiga aylanib qoldi. Yozuvchi o'z ijodining asosiy qismini ertaklarga bag'ishladi. "Men o'ylaymanki, — deb yozgan edi Rodari, — ertaklarning ham yangisi, ham eskisi aqlni tarbiyalashda yordam bera oladi. Ertak, bu — turli xil gipotezalarning xazinasini. Ertak bolalarga atrof-muhitni anglashga, o'zining tasavvuri bilan unga tanqidiy yondashishga, borliqqa yangi xayollar bilan kirishga kalit bera olishi mumkin". Ammo Rodarini katta ertak yozishga undagan narsa Kollodining "Pinokkio" asaridir. Faqat uning "Chippolino"sida qo'g'irchoqlar emas, odamlarga juda o'xshagan sabzavot va mevalar ishtirok etgan. Ular yaxshi va yomon his-tuyg'ular hamda yumor bilan yo'g'rilgan. Hikoya insoniylikni hamda bechora, kambag'al odamlarning hayotiy muammolarini imkon qadar kengroq yoritishga qaratilgan. Muallifning bitmas-tuganmas fantaziyasi tufayli bechoralar obrazi Qovoqboy, usta Uzumcha, professor Nok kabilarda o'z ifodasini topadi. Rodarining qahramonlari doimo ijtimoiy jihatdan aniq belgilangan, shuning uchun ertakning boshqa tomonida shahzoda Limon, ishyoqmas Apelsin, izquvar Sabzilar obrazi mavjud. Chippolino butun piyoz oilasi bilan Limon qirolligida yashaydi. Ularda sodir bo'layotgan barcha yomonliklar qahrli

shahzodaning xohish-istagi bilan bo'ladi, ammo "ular o'zlari yaxshi odamlar bo'lsalar-da, hamma narsaning to'g'risini aytish kerak, ularning omadlari hayotda chopmagan. Nima ham qila olardik, qayerda piyoz bo'lsa, o'sha yerda ko'z yosh ham bor".

Aka-uka Yakob (1785–1863) va Vilgelm (1786–1859) Grimmlarni xalq qalbining tubi, zamonlarning eng qadimi qiziqti-radi. Ular shu niyat bilan folklorga murojaat qilishdi. Aka-uka Grimmlar ertaklar to'plash bilan mashg'ul bo'ldilar. Birinchi mustaqil topilmalar 1807-yilga taalluqli bo'lib, ular Kasseldagi ikki oila: Vildlar va Hassenpfluglar bilan bog'liq. "Boshmal-doq-bola", "Aqlli Gretel", "Navqiron Pahlavon", "Oq kabu-tar", "Mushuk va sichqonning do'stligi", "It va chumchuq" kabi ertaklar Vildlar va Hassenpfluglar oilasi a'zolaridan yozib olingan to'plamlar sirasiga kiradi. To'plamlarning jamlanishida o'zining katta hissasini qo'shgan dorifurush Vildning beshinchi qizi Ganriett Doroteya Vild, keyinchalik Vilgelmning turmush o'rtog'i (Yakob umrining oxirigacha ham uylanmagan) aka-uka Grimmlarga "Genzel va Gretel", "Yerto'la bekasi", "Kuylay-digan danakcha" kabi ertaklarni taqdim etdi. "Bolalar va oila-viy ertaklar" kitobiga Grimmlar ukasi Lyudovik tomonidan il-lyustratsiyalar chizilgan. U 20-dekabrda — Rojdestvo bayrami arafasida kitobxonlar qo'liga tegdi va eng katta sovg'a bo'ldi. To'plamning shon-shuhrati aka-uka Grimmlarga uning ikkin-chi qismini ham to'plab, chop ettirishga ruhlantirdi. Ikkin-chi kitob nashrdan chiqqach, Grimmlar qo'lida yana ancha-gina ertaklar yig'ilib qoldi va ular uchinchi kitobni bosmadan chiqarishni taxmin qilishdi, ammo keyinchalik o'zlarining fikr-laridan qaytib, ikkinchi qismning keyingi nashrida yig'ilib qol-gan ertaklarni qo'shib chop etishni ma'qul topadilar. Nihoyat, 1812-yilda Grimmlar tomonidan yaratilgan ertaklarning bi-rinchi jildi, 1815-yilda ikkinchi jildi, 1822-yilda esa har ikkala jildni umumlashtiruvchi uchinchi jildi e'lon qilingan. Grimmlar bisotida jami 200 dan ortiq ertak mavjud edi. Shu o'rinda savol tug'ilishi tabiiy: xo'sh, aka-uka Grimmlarning ertaklari, bu — haqiqiy ijodiy asarlarmi yoki xalq og'zaki ijodining shunchaki

bayoni — yozma ko‘chirmasimi? Darhaqiqat, aka-ukalar, ayniqsa, Yakob ertaklarni o‘z aslicha, xalqchil bo‘lib qolishining tarafdori bo‘lgan; shunga ko‘ra, ularni qayta bayon etilishida tuzatish kiritmaslik, zamonaviy ko‘rinishda tabdil etmaslik, yoki ijodkor didi bilan yo‘g‘rilmagan bo‘lsin, degan fikrida qat’iy turgan. Vilgelm esa olimdan ko‘ra, ko‘proq shoirtabiatligi uchun ertaklarga badiiy sayqal berish tarafdori bo‘lgan. Shubhasiz, bunday ikki xilda fikr yuritish foydadan xoli bo‘lmagan. Natijada, Grimmlar ertaklari o‘zlarining xalqchilligini yo‘qotmagan holda muallif she’riy uslubining birligini saqlab qolgan. Shu tariqa, aka-uka Grimmlar ertaklari hali-hanuz dunyo kezmoqda va jahon bolalarining maroq bilan o‘qiydigan asarlari turkumiga kiradi. Jumladan, Grimmlarni dunyoga mashhur bo‘lgan “Zolushka”, “Qorqiz” ertaklarining qahramonlari hammadan turtki yeydigan, so‘kish eshitadigan va eng past holda qiyin yumushlarni bajaradigan qizlar bo‘lib, ertak davomida o‘zlarining halol mehnatlari, oqko‘ngilliklari tufayli baxtli bo‘ladilar. Xusususan, “Yalqov Geys”, “Gansning baxti”, “Botir tikuvchi”, “Yosh pahlavon”, “Bremen musiqachilari” kabi ertaklari o‘zbek bolalar kitobxonlarining mulkiga ham aylana oldi. Grimmlar ertagining umumahamiyati shundaki, ularning qahramonlari har qanday og‘ir, qaltis vaziyatlarda ham o‘zlariga chora topa oladi, tadbir izlaydi. “Tulki bilan g‘ozlar” ertagi shu jihatdan ahamiyatli. Unda hiyla va makr ishlatishga usta tulki obraziga tadbirkor g‘ozlar timsoli qarshi qo‘yiladi.

Tulki o‘tloqda yurgan g‘ozlarni yemoqchi bo‘ladi. Ular o‘limlari oldidan bitta qo‘shiq aytib, so‘ngra tulkiga yem bo‘lishlarini so‘raydi. Ammo uzundan uzoq “g‘a-g‘a”lari tulkini zeriktiradi, uning tinka-madorini quritadi, axiyr g‘oz-o‘ljadan voz kechishga majbur bo‘ladi.

Bundan tashqari, aka-ukalar “Nemis grammatikasi”ni, keyinchalik nemis mifologiyasi maktabiga asos bo‘lgan — “Nemis mifologiyasi”ni chop etishadi. Umrlarining so‘ngida aka-uka Grimmlar Berlin universitetida ma’ruzalar o‘qiydilar hamda nemis tili lug‘atini tuzish ustida ishlaydilar. Ikki buyuk olim,

tilshunos, adabiyotshunos, buyuk ertakchilar yashab o'tgan Kassel shahrida muzey tashkil qililib, ularning shaxsiy buyumlari, dunyoda yuzdan ortiq tillarga tarjima qilingan kitoblari-ning nusxalari, ukalari Lyudvigning san'at asarlari ehtiyotkorona saqlanib kelinmoqda.

1697-yilda Fransiyada "Mening onajonim Gusinaning ertaklari" deb nomlangan kitob nashrdan chiqdi. Aslida ertakni o'sha davrdagi mashhur shoir, fransuz akademiyasining a'zosi Sharl Perro yozgan bo'lsa-da, uning muallifi P. Dermenkur deb hisoblanardi. Ko'p kitoblar muallifi Sharl Perro (1625—1703) ismi sharifini "jiddiy bo'lmagan" ertaklar ostiga qo'yishni o'ziga lozim ko'rmay, uni o'g'lining ismi sharifi bilan imzolagan edi. Lekin aynan shu sehrli ertaklar jahon adabiyotining oltin fondiga kirib, yozuvchiga shon-shuhrat keltirdi. Perroning ertaklari ko'p marotaba boshqa tillarga tarjima qilingan va nashrdan chiqqan. Ertakning rus tilidagi tarjimasi I.S.Turgenevga mansub.

Sharl Perro "Ertaklar"i fransuz adabiyotida xalqchillikning oshishi va ertakning adabiy janr sifatida rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatgan. Perroning ertaknavislik an'analari aka-uka Grimmlar, L.Tik, H.K.Andersen singari yozuvchilar tomonidan davom ettirildi. Perroning "Zolushka", "Etik kiygan mushuk", "Ko'ksoqol" singari ertaklari asosida opera va balet spektakllari, multfilmlar yaratilgan. Perroning ayrim ertaklari o'zbek tiliga tarjima qilingan.

Sharl Perrodan bor-yo'g'i 11 tagina ertak bizga yetib kelgan, ya'ni saqlanib qolgan. Qaysi ertagiga nazar tashlamaylik, barchasida bolalar zavq oladigan qirralar bor ekanligini darrov payqash mumkin. Dunyoda uning «Etik kiygan mushuk» ertagini o'qimagan yoki mazkur ertak asosida yaratilgan multfilmni miriqib tomosha qilmagan bola topilmasa kerak.

Sharl Perroning barcha personajlari pishiq-puxtaliklari bilan ajralib turadilar. Ularning ko'pchiligi odamlarni, hayvon-u parandalarni sevib, erkalab, e'zozlaydigan bo'ladilar, Zolushukani («Zolushka») olib ko'raylik. Uni o'gay ona-yu uning qizi xush

ko'rmaydi, xolos. Qolgan barcha jonzot Zolushukani yaxshi ko'radi. Uning o'z baxtini topib, osoyishta turmush kechirishini istaydi. Zolushka juda chiroyli, odobli, shirinso'z, kamtarin, odamlarga, jonivorlar-u parrandalarga nisbatan mehribon.

Zolushka ertagining syujeti Sharl Perro yaratgan asardan ancha avval ham mavjud edi. Yunon-rim yozuvchilari ijodiga mansub tarzda eramizdan avvalgi I asrdayoq bu ertak bo'lgan. "Rodopis haqida"gi ertak Strabon asarlarida keltiriladi, balki undan avvalroq Ezop (eramizdan avvalgi VI–VII asrlar) bu haqda yozgan. Shunga o'xshash syujetlar xitoy, yapon, fransuz va italyan ertaklarida ham mavjud. Biroq Zolushka oyoq kiyimini yo'qotishi Perro asarida uchraydi xolos.

"Bundan 390 yil oldin «Qizil qalpoqcha», «Zolushka», «Ko'ksqol» kabi mashhur ertaklar dunyoga keldi. Yozuvchi ularni umrining so'nggi yillarida yozgan. Ungacha esa Sharl Perro Fransiyaning nufuzli amaldorlaridan biri edi.

«Men 1628-yil 12-yanvarda egizaklardan biri bo'lib dunyoga kelganman. Mendan bir necha soat avval tug'ilgan egizagim olti oydan so'ng vafot etgan», — deb yozgandi Sharl Perro o'z xotiralarida. Bu oiladagi barcha aka-ukalar Lyudovik XIV davridagi ijtimoiy hayotda muhim rol o'ynashgan.

Boshqa ertaklarda bo'lgani kabi «Qizil Shapkacha»da ham voqea yaxshilik bilan tugashi bolalarning quvonchiga quvonch qo'shadi. Sharl Perro ertakning ta'sirli va jozibali chiqishi uchun Qizil shapkachani tabiiy holda ijobiy tomoniga ko'p sayqal beradi, bolalar ko'z o'ngida u dunyoda tengi yo'q, juda yoqimtoy qizcha sifatida gavdalanadi.

Ertaklar olami bizni doimo mo'jizalar sari chorlaydi. Yana ularning yaratilishi, qahramonlarning yuzaga kelishi ham o'ziga xos tarixga va qiziqarli voqeliklarga boy.

Perro o'z ertaklarining so'zboshisida ertak janrining asosida yotgan jiddiy hamda kulgili va g'alati narsalarni uyg'unlashib ketishiga ishora qilib: "...bu umuman, bekorchilik emas, balki o'zida foydali pand-nasihatni mujassamlashtirgan... hikoyaning sho'x, o'ynoqi tuzilishini esa faqatgina o'quvchi aqliga

ko'proq yoqimli tarzda ta'sir qilish, shu bilan birga, unga ham o'rgatib, ham xushnud qilishi uchundir..." degan edi. Bolalikning ilk davridan boshlab bizga "Qizil shapkacha", "Jimjiloq bola", "Zolushka", "Etikli mushukcha", "Uyqudagi malika", "Ko'ksoqol" kabi ertaklar ma'lum. Bir xil ertaklarning qahramonlari odamxo'r maxluqdan yoki zolim bo'ridan o'zlarini o'zlari qutqargan bolalardir. Bu, odatga ko'ra, Bibliyadagi yomonlikka yaxshilik bilan javob qaytargan Iosifni esga soladi. Jimjimaloq bola shu kabidir; muallif ertakning oxirida yozishicha, o'zining yaqinlariga yaxshilik qiladi va o'zining butun oilasini — ham otasini, ham og'alarini ta'minlaydi. Zolushka ham xuddi shundaylardan, u qanchalar go'zal bo'lsa, shunchalar oqko'ngil hamdir; u o'gay opalarini o'zi bilan saroyga olib ketadi. Perro ertaklarida yaxshilik va haqiqat g'alaba qozonadi hamda qahramonlarga sehrar personajlar, Zolushka yoki Etikli mushukchada etikdo'zning kichik o'g'lini cho'qintirgan onasi - oqko'ngil Feyra yordam beradi. Bo'ri, mushuk inson tilida so'zlashadi, bu folklorning bir ko'rinishi bo'lib, muallif xalq ijodining boy an'alariga tayanadi hamda o'ziga xos mualliflik janrini yaratadi. "Qizil shapkacha" ertagida tipik folklor asos namoyon bo'ladi: bu qizil shapkachaning buvisiga eltayotgan narsasi ("pirojok nesu da gorshochek masla"), savollaridagi hamda buvisining kiyimini kiyib olgan bo'ringa javoblaridagi takrorlash va parallelliklarda ko'zga tashlanadi. Perroning boshqa ertaklarida birinchi o'rinni romantik sevgi tarixi egalagan. Qahramon qator sinovlardan o'tib, o'zining mukofotini oladi: yaxshilik yomonlikni ustidan g'alaba qozonadi, ya'ni xuddi "Uyqudagi malika" yoki "Ko'ksoqol" ertaklaridagi kabi. Sharl Perro ertaklari qahramonlarining nomlari allaqachon turdosh otlarga aylanib ulgurgan. Zolushka yoki Ko'ksoqol tarixlari har xil ko'rinishlarda ko'p marta jahon adabiyotida qayta-qayta ishlangan va sahnalashtirilgan.

XVII asr oxiri Sharl Perro ertaklarining yaratilishi bilan belgilanadi va uning ertaklari fransuz adabiy ertaklarining eng zo'r

hamda yorqin namunalari sifatida e'tirof etiladi. Fransiya esa XVIII asr ertaklarning oltin asri hisoblanadi. Uyg'onish davrida talaygina shoir va yozuvchilar bu universal janrga ko'p murojaat qilgan va uning estetik imkoniyatlaridan foydalanib, dolzarb mavzular bilan boyitib borishgan. Masalan, Valter falsafiy ertaklar yozgan. Sharqning "Ming bir kecha" ertaklari fransuz tiliga tarjima qilingach, sharqona ertaklarga o'xshatishlar paydo bo'ldi. Ammo, shu XVIII asrning o'zidayoq ertaklarning urf bo'lishi ancha pasaydi. Ilgari bolalarga mo'ljallangan maxsus adabiyot yo'qligi uchun kichkintoylar kattalarning asarlarini o'qishar edi. Keyingi asrlarda esa Sharl Perroning qisqartirilgan ertaklaridan aynan bolalar uchun namunalar tayyorlangan. Ulardan shafqatsizlik, erkinlik, badiiy o'yinlar olib tashlanib, anchayin soddalashtirilgan.

Hans Kristian Andersen (1805–1875) o'zining ajoyib va g'aroyib ertaklari bilan jahonga tanilgan. U Daniyaning Odens shahrida tug'ilgan. Bolaning yashash sharoiti va o'qishi bu yerda ancha-muncha yaxshi bo'ladi. Bo'lajak yozuvchi 1823-yilda Slagels maktabiga o'qishga kiradi, undan keyin Xelsingyorda ta'lim oladi. Bolaning otasi kavushdo'z, onasi esa kir yuvuvchi bo'lib ishlar edi. Shuning uchun Hans kambag'allar maktabiga o'qishga kiradi. Oradan uncha ko'p vaqt o'tmay, ularning oilasi Kopengagenga ko'chadi. 1828-yilda esa Kopengagen universitetiga o'qishga kiradi. Andersen juda ko'p mamlakatlarni kezib chiqadi. Fransiya, Shveytsariya, Italiya, Gretsiya va Ispaniya singari joylarga sayohat qiladi. Andersenning ijodi 20-yillarning boshlaridan boshlanadi. U dastlab lirik she'rlar, roman, drama, yo'l ocherklari, biografik etyudlar yaratadi.

1828-yilda Kopengagen universitetini tamomlab, 30-yillarda Fransiya, Shveytsariya, Italiya, Gretsiya va Ispaniya bo'ylab sayohat qiladi. Bo'lajak adib xalq og'zaki ijodi bilan chuqur tanishib, u yozgan tarix-ertak asarlari yosh kitobxonlar uchun tanildi. Yozuvchining "Bolalar uchun aytilgan ertaklar" (1835–1842), "Yangi ertaklar" (1843–1848), "Tarix" (1852–1855), "Yangi ertaklar va tarix" (1858–1872) kabi ertaklari uning nomini jahonga tanitdi.

Andersen ertaklarining qahramonlari o'zlarining samarali mehnatlari, aql-idroklari, axloq-odoblari bilan kitobxon qiziqishiga sazovor bo'ladi. „Daniyalik Xolger“, „Qor malikasi“, vatanparvarlik ruhi bilan yo'g'rilgan „Daniya – mening vatanim“, ozodlik g'oyasi mujassamlangan „Soqchi“, „Shiron asiri“ va boshqa she'rlari poeziya janrida yaratgan eng sara asarlari jumlasiga kiradi. Andersen o'z romanlarida („Improvizator“) zamonasi uchun juda muhim bo'lgan voqealarni qamrab olishga harakat qiladi. Uning ijodi ko'pqirrali va rang-barangdir.

Andersen bu kitoblarni yaratishda xalq og'zaki ijodidan unumli foydalandi, ularning orzu-umidlarini qog'ozga tushirishga harakat qildi. Ertaklardagi xarakter va jonli nutqni yanada mukammallashtirishga erishdi. Shuning uchun Andersen yaratgan ertaklar sodda, kitobxon uchun tushunarli bo'lish bilan birga, o'quvchilar xotirasida uzoq vaqt saqlanish xususiyatiga ham ega.

Andersen ertaklarida ko'pincha bosh qahramon shahzoda ham emas, malika ham emas, balki oddiy mehnatkash xalqdir. Ular o'zlarining samarali mehnati, aql-idroki, axloq-odoblari bilan kitobxon tahsiniga muvaffaq bo'ladilar. Uning „Qo'ng'iroqli girdob“, „Kumush tanga“, „Kolbasa sixidan sho'rva“, „Go'ngqo'ng'iz“ va boshqa ertaklari fikrimizga yorqin misol bo'la oladi. Ertakchining „Qo'ng'iroqli girdob“ asarini olib ko'raylik. Unda asrlar mobaynida ezilgan, og'ir mehnat va zulmdan tinka-madori qurigan mehnatkash xalq vakili Blakenning o'z xo'jasiga qarshi turishi kitobxonni quvontiradi.

„Bolalar gurungi“ asarida hech kim taqdirini, kichkintoy o'sib-ulg'aygach kim bo'lib yetishishini bilishi mumkin emasligini, bu ko'proq o'sha bolaning o'ziga, intilishiga, kattalarning ibratomuz pand-nasihatlariga quloq solishiga bog'liq ekanligini o'qiymiz.

Shohona qasrga to'plangan bir to'da bashang kiyingan aslzoda bolakaylar qasrni to'ldirib maqtanishar, ota-onalarining hisobsiz boyliklari bilan quvonishar, kelajakda ota-onalaridan ham badavlatroq bo'lish uchun harakat qilishlarini kibor bilan ta'kidlar edilar. Bu boy-badavlat bolalarning bir-birlariga

gap bermay maqtanishlarini yirtiq-yamoq kiyim kiyib olgan bir kambag'al bola tinglab, xo'rsinar, „Bularga yetish bizga yo'l bo'lsin“, deb qo'yar edi o'zicha. Yillar o'tib o'sha juldur kiyimli bola yaxshi o'qib, rassom bo'lib yetishadi, mamlakatda eng boy odamlardan biriga aylandi, o'ziga munosib bir qasr qurdirdi. Qasr hamda uning ichidagi xazinani ko'rishni hamma istardi.

Bolalar, odatda, hayvonlar, parrandalar, hasharotlar haqidagi ertaklarni sevib o'qiydilar. Andersen yaratgan ertaklarning juda ko'pchiligi ana shu mavzuni qamrab olishi bilan ham xarakterlidir.

„Dyuymchaxon“, „Irkrit o'rdakcha“, „Botqoqlik shohining qizi“, „Baqa“, „Burga bilan professor“ singari ertaklari o'zbek kitobxonlarining ham sevimli asarlariga aylanib ketgan. Xullas, Daniya ertakchisi Hans Kristian Andersenning ijodi uzoq yillardan beri yosh kitobxonlarga zavq-shavq bag'ishlab kelmoqda.

Janni Rodari (1920–1980) o'zining ijodiy faoliyatini jurnalistlikdan boshlab, butun dunyoga mashhur muallif — ertakchi nomini olgan, o'zining adabiy faoliyati mobaynida H.K. Andersen nomidagi Oltin medalga sazovor bo'lgan yozuvchi. U nonvoyning o'g'li. Mamlakatning shimolida Alp etaklarida joylashgan kichkinagina shaharda tug'ilgan Janni bolaligidan o'zining aqlga sig'mas fantaziyalari bilan ajralib turardi. Bola-ning boy tasavvuriga uni o'rab turgan barcha narsalar: ko'lning toza, tiniq suvi, oroldagi qasr va uning o'rtasida otasining nonvoyxonasi hamda unda po'rsillab, bijirlab, pufakchalar chiqarib turgan oshgan xamir ozuqa berardi. O'sha vaqtlarda u bir burda non uchun mehnatning og'ir mashaqqatlarini chekishiga to'g'ri keldi. U o'zi o'ylagandek musiqachi ham, rassom ham bo'lmay, u uchun juda zerikarli va diqqinafas bo'lgan seminariyada o'qishga tushib qoladi. Ammo Rodari o'zini hayoti ustidan hukm chiqara oladi; institutda ma'ruzalar tinglaydi, o'qituvchilik qiladi, ammo “quruq o'qituvchi” bo'lmaydi, bolalarga tushunarli, xushchaqchaq o'qituvchi bo'lib yetishadi. U bir narsaga amin edi: maktab yumorga muhtoj, chunki unda “kam kulishadi”, lekin “o'rganilishi kerak bo'lgan ko'p nar-

sani achchiq ko'z yoshlar bilan foydasiz o'rgatishadi, biroq shu narsani kulib o'rgansa ham bo'ladi". Rodari o'zining birinchi she'rlarini bosmadan chiqarishni "Unita" gazetasida, unga "Bolalar sahifasi"ni topshirishganda boshlagan edi. Gazeta kommunistik gazeta bo'lib, unda birinchi navbatda kambag'al bolalar hayoti aks ettirilishi kerak edi. "Hunarlardan nima keladi?", "Hunarlar qaysi rangda?", "Ovchi", "Baliqchi", "Far-rosh" kabi she'rlarining nomiyoq, uning adabiy ijodi qaysi yo'nalishdaligini yorqin ko'rsatib turadi. Yozuvchi o'z ijodining asosiy qismini ertaklarga bag'ishladi. "Men o'ylaymanki, — deb yozgan edi Rodari, — ertaklarning ham yangisi, ham eskisi aqlni tarbiyalashda yordam bera oladi. Ertak, bu — turli xil gipotezalar-ning xazinasi. Ertak bolalarga atrof-muhitni anglashga, o'zining tasavvuri bilan unga tanqidiy yondashishga, borliqqa yangi yo'llar bilan kirishga kalit bera olishi mumkin". Ammo Rodarini katta ertak yozishga undagan narsa Kollodining "Pinokkio" asaridir. Faqat uning "Chippolino"sida qo'g'irchoqlar emas, odamlarga juda o'xshagan sabzavot va mevalar ishtirok etgan. Ular yaxshi va yomon his-tuyg'ular hamda yumor bilan yo'g'rilgan. Hikoya insoniylikni hamda bechora kambag'al odamlarning hayotiy muammolarini imkon qadar kengroq yoritishga qaratilgan. Muallifning bitmas-tuganmas fantaziyasi tufayli bechoralar obrazi Qovoqboy, usta Uzumcha, professor Nok kabilarda o'z ifodasini topadi. Rodarining qahramonlari doimo ijtimoiy jihatdan aniq belgilangan, shuning uchun ertakning boshqa tomonida shahzoda Limon, ishyoqmas Apelsin, izquvar Sabzilar obrazi mavjud. Chippolino butun piyoz oilasi bilan Limon qirolligida yashaydi. Ularda sodir bo'layotgan barcha yomonliklar qahrli shahzodaning xohish-istagi bilan bo'ladi, ammo "ular o'zlari yaxshi odamlar bo'lsalar-da, hamma narsaning to'g'risini aytish kerak, ularning omadlari hayotda chopmagan. Nima ham qila olardik, qayerda piyoz bo'lsa, o'sha yerda ko'zyosh ham bor".

Janni Rodarining ertak, qissa va hikoyalarida bolalarcha soddalik, beg'uborlik yaqqol ko'zga tashlanadi. Shu bilan birga, u o'z asarlarida yangicha, noan'anaviy usul va uslublardan ham

unumli foydalanadi. Adibning barcha asarlari bolalarni rostgo'y, dovyurak, mehribon bo'lishga, odamlarga faqat ezgulik ulashishga da'vat etadi.

"Telefonda aytilgan ertaklar" asari qisqa-qisqa ertaklardan tashkil topgan bo'lib, har bir ertakdan kitobxon o'ziga kerakli bo'lgan xulosani ola oladi. Ertaklarning aksariyati bolalarga mos ruhda yozilgan bo'lsa-da, ulardan kelib chiqadigan xulosa tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi hamda o'quvchini rostgo'y bo'lishga, halol yashashga, mehnatsevarlikka undaydi.

Ertakona qahramonlarning hayoti ko'p hollarda hayotiy muammolar bilan bog'liq. Masalan, mingoyoq otaga ikkita o'g'lining oyoq kiyimini almashtirish to'g'ri keladi. Ammo usta Uzumchaning esa poyabzal tikishga shuncha charmi yo'q. Uning ustiga ota shuncha poyabzal pulini to'lashi uchun bir umr ishlashiga to'g'ri kelar edi. Bechoralar vaziyatdan chiqish imkonini o'ylab topishadi: faqatgina eng eskirib ketgan poyafzallarning bir nechtasini almashtirishadi xolos. Hikoya bayonining oxirigacha personajlar xarakterlaridagi o'ziga xos tomonlarini sabzavotlarga, mevalarga, hasharot hamda hayvonlarga xos bo'lgan xususiyatlarini yo'qotmaydilar. Shu bilan bir qatorda, muallif kichik kitobxonlarni yaxshi va oqko'ngil odamlar yana ham yaxshiroq yashashga intilishlari, yomon va badxulq odamlar o'zlarining bo'lmag'ur odatlarini tark etishlari hamda yaxshilarni ezmasliklari kerak, degan xulosaga kelishlariga chorlaydi. Ijobiy qahramonlarning barcha sarguzashtlari va his-tuyg'ulari bir maqsadga — haqiqatni qaror toptirishga qaratilgan. Ertakning oxirida shu ro'yobga chiqadi. Lekin keksa Chipollone o'zining o'g'li Chipollinoga takrorlaganidek, "do'stim, hech qachon esingdan chiqarmagilki, dunyoda yomonlar ko'p, sen haydab chiqarganlaring esa bir kun kelib qaytishi mumkin"... Rus tilida bu asarni mashhur bo'lib ketishiga sababchi bo'lgan adib esa S.Y.Marshak edi. Rodari o'zining butun ijodi davomida ijtimoiy qarashlariga, haqiqat g'oyalariga sodiq qoladi. Hattoki, "Osmondagi tort" asarining syujeti aql bovar qilmas darajada o'zgarib ketganda ham, ya'ni atom bombasi bahaybat ulkan

tortga aylanib qolib, ishchilar shaharchasi ustida muallaq turib qolishi, muallif ta'kidlaganidek, bunda ham o'git "shaffof"dir: agar inson tabiat resurslaridan qurollanishga emas, balki yaxshi ishlar uchun foydalanganlarida edi, unda nafaqat millionlab och, kambag'allarni to'ydirish, kiyintirish mumkin edi, balki shokoladli tortlar hamma uchun yetarli bo'lgan bo'lardi, degan fikr bolalarcha talqin etiladi.

"Yangi yil archalari sayyorasi" asari qahramoni Marko kosmik kemada sayr qilib yurib, o'zga sayyoraliklar bilan uchrashib, ularning do'stona munosabatlarini ko'rib, kosmik sivilizatsiyalarga tegmasdan, barcha sayyoralarning odamlarini birlashtirish imkoniyati borligi haqidagi fikrga keladi. "Jip televizorda" ertagida esa butun dunyoni qurollantirish haqida fikr yuritayotgan olimlarning tafakkurini Koinotni tinch yo'l bilan zabt etish yo'llarini izlashga qaratadi. Insonning umri, hayoti har narsadan ustun ekanligi Rodari asarida yana bir bor yorqin satrlarda ta'kidlanib, insoniyat barhayotligining asosi barcha uchun foydali bo'lgan mehnatda ekanligi takror uqtirib o'tiladi. Ammo insoniyatga kerakli bo'lish uchun tayyorgarlikni bolalikdan boshlash kerak. Shuning uchun yozuvchi o'zining asarlarini bilishga oid ma'lumotlar bilan boyitgan holda "Dunyodagi barcha narsalar haqida" deb nomlangan she'rlar majmuasini hamda "Nima uchun? Nimaga? Nima sababdan?" deb nomlangan kichik, jozibador novellalar bilan qo'shilgan she'rlar to'plamini yozadi.

Yozuvchining barkamol insonni tarbiyalash g'oyasi haqidagi fikrlari "Jelsomino yolg'onchilar mamlakatida" deb nomlangan ertagida mujassamlashgan. Uning asosiy g'oyasi — yolg'on bilan kurashish. Rodarining ta'kidlashicha, "insoniyatning eng xavfli dushmanlari, bu — yolg'onchilar". Asar syujetining yanada yorqinroq chiqishi uchun telba-teskari usuldan foydalanadi: barcha haqiqatlar teskari qurilgan bu shaharda hamma narsa "aniqlikdan teskari tomonga" tarzidagi bema'ni ko'rinishga ega: biror-bir narsani faqatgina soxta pullarga sotib olish mumkin, mushuklar vovillashadi, "qo'rqinch" so'zini o'rniga "jasurlik"

soʻzini ishlatish qabul qilingan va h. Rodarining bosh qahramoni har doimgidek, yomonlik bilan yolgʻiz kurashadi. U goʻzal ovoz sohibi, ovozinig sehrini juda oʻrinli hamda unumli ish-lata olgan asar qahramoni: “Bu qirollikni vayron qilish uchun, faqatgina qoʻshiqni maromiga yetkazib kuylashning oʻzi kifoya edi”, — deydi.

“*Osmondagi tort*” asarida atom bombasi bahaybat, ulkan tortga aylanib qolib ishchilar shaharchasi ustida muallaq turib qoladi. Agar inson tabiat resurslaridan qurollanishga emas, bal-ki yaxshi ishlar uchun foydalanganlarida edi, unda nafaqat mil-lionlab och kambagʻallarni toʻydirish, kiyintirish mumkin edi, balki shokoladli tortlar hamma uchun yetarli boʻlgan boʻlardi, degan fikr bolalarcha talqin etiladi.

“*Yangi yil archalari sayyorasi*” asari qahramoni Marko kos-mik kemada sayr qilib yurib, oʻzga sayyoraliklar bilan uchrashib, ularning doʻstona munosabatlarini koʻrib kosmik sivilizatsi-yalarga tegmasdan barcha sayyoralarning odamlarini birlashti-rish imkoni bor degan fikrga keladi.

“*Televizorga kirib qolgan jip*” ertagida esa butun dunyoni qurollantirish haqida fikr yuritayotgan olimlarning tafakkurini Koinotni tinch yoʻl bilan zabt etish yoʻllarini izlashga qaratadi. Rodarining “Fantaziya grammatikasi” (Sarguzashtlar oʻylab topish sanʼatiga kirish) asari uning fantaziya tabiati haqidagi fikrlari va tajribalari borasidagi mehnati samarasidir. Bu asarda adib oʻzining shu sohadagi kuzatishlari, ertaklar yozishda qan-day usullardan foydalanishi, ertaklar yozuvchining xayolotida qanday vujudga kelishi haqidagi fikr-mulohazalarini umum-lashtiradi. Umuman, Janni Rodari ijodi, yarim asrdirki, jahon bolalariga quvonch ulashib kelmoqda. Ularni hayotni sevishga, ardoqlashga daʼvat etmoqda, halol, komil inson boʻlib yetishish yoʻlida tarbiyachi vazifasini oʻtamoqda. Shuning uchun ham Janni Rodarini butun dunyo bolalarining oʻqituvchisi desak adashmagan boʻlamiz.

Rus bolalar adabiyoti namunalarining oʻzbek bolalar ada-biyotidagi oʻrni va ahamiyati. Aleksandr Sergeyevich Pushkin

(1799–1837) ta’lim-tarbiyasida Yevropa madaniyati, fransuz Uygʻonish davri adabiyoti ta’siri katta. U bolaligidan fransuz va rus tillarida erkin soʻzlasha olgan. Boʻlajak shoir litseydagi talabalik davridayoq antik adabiyotning mumtoz hamda Yevropa yozuvchilarining asarlarini sevib oʻqish bilan birga, rus klassiklarining kitoblarini ham sevib mutolaa qilgan. Qadimgi rus adabiyoti unga kam tanish boʻlsa-da, ammo uning estetik jihatdan shakllanishida xalq folklori eng katta ta’sir koʻrsatgan. Pushkin davrida, hatto dvoryanlar oilalarida ham, ertaklar aytish urf boʻlgan. Shoir bolaligida ertaklarni oʻz enagasi Arina Rodionovna Matveyevadan, buvisi Mariya Alekseyevna Gannibaldan, uy xizmatchisi Nikita Kozlovdan hamda Moskva yaqinidagi Zaxarova qishlogʻining dehqonlaridan eshitganligini koʻp ta’kidlaydi. U Ukrainada janubda, Nijegorod shahridagi Boldinoda, Janubiy Ural va Orenburg tomonlarda boʻlib ertaklar, maqollar, matallar, qoʻshiqlar eshitgan va yozib olgan.

Pushkin ijodida bolalar mavzusi kam uchraydi. Faqatgina uncha katta boʻlmagan “Goʻdakka” (1824), “Goʻdakka epitafiya” (1828) (epitafiya — qabr toshi ustidagi bitik) sheʼrlari bevosita bagʻishlovdir. Ammo uning koʻpgina lirik sheʼrlari, doston va adabiy ertaklari bolalar kitobxonligida mashhur. Shu sababli Tvardovskiy haqli ravishda, u bizning hayotimizga bolaligimizning ilk davrlaridan boshlab kirib keladi va umrimizning oxirigacha bizni hech qachon tark etmaydi, degan edi. Muhimi, Pushkin yangi rus adabiyotini realistik va xalqona tamoyillar bilan boyitdi. U “Ruslan va Lyudmila” dostonini yozishni oʻn yetti yoshida boshlab, yigirma yoshida tugatadi. Shoirning ana shu ilk ijod namunasidayoq ertak ajoyibotlari olami mavjud. Bu bir necha yuz yillardan buyon oʻquvchilarni doimo oʻziga rom etib kelayotir. “Ruslan va Lyudmila” dostonining mashhur muqaddimasi kitobning ikkinchi nashri (1828-yilda) bilan paydo boʻldi va u mustaqil asar deb talqin qilinadi.

Muqaddimaning asosiy qahramoni qoʻshiqchi hamda ertakchi boʻlgan “Bilimdon Mushuk” (“Kot uchyoniy”). Mualifning ertakona syujet mozaikasini oldindan berishi bejiz emas,

bunda qo'shiqlar hamda ertaklar qanday dunyoga kelishi, inson tomonidan o'ylab, to'qib bo'lmaydigan g'ayritabiiy xalq g'oyalari sirli rishtalar bilan bog'langani anglashiladi. Shu sababli shoir o'sha sirli manzil (Yashil eman daraxti o'sayotgan Dengiz bo'yi)da ertaklar eshitganini, shu jumladan, "Ruslan va Lyudmila" ertagini ham tinglaganini muqaddimada ta'kidlaydi. Ajoyibotlarning tasviri go'zal suv parisi va suv alvastisi, yovuz kuchlar (demonologiyadan), ya'ni xalq ishonadigan qahramonlar talqinidan boshlanadi. Keyin misli ko'rilmagan olam tasvirlanadiki, buni to'qima yo haqiqiyliigi anglash qiyin. "Ko'z ko'rib, quloq eshitmagan yo'lakchalarda misli ko'rilmagan hayvonlarning oyoq izlari..." Va shu zahotiyloq, notanish manzarani haqiqiy rus ertagi syujeti egallaydi: "U yerda, eshiksiz, derazasiz tovuq oyoqli kulbacha..." xalq ijodida o'tloq va o'rmon orasidagi chegara ma'nosini anglatuvchi, ya'ni ikki qirollik orasidagi chegara — qahramon oilasi yashaydigan odamlar qirolligi hamda yovuzlik hukmronlik qiladigan "boshqa" O'lmas Kashshey istiqomat qiladigan personajlar tasviri. "U yerda o'rmon va mo'jizalar to'la maydoncha..." — deya shoir sirli tabiat bilan sehrli g'oyalarning bog'liqligini ko'rsatmoqchi bo'ladi, so'ngra esa dengizdan ajoyibotlarni paydo bo'lishini "ko'rsatadi": "U yoqda tongdan to'lqinlar xabar berar, Va o'ttiz uchta pahlavon o'zlarining dengiz bobolari bilan birin-ketin suvdan chiqib, kimsasiz va qumloq sohilda saf tortib turar"... O'quvchi endi haqiqatdan shahzodani ham, maftunkor shohni ham, pahlavon bilan uchib yurgan jodugarni ham, yovuz bo'ri bilan malikani ham ko'rishga tayyor. Va, nihoyat, xalqning oddiy taxayyulidan paydo bo'lgan eng buyuk qahramonlar — Yalmog'iz kampir (Baba Yaga) hamda o'lmas podshoh Kashshey (Sar Kashey) paydo bo'lishadi. "U yerda rus ruhiyati... U yerda Rus ufurib turibdi!" — shu tariqa, shoir tomonidan olib chiqilgan rus xalq ertagiga oliy baho beriladi. "Men ham u yerda bo'ldim, bol ham tatidim..." Shoir xalq folklori xotimasini so'zma-so'z bayon qilib, o'zining ijodining sarchashmasi xalq she'riyatidan olinganligini barchaga ayon qiladi. Shu tariqa, Pushkin ertak-

larni yuqori adabiy janrlar bilan bir qatarga qo'yadi. Shoir nigo-hida ularning har biri — butun bir doston. Binobarin, bolalar kitobxonligi doirasiga kiruvchi "Pop va uning xizmatkori Balda haqida ertak" (1831), "Shoh Saltan, uning shavkatli va pahlavon bahodir o'g'li knyaz Gvidon", "Oqqush malika haqida ertak", "Baliqchi va baliq haqida ertak" (1831) kabi o'nlab ertaklar shoir ijodining eng gullab-yashnagan, mashhur asarlari yaratilgan vaqtda yozilgan. Bularning barchasi Pushkinning xalq og'zaki ijodiga yuksak munosabatini ko'rsatadi. Shunisi e'tiborliki, Pushkinning ko'pgina ertaklari jahon xalq ertaklari syujeti asosida yozilgan. Jumladan, uning "Baliqchi va baliq haqida ertak" asari nemis ertakshunoslari aka-uka Grimmlarning "Baliqchi va uning xotini" ertagi syujetiga monand. Yakob va Vilgelm Grimmilar ertagi 1815-yilda nashr qilingan "Bolalar va oilaviy ertaklar" to'plamida chop etilgan. Grimmlarning ertagi V.A.Jukovskiy tomonidan 1826-yilda rus tiliga tarjima qilingan va "Detskiy sobesednik" jurnalida chop etilgan. Aytish mumkinki, Pushkin ijodida ularning alohida ta'siri bo'lgan. Natijada, bir xil syujet asosida yozilgan ertaklarning o'ziga xos mushtarak va farqli xususiyatlarini kuzatish mumkin. Aka-uka Grimmilar ertagining G.Petnikova tomonidan rus tiliga qilingan tarjimasini nasriy bayonga ega va unda baliqchi chol kambala-baliqlarning shahzodasini tutadi; undan avval yangi uy, qasr so'raydi. So'ngra kampir malika, imperator, rim papasi bo'lishni orzu qiladi. Barcha tilaklari amalga oshgan kampir endi quyosh va oyning chiqishi-yu botishini o'zi belgilamoqchi, xudo darajasiga ko'tarilishni istaganda, eski uyiga qaytib qoladi. Pushkin esa ertakni xalqona uslub, qofiyasiz she'r shaklida yozadi. Bu vazn ertak hikoyasiga musiqiylik baxsh etgan. Vaznga mos tarzda unda ma'naviy-falsafiy mazmun ham mavjud. Chol oltin baliqdan avval yangi tog'ora, so'ngra uy, keyin qasr so'raydi. Malikaga aylangan kampiri dengiz hukmdori bo'lishni xohlab, cholni haydaganda eski uycha va teshik tog'ora qaytib oldida paydo bo'ladi. Demak, Grimmilar ertagida bitta istak ziyod bo'lishdan tashqari, siyosiy hayot va davlat boshqaruviga

daxldor shartlar qo'yilgan. Chol ham o'z kampirining har bir xohishiga qarshi borib, uni insofga chaqirishga harakat qiladi, baliqni boshqa bezovta qilmaslikni so'rab, yalinib-yolvoradi. Shunga o'xshash, chol-kampir munosabatida muloyimlik, har bir orzu ro'yobga chiqqach, kampirning cholga nisbatan mehri iyib, "Ko'ryapsanmi, qanday yaxshi?", "Ha, nima axir, bu ajoyib-ku?", — degan iqrorlari ko'zga tashlanadi. Ya'ni, ertak qahr-g'azabdan xoliroq va xalqning shunchaki xayolparastlik tuyg'usiga monand. Kampir boy-badavlat, hatto, "imperator" va "Rim papasi" bo'lganda ham o'z choliga munosabati o'z-garmagan. U bilan odatdagidek muomala qiladi, yashaydi...

Pushkin ertagi variantida esa real hayot manzaralari ustuvor. Kampir har safar cholni "Eh, sen ahmoq, sodda chol, qani, jo'na dengizga!", — deb so'kadi. Va har gal orzusi ro'yobga chiqqach, tag'in-da darg'azab bo'lib, cholni haqoratlaydi hamda unga xizmatkoridek munosabat ko'rsatib, haydab soladi. Chol ham "la'nati kampir"ga qanday chora ko'rishni bilmaydi. Aslida, u oltin baliqchani hech tamasiz qo'yib yuborgan edi ("Tangri yoring bo'lsin, baliqcha"). Shu sababli baliq ham cholga har gal minnatdorlik yordamini ado etadi: "Qayg'urmagil, tangri yor bo'lsin!". Kampir esa oltin baliqchaga o'zining ushalmas orzularini ro'yobga chiqarish vositasi sifatida qaraydi. U dastlab o'zini zarur narsalarnigina istayotgandek tutadi, keyin esa ko'proq va yana mo'lroq narsalar xohlaydi. Zero, kampirga hokimiyatning tashqi ko'rinishi kifoya qiladi, u zodagonlik va qirollik xizmatining ichki mazmun-mohiyatini tushunmaydi va istamaydi ham. Bu oddiy xalq nazdidagi "hokimiyat ahlining boy, farovon hayot kechirishi"ga oid sodda fikrlashining ifodasidir. Ertakning asosiy g'oyalaridan biri — "buyuk" vazifalarni bajarishni da'vo qilishdan ko'ra, har kim o'z kuchi yetadigan ishni (masalan, kampir ipini yigirishi, chol to'rida baliq ovlashi) bajarishi yaxshiroq ekanligidir.

Dengiz Pushkin uchun doimo erkin odatlar, ya'ni o'ziga xos olam, har xil chegaralardan xoli o'zgacha dunyo sifatida qarab kelingani e'tiborga olinsa, ertakda insoniyatning boy-

lik va mansab cho‘qqilari sari intilish kuchi yoki uni o‘ziga maftun qilib, domiga tortayotgan orzu-istaklar ko‘proq yerga xosligi anglashiladi. Insonning ochko‘zligi va ahmoqligi tufayli tabiatdagi mutanosiblik buzilishini shoir teran his qiladi. Shu sababli, ertak oxirida barcha narsalarning tartibi o‘z o‘rnini topadi: chol o‘z kampirini o‘sha yerto‘la va teshik tog‘ora oldida ko‘radi. Muammo yechimi — aqlsizlikning mag‘lub bo‘lishi. Bu jihatlar har ikkala ertak varianti uchun daxldor bo‘lsa-da, Pushkin o‘z ertagida keskinlikni oshiradi. Bunda kampir shafqatsiz, qahrli va xudbin tasvirlangan. Cholning g‘azabi, kinoya va pichinglari ham shunga yarasha dag‘al. Demak, bir xil syujetga ega ertaklarning talqinida har bir xalqning qarashlari, ijtimoiy turmush tarzi, voqelikka munosabati turlicha aks etadi. Aytish mumkinki, A. S. Pushkin ertagida ijodiy g‘oya, badiiy sayqal va real davr voqeligi yorqinroq ko‘rinadi. Va bu shoir asarlarining sarchashmasi xalq ijodiyoti ekanidan dalolat berish bilan birga, unga ijodiy yondashganligini e‘tirof etadi. Zero, uning yosh yozuvchilarga ko‘proq ertaklar o‘qishni maslahat berishi bejiz emas.

Lev Nikolayevich Tolstoy (1828–1910) — rus yozuvchisi. Rossiyadagi qadimiy dvoryanlar sulolasidan, Qozon universitetining arab-turk va huquqshunoslik fakultetlarida o‘qigan. 1851–53-yillarda Kavkazda bo‘lib, janglarda ishtirok etgan. 1855-yilda Peterburgga borib, N. A. Nekrasovnnng “Sovremennik” (“Zamondosh”) jurnali va jurnal atrofidagi yozuvchilar (I. S. Turgenev, I. A. Goncharov, N. G. Chernishevskiy va b.) bilan hamkorlik qilgan. Bolalik kezlari rus va arab xalq ertaklari, A.S.Pushkin she‘rlari, shuningdek, Yusuf haqidagi Injil rivoyati ta‘sirida she‘rlar yozgan. Birinchi yirik asari — “Inson kamolotining to‘rt davri” avtobiografik asari (“Bolalik”, 1852; “O‘smirlik”, 1852–54; “Yoshlik”, 1855–57; “Yigitlik” davri yozilmay qolgan). Urush lavhalari va askarlarning maishiy turmushi Tolstoyning “Sevastopol hikoyalari” (1855) to‘plamiga kirgan hikoya va ocherklarida o‘z ifodasini topgan.

50-yillar Tolstoy ruhiy hayot lavhalari va maishiy turmush tafsillarini tarixiy voqealarning keng manzarasi, hayotning ax-

loqiy-falsafiy asoslari tasviri bilan uyg'unlashtirishga harakat qiladi.

Rus va jahon adabiyoti xazinasidan mustahkam o'rin olgan "Urush va tinchlik" (1863–69) epopeyasi Tolstoyning 60-yillarda ijodiy kamolotga erishganidan shahodat beradi. Ayrim adabiyotshunoslar garchand bu asarni Tolstoyning o'z davri muammolaridan qochishi, deb baholagan bo'lsalar-da, yozuvchi "Urush va tinchlik" romani bilan o'z davrida ro'y bergan va o'zi shaxsan guvoh bo'lgan voqealarga faol munosabat bildirgan. Eng muhimi, u Napoleonning 1805–07 va 1812–14 yillardagi harbiy yurishlari mavzuiga murojaat etib, ko'plab qahramonlar ishtirok etgan epik voqealar bilan birga qahramonlarning ruhiy tasvirlari ilk bor katta mahorat bilan uyg'unlashgan tarixiy roman janrini yaratdi. Holbuki, XIX asr o'rtalarida epik asarlar davri o'tdi, degan fikrlar keng tarqalgan, 60-yillarda rus jamiyatida kuch ola boshlagan sinfiy ziddiyat va kurashlar esa "Urush va tinchlik"dek epopeyaning maydonga kelishi uchun unumli zamin bo'la olmas edi. 1812-yilda Rossiyaning Napoleon qo'shinlari tomonidan bosib olinishi mumkinligi bir-biri bilan kelisha olmagan turli tabaqa va sinflarni dushmanga qarshi kurash shiori ostida birlashtirdiki, Tolstoyning rus xalqi ongidagi ana shu uyg'unlashga murojaat etishi "Urush va tinchlik" romanining yuzaga kelishi uchun hayotbaxsh zamin vazifasini o'tadi.

Tolstoyning 70-yillar ijodida "Anna Karenina" romani alohida mavqega ega. "Urush va tinchlik"dan bu romanni yozguniga qadar bo'lgan davrda Tolstoyning rus jamiyatidagi ijtimoiy tenglik va adolat to'g'risidagi orzu-umidlari ro'yobga chiqmadi. 60-yillardagi islohot yozuvchi kutgan natijani bermadi. Mazkur romanda Tolstoyning jamiyat hayotida kechayotgan noxush jarayonlar haqidagi iztirobli o'ylari aks etdi. Romanda Kareninlar, Oblonskiylar va Levinlardan iborat 3 oilaning bir-biri bilan chatishgan, ammo mustaqil syujet chizig'iga ega bo'lgan tarixi tasvir etilgan. Tolstoy aksar rus yozuvchilaridek, nasroniy diniga katta e'tiqod qo'ygan, hayotda ro'y berayot-

gan voqealarga va kishilarning xatti-harakatlariga ham shu din nuqtayi nazaridan yondashgan. Uning diniy qarashlari jamiyat va shu jamiyatda yashovchi kishilarga, binobarin, u yoki bu qahramoniga bo'lgan munosabatiga, shak-shubhasiz, ta'sir o'tkazgan. Tolstoyning oila masalasiga, chunonchi, Kareninlar oilasida sodir bo'layotgan voqealarga yondashuvida ham diniy qarashlari seziladi. U jamiyat a'zolarida qanday chirkin xislatlar mavjud bo'lmasin, kishilar diniy qonun-qoidalar doirasida harakat qilishlari lozim, aks holda jamiyat halokat sari boradi, degan fikrdan kelib chiqib, qahramonlar obrazini yaratadi.

70-yillarda ruhiy iztirob iqlimida yashagan Tolstoy o'z hayot yo'lini qayta nazardan o'tkazdi va shu jarayonda ijtimoiy kelib chiqishi, tarbiyasi va hayot yo'li bilan bog'liq jamiyat qatlamining ma'naviy asoslari yolg'onga asoslangan, degan xulosa keldi. Uning bunday qarashlari "Iqromoma" (1880) va "E'tiqodim nimada?" (1884) asarlarida o'z ifodasini topdi.

Tolstoyning bolalar uchun yozgan qator hikoyalari Saidrasul Aziziy ("Ustodi avval", 1902), Aliasqar Kalinin ("Muallimi soniy", 1903), Abdulla Avloniy ("Birinchi muallim", 1909; "Ikkinchi muallim", 1912) singari jadid ma'rifatparvarlarining o'quv qo'llanmalari va darsliklarida e'lon qilingan hamda usuli savtiya maktablarida o'qitilgan.

Korney Chukovskiy (1882–1969) XX asr bolalar adabiyotining asoschilaridan biri, 2 yoshdan 5 yoshgacha bo'lgan bolalar psixologiyasining tadqiqotchisi. Bundan tashqari, u ajoyib adabiy tanqidchi, tarjimon, adabiyotshunos olim ham bo'lgan. "Men bolalarni o'rganishga ahd qildim... Bir vaqtlar xalqqa qaytganlaridek men ham "bolalikka qaytishga" qaror qilib, kattalar jamiyati bilan munosabatimni deyarli uzdim va uch yoshli bolalar bilangina muloqotga kirishdim", – deb yozgan edi Chukovskiy o'zining kundaliklarida.

Rus bolalar adabiyotining ulkan daholaridan biri Korney Chukovskiy yirik yozuvchi, shoir, taniqli olim, mohir tarjimon sifatida tanilgan so'z ustasi edi. U o'z asarlarida bolalarga xos ajoyib xislatlarni – rahmdillik va insoniylik, do'stlik va birodarlik, yovuzlikka nisbatan shafqatsizlik, vatanparvarlik kabi fa-

zilatlarini targ'ib etadi. K.Chukovskiy bolalar uchun asarlar yaratish, ijod qilishni o'zi uchun katta baxt deb biladi.

Chukovskiyning dastlabki "San'at nima?" maqolasi 1901-yilda "Odisseykie novosti" gazetasida bosilib chiqqan. 1903-yilda u gazeta muxbiri sifatida Angliyaga boradi. Londonda xizmat qila boshlaydi. Lekin bu yerdagi faoliyati uzoq davom etmaydi. Gazeta unga maosh to'lamay qo'yadi. U Britaniya muzeyiga ishga kirib, tirikchilik o'tkazishga majbur bo'ladi.

1905-yilda K.Chukovskiy Odessaga qaytib keladi va bu yerda "Signal" degan jurnal chiqara boshlaydi. Jurnal sahifalarida chor hukumati siyosatiga qarshi materiallar bosilganligi uchun uni sud qilishadi.

Keyingi yillarda u bolalar adabiyoti bilan mashg'ul bo'ladi, bolalar adabiyoti to'grisidagi ko'plab maqolalar yozadi, 1907-yilda "Bolalar tili" asari maydonga keladi. Adib tanqidchi sifatida o'sha davrda mashhur bo'lgan ba'zi yozuvchilarning soxta iste'dodlarini tanqid ostiga ola turib: "qaysi bir bola shu narsani tushunishi mumkin, bu yerda zarracha ham qalb, ruhiyat ifodasi ko'zga tashlanmaydi, faqatgina vintchalar, prujinachalar, g'ildirakchalar..." deb yozadi Charskaya haqida. Muallifning 1911-yilda "Onalarga bolalar jurnallari haqida" deb nomlangan kitobi nashrdan chiqadi. Unda "Zadushevnaya slovo" jurnalini qattiq tanqid ostiga olib, uni bolalarning yosh xususiyatlarini bilmasdan turib, kichik kitobxonlarga muhrlangan dahshatlarni, o'zini yo'qotishlarni, behushliklarni, vasvasa, yomonliklar bilan bog'liq bo'lgan "qahramonlik"larni targ'ib qilishni fosh etadi. Tanqidchi "Zadushevnaya slovo" jurnaliga "Yunaya (Navqiron) Rossiya", "Rodnik" ("Chashma"), "Semya i shkola" ("Oila va maktab"), "Yuniy chitatel" ("Yosh kitobxon") jurnallarini qarama-qarshi qo'yib, "Bu yerda bola bilan ohista va tetik so'zlasha turib, uni sevishadi va hurmat qilishadi, aldashmaydi va uning oldida tovlanishmaydi, deb yozadi, ammo ular ham bolani bilishmaydi hamda tushunishmaydi".

Chukovskiyning ta'kidlashicha, bola o'zining dunyosini, o'zining mantiqini, o'zining astronomiyasini yaratadi, agar kim u bilan muloqotga kirmoqchi bo'lsa, uning olamiga kirishi hamda

u yerda yashashi lozim. Bolalar — o'ziga xos devonalar, chunki aniq va mustahkam voqea-hodisalar ular uchun sho'x quvnoq va o'tuvchan. Yo'q, bolalar jurnalining vazifasi umuman bunda emas, ya'ni bolalarni bolalar aqlsizligidan davolashda emas, ular o'z vaqtida bizning yordamimizsiz ham o'zlarini davolab oladi, gap, bu — aqlsizlikning ichiga kirib olishda. Bu antiqa, hayratlanarli, go'zal, umuman, boshqa dunyoga kirib yashashda hamda bolalar bilan ularning tilida, o'sha boshqa olam tilida so'zlashishda, ularning qiyofalarini o'zida qabul qilishda hamda o'ziga xos mantiqini tushunishda (chunki bu olamning mantiqi o'zgacha)".

Ko'pincha bolalar poeziyasiga she'rni tushunmaydiganlar, yoki bolalarni tushunmaydiganlar, ba'zida esa unisini ham, bunisini ham-na she'rni, na bolalarni tushunadiganlar kirib keli-shadi. Menga bu narsa jinoyatdek tuyuladi.

Kattalar yozuvchisi iste'dodsiz bo'lsa, bo'lishi mumkin, ammo lekin bolalar yozuvchisi iste'dodli, mahoratli bo'lishi shart. Chukovskiy bolani imkon qadar tezroq katta qilishga va uni tezroq jiddiylashtirishga harakat qilgan mualliflardan nafratlanardi. Shuning uchun ham jahon bolalar adabiyotida haliga qadar birorta quvnoq bolalar kitobi yo'qligini, bola bilan bolalarcha kulish naqadar muhimligini u qayta-qayta ta'kidlaydi. Chukovskiy bolalarni faqatgina bema'ni narsalar bilan tarbiyalash kerak degan fikrdan yiroq bo'lib, "shu bema'ni narsalar olib tashlangan bolalar adabiyoti, 3 va 4 yoshli bolalarning sermahsul instinktlari talablariga javob bera olmaydi va ular foydaliroq bo'lgan aqliy ozuqadan mahrum qiladi", — degan fikrni ilgari suradi. Bolalarga bolalar kitoblari orqali ularning yosh xususiyatlariga to'g'ri kelmaydigan yoki ularga tushunarsiz bo'lgan narsalarni singdirish, bu — ularning kitobxonlikka bo'lgan xohish-istaklarini, umuman, yo'q qilib yuboradi. Bu tanqidchining fikricha, emizikli bolani ona suti o'rnida majburlab bifshteks bilan boqishga o'xshaydi. Chukovskiy har qanday bola ulkan ijodiy imkoniyatlarga, hatto daholikka ega bo'lishi mumkin.

Bola ona tili daryosida buyuk zahmatkash kabidir. Chunki u grammatik shakllar tartibotida hech narsa bo'lmagandek

mo'ljal oladi, lug'atni zehn bilan o'zlashtiradi, mustaqil o'qishni o'rganadi, degan fikrni isbotlab beradi. Kattalarga esa ayniqsa bolalar yozuvchilari va pedagoglariga bolaga ergashish emas, balki bola bo'lish kerakligini uqtiradi.

Adibning "Ikkidan beshgacha" kitobining "Bolalar nashrlariga nasihatlar" bobi ana shunday mulohazalarga boy. Aslida bu kitobni Chukovskiy oltmish yildan ortiq vaqt mobaynida yozgan. Uning yaratilishi bolalar nutqi haqidagi suhbatdan boshlanib, vaqt o'tgan sayin kitob bolaning o'zi haqidagi, uning ruhiyati, atrof olamni o'zlashtirishi bilan bog'liq bo'lgan jaryonlar, uning ijodiy qobiliyatlari haqidagi fundamental asarga aylandi.

Kitobning "Bolalar shoirlariga o'gitlar" bobi shunisi bilan diqqatga sazovorki, unda Chukovskiyning bolalar adabiyoti borasidagi shaxsiy tajribasi, uning hamkasblari Marshak, Mixalkov, Barto, Xarms, Vvedenskiy kabi boshqa ko'plab shoirlarning umumlashma qarashlarini o'zida mujassamlantirgan. Bundan K. Chukovskiy shunday xulosaga keladi: xalq poeziyasi va bolalarning so'z ijodkorligi bitta qonuniyat asosida yaratiladi. Bolalar yozuvchisi xalqdan o'rganishi kerak, chunki xalq ko'p asrlar mobaynida ideal badiiy uslublarni hamda bolaga to'g'ri pedagogik yondashish mahoratini o'z qo'shiq va ertaklarida mukammal ishlab chiqqan. Bolalar shoirlarining ikkinchi o'qituvchisi — bolaning o'zi. Ular o'z she'rlari bilan bolaga murojaat qilishdan avval ularning didini va ehtiyojlarini o'rganib chiqish, unga to'g'ri psixologik ta'sir ko'rsatish malakasini egallashi zarur.

Chukovskiy shoir asari matnining har bir bandida rassom uchun material bo'lishga katta ahamiyat bergan. Tasviriy obraz hamda ohang birikib bir butunni tashkil qilishi, har ikki misradan bitta rasm paydo bo'lishi kerak. Bunday sifatga ega bo'lgan she'rlarni Chukovskiy "grafikali" she'r deb ta'rif bergan bolalar shoirlariga birinchi o'git sifatida uqtirgan.

Shoirning "Pashsha-xarxasha", "Telefon", "O'g'irlangan quyosh", "Filisa kitob o'qir", "Kirpilar kuladi" singari asarlari ham bolalar uchun maroqlidir. "Doktor Voyjonim" asari bir umr bolalarga shodlik-quvonch bag'ishlab kelmoqda. Voy-

jonimning oqko'ngilligi, mehribonligi, jonkuyarligi, hayvonlar bilan inoq, do'stligi ibratomuz chizib berilgan.

Chukovskiyning she'rlari ertaklariga nisbatan kamroq. Uning har bir she'ri go'yoki bir zumda mustaqil syujetga aylanib, butun bir ertak tusini oladiganga o'xshab ketaveradi. Masalan, "Ajoyib daraxt"ni Chukovskiy ertak deb hisoblagan, unga o'xshash "Quvonch"ni esa she'r deb. Muallif o'z she'rlarida xalq bolalar poeziyasiga hamohang bo'lgan qo'shiq, raqs, o'yinlarni ishlatgan. Uning poeziyasining asosiy mavzusi beg'ubor sho'xlik, bolalarga baxt-saodatdir.

Chukovskiy she'rlarining lirik qahramoni qoidaga ko'ra, shoirning o'zi, u katta odam, ammo u bir vaqtning o'zida bola bilan birga bo'la oladi, uning xursandchiligiga sherik bo'lib, u bilan birga ko'ra oladi, eshita oladi, orzu qila oladi, hatto bolalarcha soddalik bilan chalkashib, adashib ketadi. Kattalarning "men"i va bolalarcha "sen" orasida hech qanday chegara yo'q, bola o'zini shoir ruhiy dunyosida shunchalar erkin his etadiki, xuddi otasi bag'rida o'tirgandek.

Chukovskiy o'zining she'rlarida rus va ingliz xalq bolalar poeziyasining an'analarini mujassamlashtirishga harakat qiladi. Masalan, "Buterbrod", "Tipratikan", "Objara" ("Yeb to'y-mas"), "Ona fil o'qimoqda", "Cho'chqalar" v.b.

Tarjimalar va ishlanmalar Chukovskiyning ijodida alohida yo'nalishni tashkil etadi. Uning tomonidan valliylar xalq ertagi "Ulkan odamlarni zabt etuvchi Jek" (1918), E.Raspening "Baron Myunxauzenning sarguzashtlari" (1935), D.Defoning "Robinzon Kruzo" asarini (1935) rus tiliga o'girib, qayta ishlagan. Uning tarjima asarlarida yosh kitobxonlar qadimgi yunon mifologiyasi bilan tanishishadi. "Jasur Persey" (1940) eng mashhur qayta ishlangan asar, o'zining so'z ifodalari, voqeahodisalarning aniq bayoni, esda qolarli tasvirlari bilan mashhur hamda hikoyadagi barcha narsalar bolaning qabul qilish qobiliyatiga bo'ysundirilgan. Yozuvchi nasrda ijod qilar ekan, bola talaffuzi uchun har bir so'z oson, yengil bo'lishiga ahamiyat bergan, katta, qiyin so'zlarni bo'g'inlarga ajratib bergan. Masalan, "ка-раб-ле-кру-ше-ние" (ke-ma-ning ha-lo-ka-ti),

yoki, il-lyu-mi-nat-siya kabi. Shu tariqa u kichik kitobxonlarni hayvonlar tiliga “o’rgatadi”.

Chukovskiyning bolalar nasridagi ijodi deyarli to’la-to’kis sarguzasht adabiyotga mansub. Yozuvchi xatarli sarguzasht syujetlarini uzoq ekzotik mamlakatlarga o’tkazib yuboradi. Afrikaga, Janubiy Amerikaga, “yovvoyi” orollarga uning uchun har qanday sarguzashtning ma’nosi yuksak maqsadga qaratilgan, mard-jasur qahramonlar yaxshilik uchun hech narsadan tap tortmay, o’zlarini xavf-xatarga qo’yib kurashga otlanadilar. Chukovskiy “Bobil minorasi” kitobining ruscha nashriga muharrirlik qilgan. “Bobil minorasi” – Injildagi afsonaning qayta ishlangan ko’rinishi. Bu afsonalar ertaklarga yaqinlashtirilgan hamda hikoyada qadimgi umuminsoniy donishmandlik qayd etilib, unda diniy-mistik ruh olib tashlangan.

K.Chukovskiy o’zining hamda boshqalarning ish tajribalari asosida badiiy tarjimaning nazariyasini yaratadi. Adibning “Yuqori san’at” kitobi 1919–1964-yillar mobaynida yaratilgan.

Samuil Yakovlevich Marshak (1887–1964) o’zidan keyin juda katta hamda serqirra ijodiy meros qoldirgan. Uning bolalar va kattalar uchun she’rlar, o’qish hamda namoyish qilish uchun ertaklar, satirik epigrammalar, tarjimalar, tanqidiy va memuar nasriy asarlari shu ma’noda e’tirofli. Zero, uning hayotidagi asosiy ishi bolalar adabiyoti bo’lganligini ta’kidlab o’tish joiz. U, avvalo, rus bolalar adabiyotida kichkintoylar uchun katta she’riyat yaratib bergan mohir san’atkor, taniqli tarjimon, yetuk dramaturg, mohir pedagog va bilimdon muharrirdir.

1927–1937-yillarda bolalar yozuvchilarini o’ziga jalb etadigan markazlar, bu — bolalar folklorining tadqiqotchisi O.I.Kapitsa tomonidan tashkil etilgan to’garak, Detizdatning (“Bolalar nashriyoti”) Leningrad bo’limi “Yangi Robinzon”, “Чижь” va “Ёжь” (Tipratikan) bolalar jurnallarining muassisi edi. Bunda asta-sekin hamfikrlar doirasi paydo bo’la boshladi. Bolalar uchun yozilgan asarlar mualliflari, chunonchi, B.A.Lebedev, E.L.Shvars, T.G.Gobbe, A.I.Lyubarskaya, L.K.Chukovskaya kabilarni adabiyotshunos I.A.Raxtanov “Marshak akademiyasi” deb atagan edi. “Akademiya”da muharrirlik san’ati sayqal to-

payotgan, yosh mualliflar bilan ishlash usullari ishlab chiqilayotgan edi. Binobarin, kelajakda bolalar adabiyotining mumtoz vakillariga aylangan yozuvchi, shoirlar shular davrasidan chiqqan edi. Masalan, L.Panteleyev, D.Xarms, A.I.Vvedenskiy, N.A.Zabolotskiy va boshqalar.

Samuil Yakovlevich Marshak 20-yillarda o'zining she'r, ertak va poemalari bilan yosh kitobxonlarning sevimli shoiri sifatida tanildi. "Qayerda ovqatlanding, ey chumchuq", "Ahmoq sichqoncha haqida ertak", "Kecha va bugun", "Sirk" va boshqa shu kabi mashhur asarlari o'sha yillarda maydonga kelgan edi. S.Y.Marshak rus bolalar adabiyotini rivojlantirish uchun A.M.Gorkiy hamda V.V.Mayakovskiylar bilan yelkama-yelka turib mehnat qildi. 1939-yilda Marshakning "Petya nimadan qo'rqar edi?", "Korablcha" singari mashhur she'rlari bosilib chiqdi. Vatan urushi davrida shoir ijodining asosiy temasini urush, bosqinchilarga qarshi kurash mavzui tashkil etdi. Ayniqsa, 1943-yilda yaratilgan "O'n ikki oy" nomli ertak-dramasi tez orada millionlab yosh kitobxonlar orasida mashhur bo'lib ketdi.

S.Y.Marshakning nomini olamga yoygan, bolalar shoiri sifatida tanitgan she'rlaridan biri "Ahmoq sichqoncha haqida ertak"dir. Bu ertakda shoir bolalar hayoti va xarakteriga mos bo'lgan qiziqarli syujet topa olgan. Kimki o'ziga ortiqcha oro bersa, oqibatini o'ylamay ko'r-ko'rona ish tutsa, o'zidan kattalarning pand-nasihatiga amal qilmasa, hayotda ko'p narsa yutqazadi, o'z baxtini qo'ldan boy beradi, degan fikr ertakning asosiy g'oyaviy mazmunini tashkil etadi. S.Y.Marshak "Ahmoq sichqoncha haqida ertak" asarida majoziy obrazlar orqali bolalar hayotiga oid muhim masalalarni ilgari suradi. Shoir noshukur, farosatsiz, mehnatsiz kun kechiruvchilarni ahmoq sichqoncha obrazi misolida fosh qiladi. S.Y.Marshak "Yong'in", "Pochta", "Musobaqalar doskasi" asarlari bilan ham rus bolalar adabiyoti taraqqiyotiga katta hissa qo'shdi.

Shoir o'zining "Stol kelgan qayerdan?" degan she'rida maktab mebellari o'z-o'zidan paydo bo'lib qolmaganligini, buning uchun kattalarning qanchadan-qancha vaqtlari, mehnatlari sarf

etilganligini tushuntirib bersa, “Bir yil nima” asarida esa juda qimmatli vaqtini behuda o‘tkazib, maktabda yaxshi o‘qimay, o‘qituvchi-ustozlarning pand-nasihatlariga amal qilmay, darslarini o‘z vaqtida tayyorlamay, natijada, sinfdan-sinfga o‘ta olmay xijolat bo‘lib yuradigan qoloqlarga qarata:

Dalalarda saranjom ish,
Zavodda ham plan qoyil,
Maktabda yo‘q,
Qoloqlar hech.
Bil, bir sinfda o‘qish –
Bir yil!

Marshak uchun bolalar adabiyotida mayda-chuyda yo‘q edi. O‘quvchining yoshi qancha kichik bo‘lsa, u bus-butunligicha qabul qilayotgan kitobga bo‘lgan talabi ham shuncha jiddiy, ya’ni uning mazmuniga, tiliga, bezaklariga, shrifti va formatiga, nomerning sifatiga... Marshak ishlanmagan yoki qolip so‘z va fikrlarni, shuningdek, o‘chirilgan so‘zlarni umuman hazm qila olmasdi. Uning shiori: “Kichiklar uchun katta adabiyot” bo‘lgan.

Dramaturgiya Marshak uchun bolalar adabiyotiga kirib keli-shida ilk pog‘onani o‘tagan. 1920-yillarning boshlarida u Krasnodarsk bolalar teatri uchun bir qator ertak-pyesalar yozdi. Ular orasida “Mushuk uyi”, “Echki haqida ertak”, “Petrushka”, “Qayg‘u – yomon baxt” kabilar keng tarqalgan. Keyinchalik Marshak bu ertaklarni qayta ishlab chiqqan. Birinchi pyesalari folklordan unib chiqqan bo‘lib, sho‘x, harakatli o‘yinlarni eslatadi. Ularning voqeligi atayin sodda, ammo nozik did va yumor bilan yo‘g‘rilgan. Obrazlari ham oddiy, ayni paytda, juda moslashuvchan, muloyim. Personajlarning monologlari hamda replikalarida juda ko‘p so‘z ishlatilmaydi, ammo ular juda ifodali. Pyesalarning o‘ziga xosligi — epizodlarning takrorlanishida, harakat ketma-ketligining uzluksizligida va voqea-hodisalarning ajoyib tarzda rivojlanishidadir.

Marshak o‘z ijodini bir aktli kichik pyesalardan boshlab, asta-sekin ko‘p aktli dramatik asarlarga, shu bilan bir qatorda, o‘zining tomirlari bilan xalq folkloridan kelib chiqqan yetuk

asarlar sari boradi. “O‘n ikki oy”, “G‘am-qayg‘udan qo‘rqqan baxtga erisha olmaydi”, “Aqlli narsalar” kabi asarlari shular jumlasidandir. Uning pyesalari musiqa va ohangga, raqslarga, so‘z o‘yinlari bilan to‘la bo‘lgan xalq teatriga monand. “Mushuk uyi” ertak-pyesasini kattalar dramaturgiyasidan olingan kundalik turmush dramasi desa bo‘ladi.

***Bilim, ko‘nikma va malakani rivojlantirishga
yo‘naltiruvchi savollar:***

1. Italiya adabiyoti Uyg‘onish davri vakillari kimlar?
2. Italiya xalq ertaklarining dastlabki to‘plovchisi?
3. Kollodi italyan bolalar adabiyotining haqiqiy asoschisi deyilishiga sabab?
4. “Pinokkioning sarguzashtlari yoxud bir qo‘g‘irchoq tarixi” asarining yaratilish va ommalashish tarixi?
5. Janni Rodarining mashhur nomi?
6. “Chippolino” va uning muallifi haqida nimalarni bilasiz?
7. Grimmlarning ertaklar to‘plami va folklorshunoslikka oid asarlarini sanang.
8. Ikki buyuk olim, tilshunos va adabiyotshunos, ertakchilarning nemis bolalar adabiyotiga qo‘shgan ulkan hissasi?
9. “Gulliverning sayohatlari” asarining yozilish tarixi va muallifi haqida ma‘lumot bering.
10. Asarning janriy xususiyatlari va g‘oyaviy mundarijasini oydinlashtiring.
11. Lemuel Gulliverning mittivoylar o‘lkasiga sayohati va uning badiiy talqinida qanday g‘oyalar ilgari surilgan?
12. Sayyohning darozlar o‘lkasidagi hayoti ifodasida-chi?

Mavzuga doir test savollari:

1. Aka-uka Grimmlarning faoliyatlari to‘g‘ri ko‘rsatilgan qatnorni toping.
 - a) ertaklar to‘plash bilan mashg‘ul bo‘ldilar;
 - b) “Xildebran haqida qo‘shiq” asarini o‘rganishgan;
 - d) qadimgi nemis she‘riyati to‘plamlarini chop etishdi;
 - e) hamma javoblar to‘g‘ri.

2. "Ularni xalq qalbining tubi, zamonlarning eng qadimi qiziqtirayotgan edi. Va ular folklarga murojaat qilishdi". Bu e'tirof kimga nisbatan aytilgan?

- a) aka-uka Grimmlarga;
- b) Sharl Perroga;
- d) H.Andersenga;
- e) J.Rodariga.

3. "Bolalar va oilaviy ertaklar" to'plamining muallifini aniqlang.

- a) J.Rodari;
- b) Sharl Perro;
- d) H.Andersen;
- e) aka-uka Grimmlar.

4. Aka-uka Grimmlar chop etgan asarlarni aniqlang.

- a) "Nemis grammatikasi", "Nemis mifologiyasi";
- b) "Ramayana";
- d) "Mahobhorat";
- e) "Illiada" va "Odissey".

5. Grimmlar tomonidan yaratilgan ertaklarning 1-jildi qachon va qaysi nom bilan nashr etilgan?

- a) 1812-yilda, "Bolalar va oilaviy ertaklar";
- b) 1815-yilda, "Tilla g'oz";
- d) 1822-yilda, "Uch aka-uka";
- e) 1850-yilda, "Quyvon bilan tipratikan".

6. "Men odam qadam bosmagan, huvillagan bir orolda sargardon bo'lib qoldim, qutulish uchun hech umidim yo'q". Bu parcha qaysi asar qahramoni kundaligidan olingan?

- a) "Gulliverning sayohati", Gulliver;
- b) "Robinzon Kruzo", Robinzon Kruzo;
- d) "Pinokkioning boshidan kechirganlari", Pinokkio;
- e) "Harri Poter", Harri Poter.

7. Tulki o'tloqda yurgan g'ozlarni yemoqchi bo'ladi. Ular o'limlari oldidan bitta qo'shiq aytib, so'ngra tulkiga yem bo'lishlarini so'raydi. Ammo uzundan-uzoq "g'ag'a"lari tulkinini zeriqtiradi... Bu ertak nomi va muallifi to'g'ri ko'rsatilgan javobni aniqlang.

- a) "Tilla g'oz", aka-uka Grimmlar;
- b) "Yangi ertaklar", H.K.Andersen;
- d) "Tulki va g'ozlar", aka-uka Grimmlar;
- e) "Tilla g'oz", Sharl Perro.

8. "Kitoblar jangi" nomli mashhur hajviy pamflet kimning qalamiga mansub?

- a) Jonatan Svivt;
- b) Daniel Defo;
- d) K.Chukovskiy;
- e) Sharl Perro.

9. Golbasto Momaren Evlem Gerdaylo Shefin Molli Oliy Gu Oliy hazratlari... Bu qaysi mamlakat imperatori?

- a) Liliputiyaning qudratli imperatori;
- b) Angliya hukumati rahbarlari;
- d) Laputu mamlakatining rahbari;
- e) Nilotlar o'lkasi rahbari.

10. "Gulliverning sayohatlari"da asar qahramoni qaysi o'lkalarga sayohat qiladi?

- a) Liliputiya, Laputuga, darozlar olkasiga;
- b) "Lo'ttibozlar akademiyasi"ga, Angliya;
- d) Oyga, Amerikaga;
- e) kimsasiz orolga.

11. "Qizil shapkacha", "Jimjiloq bola", "Zolushka", "Etikli Mushukcha", "Uyqudagi malika", "Ko'ksoqol" kabi ertaklar muallifi to'g'ri ko'rsatilgan javobni aniqlang.

- a) Sharl Perro;
- b) H.Andersen;
- d) Grimmlar;
- e) J.Rodari.

12. A.S.Pushkin bolaligida ertaklarni kimlardan eshitganligini ta'kidlagan?

- a) o'z enagasi Arina Rodionovna Matveyevadan;
- b) buvisi Mariya Alekseyevna Gannibaldan;
- d) uy xizmatchisi Nikita Kozlovdan hamda Moskva yaqinidagi Zaxarova qishlog'ining dehqonlaridan;
- e) javoblarning barchasi to'g'ri.

13. U Ukrainada, janubda, Nijegorod shahridagi Boldinoda, Janubiy Ural va Orenburg tomonlarda bo'lib ertaklar, maqollar, matallar, qo'shiqlar eshitgan va yozib olgan. Bu fikr kimga nisbatan aytilgan?

- a) Marshakka;
- b) Pushkinga;
- d) L.Tolstoyga;
- e) A.Tolstoyga.

14. U dostonini yozishni o'n yetti yoshida boshlab, yigirma yoshida tugatadi. Tushirib qoldirilgan asar nomi va uning muallifi to'g'ri ko'rsatilgan javobni aniqlang.

- a) "Shoh Saltan va knyaz Gvidon", Pushkin;
- b) "Ruslan va Lyudmila", Pushkin;
- d) "Baliqchi va uning xotini", Grimmlar;
- e) "Oygul bilan Baxtiyor", H.Olimjon.

15. "2 yoshdan 5 yoshgacha" bo'lgan bolalar psixologiyasining tadqiqotchisi qaysi javobda to'g'ri?

- a) L.Tolstoy;
- b) A.S.Pushkin;
- d) K.Chukovskiy;
- e) S.Marshak.

16. "Men bolalarni o'rganishga ahd qildim... Bir vaqtlar xalqqa qaytganlaridek men ham "bolalikka qaytishga" qaror qilib, kattalar jamiyati bilan munosabatimni deyarli uzdim va uch yoshli bolalar bilangina muloqotga kirishdim", — deb yozgan edio'zining kundaliklarida. Tushirib qoldirilgan muallif nomini aniqlang.

- a) L.Tolstoy;
- b) A.S.Pushkin;
- d) K.Chukovskiy;
- e) S.Marshak.

17. K.Chukovskiy asarlari qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

- a) "Shoh Saltan va knyaz Gvidon";
- b) "Ruslan va Lyudmila";
- d) "Baliqchi va uning xotini";
- e) "Moydodir", "Pashsha-xarxasha", "Doktor Voyjonim".

18. “Ahmoq sichqoncha haqida ertak” qaysi ijodkor qalamiga mansub?

- a) L.Tolstoy;
- b) A.S.Pushkin;
- d) K.Chukovskiy;
- e) S.Marshak.

19. K.Chukovskiyning “Muxa-sokotuxa” asarining o‘zbekcha tarjimasi qanday nomlanadi?

- a) “Jonsarak pashsha”;
- b) “Pashsha-xarxasha”;
- d) “Pashsha-oypashsha”;
- e) Barchasi to‘g‘ri.

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Арзамасцева И.Н., Николаева С.А. Детская литература. — М.: Академия, 2000.

2. Afzalov M. O‘zbek xalq ertaklari haqida. — T.: Fan, 1964.

3. Будур Н.В., Иванова Э.И., Николаева С.А., Чеснокова Т.А. Зарубежная детская литература. — Москва: Академия, 1998.

4. Barakayev R. Abdulla Avloniy va bolalar adabiyoti. — T.: Fan, 2004.

7. Белинский В.Г., Чернишевский Н.Г., Добролюбов Н.А. О детской литературе. — М.: Дет.лит. 1983.

8. Janni Rodari. Rim ertaklari. — T.: Raduga, 1989.

9. Чуковский К. От двух до пяти. Т. 1, 2. — М.: Правда, 1990.

10. Барищня-герцогиня. Сказки зарубежных писателей. — T.: Yosh gvardiya, 1988.

11. Swift J. Gulliverning sayohatlari. — T.: Sharq, 2006.

12. Зарубежная литературе для детей и юношества. — М.: 1989.

13. Брандис Е. От Эзопа до Джанни Родари. — М.: 1980.

14. Детская литературе Австрии, Германии, Швеции. Учебная хрестоматия. — М.: 1997.

VII. ISTIQLOL DAVRI O‘ZBEK BOLALAR SHE’RIYATIDAGI O‘ZIGA XOSLIKLAR: SHAKILY IZLANISH, GEOMETRIK VA ALIFBO SHE’RLAR

Reja:

1. Istiqlol davri bolalar adabiyotining o‘ziga xos xususiyatlari.
2. Hamza Imonberdiyev ijodida istiqloq g‘oyalari ifodasi.
3. Kavsar Turdiyeva — bolalar shoiri va dramaturgi.
4. Dilshod Rajabov — bolalar shoiri.
5. Abdusaid Ko‘chimov ijodida bola ruhiyati talqini.

Mavzuga doir tayanch tushunchalar: istiqloq, g‘oya, ma’naviy-axloqiy tafakkur, in’ikos, shakl, mazmun, adabiy tanqid, talqin, falsafiy, hajviy-yumoristik, ruhiyat manzaralari, ilmiy-nazariy aspekt, salaflar, muqoyasa, lirik qahramon, obrazlar tizimi, bolalar kinochiligi, monografik risola, inkishof, nasr materiali, voqeaband syujet, umummasala, konseptual, mahorat, hurfikrlik, ballada, doston, badiiyat, ohangdorlik, jozibadorlik, zamona taloto‘plari, kattalar dunyosi, esse, publitsistika, tamoyil.

Istiqlol davri bolalar adabiyotining o‘ziga xos xususiyatlari. Mustaqillik davri o‘zbek adabiyoti hayotni o‘rganish-bilishning badiiy vositasi sifatida muhim ahamiyat kasb etmoqda. U zamonadoshlarimizning, jumladan, yosh avlodning ruhiy holatini teran tadqiq etishga, fikr doirasini kengaytirishga, his va tushunchalarining shakllanib, voqelikka to‘g‘ri munosabatda bo‘lishga da’vat etadi. Bugungi adabiyot tom ma’noda hayot darsligiga aylanayotgani shu jihatdan e’tirofqa sazovor.

Birinchi Prezidentimiz mustaqillikning ilk yillaridayoq jamiyat taraqqiyoti, ravnaqi uchun ma’nan va jismonan sog‘lom avlod tarbiyalash masalasini kun tartibiga qo‘ydi. “Har bir oqil insonning va jamiyatimizning muqaddas vazifasi, — deb ta’kidlagan edi, shu munosabat bilan I.A.Karimov, — aytish mumkinki, hayotining ma’nosi qobil farzandlar o‘stirish, ularni

ham jismoniy, ham ma'naviy jihatdan mukammal qilib tarbiyalash, kamolini ko'rish, ota-onasiga, Vataniga sadoqatli kishilar etib voyaga yetkazishdan iboratdir".⁶⁸

Chindan ham ilgarilari bolalar adabiyoti haqida gapirganda yosh avlodni ma'naviy, axloqiy va jismoniy to'g'ri tarbiyalash maqsadida ular diqqatini ijtimoiy hayotning o'tkir muammolariga tortish — bolalarning nozik qalblariga ozor yetkazish, jarahatlash hisoblanardi. Bugungi kunda esa bolalar uchun ham ijtimoiy dolzarb mavzudagi asarlar ko'plab yaratilmoqda. Shu bilan birga, badiiy saviyasi pishiq asarlar yuzaga kelayotir. Hodisa bu davrda yangicha tafakkur in'ikosi sifatida ko'zga tashlandi. Milliy bolalar adabiyotining mazmun va mohiyatidagi tub burilish yaqqol ko'zga tashlandi. Zamonaviy bolalar adabiyotida yosh qahramonlar xarakteri tahlili masalasiga alohida e'tibor qaratildi. Bolalar adabiyoti shakl va mazmun jihatdan-da yangi tamoyillar kasb eta bordi. Adabiy tanqidchilikda bolalar adabiyotiga munosabat kuchaydi. Milliy bolalar matbuoti mavzu-material, g'oyaviy-badiiy jihatdan o'sdi, bolalar ijodkorligi namunalari ko'proq ommalashtirildi va rag'batlantirilib kelinmoqda.

Mustaqillik yillarida bolalar adabiyotining badiiy jihatdan yuksak namunalariga keng e'tibor qaratish, yangi asr kichkin-toylarining qiziqishlari, ruhiy, ma'naviy olami, ularning ijtimoiy hayotga munosabati masalalari aks etgan asarlar tahlili orqali o'quvchilarda axloqiy-ma'rifiy, ijtimoiy-siyosiy tarbiyani shakllantirishga ahamiyat berildi. Hozirgi adabiy jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq mavzu talqinlarning ustuvorligi (S.Barnoyev, E.Malikov, T.Malik asarlarida), kichkintoylar va bolalar fe'l-atvoridagi xarakter xususiyatlarning hajviy-yumoristik, fantastik, sarguzasht ifodasi (X.To'xtaboyev, A.Obidjon ijodi) bolalar va o'smirlarning murakkab ruhiyat manzaralarining teran aksi (N.Fozilov, M.A'zam), keng dunyo, tabiat va jamiyat muammolarini ma'naviy-falsafiy aks ettirgan asarlar (M.A'zam, A.Obidjon, T.Adashboyev) tahlili — dolzarb vazir-

⁶⁸ I.A.Karimov. Sog'lom va barkamol avlod uchun. Istiqlof va ma'naviyat. — T.: O'zbekiston. 1994, 126-bet.

fa. Bunda asrimiz boshlaridayoq bolalar asarlarining g'oyaviy-badiiy, axloqiy-ma'rifiy, falsafiy va psixologik jihatdan monografik tahlili, salmoqli tadqiqotlar, risola hamda adabiy-tanqidiy maqolalarning vujudga kela boshlagani muhim hodisa bo'ldi. Adabiyotshunos olimlar-u tadqiqotchilarning ko'pgina maqola va risolalarida o'zbek bolalar adabiyoti tarixi va muammolari ilmiy-nazariy aspektda o'rganilib, badiiy jihatdan yuksak asarlar tahliliga e'tibor zarurligi ko'rsatib berildi. Shuningdek, olimlar o'tmishdagi bolalar kitobxonligi asoslarini o'rganish g'oyalarini ilgari surib, XX asr o'zbek bolalar adabiyoti salafllari ijodini yangi nuqtayi nazarlar bilan boyitish zarurligini asosladilar. O.Safarovning "Zamonlar tongining charoqlarisiz" (2003), "She'rim – ochil dasturxon" (2011) adabiy portretlari shu ma'noda, alohida mazmun kasb etadi. Bu risolalarda yetuk shoirlar siymosi yangi asr ko'zgusida yaxlit namoyon bo'ladi. Ular she'rlarining mavzu-mundarija, obrazlar olami, badiiy jozibadorligiga ko'ra mumtoz o'zbek adabiyoti, rus va jahon bolalar adabiyoti namunalari bilan muqoyasalanib, o'zaro ta'sir aloqalari oydinlashtirilganki, bu, o'z navbatida, o'zbek bolalar she'riyatidagi yangi tamoyillarni yoritishga bag'ishlangani va XX asr bolalar she'riyati manzarasini tasavvur qilishga yordam berishi bilan diqqatga sazovor.

Bir asrlik tarixga ega o'zbek bolalar adabiyoti qiyofasini belgilashda R. Barakayevning "O'zbek bolalar adabiyoti va Abdulla Avloniy ijodi" (2004) risolasi ham muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, bolalar adabiyotshunosligida shoirlar ijodiga bag'ishlangan tadqiqotlar qatorida B.Ashurovning "Tursunboy Adashboyevning poetik mahorati" (T., 2009) nomli kitobi e'tirofga loyiq. Zotan, T.Adashboyev she'rlari bolalar adabiyotining yangi tamoyillari nuqtayi nazaridan tadqiq etilgani, bolalar she'riyatida shu vaqtgacha e'tiborga olinmagan badiiy mahorat masalalari, hozirgi yosh avlod tarbiyasi uchun muhim bo'lgan Vatan va vatanparvarlik mavzusi talqinlari, tabiat manzaralari tasviri, lirik qahramon obrazini yaratish borasidagi o'ziga xosliklar, ularni xalq og'zaki ijodi va jahon bolalar adabi-

yoti an'analarini ijodiy o'rganish vositasida tasnif etilishi ilmiy ommalashtirilgani jihatdan e'tiborni tortadi.

Istiqloqlarning uchinchi o'n yilligiga qadam qo'ygan bo'lsak-da, XX asr o'zbek bolalar adabiyotining qiyofasini belgilovchi ko'plab shoir-u yozuvchilar ijodi, jumladan, Q.Hikmat, M.A'zam, N.Fozilov, X.To'xtaboyev, A.Obidjon singari iste'dod egalarning badiiy yuksak asarlari umumadabiyot mezonidagi tahlillarga ehtiyoji katta.

Shu jihatdan qaraganda bolalar adabiyoti namoyandalari haqidagi qator to'plamlar, monografik risolalar ham o'zbek bolalar adabiyotining tadrijiy, janriy tamoyilini belgilashda o'ziga xos omil bo'layotir, desak yanglishmaymiz. Jumladan, "Bolajonlik saodati"da (T., 2011) Safar Barnoyev asarlariga yozilgan taqrizlar alohida qimmatga ega. Adibning turli yillarda chop etilgan to'plamlariga bag'ishlab bildirilgan mulohazalarda istiqlol davri bolalar adabiyotiga xos yangi janrlar, obrazlar, mavzular, badiiy detallarning rang-barang talqini uchraydi. Ijodkor asarlari orqali o'zbek bolalar adabiyotining umummasalalari, muammolari va dolzarb vazifalariga daxl qilingan. Shuningdek, S.Barnoyev ijodiy olamiga bag'ishlangan ilmiy-adabiy maqolalar risolani ma'nan boyitgan.

Bunday fikrni "Beg'uborlik olami kuychisi" (— T.: 2011) to'plami haqida ham aytish mumkin. Xususan, "She'r va talqin" faslidagi maqolalarda Tursunboy Adashboyev she'rlarining yangi qirralari inkishof etilishi bilan birga, o'zbek bolalar adabiyotining ayrim tamoyillari xususida so'z boradi: A.Rasulov T.Adashboyev ijodi misolida bolalar adabiyotida nasr materialini she'rda tasvirlay olish, parodiya (teskari tanqid) janrini maromiga yetkazish, "uch tug'ishgan — hayvonot, nabotot va jamodot aro uzviy bog'liqlik, o'zaro ta'sir mukammal ko'rsatilishi", masal, lof janrlari ahamiyatini ko'rsatadi. Shoirning mutarjim sifatidagi yutuqlari o'zbek bolalar she'riyati o'zanlarini yangilagani ta'kidlanadi.

A.Obidjon XX asr o'zbek bolalar she'riyati xususiyatlari, 20-, 30-, 70- va 80-yillardagi yangi oqimlar, M.A'zam singari ijod-

korlar misolida bolalarning faqat aqliga emas, ko'ngliga ham ta'sir o'tkazish yo'lini izlashga tutinish, T.Adashboyev ham shu silsilada boshqalarga o'xshamagan she'riyati bilan bu olamga kirib kelganini ta'kidlab o'tadi. Shoirning "Bolalikka qaytaman" turkumiga kirgan yoxud "Yo'lchi yulduz", "Fufayka" singari she'rlari sobiq tuzum davrida o'z bahosini topmagani tilga olinadi. A.Obidjon, T.Adashboyev she'rlarini adabiyotshunos, o'quvchi hamda shu adabiyotning yetuk salafi nuqtayi nazaridan o'rganarkan, bolalar adabiyotshunosligini yanada taraqqiy ettirish zarurligini o'rinli ta'kidlaydi.

S.Matchon, Q.Yo'ldosh, Q.Qahramonovlar bolalar adabiyotshunosligi masalasida fikr yuritsalar, R.Barakayev, B.Ashurov T.Adashboyev ijodini kengqamrovli, monografik izchillikda talqin etadilar. Natijada, o'zbek bolalar she'riyati, adabiyoti sohasida ham nihoyat, teran anglanayotgan vazifalar, tamoyillar oydinlashadi.

Yetuk adabiyotshunos olim A.Rasulovning X.To'xtaboyev romanlari haqidagi "G'aroyib saltanat" (Toshkent, "Adib" nashriyoti, 2012) hamda A.Obidjon ijodining ayrim qirralariga bag'ishlangan "O'zlik sari yo'l" (Toshkent, "Adib" nashriyoti, 2012) risolalari aytish mumkinki, bolalar adabiyotshunosligida yangi yo'nalish hisoblanadi. Olim bolalar asarlarini tipik va konseptual, yozuvchi mahorati, badiiy olami, makon va zamon, adabiy tur va janr nuqtayi nazaridan o'rganish, ya'ni jahon va umumadabiyot o'lchovida tahlil qilish ehtiyojini asoslaydi. Ayni paytda, qahramon xarakterini yoritishning an'anaviy va modern usullariga e'tiborni qaratadi.

"Istiqlol davri yangi bolalar adabiyotining maydonga kelishiga, — deb yozadi R.Barakayev, — 80-yillarning ikkinchi yarmi katta ta'sir ko'rsatdi. Ayni shu davrda bolalar adabiyotimiz tom ma'nodagi haqiqatga tik boqadigan adabiyotga aylandi, yosh avlodni erksevarlik tuyg'ulari ruhida tarbiyalashda ilk qadamlarini qo'ydi".⁶⁹

⁶⁹ Bu haqda qarang: Barakayev R. Istiqlol davri o'zbek bolalar adabiyoti: an'ana, vorisiylik va izlanishlar. // O'zbek tili va adabiyoti j. 2003, 3-son, 4-b.

Binobarin, istiqloлга erishgan dastlabki kunlardan oq, yoshlarimizni ma'naviy sog'lom, barkamol etib tarbiyalash masalasiga jiddiy e'tibor qaratilgani ular adabiyotida ham o'z aksini topa bordi. Bolalar adabiyoti, ushbu vazifani ado etishdagi eng muhim vositalardan biridir. Bu ishga badiiy so'z qudrati bilan hissa qo'shib kelayotgan iste'dodli yozuvchilar talaygina. Aytaylik, jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq g'oyalar S.Barnoyevning publitsistik maqola va hikoyalarida, A.Obidjon, T.Adashboyev, M.A'zam, T.Malik, H.Imonberdiyev, K.Turdiyeva, A.Akbar, D.Rajab kabi shoirlarning she'riy asarlarida o'z ifodasini topdi. Xususan, istiqlol davri bolalar adabiyotida yangidan tanilgan shoir va yozuvchilar ijodi diqqatga loyiq.

Anvar Obidjon shaxsiyati va ijodi to'g'risida fikr yuritishda Miraziz A'zam singari shoirlarning e'tirofini eslash mumkin. U dunyo bolalar adabiyoti namoyondalaridan yuzga yaqinining asarlarini o'zbek tiliga o'girib, ularni Anvar Obidjon ijodi bilan chog'ishtirarkan, shunday xulosaga keladi: "Qani, o'ylab ko'raylik, Anvar o'sha shoir yoki yozuvchilarning qaysi biridan kam? Rus klassik bolalar shoirlari Korney Chukovskiy va Samuil Marshak, italiyalik Karlo Kolladi va Janni Rodari, amerikalik Doktor Siyuz va Jon Chiardi, nemis bolalar adiblari Erix Kestner va Jeyms Kryustlardan Anvarning kamlik joyi bormi? Yo'q, albatta. Nemis shoiri Bertold Brext: "Molingizni ko'rsating", — deydi. Biz jahonga Anvarning "mollari"ni, ya'ni ijod namunalari ko'rsata olmadik. Yo'qsa, uning nomi ham jahon bo'ylab jaranglagan bo'lar edi. Anvar Obidjon — o'ta kurashuvchan ijodkor. U o'z asarlari orqali o'zbek bolalar adabiyotiga birinchilardan bo'lib, qaramlikdan qutulish, ozodlikka da'vat g'oyalarini qo'rqmay olib kirdi. Qaramlik bois xalqimiz boshiga tushgan musibatlarni o'zining bir qator asarlarida tasvirlab bergan. Bolalarni tinmay ozodlikka, erkinlikka da'vat qilgan.

Anvar Obidjon ijodi yuzasidan fikr bildiruvchilarning ko'pchiligi doimo bir narsaga, ya'ni uning bolalar adabiyotiga yangicha bir yo'nalish olib kirganiga alohida urg'u berib o'ti-

shadi. Kichkintoylar shoiri Tursunboy Adashboyev bu holni shunday ta'riflaydi: "80-yillarga kelib Anvar Obidjon bolalar she'riyatidagi ob-havoni bir yo'la yangiladi".

Chindan ham A.Obidjon – sermahsul ijodkor. Uning istiqlol yillarida "Alisher ila Husayn yoki uch dono va o'g'ri" (1996, doston va she'rlar), "Alamazon va Gulmat" (1998, qissa va she'rlar), "Bulbulning cho'pchaklari" (2001, she'r va hikoyalari), "Bezgakshamol-2" (2003, hajviy she'rlar) kabi to'plamlari nashr etilgan.

Anvar Obidjon turli janrlarda: nazmda, nasrda, dramaturgiyada birdek qalam tebratadi. Buni shoirning o'zi shunday izohlaydi:

Nazm birla bo'lib oshno,
Jabr sahrosidan o'tdim.
Nazmga sig'masa dardim
Nasr sahrosidan o'tdim,
Qilay deb bog' sitam chekdim
Yurakdan unganin ekdim.
Ko'chat ushlab yigirmanchi
Asr sahrosidan o'tdim.

Adibning yutug'i shundaki, u nasr, nazm, drama yo'nalishlarini o'zining ertak va dostonlarida uyg'unlashtira oldi. Anvar Obidjon qaysi janrda asar yaratmasin, u ertakmi, she'rmi, drama yoki doston bo'ladimi bitta maqsadni o'z oldiga qo'yadi: o'quvchining ko'ngliga yo'l topish, ma'naviy dunyosini boyitish. O'zi esa bir muddat bo'lsa-da olis bolaligiga qaytish.

"Kim tuzatadi?" deb nomlangan she'ri o'quvchini mustaqil fikrlashga undaydi.

Quyoning bor "vov-vov" der,
Kuchugim bor, beda yer.
Xo'rozim suvda suzar.
Mushugim arqon uzar.

O'quvchini hayratga soladigan "noyob" topilmalar: quyoning vov-vovlashi, kuchukning beda yeyishi, xo'rozning suvda suzishi, mushukning arqon uzishi, baliqning quq-quqlashi,

toshbaqaning uchishi-yu buzoqning tuxum bosishi, echkinging hangrashlari kabilar bolalarda ham kulgu, ham hayrat uygʻotadi.

Tongda qichqirib: “quq-quq”

Baligʻim bermas uyqu.

Eshagim poylar sichqon

Toshbaqam uchqur chaqqon.

Kulguga solishiga sabab bolalar aynan shu hayvon sheʼrda berilgan harakatlarini tasavvur qiladi. Bir oʻylab koʻraylik, shoir nega toshbaqa, baliq, buzoq, quyon, singari tevarak-atrofdagi hayvonlarni tanladi. Negaki jirafa, zebra, koala kabi hayvonlarni faqat televizorda yoki rasmini koʻrishgan. Ularning hayot tarzini deyarli bilmaydi. Baliq, toshbaqa, quyonlarni esa biladi, aynan bolani hayratga solgan narsa, oʻzi bilgan hayvonlarni boshqa bir hayvonning harakatlarini bajarishidir.

Tun-u kun hangrar echkim,

Hoy, gapimdan kulgan kim?

Soʻylagan boʻlsam chatoq.

Oʻzing toʻgʻri ayt, oʻrtoq.

A.Obidjonning aksariyat sheʼrlari bolalarga bagʻishlangan boʻlsa ham sheʼrning zamirida bola anglay olmaydigan ikkinchi bir yashirin maʼno yotadi. Bir qarashda oddiy buyum yoki hayvon tilidan aytilgan sheʼr juda katta ijtimoiy maʼno kasb etadi. Bir soʻz bilan aytish mumkinki, Anvar Obidjon bolalar dunyosiga katta muammolarni olib keldi, bolalar esa bu muammolarni oʻzlaricha, samimiy qabul qildilar.

A.Obidjon sheʼriyati ijodiga hamohang rang-barang va serqirra. Uning har bir yoʻnalishdagi turkum sheʼrlarining oʻzi alohida tadqiqotlarga loyiq. Shu maʼnoda shoir sheʼrlarining auditoriyasi, kitobxonlar yoshi, avlodi chegara bilmaydi. Yaʼni, A.Obidjon sheʼrlari bir necha avlod bolalarga birdek xizmat qilib kelmoqda va uning umri tagʻin bardavom boʻlishiga shubha yoʻq.

Uning “Kulchalar” va “Botirvoyning kundaligi” turkumlardagi qahramonlarning deyarli hammasi turli yoshdagi bolalardir. Bu sheʼrlarda bolalik tuygʻularining sofliqi, orzu-umidlarining

beg'uborligi, tabiatan biroz shumligi, quvnoqligi katta iste'dod bilan ochib beriladi, o'quvchini goh yayrab-yayrab kulishga, goh jimgina o'ylashga, fikrlashga, xulosalar chiqarishga undaydi. Adibning mahorati shundaki, u bola dunyoqarashidagi o'ziga xosliklarning tub-tubini ko'ra oladi. Ichki olamini, o'y-xayollarini, kichik qalbida kechayotgan ruhiy jarayonlarni nozik did bilan kuzatadi. Bir qaraganda, juda oddiy ko'rinadigan kichik-kichik she'rlarda inson tabiati shakllanishining dastlabki bosqich jarayonlari keng ko'lamda tahlil etib beriladi. Samimiy yumor, yengil hajv elementlari yorqin ko'zga tashlanadi. Shoirning "Hali o'zim bolaman-ku!", "Sinchkov bola", "Shu ham filmi?" kabi o'nlab she'rlari shu jihatdan nihoyatda xarakterlidir.

Dadajonim,
Dadajon,
Otim nega
Otajon?
Axir kimga
«Ota»man?
Shuni o'yla-a-ab
Yotaman.

She'rni o'qiganda endigina so'zlar ma'nosini anglay boshlayotgan bolakayning holati ko'z o'ngimizga keladi. Uning kutilmagan «muammo»li masala oldidagi o'ychanligi o'quvchining labiga nurli tabassum paydo qiladi.

Anvar Obidjon she'riyati obrazlar olamining kengligi va rang-barangligi bilan ajralib turadi. Aytaylik, "Siz eshitmagan qo'shiqlar" turkumida ellik besh qo'shiq bor. Bu o'rinda "qo'shiq" atama sifatida qo'llanmaydi. Balki, turli jonivorlar, qushlarning sayrashi, yoxud predmetlarning kechinmasi tarzida berilib, ramziy mohiyat kasb etadi. Masalan, "Kaklik qo'shig'i", "Koptoklar qo'shig'i", "Chirmanda qo'shig'i", "Miltiqcha qo'shig'i", "G'ulg'ultovuq qo'shig'i", "Qirchang'i qo'shig'i", "Ship-pak qo'shig'i", "Ruchka qo'shig'i" kabilar. Jumladan, "Bedana qo'shig'i" shunday yangraydi:

Mayli quring to‘r qafas
Pit-piliq,
Hech yo‘q, sayrab tursam bas,
Pit-piliq,
Azal erkindir zog‘lar,
Pit-piliq,
Qafasdadir sayroqlar
Pit-piliq.

Shoir xulosasi shuki, zo‘r sayroqi qushlarni qafasga soladilar, zog‘lar ozod yuribdi. Anvar Obidjon she‘riyatining yana bir ahamiyati, shoir she‘rining rang-barang shaklidan foydalangan. Bir misrali she‘r, ikki, uch, to‘rt, besh misrali she‘rlar: bu bandga ko‘ra rang-baranglik. Ayni damda, to‘rt hijodan boshlab, to‘qqiz hijo, ba‘zan o‘n bir hijoli she‘rlar yaratgan.

Shoir she‘rlarining kaliti sarlavhasidadir. Aks holda bunday she‘rlar oddiy bir qofiyabozlikdan iborat bo‘lib qoladi. Masalan, “Quyoning tug‘ilgan kunida” she‘rining sarlavhasi bo‘lmasa uning mohiyati ochilmaydi, she‘r ma’noga ega bo‘lmaydi. Chunki tug‘ilgan kunda:

Ari keldi.
Asal olib,
Echki qopga
Karam solib
Ayiqlik keldi
Qoshiq bilan
Bo‘ri — pichoq
Sochiq bilan.

Shundagina har bir hayvonning o‘zi nimani xush ko‘rsa o‘shani ko‘tarib kelgani ayon bo‘ladi.

Bolalar she‘riyatida ramzlar va timsollar o‘rni haqida fikr yuritilar ekan, Anvar Obidjon she‘rlari, ayniqsa, bu borada alohida ahamiyatga molikdir. Uning she‘rlarida istibdod tig‘i ostida bo‘yni egilgan bo‘lsa-da, erk his-tuyg‘ulari qalbini tark etmagan xalqimiz timsoli ramzlarga o‘ralgan holda tasvirlanadi. “Kumush uy” turkumidagi “Yaylovni sog‘ingan qo‘y” she‘ri ana

shunday asarlardandir. Avvalo, turkum nomiga e'tibor beraylik. Aslida "Kumush uy"ning o'zi ham Vatan ramzi. Zero, Ipak qurti qurgan eshigi-derazasi yo'q kumush uy aslida xalqimizni yetmish yil tentiratgan kelajagi qorong'u, xayoliy sotsialistik tuzum, "Yaylovni sog'ingan qo'y" esa istibdod zanjirlari ostida ezilgan, qorni to'q bo'lsa-da, qadri yo'q, boshi egiklar timsoli:

— Ishlar qalay, —

Desam, Qo'y

Javob berdi

Surib o'y:

— Kamchilik yo'q

Oziqdan...

Bezor bo'ldim

Qoziqdan.

"Aka-uka" she'rida mustaqil Vatan kelajagi bo'lmish o'sib kelayotgan yosh avlod ramziy yo'sinda kechagi kunimizdagi qo'li bog'liq, ko'zi bog'liq, istibdoddan yurak oldirib qo'ygan katta avlodga qiyoslanadi. Akaning pastga, jarlikka "taka-puka termilishi" bejiz emas, chunki jarlik aslida tubanlik ramzi, ikkinchidan esa, uning ko'z oldida xalqimizning istiqlool yo'lida qurbon bo'lgan minglab farzandlari taqdiri turibdi:

Jar bo'yida turishar

Aka-uka.

Aka pastga termilar

Taka-puka.

Yuksakdagi lochinga

Boqar uka,

Go'yo ko'kda jim qanot —

Qoqar uka.

Ukaning nigohi esa ko'kda parvoz qilayotgan lochinga tikilgan. Chunki ko'k ham, unda parvoz qilayotgan lochin ham aslida erk ramzlari, ukaning esa parvozi baland, nigohi istiqloolning yorishib kelayotgan porloq nurlariga tikilgan. Shu bois uka

yosh kitobxon ko'z o'ngida Lochin yanglig' erkin, erki uchun kurashga tayyor Inson timsoli sifatida namoyon bo'ladi.

“Yantoqlar haqida qo'shiq” ham ozodlik, erk uchun kurash tuyg'ulari yetakchilik qilishi bilan e'tiborga molikdir. “Suvsizlikdan so'lmasdan, garmseldan jon saqlab, yovuz sahroni yengib” yashayotgan “yantoqlar” ham aslida xalq ramzi. Garchi u “yovuz sahro”da “suvsizlikdan so'lish”ga, “Garmsel”ning o'tli shamollari ta'sirida asta-sekin o'limga mahkum qilingan bo'lsa-da, biroq “yantoqlar”ning chuqur o'rnamashgan, mustahkam ildizi har qanday sharoitda ham yashash uchun kurashga chorlaydi, shu bois ham yantoqlar doimo gullaydi, meva tugadi, kelajak avlodni yaratadi. Binobarin, zukko kitobxonning sinchkov nigohi bu she'rda xalqimizning istibdod tig'i ostida o'tgan keyingi yuz yildan ortiqroq davr mobaynidagi tarixi ramziy yo'sinda aks ettirilganini darrov payqab oladi. Shoir:

Ezib o'tdi yilqilar,
Ezib o'tdi nortuya,
Tiklandingiz qaytadan
Olamda biz bor, deya,
Balli sizga, yantoqlar!
Yancholmadi bo'ronlar,
Kuymadingiz otashdan.
G'animlar ham hayrondir
Bunday chidam, bardoshdan,
Balli sizga, yantoqlar! —

der ekan, bu misralardagi “yilqilar” va “nortuya” ham yurtimizga bostirib kelgan turli g'animlar timsoli yanglig' namoyon bo'ladi. Chingizxon suvoriylarining yilqilari va arablarning tuyalari oyog'i ostida ezilgan, toptalgan xalqimiz o'zini baribir tiklab olgani, uni turli taloto'plarning bo'ronlari-yu otashlari ham yo'q qilolmaganidan hatto g'animlarning o'zlari ham hayronliklarini ishonarli tasvirlangan. Ehtimol, yosh kitobxon bu imoishoralar, ramzlarni to'la tushunmas, biroq masal ko'rinishidagi (ramzlar, timsollarga asoslangan) asarlar shunisi bilan ham

xarakterliki, ulardan har bir kitobxon o'ziga kerakli narsani uqib oladi. Barcha yoshdagi kitobxonlarga mo'ljallangan bunday asarlar shu boisdan ham mazmunan ko'p qatlamli bo'ladi.

Muhimi, ana shu adabiy ertaknavislik an'anasi istiqlool yillarida ham bardavomligi, bolalar ijodkorlarining bu janrda eng dolzarb g'oyalari, badiiy-uslubiy jilolarni namoyon etayotgani bilan e'tiborlidir.

Anvar Obidjon she'riyati, umuman, istiqlool davri bolalar she'riyatiga xos yana bir jihat, bu — she'riy shakllarning rang-barangligidir. Shoir uchliklari bunga misol bo'la oladi. Ular ixcham, tabiiy, aniq falsafiy hulosalarga xayotiy kuzatishlarga boy she'rlardir:

Ko'pdir amalning turi
Amaldorning eng zo'ri
Faqat ochiq oladi.

Anvar Obidjon uchliklari bolalar she'riyatini boyita oldi. Shoir bir misradan iborat she'rlar ham yozadi. Bu she'rlar "ignabarg she'rlar" yoki "O'rta barmoq" deb ham ataladi.

Go'sht yesa-ku qo'ydan qo'rqardik⁷⁰

Bor-yo'g'i bir satr, ammo majoziy ma'nosiga diqqat qilinsa, o'quvchi tafakkurini charxlaydi, fikrlashga undaydi. Yarim hikmat, yarim yumor tarzida bitilgan bu satrlarda bolalarcha sodalikdan ustalik bilan foydalanilgan, deyish mumkin:

Shimim mendan ko'ra puldorroq. (58-bet)

Binobarin, Anvar Obidjon ijodi, jumladan, uning she'riyatidagi janriy rang-baranglik, o'ziga xoslik yosh avlodni kamol toptirish yo'lida xizmat qila oladi.

O'zbek bolalar adabiyotining tadrijiy, janriy tamoyili haqida so'z borganda, **Safar Barnoyev** nomi sohaning yetuk namoyandasi sifatida alohida tilga olinadi. Adib qoldirgan adabiy meros ham shunday salmoqqa ega. U bolalar she'riyati, nasri va publitsistikasiga qanday sadoqat, otashin mehr va o'ziga xos so'z sehri bilan kirib kelgan bo'lsa, hayotining so'nggi nafasigacha shunday tuyg'u bilan yashadi. Uning istiqlool yillarida "Kichkina

⁷⁰ Anvar Obidjon. Bezgak shamol-2. — Toshkent: Sharq, 2003 — B. 57.

Xo'ja Nasriddin" (1998), "Nilufarning olmalari", "Sayroqi bedanalar" (2007) singari she'riy va nasriy kitoblari chop etildi.

Professor N.Rahimjonov to'g'ri ta'kidlaganidek, Safar Barnoyev asarlarida fikriy tarbiya tasvir va talqin, tushunish va tushuntirish, hissiy idrok va badiiy ifoda vositasida amalga oshiriladi. Shuning uchun hatto aksariyat she'rlari syujetli-voqeaband.

Hayotdagi va tabiatdagi voqea-hodisalarni har kim o'zi yaxshi ko'ra olgan va anglagan, hayotiy tajribasiga yaqin tomonlarini ko'proq tushuntirishga harakat qiladi. Safar Barnoyev esa xoh nasrdagi, xoh nazmdagi asarlarida bo'lsin, urush davri avlodining ko'ngliga toshdek zil cho'kkan sog'inch hissi tuyg'ularini ifodalaydi. Zero, shoirning lirik qahramoni ham buni haqli ravishda ta'kidlaydi:

Bugun esa yuragim-
Sog'inchdan yaralangan.
Yaralangan qalblardan
Bugungi kun yaralagan.

Alanganing, olovning urug'i — cho'g' bo'lsa kerak. U odamlar yuragiga ko'chib o'tgandan, odamlar ko'nglida maskan qurgandan keyingina boqiylikka aylanadi. Bu shahid farzandlarning yorug' xotirasi va ushalmagan armonli niyatlarining alangasi, tinchlikni ko'ziga xas ham tushirmasdan asrash-avaylash tilagidir. Bu narsa ijodkorning "Urush bolalari" va boshqa bir qancha she'rlarining bosh ma'no-mundarijasini tashkil qiladi. Safar Barnoyev o'zi ta'kidlaganidek, onasining pinjiga tiqilib o'sgan, "urush degan so'z bilan tili chiqqan" avlodga mansub, u garchi urush qozonida qaynamagan esa-da, urushning dahshatli oqibatlari va tashvishlarini o'z boshidan kechirgan. Ijodkorning "Urush bolalari", "Tunda osoyishtalik cho'kkanida borliqqa", "Jabbor otaning aytganlari", "Uka, men senga aytsam", "O'ttiz yoshlilar", "Mening o'z burchim bor", "Bobomning qo'llari", "Otamning o'rtoqlari" singari qator she'rlari va inson taqdiri masalasini poetik tadqiq etishda o'ziga xos yo'nalishga ega. Ularda, avvalo, qalbning iztirobli tajribalari — dardlari muhrlangan; u aynan shu avlodning qalbidan silqib oqqan,

ko'z qorachig'iga tugilib qolgan dard. Shu boisdan ham ijodkor o'z avlodining ushbu mavzuni poetik idrok va ifoda qilishdagi o'ziga xosligi bilan ahamiyatli:

Asrim shoshirib qo'ydi
Bugun inson aqlini.
Bizlar unutdik tanish
Uchburchak xat shaklini.
Ammo unutmadik, yo'q
Sog'inchning dardlarini.
Yer emas, qalbga ko'mdik
Yurtimiz mardlarini.

Ana shu urush oqibatlari tufayli vujudga kelgan cheksiz qayg'u va iztiroblar xotirasi birma-bir suratlana boradi. Bunda achchiq kechinmalar za'faron rangi va ma'nosi bilan xotiralar shaklidagi hayotni tiklay boshlaydi. She'rdagi taxir ko'z yoshlariga chayilgan so'zlar zildek zalvori bilan qalbimizga og'ir cho'kadi; ularning ishontiruvchi ta'siri yanayam kuchayadi. Lirik qahramonning "yelka qisiq, bosh egik" holatini yuzaga keltirgan, hatto saratonda ham quyoshning yuvosh boqishiga sabab bo'lgan "urush... talato'p yo'llar" ohista jonlanadi.

Maysalarning labidan
Ko'karib chiqdi kulgu.
Kulgularga o'ralib
Yurakda qoldi qayg'u.
Quyosh bir qalqib ketdi,
Og'ir xo'rsindi tuproq.
Bag'ringa bosh qo'ydi, deb
Yigirma million chaqmoq.

Shoirning aksariyat she'rlarida urush va inson taqdiri masalasini turli xil qirralardan o'ziga xos yo'sinda yoritishga mayl kuchli. "Jabbor otaning aytganlari" she'rida urushda bedarak yo'qolgan o'g'lini hamon intiq kutayotgan, o'z mehriga o'zi isinib yashayotgan yetim mo'ysafidning ("Men deyman: - Juda yomon, otalar yetim qolsa") armonli hasratini eshitamiz." Uka men senga aytsam" asarida esa urushda ko'plab jarohat ort-

tirgan, hozirgi kunda ham ba'zi olchoq va "qochoqlar"dan yuragidagi jarohati kuchaygan jangchi o'z ko'nglini bo'shatadi. "Qo'shni kampir iltijolari" she'rida esa uch o'g'lini urushga jo'natib, uchovidan ham qoraxat olgan, yo'lga qarayverib ko'zlari to'rt bo'lgan mushtipar kampirning dil nolalari yuraklarni zirqirataadi.

Omon o'g'lim!

Davron o'g'lim!

Sulton o'g'lim!

Jon o'g'lim!

Oy-yulduzim, boshimdagi osmonlarim edingiz,
Alpomishday, Alpomishday posbonlarim edingiz,
El-u yurtga ko'z-ko'z qilgan posbonlarim edingiz...

Men chiroyda oy edim,

Bag'rim butun, boy edim.

Uch o'g'lim bor, uch shunqorim, —

Deya hotamtoy edim.

Kampir uch o'g'il tuqqanida sevinchlarga sig'magani, har bir o'g'lining nomi o'z mazmuniga ega ekani, ularni umumlashtirib "Jon o'g'lim- deb atashi bejiz emasligini aytib bo'zlaydi. Afsusnadamatlar bo'lsinki, bir kuni ona qalbi bukiladi, ko'zdan yoshi to'kiladi. Shu sababli uning iztiroblari yanada ayanchli tus oladi:

Avaylagan, asragan yurakdan darmon ketdi,
Qora bo'ldi kunduzim, boshimdan osmon ketdi.

Sizni ketma-ket tug'dim,

Deyishgandi katta baxt,

Ketma-ket uchingizdan,

Kelib qoldi qoraxat.

...Qonga to'lgan yuragim mozorlarga aylandi,

Hasratlarim tugamas bozorlarga aylandi.

Shu tariqa, lirik qahramon qo'shni kampirning faryod to'ladardini, o'z o'g'illarini so'ray-so'ray quyoshdayin ufq sari botib borishini, demakki, umri poyoniga yetayotganini afsus bilan tilga oladi.

E'tiqod tuyg'ulari, yaxshi xulq yoki yaxshi odat malakalari inson bilan birga tug'ilmaydi. Ularni jamiyat va odamlar shaxs tabiatida tarbiyalab kamolga yetkazadilar, ya'ni ushbu fazilat-larni biz hayotimiz davomida o'qish, o'rganish, turli xil tarbiya ko'rinishlari orqali o'z shaxsimizda shakllantirib boramiz. Sa-far Barnoyev she'rlarining yoshlar tarbiyasida salmoqli o'rni, burchi-vazifasi bor. Bu o'ziga xoslik — ota-bobolarning ezgu ishlariga sadoqatda ko'rinadi. Shoirning "Mening o'z burchim bor" she'ri shu jihatdan ibratlidir. Unda lirik qahramon el-lar-elatlarga ezgulik urug'ini ekmoqlikni, yomonlarning bosh-larini egmoqlikni, go'daklar kulgusini, Vatanning sof havosini asramoqlikni o'z burchi, deb biladi. Shu boisdan ham "Agar yaxshilik deb kurashmasam, hech kimman", — deya qat'iy ayta oladi.

Agar, tong saharda bulbul kuyiga diqqat bilan quloq tutadi-gan bo'lsak, uning qo'shig'ida ohanglar zarbi ham, kuy to'lqini ham aslo takrorlanmaydi. Shoir kechinma-tuyg'ular ma'nosini qisqa-qisqa voqealar orqali ifodalashga moyil. Bu narsa aksari-yat she'rlarning syujetli bo'lishini ta'minlaydi va ular ko'proq she'riy novellalarni esga soladi.

"Safar Barnoyevni ko'pchilik bolalar shoiri sifatida biladi", — deb yozadi M.Jalil. — To'g'ri, u bolalarga atab ko'p she'riy kitoblar yozdi. "Aldagani bola yaxshi" degan maqol Safarga to'g'ri kelmaydi. Chunki u bolalarni aldash uchun havoyi gap to'qimaydi. Haqiqatni aytadi. Yalang'och fikrni qofiyaga solib, haqiqat deb tavsiya qilish shoirning vazifasini emas. Buni yaxshi bilgan shoir ibratli fikrni badiiy shaklda tabassum bilan ifoda-laydi. Kitobxon ham bunday she'ri o'qiganda yengil tortadi. Kuladi. "Sog'inch", "Chehralar", "Dadam haqida qo'shiq", "Tinchlikni ulug'laymiz" to'plamlaridagi ko'pchilik she'rlar shunday. Umr — oqar daryo. Hayot — sinov maydoni. Inson bu dunyoga sinov uchun kelarkan...

Ha, Safar Barnoyev o'zi tengi avlod taqdiriga yozgan yo-zuqlarning barchasini tuyib yashadi. Uning boshqa qismatdosh-laridan farqi shunda ediki, o'sha kunlar tarixini keyingi avlod-

larga yetkaza oldi. Yetkazishda ham bo'yab-bejamay, ayniqsa, bolaligini erta o'g'irlagan avlodning urushga bo'lgan nafratini chinakamiga, ham nasrda, ham she'riyatda, ham publitsistika ifoda etadi. Xususan, istiqlol yillarida bu mavzuda yozgan she'r-u hikoyalari, badialarida shukuhli kunlarga erishish oson kechmagani, baxtiyor avlodlar o'tmish ajdodlari qismatidan xabardor bo'lib, bu kunlarning qadriga yetishga da'vat etish mazmuni, ruhi ufurib turadi.

Zotan, S.Barnoyev o'zbek bolalar adabiyotida rang-barang janrlarda unumli ijod eta oldi. Lirikada — she'r, qo'shiq, she'riy topishmoq va g'azallar; liro-epik turda — masal, she'riy rivoyat, she'riy ertak va dostonlar; nasrda — hikoya va qissalar, badiya va esselar; publitsistikada — maqola, badiha, da'vatnoma; adabiyotshunoslikda — taqriz, so'zboshi, adabiy-tanqidiy maqola va hokazolar. Shu ma'noda S.Barnoyev, o'zbek bolalar adabiyotini yuzga yaqin hikoyalari, o'nlab qissa va she'riy to'plamlari bilan boyitib, o'z kitobxonlariga ega bo'lgan ijod sohibidir.

Hamza Imonberdiyev (1954–1997). H.Imonberdiyev bolalar adabiyotining rivojiga hissa qo'shgan shoirlardan. U uzoq yillar "Tong yulduzi" gazetasida, so'ngra 1986-yildan umrining so'nggi damlarigacha "Cho'lpon" bolalar nashriyotida faoliyat ko'rsatgan. Uning turli yillarda nashr qilingan "Quvnoqlar quvonchi", "Shokoladxo'rlar", "G'aroyib pufak", "Oydagi tomosha", "Lofchilar-aldoqchilar", "G'aroyibkent hangomalari" singari she'riy va nasriy to'plamlari bolalar kitobxonligida shuhrat qozongan. Shoirning bolalar uchun yozgan she'rlarida bolalarning xarakter-xususiyati, orzu-o'ylari aks etgan. Masalan, "Bir so'z" she'rida Loladan astoydil ranjigan, unga birgina "shaddod" degan so'zi uchun "badbashara", "xumbosh" kabi yomon so'zlarni eshitganidan arazlab, boshqa o'rtoq topishga ahd qilgan bola timsoli gavdalanadi. "Urushqoqlar"da esa o'g'il bolalar ko'proq o'ynaydigan "urush-urush" o'yini manzarasi chizib berilgan. Ayniqsa, qo'lda yog'och-avtomat bilan kalishlardan esa granata o'rnida foydalanishlari, bir-birlarini poylab turib, "o'q" uzishlari bolalar tilidan mardona hikoya qilinadi.

— Paq-puq, otdim, yiqil, — deb.
Dushman tan olmas: — O‘qing
Qiyshiq ketdi, — nuqul deb.
Hamma bola o‘yinda,
“Jang” qiziydi tobora...

Faqatgina Nodir bu jangga qo‘shilmay, raketa yashash bilan
ovora bo‘ladi.

Chunki:

— Urushqoqlar ichida
Yashab netaman, — der u.
Olis sayyoralariga
Uchib ketaman, — der u.

Buni eshitib, qolgan bolalar “o‘zing bilan bizni ham ola
ket”, — deb so‘raydilar. Do‘stlari rozi bo‘ladi:

— Chiqinglar, — deb imlaydi.
— Biz kashf etgan sayyora
Urush nima, bilmaydi!

Ko‘rinadiki, bolalar garchi “urush-urush” o‘ynasalar ham
aslida urush nimaligini bilmaydigan sayyorani kashf etmoq-
chi. Uning salbiy oqibatlarini his qila olgan bolagina shunday
fikrlaydi. Barcha bolalar tinchlikni sevishlari Nodirga ergashib
ketmoqchi bo‘lgan do‘stlar niyatidan anglashiladi. Binobarin,
H.Imonberdiyev yosh qahramoni tilidan, urushqoqlar o‘yinini
qoralaydi. Ularni orasida yashahni xohlamaydi.

Uning “Vaqtning hajmi qancha?” she’ri falsafiy mazmunga
ega. Vaqt haqida tasavvur, tushuncha yosh bolalarda hali to‘liq
shakllanmagan bo‘ladi. Aniqrog‘i, vaqt — ular uchun mavhum
tushuncha. Shoir bir soat misolida uni aniqlashtirishga, bolalar-
bop vositalar yordamida oydinlashtirishga erishgan.

Oylab ko‘rsam, vaqt degan
Rezinali to‘rxalta.
Neki tiqsang ichiga
Sig‘averar, zo‘r xalta.

Bunga shoir keyingi misralarda aniqlik kiritadi: bir soatda
nimalar qilish mumkinligini o‘quvchiga ular xarakteridan kelib

chiqqan holda tushuntiradi. Ya'ni, kitob, gazeta o'qish, samokat minish mumkinligi, do'sting bilan urushib, hatto yarashib olish, yoki, tort yeyayotgan ukangga "yordamlashish", "qarashish"; yoki, uy ichini alg'ov-dalg'ov qilib, so'ng yig'ishtirish; yoki bo'lmasa, telefon orqali uy ishini ko'chirish kabilarni bor-yo'g'i bir soatda bajarish, ha, faqatgina harakat zo'r bo'lsagina, ana shuncha ishni qilish mumkinligini ta'kidlaydi. H.Imonberdiyev kichik yoshdagi o'yinqaroq bola nazdida bir soat hech nima emasligini to'g'ri ilg'agani uchun, uning qadrini yuqoridagi yumushlar bajarilishi bilan asoslaydi. Demak, bola qisqa mudatda ko'p narsaga erishish insonning o'ziga, xatti-harakatiga bog'liqligini shu tariqa tushunib yetadi.

H.Imonberdiyevning "Qish tongida" she'ri tabiiy manzara talqiniga bag'ishlangan:

Erta tursam hovuzda
Birov oyna solibdi.
Ko'm-ko'k, tiniq, zilol suv
Eng ostida qolibdi.
Oynani solgan usta
Unutgan-ov, hoynahoy.
Suv olishga ozgina
Qoldirmabdi ochiq joy.

Bola tasavvuri, tafakkuri aynan shunday fikrlashga moyil. Zotan, she'r jonli tasvir asosida yaratilgan. Shoirning "Qo'-pollik" she'rida esa kichkintoy bolakaylarning uchqur xayoli, qahramonlik ko'rsatishga moyil tabiati ochib beriladi. Ya'ni, qo'pollik qilib, akasidan "— Bor, ko'zimga ko'rinma, hech keraging yo'q", — degan do'qini eshitgan ukaning ginalari, shu bilan birga, akasining o'z yoniga kelishi uchun hatto:

Balki sharga osilib,
Uchaman oyga.
Balki minib
G'irko'kni
Jangga kiranman.
Yog'och qilichim sernab

Yovni qiraman.
Dushman bilan solishib
O'larman oxir.
Nima qila olardim
Akamsiz axir.
Kelib qabrim boshiga
Akam bosh egar,
Kechir meni, uka, deb
Balki yosh to'kar, —

degan xayollarga boradi. Shu payt "Uka!" deb akasi boshiga kelganda, xayollari har yoqqa sochilib ketadi. Yosh qahramonning xufton dili charaqlab ochilib ketadi va quyidagi qarorga keladi:

Akam bo'lsa yonimda
Quvnab ketaman.
Shunday akam turganda
O'lib netaman?!

Chindan ham she'r voqeaband syujet asosiga qurilgan. Aka-uka munosabatlarida tabiiylik ustivor. O'zbek oilalarida uka har doim akaga suyanadi. Aka ham, o'z navbatida, ukani suyaydi, ko'nglini cho'ktirmaslikka harakat qiladi, unga g'amxo'rlik qiladi. Bu hissiyot bolalikdan boshlanishi esa yuqoridagi she'rda yorqin aks etgan.

Umuman, H.Imonberdiyev she'rlarida — fikr ustuvor, g'oya dolzarb, tasvir hayotiy. Uning qator ertak-dostonlarida esa bahodirlik, mardlik motivlari kuylanadi. Shoir ijodida istiqlol g'oyalari ko'zga tashlanadi. Sor burgutning o'z polaponini uchishga o'rgatishda baland qoyalardan pastga otib yuborishi, yiqilay deganda ushlab olishi misolida xalq farzandlarini dov-yuraklikka chorlaydi.

Mustaqillik davri o'zbek adabiyoti hayotni o'rganish-bilishning badiiy vositasi sifatida muhim ahamiyat kasb etmoqda. U zamondoshlarimizning, jumladan, yosh avlodning ruhiy holatini teran tadqiq etishga, fikr doirasini kengaytirishga, his va tushunchalarining shakllanib, voqelikka to'g'ri munosabatda

bo'lishga da'vat etadi. Bugungi adabiyot tom ma'noda hayot darsligiga aylanayotgani shu jihatdan e'tirofqa sazovor. Bugungi bolalar she'riyatida kuzatilmagan mavzu deyarli yo'q, ya'ni barcha soha qamrab olinmoqda. Jumladan, ona tilini o'rganishga da'vat etuvchi she'rlar alohida yo'nalishni tashkil qilmoqda. Aytaylik, o'zbek bolalar she'riyatida birgina **K.Turdiyevaning** o'nlab she'rlari bevosita boshlang'ich sinf o'quvchilariga ona tili ta'limini tushuntirish, qiziqarli o'tishda qo'l keladi. Yoki **T.Adashboyev** singari shoirlarning ona tilini o'rganishga da'vat etuvchi she'rlari o'qish kitoblariga kiritilgan.

Alifboni yod olish va uning ahamiyati har bir savodli inson uchun naqadar zarurligini yaxshi bilamiz. Uni yosh avlod ongiga muhrlashda esa alifbe she'rlarning ahamiyati katta. O'quvchining shu tovush alliteratsiyasiga oid she'r orqali ham talaffuzi yaxshilanadi, ham alifbo tartibini esda saqlashi uchun she'r mazmuniga singdirilgan mazmun va badiiy ifoda tarbiyaviy-ta'limiy ahamiyatga ega.

Alifbe she'rlar o'quvchilarga ikki maqsadga xizmat qiladi: birinchidan, alfavitdagi harflar tartibi va u bilan boshlanuvchi so'zlar orqali tanishtirish; ikkinchidan, she'r mazmuniga singdirilgan badiiy-g'oyaviy ifodalar orqali o'quvchilar bilimi, dunyoqarashi shakllanadi, xotirasi charxlanadi. Bu boshlang'ich sinf o'quvchilariga alifbeni tanitishda ana shunday vazifani bajaradi. Muhimi esa shunday she'rlar orqali nafaqat harf tanish, u bilan boshlanuvchi she'riy misralar, balki, bolalar she'riyatida harfiy san'atlardan foydalanib, badiiy yuksak saviyali asarlar yaratish ko'zga tashlanmoqda.

Binobarin, o'zbek bolalar adabiyotining yetakchi namoyandasi **Kavsar Turdiyeva** ijodida alifbe-she'rlarning rang-barang namunasi mavjud. Shoir "Biz shunaqa bolamiz" she'rini "she'riy alifbo" deb ko'rsatadi. Unda lotin alifbosidagi 29 harfning har biri bilan boshlanuvchi so'zlar alifbo tartibida she'riy vazn va qo'fiyaga solingan. Mazmunidagi so'zlarda esa esa aqlli, besh baho oladigan, do'stlari ko'p va eli mustahkam, jajji botirlar, Vatanga qo'shqanot bo'lgan eng ibratli avlod madhi ifoda etilgan.

K.Turdiyeva “Alifbeda nasihat”, “Topishmoqli alifbe” she’rlarda har bir harf bilan boshlanuvchi o’gitlarni alifbo ipiga marjondek tizadi:

- “A” aql, adolat, azal, asli hammadan afzal,
- “B” botir bo‘lsang bil shafqat, bemehr bo‘lma faqat.
- “D” dono so‘zdan yarar dil, donolarni do‘sting bil,
- “E” eshit, esingda tutgin, erinishni unutgin.
- “F” fahm, farosat albat, eng foydali fazilat.
- “G” go‘zaldir gul-u giyoh, gullarni toptash gunoh.
- “H” hadis, hikoya, hikmat, uyg‘otar mehr, himmat.
- “I” intil ilm izlashga, shu maqsadni ko‘zlashga.
- “J” jahlingni jilovlab ol, janjal naf bermas biror.
- “K” kamtarga kamol chopar. Kekkaygan zavol topar...

Alifbe-o‘gitda harflarga mos so‘z va ulardan yaxshilik xislatini topish, she’riy shakl, qofiya, vaznga solish ijodkor mahoratidan dalolat, albatta. Ayni paytda, bunday o‘gitlarni Alifbe darsliklariga kiritish, tovush va harflarni o‘tishda rang-baranglikka erishilishiga olib keladi. Bu alifbe she’rning pandnoma ko‘rinishi ham mumtoz adabiyotdagi an‘analarning qayta tiklanishi sifatida e’tirofga loyiq.

Alfavitdagi harflar ketma-ketligi asosida yaratilgan yana bir janr topishmoqli alifbe ham bugungi o‘zbek bolalar she’riyatida yangi hodisa. K.Turdiyeva topishmoqlarni shunday ketma-ketlikda beradiki, ularning javobi alfavitdagi harflar bilan boshlanadi:

- A — Asal yig‘ar, nishi bor. (Asalari)
- B — Sariq meva dorivor. (Behi)
- D — Marjonlardek terilgan. (Do‘lana)
- E — Aqliga berilgan. (Es)
- F — Juda ham ulkan jonzot. (Fil)
- G — U bilan go‘zal hayot. (Gul)
- H — Qovunga kichik ini. (Handalak)
- I — Qushlar quradi uni. (In)

Shu tariqa, shoira topishmoq aytish bahonasida alifbeni yod bo'lishi, uni esdan chiqarmaslikni maqsad qilib qo'yadi. Alifbe she'rlarning bunday ko'rinishi savod o'rgatish jarayonida qo'l keladi. Kichkintoylarni topqirlikka, zukkolikka o'rgatishda, shuningdek, dam olish daqiqalarida shunday topishmoq she'rlardan foydalanish mumkin. Muhimi, alifbe kitoblarida ana shu topishmoqda yashiringan predmetlarning rasmi bor.

Bundan tashqari, shoira o'quvchilarni harflar orqali tanishtirishning xilma-xil usullari o'ylab topgan va bolalarbop she'rlar yozgan. Uning "Qofiyali topishmoqlar" she'rida bu jihat yanada yaqqolroq namoyon bo'lgan. Endi, topishmoqlarning boshlanuvchi harflari ham alifbe she'r orqali namoyon bo'ladi:

"Q"dan boshlansam qachon

Qarangiz poliz tomon.

"S"dan boshlansam har chog',

Tozalikka men hamroh. (*qovun, sovun*)

Demak, bu — topishmoqli alifbe she'rlarning ikkinchi xil ko'rinishi. Bunday she'rlar o'quvchilarni keyingi sinflarda o'rgatiladigan bir bo'g'inli so'zlarga o'rgatish, bir tovush bilan farqlanadigan paronim so'zlar bilan tanishtirib borishga zamin yaratdi. Ayni paytda, so'zning oxiri bir xil alliteratsion harflar bilan tugaydigan qofiya haqida tushuncha paydo qila boradi. Har bir paronim so'zga bag'ishlangan misralar o'zaro mustaqil band hisoblanib, qofiyalanish tizimiga egaligi uning she'riy shakllardagi to'rtlik ko'rinishiga misol bo'la oladi.

K.Turdiyeva harflarni tasvirlashda kichkintoy o'quvchilar tasavvuridan foydalanadi: "O" dumaloq go'yo shar, "N" o'xshaydi narvonga, "L" ilingan javonga, "S" o'xshaydi oqqushga, "V" qanot yozgan qushga, "A" o'xshab ketar tomga,

Yoki: "A" harfi nimaga o'xshaydi?

Ikkita uzun tayoq,

Suyashar bir-birini,

O'rtasida belbog'cha,

Chirmab turar belini.

Ajralmas ikki o'rtoq
Biz kabi do'st va inoq.
"O" nimaga o'xshaydi?
Oymomaning o'zidek.
Misli cho'ziq qovundek.
"O" deb qaytar o'zing ham,
Lablaringning shaklida
"O" harfi mujassam...

"P" harfin bilib oldim,
Boltani eslab qoldim".
"B" harfi nimaga o'xshaydi?
Buvimning ko'zoynagi...

Umuman, harflarning shakllarini turli predmetlarga o'xshatish, ularni jajji o'quvchilarning osongina eslab qolishi uchun zavqovar she'rlar yozish K.Turdiyeva ijodining salmoqli qismini tashkil qiladi. "Harflar she'r yozishgani haqida" sarlavhali she'rida barcha harflar bir joyda to'da bo'lib, she'r yoki hikoya yozish haqida o'ylaydilar. Ammo nima haqda yozish ular o'rtasidagi bahsga sabab bo'ladi. "T" harfi "tog'" mavzusini ma'qullasa, "Q" qisqichbaqa, qarqunoq, qarg'a haqida yozamiz deb turib oladi. "O" harfi esa oqlikni, B — bo'g'irsoq, bo'rini maqtaydi; A-ahillikda gap ko'p desa, "S", "M" harflari ham o'z so'zida turib oladi. Natijada, ularning har biri o'zicha tanlagan so'zi va mavzusidan hech narsa chiqmaydi. Shunda "A" harfi ahillikka boshlaydi, hamma harflarni chaqiradi. A — atirguldand, O — oshdan, P — po'latdan, "Q", "R" — qizil romlardan, "S", "T" — sariq tomlardan, "U", "V" — ulkan varrakdan, "X" xatdan, "Y" yurakdan va tushib kelishadi. Ana shunda barcha harf birdan jo'shib, tutuq belgisini ham qo'shib, Alifbega borishadi, o'sha yerda qolishadi. Shundan so'ng ular tartibni buzmay, qatorlarini uzmay she'r yozishga tushadilar. Chunki bunda harflarning barchasi kerak bo'ladi.

Ko'rinadiki, bu she'rda 29 ta harf orqali shuncha miqdordagi yangi so'z o'quvchi xotirasida muhrlanadi. Binobarin, alifbe

asosida yozilgan she'r, topishmoq, o'g'il va ertaklar boshlang'ich sinf o'quvchilarini savodini chiqarishga xizmat qilibgina qolmay, ularning ijodiy salohiyatga ega bo'lish kompetentligini ham shakllantirishga xizmat qilar ekan. Sinfdan tashqari o'qish darslarida shunday ijod namunalaridan keng foydalanilsagina zamonaviy pedagogik-psixologik tarbiya asoslari yana bir qirasi amalga oshadi.

Shoiraning "Baxillik haqida rivoyat" she'riy ertagi o'quvchilarga ma'naviy saboq bera oladi. Unda o'ziga xos motiv va detallar uchraydi. Rivoyat xalq ertaklariga o'xshash an'anaviy zachinga ega:

Juda qadim yillarda,
Juda uzoq zamonda,
Kampir-u chol yasharkan
Bilmam, qaysi tomonda...

Shu kampir va cholning juda badfe'lligi, xasis va baxilligi tufayli qarindoshlar oyog'i ularnikidan uzilgan, hech kim kelmas, hatto kulgi ovozi eshitilmas ekan. Ammo ularning yakka-yu yolg'iz bolasi butunlay o'zgacha, odamoxun, suxandon, o'zgalardan yordamini ayamaydigan bo'lib voyaga yetadi. Asosan, gadolarga, yo'qsillarga bor-u budini ulasharkan. Chol va kampir ana shundan xunob bo'lishib, bir qarorga keladilar:

Gadoylarning barisin
Jo'nataylik mozorga,
Yo'qsa, saxiy bu o'g'lon
Bor-budimiz yo'q qilar,
Qaysi gado yo'liqsa
Uning qornin to'q qilar.

Oqko'ngil o'g'illari bu qora ishga yo'l qo'ymagach, uni tog' tomonga giyoh terishga yuboradilar. Xurjuniga bir kallaqand va non soladilar. Baxil chol-u kampir xamirga zahar qo'shib, non pishirishadi. So'ngra ko'chadan o'tgan nochor, bechoralarga shu nondan ulashadi. O'sha ko'chadan bir oyoqli devona o'tib

ketayotsa, chol uni ham uyga chorlab, xaltangga sol deya non-dan xurjuniga tiqib yuboradilar. Tog'ma-tog' yurib, tentiragan saxiy o'g'il uyini topolmay, ochlikdan sillasi quriydi.

Shunday ajib bu dunyo,
Tasodifga to'liqdir.
Taqdir ekan, devona
Yigitchaga yo'liqdi...

Yigitga rahmi kelgan devona o'sha nonni xaltasiga soladi. Yigit devonaning ishidan oyoqsiz bir bechora sog' kishiga non berganidan xijolat tortib, hang-u mang bo'lib turganda u g'oyib bo'ladi. Yigit uning ketidan peshma-pesh yuguradi, gadoy riz-qini qiydim deb qiynaladi. Har qancha och qolib, joni qiynalsa ham, uning nonini yeyishga vijdoni yo'l qo'ymaydi. Devonani izlay deb chopgan yigit o'z qishlog'iga kelib qoladi. Baxil otanalar o'g'illarini qarshi oladilar. Ammo qattiq charchagan yigitchani uyqu elitadi. Uning xurjunidagi nonni esa alaloqibat:

O'zim bergan non deya,
Qora niyat, shum ayol,
Eri bilan ikkisi
Uni yerlar bermalol.

Shu tariqa, baxil ota-ona o'zi qazgan chohga ravona bo'ladi, saxiy qalbli bola va devona omon qoladi.

Rivoyat tugallanmasi ham xalq ertaklarini eslatadi. Ezgulik va saxiylilikning qo'li baxillik va zulmdan ustun bo'ladi. K.Turdiyeva asar g'oyasida istiqlool davri adabiyotiga xos an'analarni sing-dira olgan. Yomonlik qilgan inson kim bo'lishidan qat'i na-zar yaratuvchi tomonidan jazolanishi muqarrar. Saxiyni Olloh qo'llaydi. Devona qiyofasidagi darvesh ham ilohiy hodisa. Xalq ertaklarida asosan o'gay onalarga xos bo'lgan yovuzlik timsoli saxiy yigitning o'z ota-onasi obrazida kelishi noan'anaviy tal-qindir. Ammo, har yomonda bir yaxshilik hikmati bor, degan hadis mazmuni bor asarda. Shu baxil ota-onadan saxiy va qobil farzand dunyoga kelgan.

K.Turdiyevaning so'z ma'nosini tushuntirishga oid she'riari shu jihatdan diqqatga loyiq. Shoiraning "Antonim" va "Sinonim" she'rida o'qiyiz.

Men aytib turay so'zni,
Siz antonim topinglar,
Go'yo marrani ko'zlab
Kim o'zarga chopinglar.
"Uzoqqa" menman "yaqin",
"Yolg'on"ga antonim "chin",
"Janub"ga qarshi "shimol",
"Zahar"ga, albatta, "hol".

Men sinonimman asli,
Bir ma'noli so'zdirman.
"Samo"ga "osmon" va "ko'k",
"Bel"ga "chehra", "yuz"dirman.
"Barg" so'zin aytsam har chog'
Unga ma'nodosh yaproq.
"Qisqa" ga bo'lar "katta",
"Ukran"ga esa "katta".

"Ko'p"ga dir antonim "oz",
"Qish"ga esa qarshi "yoz",
"Saraton"ga "qahraton",
"Yaxshi"ga esa "yomon",
Qarshima'noli so'zni
t'lashda qolmang tolib.
"Mag'lub"likka siz qarshi
Bo'linglar doim g'olib.

"Cho'l"ga bo'lsa "biyobon",
"Zum"ga "soniya" yo "on",
"Lab"ga sinonim "dudoq",
"Do'st"larga esa "o'rtiq".
Shakim mening turlicha,
Ma'nom esa yagona,
"Yolg'onchi"ga "aldoqchi",
"Volda"ga-chi, "ona".

Boshlang'ich sinflarda so'zning o'z va ko'chma ma'nolarini tushuntirishda K.Turdiyevaning quyidagi she'ri yaqindan yordam beradi

Ovqat *achchiq*dir, yemal
Menga *achchiq* so'z dema.

Sinadi *egri* yog'och,
Ega ishdan tezroq qoch.

Kelib qoldi *kumush* qish,
Men qo'ydim *oltin* tish

Tilla boladir Nizom,
Bizda *temir* intizom

Qora *sovuq* kezadi,
Sovuq shamol esadi.

A– Asal
yig'ar, nishi
bor. (Asalari)

B– Sariq meva
dorivor. (Behi)

H– Qovunga
kichik ini.
(Handalak)

D– Marjonlardek
terilgan.
(Do'iana)

G– U bilan
go'zal hayot.
(Gul)

K.Turdiyeva
topishmoqlami
shunday ketma-
ketlikda beradiki,
ulaming javobi
alfaviddagi harflar
bilan boshlanadi.

E– Aqliga
berilgan. (Es)

F– Juda ham
ulkan jonzot. (Fil)

"A" aql, adolat, azal, asli
hammadan afzal.
"B" botir bo'lsang bil shafqat,
bemehr bo'lma faqat.
"D" dono so'zdan yarardi,
donolarni do'sting bil.

"E" eshit, esingda
tutgin, erinishni
unutgin.
"F" fahm, farosat
albat, eng foydali
fazilat.

K.Turdiyeva
"Alifbada nasihat",
har bir harf bilan
boshlanuvchi
o'g'itlarni alifbo
liga marjondek
tizadi.

"I" intil ilm izlashga, shu
maqsadni ko'zlashga.
"J" jahlingni jilovlab ol,
janjal naf bermas biror.
"K" kamtarga kamol
chopar. Kekkaygan zavol
topar...

"G" go'zaldir gul-u
giyoh, gullarni toptash
gunoh.
"H" hadis, hikoya,
hikmat, uyg'otar
mehr, himmat.

K.Turdiyevaning “Omonim”, “Sifatdosh”, “Sifat”, “Fe’l”, “Ot”, “Olmosh”, “Ravish”, “Son”, “Harakat nomi” sarlavhali she’rlari boshlang’ich sinf o’quvchilariga ona tilini o’rgatishda amaliy yordam beradi.

Shunga o’xshash, alifbe she’rlarning ichki xususiyatlari yaqqol anglashiladi. Alifbe she’rlardan alifbe topishmoqlar, alifbe o’gitlar, alifbe o’yinlar, turli harfiy tamsillar maydonga kelgan. Jumladan, bolalar shoiri K.Turdiyevaning bu mavzudagi she’rlari o’quvchilarning harf va tovushlarni yod olish, xotirada osongina saqlab qolish, talaffuz qila olish, eng muhimi she’riyatga, badiiy adabiyotga qiziqish hamda muhabbat uyg’ona boradi.

Dilshod Rajab (1964-yilda tug’ilgan) o’zbek bolalar she’riyatining iste’dodli vakillaridan biri. D.Rajab she’rlarining mavzu-mundariyasi rang-barang. Uning Vatan, yurt, Davlat ramzlari haqidagi she’rlari alohida turkumni tashkil etsa, “Baxshi bola – yaxshi bola”, “Yaxshi va yomon”, “Dehqon dalasida” turkum she’rlari ham shakliy, ham mazmunan o’ziga xos. Shoirning “Ketmon”, “O’roq”, “Xaskash”, “Belkurak”, “Panshaxa” deb nomlangan to’rtliklari bolalar uchun mazmun-mohiyatan e’tirofga loyiq.

Tinmay ishlar, yer chopar dehqon,
To kechgacha, saharlab turib.
“Dam oling” deb yolvorar ketmon,
Oyog’iga har dam bosh urib.⁷¹

Ketmon nimaligini bugungi bolalarning aksariyati bilmaydi. Ammo unda dehqon tinmay yer chopishini eshitgan. Dehqonning “oyog’iga bosh urishi”ni katta avlod kinoyaviy tushunsa, yosh avlod shaklan chiroyli o’xshatishdan zavq oladi. Chunki, mustaqillikkacha bo’lgan davr xalqimiz og’ir mehnat azobini boshdan kechirdi. Ayniqsa, dehqon dam olmay ishlasa ham “kosasi oqargani yo’q”. shoir shunga shama qilmoqda. Biroq, ketmonni har ko’tarib, yerga urganimizda, u rostdan ham

⁷¹ Dilshod Rajab. Tanish tovushlar. — Toshkent: Zarqalam, 2006. — B.11.

oyog'imiz ostida boshi bilan tushadi va shoir o'xshatishini tasdiqlaydi.

Rost, shoir she'rining g'oyadorligi o'sha kinoyaviy usulda kuchliroq. Ammo bola uchun uning tashqi sifati — obrazli tasviri muhim. Shu ma'noda, uning "O'roq" she'ri ham o'quvchiga ikki tomonlama ta'sir qiladi:

Dehqon qo'lidagi shu o'roq
So'roq bo'lib ko'rinar menga:
Kimning arpasini xom o'rdim,
...nega? ...nega? ...nega?⁷²

Ko'rinayotganidek, o'sha so'roq ham mazmunda, ham shaklda aks etgan. Yana dehqonning o'tmishdagi turmush tarzi, unga munosabatning adolatsizligi, buning sababini shuncha mehnat qilayotganiga qaramay, o'zi tushunmasligi, kimning arpasini xom o'ribdiki, unga xo'mrayishlari kabilar chindanda, javobsiz so'roqlardan iborat edi...

D. Rajabning ayrim she'rlari esa shaklan tuyuqqa hamohang, faqat 4-satri va vazniga ko'ra undan farqlanadi. Masalan, "Belkurak" she'rida shunday shakliy va mazmuniy o'ziga xoslik ko'zga tashlanadi:

Dehqon bobo, doim tik-ku **belkuraging**,
Lekin nechuk hol-ahvoling, **bel, kuraging?**
Keng maydonga tushgan chayir polvon o'zing,
Tolmagaysan, sira ko'rmas yer kuraging.⁷³

Ta'kidlab ko'rsatilgan so'zlar shakl va talaffuzda bir xil bo'lgani bilan, ikki hodisani ifodalayotgani anglashiladi. Bu — bolalar uchun aynan tanish manzara. Ular bu so'zlar o'rtasida chindan ham bog'liqlik bor deb o'ylaydilar. Chunki, har birimiz ham bolaligimizda shunday o'ylaganmiz. O'sha dehqonning qo'lidagi belkurak o'zining beli va kuragiga o'xshashligiga ishonuvchan bolalar uchun yaxshi topilma bu. Kattalar esa, o'z navbatida, buning dardli mohiyatini ilg'ay oladilar. Chunki deh-

⁷² Dilshod Rajab. Tanish tovushlar. — Toshkent: Zarqalam, 2006. — B. 11.

⁷³ O'sha joy.

qon bobolarimiz bir umr belkurakda yer qazib, tuproq olib, oʻz bellarini, yelka kuraklarini charchatib qoʻyganlar. Yaʼni, bemalol egilish, qad rostdashga qiynaladigan boʻlib qoladilar. Shunday boʻlsa ham ular tolmasdan, polvonlarining kuragi yerga tegmasdan — yiqilmay-yengilmay dong taratganlarini shoir oʻrinli taʼkidlaydi.

D.Rajabning “Panshaxa”, “Panshaxaning eʼtirozi” sheʼrlarida ham shakliy tasvir birlamchi maʼno kasb etadi:

Oʻylab soʻyla
Birodar
Besh panja ham
Barobar

Umuman, shoir narsa va predmetlarning nomlanishiga bolalar tasavvuri, nigohi bilan qaraydi. Ularning fikrlashini tom maʼnoda maʼqullashga erishadi. Yaʼni, tashqi shakl, birlamchi maʼno bola uchun asosiy ekanligini anglaydi. Shoirning “Jumboq bola” sheʼrida oʻqiymiz:

Qor desang, bobo deydi, (qorbobo)
Muz bilan qaymoq yeydi, (muzqaymoq)
Teshikdan kulcha koʻrar, (teshikkulcha)
Atirni gulday terar. (atirgul)
Toshlik baqa boʻlar der, (toshbaqa)
Soat qumga toʻlar der, (qumsoat)
Chechakni boy deb aytar, (boychechak)
Boltani oy deb aytar. (oybolta)
Oʻzi qandoq bola bu,
Ajib, jumboq bola bu!

Chindan ham yuqoridagi qavs ichida berilgan soʻzlarning kelib chiqishi — jumboq. Va ular shoir talqinida asosli ifodalan-gan.

D.Rajab sheʼriyatidagi shakliy izlanishlar hatto musavvirga xoslik ham kasb etadiki, bu adabiyotshunoslikda geometrik sheʼrlar deb yuritilmoqda. Shoirning oʻzi ham bu turkum-ni “Musavvirning sheʼrlari” deb nomlagan. Jumladan, uning

“Tanbeh” she’rida ham mazmunan, ham shaklan belkurakning musavvirona chizilgan tasvirini ko’rish mumkin:

To’plaganing bor-yo’g’i
Ikki uyum xas-xashak.
Darrov cho’zilib olib
Yotganing ne, Xashxashak?
Shuncha yerni ag’darib,
O’tirmasdan yana, ko’r;
Ishlayman, deb,

B
E
L
K
U
R
A
K
T i k k a
u n
r a
a k
R o’

Rasmda ham, mazmunda ham belkurakning tikka turgani shu tariqa chizilishi bola uchun ikki ma’noda muhim. Avvalo, u belkurakni hali ko’rmagan bo’lsa, rasmdan bilib oladi. Ikkinchidan, shu shakl — rasmga joylashtirilgan so’zni topib o’qish uchun ancha mehnat qiladi, so’zni to’g’ri o’qiy olsa, zavqi ortib boradi. Demak, she’rdagi badiiy estetik zavq yoniga, mustaqil ijodiy topshiriqni bajarishdagi quvonch qo’shiladi. Natijada, keying she’rdagi rasm va so’zni topishga oshiqadi. Shoirning “Sport maydonida” she’ri ham shu ma’noda zavqovar. Uning mazmuni ham topishmoq janriga o’xshaydi:

Bir polvon bor zabardast,
Tan-joni naq temirdan,

Qo'lingiz cho'zsangiz, dast
 Uzib oladi yerdan.
 Keeling, ko'rmoq bo'lsangiz
 Uning kelbat-siyog'in,
 Ana u polvon—

T U R N I K

U E

R R

A I

R B

O y o g' i n

Demak, mazmun shaklda o'z ifodasini topa olisi aynan bolalar she'riyati uchun o'ziga xos yangi tamoyil va qiziqarlilik kasb etadi. Shakliy — geometrik she'rlar o'quvchini fikrlashga, so'z o'yinlari ustida ishlashga, muhimi esa o'sha mazmun va shakl orqali she'r esida qolishga undaydi. Ya'ni, nuqul bir xillik, sidirg'a yozuvdan zerikkan bolalar uchun rasmlı kitobning bu namunasi ta'limiy ahamiyat kasb etadi.

D.Rajabning "Minnatdorchilik" she'ri ham shu ma'noda e'tirofga sazovor:

Yashash qanday zavqlidir,
 Osmono'par uylarda.
 Qurib bergan ularni
 Bizga ishchi kranlar.
 Qo'lim yetsa gul taqib
 Qo'yardim, der Sojida
 Huv

K r a n

o' i

t n

a g

r

m

k o' k k a yetgan

b o sh i g a

D.Rajabov she'rlarida ana shunday so'z bilan chizilgan rasmlar talaygina uchraydi. Bunday she'rlarning bolalarga mo'ljallangan namunalari ko'p ommalashmagan. Ya'ni, bolalar she'riyatida deyarli uchramaydi. Zotan shoir ijodining novatorligi ham shunda. Odatdagi she'rlarda uning mazmuni alohida rasmlarda chizilishi, rassom tomonidan kengroq kartinada chizilishi kuzatiladi. D.Rajab esa o'z she'rlarini shu tariqa geometrik figuralar tarzida yozishi kichkintoylar uchun e'tiborga sazovordir. Shoirning "Guvoh" deb nomlangan she'ri shunday geometrik shakl bilan tugatiladi. Unda joylashgan so'zlarni to'g'ri o'qiy olish esa zukkolikni talab qiladi:

- Kim to'polon qildi, Nor?
- Hech kim.
- Sen ayt-chi, Alim?
- Hech kim quvlashgani yo'q.
- Nabi?
- Men ham ko'rmadim.
- Yaxshi emas, hech yo'qsa
- Tan olish kerak aybni
- Orangizda yo'q ekan.
- Ko'rmadim rostgo'y mardni
- Lekin qing'ir ish izi
- Qolar albat bir joyda
- Barchangizni ko'rgan bor
- Bu guvoh hu Toshoyna
- Shundoq aytib turibdi
- Qani bir tona ko'ring!

O P P O Q

Y a

N t

A q

Y a

U t

Z ch

I a

D n

Ana, k o'ri ng

Shunday qilib, D.Rajab o'z ijodida bolalar uchun turli geometrik figuralarni so'zlar vositasida yaratadi.

Dilshod Rajab — mohir shoir. U she'rlarini badiiy tasvir vositalari bilan bezaydi, uning ko'pgina she'rlari ma'rifiy-ta'limiy ahamiyat kasb etganidan ularni boshlang'ich sinflarda o'rganish maqsadga muvofiq. D.Rajabning she'rlarida kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning qiziqishi, savol-javoblari bisyor. Shoirning "O'g'lim bilan savol-javoblar", "Goh yer, goh ko'kdan savol", "Jumboq" she'rlarida shunday ma'no-mohiyat ustuvor. Savollar mavzusi olam va odam, hayvonot va nabotot hamda bilimdonlik xususidadir. Savol qo'yilib, javob berish uslubi ham boshlang'ich sinf o'quvchilari xarakter xusisiyatiga xos.

- Uchib yurar jonli gul?
- Kapalak-da, kapalak.
- Osmondagi rangli yo'l?
- Kamalak-da, kamalak.
- Aylanib yurar doim?
- G'ildirak-da, g'ildirak.
- Bulutlar solgan shovqin?
- Guldirak-da, guldirak.
- Osmondagi momomiz?
- Oymomo-da, Oymomo.
- Shularni kim bilmaydi?
- O'qimagan nodon-da!

Chindan ham bolalarni o'ylantiradigan jumboqli savollarga ixcham yechim topilgan. Ayrim savollar esa o'ta mushohadali, hatto kattalar ham o'ylab javob beradigan savollar talaygina:

- U nima, uy ichida uy quradi
- U nimadir, oyog'i yo'q, yuradi?
- Qaldirg'och uy ichida uy quradi.
- U ilondir oyog'i yo'q, yuradi.
- U nimadir tarozi yo'q, toshi bor,
- U nimadir, podsho emas, toji bor?
- U toshbaqa, tarozi yo'q, toshi bor,
- U xo'rozdir, podsho emas, toji bor...

Umuman, ana shunday savol-javoblar fonida aks etgan she'riy savol-javob o'quvchilarni she'rga bo'lgan qiziqishini orttirishi aniq. Qo'yilgan savollar ham aynan 9-10 yoshli bolalar qiziqishiga yaqin. Javoblar ham bola tushunchasiga yaqin ifodalar bilan aks etadiki, bu ham bo'lsa, shoir she'rlarining yosh avlod kitobxonligidagi o'rni beqiyosligini anglatadi.

Abdusaid Ko'chimovning (1951-yili tug'ilgan) bolalar shoiri sifatidagi o'ziga xosligi — bolalar qalbini so'zlatishida. Uning she'rlari mavzusi rang-barang.

Shoirning “Biz o'n yetti o'rtoqmiz”, “Ikki o'rtoq bor edi”, “Uch do'st”, “Mish-mishvoy”, “Yer boyliklar onasi”, “Buvimning istagi” kabi she'rlarida kichik zamondoshlarning lirik obrazi va uning boy, murakkab ichki kechinmalarini teran aks ettiradi. Jumladan, shoirning “G'affor shamol” she'ri kichik maktab yoshidagi o'quvchilar xarakterini ochib berishga xizmat qiladi. Unda G'affor ismli bola timsolida mashaqqatlardan hayiqadigan, o'z fikrida turmaydigan, shamol singari qo'nimsiz bolalar hajv qilingan. Ta'kidlanishicha, G'affor shundayki:

Boksyorlikka havas qo'yar

Gohida u.

Goho birdan oshpazlikni

Qilar orzu.

O'qituvchi, artist, suvchi

Yoki rassom.

U “sevmagan” hunar yo'qdir

Xullas kalom.

G'affor hamma kasbni shu tariqa orzu qiladi, ammo o'z so'zidan darrov qaytadi. Chunki, uningcha doktorlikning ishi og'ir; shofyorlikning egni dog'-dug', yag'ir bo'ladi; mashhur olim bo'lish soz-u, o'qish qiyin; shoirlik xo'p ajoyib, biroq she'r to'qish qiyin; xullas, hamma hunarning bir “lekin”i topila qoladi. Lirik qahramon bunday bolalarga achinadi. G'affor singarilarga biror kasbni tezroq tanlab, har daqiqa oltinga tengligini anglashga da'vat etadi.

A.Ko'chimovning yana bir she'ri "Yer — boyliklar onasi" deb nomlanadi. She'rda kichkintoy bolalarga xos "nimavoy"lik hamda undan chiqarilgan ibratli saboq mazmuni aks etgan. Yosh lirik qahramon jaji ukasi Savlatjonning ezma "bilag'on"ligidan dastlab jahli chiqadi. Chunki u juda ko'p narsaga qiziqadi: Nega Kunduz chiqmas oy? Nega qishda muzlar soy? Nega tomning tili yo'q? Nega gulning qo'li yo'q? Xayriyatki, ularning tog'day bardoshli bobosi bor: u erinmay jaji nevaraning barcha "nega-nega"lariga javob beradi. Natijada, lirik qahramonona yer haqidagi tushunchaga ega bo'ladi: Yer — non tayyorlanadigan bug'doyning, kiyim-kechak tayyorlanadigan paxtaning, oqqand olinadigan shakarqamishning, temirning, barcha boyliklarning onasi ekanligi ma'lum bo'ladi. Shuningdek, bobosining hikoyasidan yosh qahramon oqpadar Gitlarning ona-yerga chang solgani, shu urushda bobosi ham o'ng oyog'idan ajralib kelgani, hozir ham ba'zi yovlar zamanga azob berib, bog'-rog'larni xarob etayotgani ayonlashadi. Shu tariqa, lirik qahramon ongida Yer oddiy tuproq, zamin holidan buyuk Vatan darajasiga ko'tariladi va "ezmavoy" ukasiga ich-ichidan minnatdorlik bildiradi.

Shoirning "Ikki o'rtoq bor edi", "Mish-mishvoy", "Men g'iybatchi emasman", "Majlis", "Sufliyor" kabi she'rlarida ham maktab o'quvchilari o'rtasida uchrab turadigan turli voqealar, odatlar yoki shu yoshdagi o'g'il-qizlarning fe'l-atvori lirik ifodasini topgan. Uning ko'pgina she'rlarining mavzusi esa zamon voqeligini aynan talqin etgani bilan e'tiborni tortadi. "Hiyla" she'rda kattalarga xos fe'l-atvor aslida bolalikdan, aniqrog'i, oiladan boshlanishi ochib berilgan. She'r qahramoni Shodmonjon otasidan xushomadgo'ylik sabog'ini olgach, darhol bu "o'git"ni hayotga tatbiq etadi:

Ertasi erkalani,
Oyisidan pul oldi.
Darsdan keyin G'anining
Yuragiga qo'l soldi...

— “Morojniye”ga bir to‘ysak.
Nima deding, jo‘rajon?
G‘ani labin yaladi:
— Attang, pulim yo‘q edi..
Shodmon kerilib:
— Mana,
Menda bor, ketdik! — dedi.

Tandirday qizib turgan kunda ikki o‘rtoq muzqaymoqni paqqos tushiradilar. A‘lochi, yuvosh, morojniy jon-u dili bo‘lgan G‘ani bu siylovdan hayron bo‘lib turganda, Shodmon maqsadga ko‘chadi:

— Uy ishin ko‘chirsam,
Degandim daftaringdan...

G‘anining yo‘q demoqqa tili bormay, g‘alati ahvolga tushadi. Qo‘li titrab portfeli ochadi... “Yegan og‘iz uyalar, xushomad zo‘r shaytondir”.

Shoir shu tarzda yosh kitobxonlarga ijtimoiy hayotda ro‘y berayotgan hodisalar mohiyatini tushuntirgishga, realistik tasvirga e‘tibor qaratadi. Bu ham bo‘lsa, mustaqillik davri bolalar adabiyotining mavzu va muammoni yoritishda kengqamrovlilik kasb etgani dalolatidir. Shu ma’noda A.Ko‘chimov ijodida umuman, insoniyat dardi, ruhiy kechinmalari, iztiroblari, yoxud orzu-o‘ylari reallasha boradi, ya’ni hayotga yaqinlashadi. Shoir she’rlarida yosh qahramonlar — bolalar chinakam “hayot qozonida qaynaydilar”. Bu jihat “Ukamning maslahati” she’rida ham yaqqol ko‘rinadi. Umuman, shoir she’rlari kichkintoylarni bolalik olamidani kattalik dunyosiga yetaklovchi vosita ekanligi ayonlashadi. A.Ko‘chimovning bolalar uchun yozgan adabiy ertak, ballada va dostonlarida ham bu xususiyat majoziy, obrazli tasvir etilgan.

Uning “Saboq” she’riy ertagi ijtimoiy dolzarb mavzuga bag‘ishlangan. Shoir Chumchuq va Burgut ramziy obrazlari or-

qali vatanparvarlik tuygʻusini oydinlashtiradi. Oʻz dala-qirida — pastlikda yashashdan or qilgan Chumchuq Burgutga taqlid qilib, oʻrkach-oʻrkach qoyalar tomonga qarab parvoz qiladi. Qora terga botib, jiqqa hoʻl boʻlgach, nafasi tomogʻiga tiqilib, bir qoyaga urilib yiqiladi. Anchagacha behush yotgan chumchuqqa sor Burgut duch kelib, uning nimjonligiga rahmi keladi. Chumchuqning:

Pastliklarda shuncha yashab
Qoniqmadi yuragim
Yoʻq demasang sening bilan
Yashamoqdir tilagim, —

degan gapiga qah-qah urib kulsa ham, uni yelkasiga mindirib oppoq bulutlar orasiga kirib ketadi. Yer, dala, suv, togʻ, oʻrmon — barchasi koʻzdan gʻoyib boʻladi. Ana shundagina yuragini qoʻrquv qoplagan chumchuq yerning naqadar goʻzalligini his qiladi va oʻz xatosini tushunib yetadi. Burgut oʻz makoni bilan cheksiz faxrlanadi: koʻk bagʻrida yashash, qor-bulutlar qoʻyni-yu shamollar raqsini kechalari porlagan yulduzlar qurshovini otashin muhabbat bilan taʼriflaydi. “Bilsang, yoʻqdir yer yuzida, suluvlikda bunday joy”, — deb taʼriflaydi. Ammo Chumchuqqa shunday saboq beradi:

Biroq, uka, har narsaning
Oʻz Vatani boʻladi,
Har narsaning baxt-iqboli
Oʻz bogʻida kuladi.

Chumchuq bu fikrdan toʻgʻri xulosa chiqarib, oʻz doʻstlari bagʻriga shamolday yelib, uchib ketadi.

Koʻrinadiki, ertak ezgulik bilan tugagan. Shunga muvofiq asarning tarbiyaviy ahamiyati, mavzuviy dolzarbligi katta.

Xullas, shoir ona-Vatan, ijtimoiy-hayotiy voqealar, zamona talotoʻplari, jamiyatda kechayotgan yaxshi-yomon oʻzgarishlarni A.Koʻchimov oʻziga xos uslubda, ohangda bolalarbop

ifoda etadi. Ijodkorning o'z ovozi, tahliliy mushohadalarga boy publitsistikasi, esse va ertaklari istiqloq davri bolalar adabiyotini yangi tamoyillar bilan boyitishga hissa qo'sha oldi. Uning she'rlarida hurfikrlilik yarq etib ko'zga tashlanadi, lirik qahramonlari haqiqatga tik boqadi. Uning asarlarida Vatan oldidagi burch va mas'uliyat eng oliy insoniy tuyg'u ekanligi anglashilib turadi. Xuddi shu qirralar davr bolalar adabiyotining yetakchi xususiyatlari hamdir.

***Bilim, ko'nikma va malakani rivojlantirishga
yo'naltiruvchi savollar:***

1. Istiqloq davri bolalar adabiyotining o'ziga xosligi nimalarda namoyon bo'ladi?
2. Istiqloq davri o'zbek bolalar she'riyatida qanday mavzular yetakchi?
3. Istiqloq davri bolalar nasri haqida mulohaza yurita olasizmi?
4. Mustaqillik davrida bolalar uchun ko'plab she'rlar yozgan qaysi ijodkorlarni bilasiz?
5. Hamza Imonberdiyevning qaysi asarlarida istiqloq ruhi yetakchi?
6. Kavsar Turdiyeva qanday ijodi bilan bolalar adabiyotiga hissa qo'sha oldi?
7. Dilshod Rajab ijodi haqida qanday ma'lumotga egasiz?
8. A.Ko'chimov she'rlari to'g'risida mulohaza yurita olasizmi?
9. Istiqloq davri o'zbek bolalar adabiyotining an'anaviyligi va o'ziga xosligi deganda nimani tushunasiz?
10. Davr bolalar adabiyotining muhim xususiyatlari aks etgan mazmun va shakllar haqida munosabatingiz?
11. M.A'zam, A.Obidjon, S.Barnoyev, T.Adashboyev kabi katta avlod bolalar adiblarining istiqloq yillaridagi ijodida qanday tamoyillar ko'zga tashlanadi?
12. Mustaqillik yillaridagi o'zbek bolalar publitsistikasining rivoji haqida nimalar bilasiz?

Mavzuga oid test savollari:

1. **A.Obidjonning qaysi asari dilogik ertak-qissa hisoblanadi?**
 - a) “Alamazon va uning piyodalari”;
 - b) “Dahshatli Meshpolvon”;
 - c) “Oltin yurakli Avtobola”;
 - d) “Yaltiroq tugma”.
2. **“Alamazon” turkumidagi asarlar muallifi kim?**
 - a) T.Adashboyev; b) S.Barnoyev;
 - c) A.Obidjon; d) A.Ko‘chimov.
3. **Uchchanoqlar, ignabarglar, topishmoq she’rlar yozgan muallif nomi qaysi javobda to’g’ri?**
 - a) A.Obidjon; b) S.Barnoyev; c) T.Adashboyev; d) D.Rajab.
4. **“Meshpolvon janglari”dagi Oshiqbola, Oytumor obrazlari qanday folklorizm hodisasi hisoblanadi?**
 - a) Janr stilizatsiyasi; b) Sujet stilizatsiyasi;
 - c) Ohang stilizatsiyasi; d) Obraz stilizatsiyasi.
5. **“47-yil hikoyalari” muallifi va mavzusini aniqlang?**
 - a) A.Obidjon, urush mavzusi; b) S.Barnoyev, urush davri bolalari; c) T.Adashboyev, urushdan keying yillar;
 - b) d) K.Turdiyeva, tinchlik mavzusi.
6. **“Oq laylaklar”, “Kichkina Xo’ja Nasriddin” qissalari muallifi qaysi javobda to’g’ri ko’rsatilgan?**
 - a) A.Obidjon; b) S.Barnoyev;
 - b) c) A.Akbar; d) H.Imonberdiyev.
7. **“Tut pishig’ida tug’ilgansan deb, Onam aytganlar” misralari qaysi ijodkor tarjimai holiga daxldor?**
 - a) S.Barnoyev; b) A.Obidjon;
 - b) c) X.To’xtaboyev; d) M.A’zam.
8. **“Til darsi”, “Ona tilim”, “Bir to’p yong’oq” turkumidagi she’rlar muallifi qaysi javobda to’g’ri ko’rsatilgan?**
 - a) S.Barnoyev;
 - b) T.Adashboyev;
 - c) M.A’zam;
 - d) A.Obidjon.

9. Shoir Piyola, Supurgi, Narvon, Qoziq kabi jonsiz narsalarni obraz darajasiga ko'tarib, ularning tabiiy holatidan inson hayotiga daxldor xulosalar chiqara olgan bolalar shoiri to'g'ri ko'rsatilgan javobni aniqlang?

- a) Kavsar Turdiyeva;
- b) Abdurahmon Akbar;
- c) Dilshod Rajab;
- d) Orif to'xtash.

**10. Biroq, uka, har narsaning, O'z Vatani bo'ladi,
Har narsaning baxt-iqboli, O'z bog'ida kuladi.
Ushbu misralar qaysi ijodkor she'riy ertagidan olingan?**

- a) Kavsar Turdiyeva;
- a) A.Ko'chimov, "Saboq";
- b) M.A'zam, "Erk qushi";
- c) D.Rajab, "Toshning boshi".

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti. Darslik. — T.: O'qituvchi, 2002.
2. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti. Darslik. — T.: O'qituvchi, 2011.
3. Jo'rayeva G. O'zbek bolalar she'riyatida hajviy obraz yaratish mahorati. — T.: Muharrir, 2011.
4. Masharipova Z. O'zbek xalq og'zaki ijodi. — T.: 2008.
5. O'zbek bolalar antologiyasi. Ikki jildlik. 1-2-jild. — T.: O'qituvchi, 2006.

VIII. ISTIQLOL DAVRI BOLALAR NASRIDAGI IZLANISHLAR: JANRIY, BADIY-KOMPOZITSION XUSUSIYATLARI VA IFODA USULLARI

Reja:

1. O'zbek bolalar nasrining ayrim tamoyillari va janriy xususiyatlari.
2. Istiqlol davri bolalar qissa va hikoyalarining mavzuiy-g'oyaviy mundarijasi, ifoda usullari hamda badiiy-kompozitsion ahamiyati.
3. Hozirgi adabiy jarayonda bolalar adabiyotining o'rni.

Tayanch tushunchalar: nasr, tamoyil, badia, esse, epistolyar, qissa, hikoya, xotira, dramatism, adabiy jarayon, yangi asr, ilmiy tadqiqotchilik, kompozitsion, an'ana, novatorlik, psixologizm, ruhiy tasvir, portret, avtobola, alamazon, erk, motiv.

O'zbek bolalar adabiyoti umumadabiyot, jahon va qardosh xalqlar bolalar adabiyoti ta'sirida, ayniqsa, bolalar ijodkorlarining mustaqillik arafasi va istiqlol yillarida yozgan badiiy barkamol, uslubiy va shakliy jihatdan qiziqarli, g'oyaviy dolzarb asarlari bilan to'lishdi.

XX asr o'zbek bolalar adabiyotining so'nggi choragi hamda istiqlol davri nasri va nazmidagi shakliy, janriy rang-baranglik, mavzu dolzarblig, mazmundorlik ko'lami haqida so'z borgan-da uni Anvar Obidjon ijodisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. U har qanday mavzuni yoritishda bola qalbiga mos ohang, davr ruhini aks ettira oladigan va, ayni paytda, g'oyat qiziqarli uslub, o'ziga xos jilo bera olgan shoir, adib va dramaturgdir. Ayniqsa, zamon bilan hamnafaslik, jahon adabiyoti an'analarini o'zbek bolalar adabiyotiga singdirish, jumladan, bolalar nasrida ham modernistik obraz va detallar yaratishda milliy ohang uyg'unligini saqlab qolish ham Anvar Obidjon ijodiga xos tamoyildir. Adibning "Dahshatli Meshpolvon", "Meshpolvonning janglari",

yoki “Alamazon va uning piyodalari”, “Yaltiroq tugma” dilogik qissalari, shuningdek, “Oltin yurakli Avtobola” asari shu jihatdan o‘zbek bolalar adabiyotida yangi voqelik hisoblanadi.

Uning “Dahshatli Meshpolvon” ertak-qissasi esa mustaqillik arafasida yozilgan tom ma’nodagi “ozodlik varaqalari” edi. (M.Sattorov) Asarda vatanparvarlik va mustaqillik tuyg‘usi yosh qahramon timsolida gavdalangan. Adib bu ertak-qissani “Alpomish”, “Ravshan” kabi xalq dostonlari ohangida yozadi. Bu, o‘z navbatida, bolalar adabiyotiga xalq dostonlari ruhini olib kirdi desak yanglishmaymiz. Yozuvchi qahramonini o‘z tilidan xomsemiz, anchayin mechkay, yebto‘ymas, hatto bir qadar tekinxo‘r tasvirlaydi. Bolaligida buvisining qo‘liga qarab o‘sgan bo‘lsa-da, aqli kira boshlagach, ota-onasini bosqinchi dushmanlar asir qilib olib ketgani, ularning qiynoqda azoblanayotganlarini his qilgach, qalbida isyon tuyg‘usi jo‘sh uradi. Meshpolvon ozodlik yo‘lida tish-tirnog‘igacha qurollanadi: ostida oqsoq xachir, qo‘lida dastkalla, o‘qlov, qalqon — qozonning yog‘och qopqog‘i. Bu yurish ishtirokchilaridan biri do‘sti, Go‘ro‘g‘libek va Ravshanxonlar avlodidan bo‘lgan Oshiqbola. Muallif Oshiqbolani ham polvonlikda bobolaridan kam emasligini xalq dostonlariga monand tasvirlaydi: masalan, oltisida o‘zini otda erkin tutadigan, yettisida nonga xanjarda yog‘ surtadigan, sakkizida o‘q-yoy bilan tangani yirtadigan... o‘n birida uyida oshna kutadigan, o‘n ikkisida haftalab ovga ketadigan va h. Meshpolvon o‘z lashkari bilan bosqinchi Sepkilshohga qarshi ayovsiz jang qiladi. Ular Qizqo‘rg‘onga yetib kelgach, shundan voqif bo‘ladilarki, bu yerda turli mamlakatlardan qul — asira qilib keltirilgan go‘zal qizlarni qo‘rg‘onda “tarbiyalab”, so‘ng sayillarda katta pulga sotar ekanlar. Asarda Sepkilshoh saltanatining ma’naviy chirikligi bukri chol tilidan aytilgan fikrlarda oydinlashgan. Doston-qissa nihoyasidagi hayot-mamot jangi ezgulik va adolatning g‘alabasi bilan tugaydi. Sepkilshoh bandilari ham isyon ko‘targach, Meshpolvon lashkarlarining qo‘li baland keladi. Meshpolvon boshidan qattiq jarohatlansa ham uning ota-onasi, qarindosh-urug‘lari, millatdoshlari, Vatani

ozod bo'ladi. Qahratoniya Meshpolvonning do'sti Oshiqbola qo'liga o'tadi. Uni Oytumorga uylantirib qo'yishadi. Meshpolvon ota-onasi va tabib qiz Achaxon bilan o'z yurtiga qaytadi. Umuman, ertak-qissada xalq og'zaki ijodining ko'pgina janrlaridan keng foydalanilgani uning xalqchilligi, qiziqarliligini ta'minlashga xizmat qilgan. Asarning g'oyaviy dolzarbligi esa hamon pasaygani yo'q.

Anvar Obidjonning bolalarga atalgan nasriy asarlaridan yana biri "Alamazon va uning piyodalari"dir. Adibning bu turkum qissalari ham yosh avlodga, aniqrog'i, "ona yurtining jasur farzandlariga bag'ishlangan". Bu asarning qahramoni ham o'smir yoshidagi olovqalb yigit — Alamazon. U toshtaqaliklar shevasida gurkirab yonayotgan gulxanni anglatadi. Alamazon turkumidagi qissalar ikki mustaqil asardan iborat. Birinchisi — "Alamazon va uning piyodalari", ikkinchisi "Yaltiroq tugma". Ularning har ikkalasi ham mustaqil syujet, maqsad-mohiyatiga ega. Har ikkala asarda qahramon o'z nomiga munosib ekanligi ayonlashadi. Ular o'z yurti, qishlog'i qismatiga bezovta qalb bilan yondashadi. Alamazondagi mushohadakorlik, hayot jumboqlarini yechishga kuchli ishtiyoq, jamiyatda faol munosabatda bo'lish sezilib turadi. Jumladan, Alamazon — tafakkuri uyg'oq bola. U katta odamlarga o'xshab, xohlagan kitobini tanlab o'qiy olmasa-da, jahon bolalar adabiyotidagi mashhur Chippolino, Buratino, Tom Soyer, Gek Finn, Ravshanbek, Alpomish kabi qahramonlar bilan "Alifbe"ni yod olgandan buyon olishadi. Shuningdek, akasining kitob taxmonidan "O'tkan kunlar" (A.Qodiriy), "Sarob" (A.Qahhor), "Choliqushi" (Rashod Nuri Guntekin), "Anna Karenina" (L.N.Tolstoy)ni ham o'qib chiqishga muayassar bo'ladi.

Bu kitoblardan ta'sirlangan Alamazon do'sti Eshmat bilan birga xazina qidirishga, agar topsalar yaylov etagida o'n ming kishilik stadion, ko'p qavatli uy qurish, marmar devorli kattakon choyxona qurish, ko'chalarga asfalt yotqizish, o'zlari yashayotgan Qo'chqorsaroy ustidagi ko'prikn yangelash, hatto qishloqda bitta durustroq oshxona qurishni ham mo'ljallashadi.

Shuningdek, butun umri boshlang'ich sinflarga dars berish bilan o'tgan Ahmadali otaga atab terak bo'yi haykal o'rnatmoqchi bo'ladilar.

Umuman, qissalardagi obrazlar, nomlar va tafsilotlar goh fantastik detallar orqali, goh tamsiliy, kinoyaviy ifoda etilarkan, yozuvchining ko'zlagan maqsadi yosh kitobxonlarni mushohadaga undash, o'z yurti tarixini o'rganish, Vatani va xalqining taraqqiyotiga hissa qo'shishga undash ekanligi anglashiladi. Alamazon tog'asi kashf qilgan uxlatadigan doridan ichib uxlab qoladi-da, asar tarkibidagi sarguzashtlar, g'orga qilingan sayohatlar aslida tushda bo'lgani, Zimistonsaroy, Yulduzistondagi voqealar, kishilarni uyqusida ko'rgani dori ta'siri ketgach ayonlashadi. Ammo, Alamazon uyqudan uyg'onsa ham uning ta'siridan qutulolmaydi. U g'ordagi odamlarga yorug' dunyoni boshlab borishiga va'da beradi:

“—Azizlarim, menga ishonang, men baribir sizlarni yolg'iz qoldirmayman. Sizlarni, siz bilan birga Yulduzistondagi hamma odamlarni qorong'u g'ordan yetaklab chiqaman. Hammangiz quyoshni ko'rasiz, quyoshni! Men Yorug' dunyo nomidan gapiryapman...”

Anglashiladiki, Anvar Obidjonning yuqoridagi qissalarida Vatan mustaqilligi orzusi ilgari surilgan. O'zbek bolalar adabiyotining yosh avlod dunyoqarashini shakllantirishdagi muhim o'rni, avvalo, shunday asarlar orqali yaqqol ko'zga tashlanadi. Zero, istiqloq davri o'zbek bolalar adabiyotida ham mavzularning rang-barang talqini, g'oyaviy dolzarbligi obraz va mundariyasi takomillashdi. Yangi voqelikni o'zida teran aks ettirayotgan adabiy ijod namunalari bugungi bolalar adabiyotining eng katta yutug'idir.

A.Obidjonning “Alamazon va uning piyodalari” qissasida intellektual salohiyati yuqori bo'lgan yosh qahramonning vatanparvarlik, yurtparvarlik tuyg'ulari yorqin namoyon bo'lgan. Asarda xalq onaga, mamlakat esa uning yo'rgagidagi go'dakka o'xshatilishida ham hikmat bor. Umuman, qissada o'tmish va kelajak, tarix va taqdirler erk va ozodlik motivlarida o'zaro

tutashadi. Humo Xartum, shoh Feruz, Majdiddin Ravshaniy, professor Og‘abek Turkoniy obrazlari talqinida olis va yaqin tariximizdagi hayot bilan birga kelajakda qilinajak kashfiyotlar uyg‘unlashib ketadi. Asar “hazilga o‘ch” bolalar uchun lirik va komik mayl bilan sug‘orilgan bo‘lsa ham undagi bosh g‘oya har bir kitobxonning tafakkuriga xos talqin etilishi tabiiy.

Anvar Obidjonning “Oltin yurakli Avtobola” ertak-qissasi esa aynan istiqlol va ozodlik, erk tushunchalarini o‘zida yorqin aks ettirgan asarlardan biri sifatida e’tirofga sazovor. Ertak-qissa sobiq mustabid tuzum davri bolalar adabiyotining mavjud “qolip”lariga chek qo‘yib, jahon ilmiy fantastikasi, o‘zbek mumtoz abiyotida kuzatilgan noan‘anaviy fantastik obraz yaratish, tafakkuri yangilanayotgan zamon ruhini bolalar adabiyotida namoyon bo‘lishi dalilidir.

Ertak-qissadagi yetakchi obraz — Avtobola. U oddiy emas, oltin yurakli robot bola. A.Obidjonning Avtobolasi ancha mukammallashgan, shu bilan birga, o‘zbek bolalar adabiyotidagi ilk robot bola deyish mumkin. U — ayyorlikni mutlaqo bilmaydigan, to‘g‘riso‘z, soddadillik, mehribonlik va pokizalik timsoli. Bu obraz qissaning 4-hikoyasidan boshlab, asosiy qahramonlar — Bekxo‘ja, Kamol Kamtariy, Supersur hayotidagi voqealardan yigirma yil o‘tgach, muxbirlar tarqatgan yangilik sifatida tilga olinadi. Muxbirning shov-shuvli hodisa haqidagi savoliga professor javobidan bu temirtan fikran barkamol avtoodam emas, balki jamiyat oldidagi burchini hali chuqur his qila olmaydigan kibernetik Avtobola ekani, uning mustaqil fikrlay olish qobiliyati birmuncha chegaralangani, unga muntazam ravishda yo‘l-yo‘riqlar berib turish joizligi anglashiladi.

Har bir bolaning yuragi chindan ham dunyodagi eng pokiza, asl tuyg‘ularga limmo-lim. Faqat nosog‘lom muhitgina ularni qing‘ir yo‘lga boshlashi mumkin. Bola tabiatan yo‘l-yo‘riqqa ehtiyojmand bo‘lsa-da, “avto” (yunoncha “autos”) so‘zining “o‘zi”, “o‘zim” ma’nosini anglatishida bolaning mustaqillikka intilishi yotadi. Ayni paytda uning soatiga 170 kmgacha yugurib, avtomatik boshqarilishi natijasida har qanday topshiriqni bajarishi zohiriy ma’nosidir.

A.Obidjon asarda ezgulikka yo'g'rilgan bolalik olamini o'z manfaatlari yo'lida yovuzlikka boshlagan jamiyat munosabatini ifodalaydi.

Bekxo'janing otasi bir vaqtlar paxtachi boy bo'lgan. Hokimiyat "qizil"larga o'tgach, u bor bisotini tuyalarga ortib, to'ng'ich xotini va bolalarini ergashtirib, uzoq yurtga bosh olib ketadi. Kenja xotini qattiq shamollashdan betob yotgani sababli olti oylik o'g'li Bekxo'ja bilan shaharda qoladi. Boyning paxta zavodi, dang'illama uylari, qolgan-qutgan mol-mulki davlat tomonidan musodara qilingach, faqat shahar chetidagi kichik chorbog' kenja xotiniga xatlab beriladi. Bekxo'janing onasi savodxon ayol bo'lib, hamma uni Otin bibi deb atardi. Otin bibi o'g'lini bilimdon, tadbirkor, so'zamol qilib tarbiyalaydi. Bekxo'ja yoshi yetib, maktabga borgach, dunyoviy ilmlarni egallashga ham zo'r ishtiyoqi borligini ko'rsatadi.

Bekxo'ja nomida beklik, xo'jayinlik bo'lsa-da, uning o'tmishi "qorong'i". Bolaligida uni "sarqit", "paxtachi boy"ning zuriyoti sifatida tahqirlashgan. Maktabda zehni o'tkir bo'lishiga qaramay, armoni ko'p. "Olamda shunaqa narsalar borki, — deydi Bekxo'ja Kamol Kamtariyga, — ularni laboratoriyalarda yasab bo'lmaydi. Ko'z o'ngimda qanchadan-qancha jahonshumul kashfiyotlar qilindi, lekin biron-bir kashfiyotchi menga ota yasab berolmadi. Bolalik, o'spirinlik davrim mung'ayish, farzandini erkalab turgan otalarga ichikib termulish bilan o'tdi. Sen buni tushunasanmi, olim".

Ertak-qissada Bekxo'janing yoshligida tarixni sevishi, ajdodlarimiz qahramonliklaridan faxrlanishi, tarix darsini o'qimagan, tushunmagan tengdoshlaridan g'azablanishi tilga olinadi. Xususan. Muqannani Torobiy bilan almashtirgan Kamolni "kal-lavaram" derdi.

Ammo Bekxo'ja 14 yoshga yetganida to'satdan shol bo'lib qoladi. Shundan keyin G'ani zargar degan tog'asi uni "tarbiyasi"ga olib, o'z kasbini ham o'rgata boshlaydi. Bekxo'janing butun taqdiri, tafakkuri va hayotga bo'lgan munosabati shundan keyin keskin o'zgaradi. U to'rt-besh yilda bu

“kasb”ning sir-asrorini puxta o‘zlashtiradi. Shahar chetidagi osoyishta chorbog‘ Ko‘rshapalak laqabli mashhur qulfbuzar to‘dasining bosh maslahatxonasiga aylanadi. Bekxo‘ja qismati endi shu to‘da bilan bog‘liq kechadi. Paxtachi boy qurdirgan sirli yerto‘lalar o‘g‘irlangan mol saqlanadigan omborlarga aylanadi. G‘ani zargar yashirinch tilla sotayotib, qo‘lga tushadi, qamaladi. Bekxo‘ja tog‘asini qutqarish chorasini izlab, bir paytlar maktabda birga o‘qigan, endilikda texnika fanlari nomzodi ilmiy unvoniga ega Kamol Kamtariyga maktub yozadi...

Kamol Kamtariy ma‘rifatga intilgan olim. U fan-texnikaga qiziqadi, kashfiyotlar orqali xalqning og‘irini yengil qilmoqchi bo‘ladi. Ammo, jamiyatda kechayotgan jarayonlar, inson taqdiri, o‘tmishi, millat tarixi uni mutlaqo qiziqtirmaydi.

Shu tariqa ertak-qissada zargar, qallob, o‘g‘riboshi Bekxo‘ja bilan ilm-fan olamida obro‘-e‘tibor topgan Kamol Kamtariyning hayot falsafasi to‘qnashadi. Bolaligida bir xil maqsad — a‘lo o‘qish, yetuk inson bo‘lishga ishtiyoqmand do‘stlar, turlicha tarbiya ta‘sirida qasoskor raqibga aylanadi.

— Lekin nima bo‘lgandayam, ustunlik baribir men tarafda, menda pul bor, — deydi Bekxo‘ja. Pul kishining hamma nuqsolini yashiradi: nodonni donodan hurmatliroq qiladi, nimjonni polvon ustidan hukmron etadi, sichqonni qoplonga aylantiradi. Bilimda bunaqa imtiyoz yo‘q, aqalli kamxarjligingniyam begona ko‘zdan berkitolmaydi.

— Nahotki, kamxarjlikni nuqson deb o‘ylasang?

— Harholda u fazilat ham emas — ta‘kidlaydi zargar.

Bekxo‘ja pulning qudratini isbotlash uchun, barcha pastkashliklarni qiladi. Uni xotinidan judo qiladi, bolasi Xoldorni chaqaloqligidayoq o‘g‘irlaydi, ezgu maqsadlar yo‘lida yaratayotgan Avtobolasini ham tortib olib, yovuz rejalari bo‘yicha “tarbiyalaydi”. Pulga munosabat masalasida usta zargar hamda halol va kamtarin olim o‘rtasida ayovsiz jang boradi. Kamol: “Pul guldor qog‘oz, xolos. Ilm-u fan o‘tdayam kuymaydi” desa, Bekxo‘ja: “Ilm-u fan yaratgan mo‘jizalar pulga sotib olinadi. Pul kuchli” deydi. Boylik ortirishga ruju qo‘ygan Bekxo‘ja

va uning qo'l ostidagi xizmatkorlari — Ko'rshapalak, Supersur-lar jamiyatga zarar yetkazish, odamlardan o'ch olish, qalloblik bilan mashg'ul bo'lib, o'z hayotlarini jar yoqasiga kelganidan bexabar qoladilar.

Yozuvchi ertak-qissani shu tariqa real hayot muammolari bilan to'yintirib boradi. A.Obidjon o'zbek bolalar adabiyotida birinchilardan bo'lib yosh avlodni iqtisodiy jihatdan to'g'ri tarbiyalashga e'tibor qaratib, shaxsiy manfaatdorlik, pul va boylikning inson hayotidagi o'rnini ko'rsatar ekan, inson pulga sajda qilib, uni hayotining mazmuniga aylantirib yubormaslik, hayotda undan qimmatliroq narsalar — mehr-oqibat, vijdon va insof, g'urur borligini kitobxonlar ongiga yetkazishni maqsad qilib qo'yadi.

Qissadagi Avtobola, Pufak momo, Xoldor kabi obrazlar tim-solida esa erk va ozodlik, hurfikrlilik, ma'naviy farovonlik, ezgulik g'oyalari ulug'langan. Pufak momo va uning paxmoq sochli nevarasi eshak minib, ko'chama-ko'cha tomosha ko'rsatib yurishidagi erkinlik har qanday tilla buyumlar-u saroydan afzalligini qafasdagi qush singari qamab qo'yilgan Avtobola va Xoldor anglab yetadi. O'zlarining tutqun ekanligini Ko'rshapalak va Supersur suhbatidan eshitgan bolalar xo'jayinlaridan ozodlik va erkinligini talab qilib, oshkora tahdid boshlaydi. Bekxo'ja esa "aldagani bola yaxshi" qabilida ish tutadi. Bolalarni tilla buyumlar ko'rgazmasidan oltin dubulg'ani o'g'irlab kelgach, ozodlikka chiqarishga va'da qiladi. Ammo, Avtobola bu topshiriqni bajarishi bilan "o'lim"ga — temir-tersakka aylanishga hukm etiladi. Odamlardan qattiq ranjigan Avtobola "o'lgan"da ham ko'zlari ochiq qolib: "Erkimni himoya qilolmas ekansan, nega meni yaratding?" — degan savolni tinimsiz takrorlayotgan-ga o'xshardi.

Ha, roppa-rosa bir asr ilgari el-yurt ozodligi, erki uchun shunday aldama-qaldam va'dalar berilgani, ezgu-maqsad yo'lida tinimsiz sa'y-harakat qilgan yosh jadidlarning qatag'on qilingani va bu qatag'on turli ko'rinishda yana uzoq yillar davom etgani zamondosh o'quvchiga tarixdan ma'lum. Zotan, Anvar Obid-

jon o'zbek bolalar adabiyotida birinchilar qatorida robot bola timsolida o'z tutqunligini anglab yetgan avlod qismatini hikoya qiladi. Avtobolaning temir-tersakka aylanishida yozuvchining g'oyaviy maqsadi namoyon bo'lgan: erksiz va tutqunlikda yashash endi mumkin emas. Avtobolaning nidosi esa ota-onalarga qaratilgandek go'yo. Har bir bolaning kelajagiga ularni dunyoga keltirgan ota-ona javobgar deyilmoqchi bu orqali.

Aytish mumkinki, istiqlol davri bolalar nasrining janriy arsenalida g'oyaviy dolzarblik, obrazlar rang-barangligi hamda mavzu-mundarijaning takomillashuvi ayonlashadi.

Qadim Buxoro va uning tarixi mavzusi adib S.Barnoyevning ijodiy olamidagi o'q chiziq hisoblanadi. O'tmish hikoyasi hamisha yosh avlodni qiziqtirib kelgan. Tarixiy mavzudagi hikoyalari shu ma'noda e'tirofga sazovor. Ularning o'zi alohida turkumlarni ("Urush bolalari", "O'tmish haqida hikoyalar", "Umlar jangi" turkumi kabi) tashkil etadi.

Jumladan, S.Barnoyevning "Registonda yongan olov" hikoyasi o'quvchini jiddiy mushohadaga yetaklaydi. Unda yozuvchi asarlarida ko'p bora tasvirlangan tarixiy-badiiy qahramonlar — Narzi bobo, Sami bobolar obrazi ko'zga tashlanadi. Muallif e'tiroficha, ular Buxoroning jonli tarixi. Zero, bobolar nimaniki ko'rgan bo'lsalar, o'shani hikoya qilib beradilar. Buxoroning 20-yillar hayoti haqidagi "hikoya" shu jihatdan e'tiborli.

S.Barnoyevning istiqlol yillardagi aksariyat hikoyalari adib bolaligi xotiralari, rivoyatlari bilan omuxtalashgan, unda muallif "ertakchi bobo" timsolida gavdalanganligi kuzatiladi. "Bolalikning o'chmas damlari" ("Tong yulduzi", 1994, 26-iyul) sarlavhali hikoyasida ham tarixiy hodisalar badiiy-tasviriy vositalar bilan uyg'unlashib, Buxoroning o'tmishini jonlantirishga xizmat qilgan.

"Men tengilar, — deb boshlaydi "hikoya"sini muallif, — Buxoroyi sharif o'rtasidan oqib o'tadigan tosh ariqni bilamiz. Aslida esa shaharning o'rtasidan, ostidan o'tadigan xuddi ana shunday 32 ta katta-yu kichik, ustivori tosh ariq o'tgan. Bularning barisi shaharning ob-havosini mo'tadil asrashga xizmat

qilgan. Gap shundaki, qizil askarlar shaharga suv olib kiradigan ariqlar boshini ko'madi. Natijada shahar havosi buziladi". Adib g'oyaviy maqsadini ochib berishda quyidagi tasvir ham ajralib turadi: Urushdan qo'l-oyoqsiz qaytgan "amaki"ni Mansurning onasi (o'z xotini) "bu mundini nima qilaman, qo'l-oyog'i borligida hukumatingga kerak edi, endi boqib olishsin", — deb uyiga kiritmaydi. Noiloj "amaki" o'g'li Mansurni ham ko'rolmay, zambil bilan mashinaga yuklanib, qaytarib olib ketiladi... Mashina ortidan "dada"lab yugurgan Mansur, Ark darvozasiga yetganda, toshga qoqilib ketadi. Tirnog'i ko'chib, bosh barmog'i jarohatlangan bolakay og'riq zarbidan behush yiqiladi. Muallif xitobi tasvir tafsilotini yanada oydinlashtiradi: "Biz bolalar deyarli yalangoyoq yurardik, kim biladi, toshlar shu qadar ko'pmidi, uyga har kuni, albatta, bir barmog'imiz qonab kelar edi"...

Bunda muallif Mansurning Ark darvozasi oldidagi yiqilishini ta'kidlashi bejiz emasdi, albatta. Bu tasvir bilan bolalik sho'xliklari oromini anchayin erta buzgan, yoshlar jismiga ko'p jarohatlar yetkazgan tarixdagi mudhish voqealar ifodalamoqchiligi ayonlashadi. Adib hayotdagi deppsinishlarning asl sababini ko'rsatish, ular haqida mushohada yuritishga harakat qiladi: "Hech kim Buxoroyi sharif ko'chalariga tosh bo'laklarini ekib ketmagandir, bular aslida to'plarga tutilgan masjid-u madrasalardan uchib tushgan tosh parchalari edi. Ular yillar davomida tuproqqa ko'milib, qaysi bir qirrası tuproqdan chiqib yotar-di". Bu — "hikoya"dagi asl haqiqat. Demak, o'quvchilar shu paytgacha tarixlarda bitilmagan, yoki hammaga ham ma'lum bo'lavermagan ajdodlar qismatini xotiralar va obrazli vositalar yordamida ilg'ab, aniq tasavvurga ega bo'lishlari shubhasiz.

Zero, S.Barnoyevning shunga o'xshash "Imkoniyat imtihoni", "Men tanigan odamlar", "Bolalikning o'chmas damlari" kabi "publitsistik hikoya" deya qayd etilgan ijod namunalari avvalo, odatdagi maqolalardan voqelikning badiiy tasvirga boyligi hamda hikoyaga xos bayon usuli bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, ularda publitsistga xos mushohadaning yetakchiligi sezilib

turadi. Shu ma'noda, ularni har jihatdan janrlar sintezidan yuzaga kelgan badi'a, esse shaklidagi bolalarbop hikoyalar tarzida munosabat bildirish o'rinli.

Ijodkorning "Qirq yettinchi yil hikoyalari" turkumi psixologik tahlilning ko'rkam ko'rinishini, adib badiiy mahoratining yangi qirrasini namoyish etadi. "Menga qolsa, umr daftarini — bolalik daftari deb atardim, — deydi adib "Beg'ubor damlar" maqolasida. — Chunki bolalikda ko'rgan, bilganing, eshitganing bir umr senga hamroh bo'ladi. Ana o'shaning zavqi bilan yashaysan. Har bir daqiqada bola bo'lgining kelaveradi. Bolalik dunyosi o'ziga chorlab turadi. Bu dunyo qalbga muhrlanib qolgan. O'tgan kunlarni eslash, bugungi kunlarning qadriga yetmoq kerak, degan gap-da".

Safar Barnoyevning hikoya va qissalarida g'oyaviy dolzarb mavzularni badiiy o'zlashtirish orqali xotira tuyg'usini tarbiyalash alohida ko'zga tashlanadi. Zero, insondagi odamiylik fazilatlarini badiiy tadqiq etish adib asarlarining o'ziga xosligini, ham tarbiyaviy ahamiyatini belgilab beradi.

Mustaqillik inson tafakkuridagi jamiki narsalarning ro'yobga chiqishi uchun imkon berdi. Shu bilan birga, aziz bo'lgan din-udiyonimiz, e'tiqodimizga erishdik va u haqda gapirish mumkin bo'ldi. Ma'naviyatimizda esa kemtiklar hali bisyor. Insoniyat tabiati inchunin-da, murakkab. U o'zidagi nopok xilqatlardan tozarishi, a'molida sobit bo'lishi oson kechmayapti. Bolalar yozuvchisi Erkin Malikning "Subhidam hikoyalari" to'plamidan joy olgan axloqiy mavzudagi tamsiliy-didaktik hikoyalar fikrimizga ana shu jihatdan asos bo'ladi. To'plamda jamlangan badiha va hikoyalar o'quvchini ana shu jarayondan ogoh etadi. U istiqbolning subhi sodig'i — birinchi o'n yilligi arafasida chop etilgan. Hikoyalar mavzu-mohiyatiga ko'ra, katta-yu kichik uchun birdek ma'rifiy ahamiyatga ega. Masalan, bir hikoyada Payg'ambarimizning "Bolalar jannatning rayhonlaridir" degan hadislarini, ul muborak zotning bolalarga birinchi bo'lib salom berishlari, yetimlarni o'z yonlaridan kiyintirib qo'yishlari quyidagi voqea misolida talqin etiladi: Abduvohid ota nabirasini bog'chaga eltganda guldoy bolalar chetlari titilib, paloslik holati

qolmagan bir juldirvoqining ustida o'ynashardi. "Endi dunyoni ko'rayotgan bokira ko'zlar shularni ko'rib ulg'ayishi kerakmi?" — o'ylaydi ota. Esizgina, kecha masjidga eltib tashlagan yangi gilamning joyi asli shu yer ekan... O'sha kuni yangi gilamni ko'rgan masjid imomi Abdullajon qori shunday degan edi: "Aziz birodarlar, qavmlarimizdan biri masjidga gilam to'shab ketibdi. Ularga Allohning beadam ajrlari bo'lsin. Ammo poyonozlari-miz, gilamlarimiz uch qavatdan bo'p ketgan. Sajdaga borganda peshona qattiq joyga tekkani ma'qul. Mahalladagi qo'li qisqa beva-bechoralarga qaraylik. Ehson ham bir korga yarasagina o'z o'rniga tushadi..." Abduvohid ota peshin namoziga barvaqtroq bordi-da, masjid imomiga ko'nglini ochdi.

— Juda yaxshi o'ylabsiz, taqdir, — dedi u, — bolalarni Alloh subhanahu va taolo mening ne'matim degan. Ishimizdan Alloh rozi bo'ladi va chandon — chandon ajrlar yozadi gilam egalari-ga. Jamoa bilan kengashaylik-da, bir emas, ikkitasini bolalari-miz tagiga to'shab beraylik. Axir ertaga o'rnimizni to'ldirib, bizga savob yuboradiganlar shular-da... (13-bet).

Ha, mustaqillik tufayli juda ko'p masjidlar yangidan qad rostladi, ta'mirlandi. Xalq hasharlari orqali xayrli ishlar amalga oshirildi. Afsuski, oramizda masalaga bir yoqlama qaraydigan, ya'ni faqat masjidlarga ehson qilsagina, ko'ngli joyiga tushadigan himmatlilar uchrab turadi. Hikoya ana shunday insonlarni to'g'ri yo'lga boshlashga qaratilgan. Hadis esa o'quvchiga muallif g'oyasini teranroq anglatishga xizmat qiladi. Shunga o'xshash, "Mukofot va jazo" hikoyasida Rasululloh sallallohu alayhi vasallamning sahobalariga: "Qo'shnining haqi nima ekanligini bilasizmi", — deb so'raganlari va o'zlari: "Qaytarib berish sharti bilan qarz so'rasa, qarz berasiz", — degan o'gitlari singdirilgan. "Ajr muborak"da esa "Ikki mo'minni yarashtirib qo'yish — Alloh huzurida bitta masjid qurish bilan barobar" degan hadis talqini aka-ukalarni yarashtirib qo'ygan Tohir boyvachcha misolida ko'zga tashlanadi.

Istiqlol ne'matlaridan biri mustabid sho'ro tuzumi davrida ta'qiqilangan islom dini va ta'limoti haqidagi ma'naviy-ma'rifiy

qadriyatlarning xalqqa qaytarilishidir. Qur'oni karim, Hadisi sharif kabi muqaddas kitoblarni bugun yosh-u qari o'qish imkoniyatiga ega. Hatto bu ta'lim dasturlarida ham ifodasini topayotir. Yoxud, xalqimizning haj, umra safari bilan bog'liq orzulari amalga oshayotgani-da, shukuhli kunlarning isboti. Shunga qaramay, o'sha aziz kitoblardagi oyat va suralar, hadis-larning mazmun-mohiyatini hamma birdek tushunayotir, deb bo'lmaydi. Aksincha, hodisaga bir yoqlama yondashish yoki dinni niqob qilib olgan turli oqimlarga ko'r-ko'rona ergashish, baayni bolalar va o'smirlar orasida ko'p uchraydi. Zero, mu-allifning ushbu to'plamidagi hikoyalari o'quvchiga din mohi-yati, Payg'ambar (s.a.v.) amallarini to'g'ri tushunishga yordam beradi. Shu tariqa, hikoyalarda qo'ni-qo'shnichilik, insoniylik, do'stlik va kishilarning bir-birlariga nisbatan mehr-oqibatlariga beriladigan ajrlar, aldamchilik va firibgarlikning jazosi to'g'risida mushohada yuritilib, ularda shu mavzudagi hadislarining mag'zi chaqiladi. Ibodat, savob (masalan, insonning bu dunyoda ekan daraxtlari, yaratgan bog'-rog'lari, zurriyotlar tarbiyasi, qurgan ko'prig-u, qazigan ariqlari), yaxshilik (uning katta-yu kichigi bo'lmasligi), sadaqa berish (talabgorlarga), iymon (Allohgga) va e'tiqod (din-u a'molida) nima ekanligi atrofimizda kechayot-gan voqealar misolida sharhlanadi va bu haqda yaxlit tasavvur uyg'onadi. Shuningdek, to'plamdagi tamsiliy hikoyalarda xalq rivoyatlari singdirilib yuborilgan. "Savobning kushandasi", "Bir tola qil", "Arigan dard", "Ikki dono bir bo'lsa" kabi hikoya-larni shu jihatdan rivoyatlar asosiga qurilgan, deyish mumkin.

Bola qalbida beg'uborlik, qiziquvchanlik va jo'shqinlik bilan birga tabiat ne'matlariga ishtiyoq ham kuchli bo'ladi. Ayniqsa, jonivorlar bilan "tillashish", tabiat qo'yni-bolakaylarning jon-u dili. Zero, bolalar adabiyotida animalistik mavzudagi asarlar alohida yo'nalishni tashkil etadi. Shunisi diqqatga sazovorki, bu yo'nalish ijodkorlari, avvalo, o'zida bolalik olamini hamda to'rt oyoqli va qanotli do'stlarimizga samimiy muhabbatini saqlab qola olganligi bilan ajralib turadilar. Insonparvarlik manbalari-dan biri ham aslida jonivorlarga nisbatan yuksak g'amxo'rlikning

mavjudligidir. Bu alaloqibat insonlarga mehr-oqibat ko'rsatish, yaxshilik qilishga olib keladi. Ya'ni, tabiatni va uning bir qismi hisoblanuvchi hayvonot olamini avaylash insonparvarlikning ilk bosqichidir.

Shu ma'noda, Erkin Malikning "Osmondan tushgan Oqtosh", "Oqtosh raqsga tushadi", "Ro'molchaxat", "Ko'ktoy", "Champo otli ilon", "O'zim chaqirgan mehmon" turkum hikoyalari animalistik mavzuda bo'lib, istiqlol davri bolalar nasrida qayta tiklangan hamda yosh kitobxonlarda qiziqish uyg'ota oladigan talqinga ega. Adib bu hikoyalarda tilsiz jonivorlarning ko'pgina xususiyatlarini aniq chizgilarda tasvirlaydi. Jumladan, muallif Sharik, Reks, Ko'ktoy, Oqtosh obrazlari orqali itlarning real xarakterini tadqiq etgan. Xususan, adibning Oqtosh ismli it haqidagi turkum hikoyalari yaxlit kompozitsion syujetga egaligi, kengqamrovli ma'lumotga egaligi hamda teran tadqiq asosida bayon qilingani bilan e'tiborni tortadi. Hikoya qilinishicha, bu it asar qahramoni dalahovlisida osmondan tushganday, birdaniga paydo bo'ladi. Va hech e'tirozsiz, yangi egasiga darhol bo'ysuna boshlaydi. Qirq yildan ziyod tog'da podachilik qilaverib, itlarning fe'l-atvorini yaxshi biladigan Boymurod aka uning rangiga ishqiboz bo'lib surishtira boshlaganda, hikoyachi-qahramon unga nazar tashlaydi va ismini ham bexosdan o'zi qo'yadi. Shunday bo'lsada, it "xo'jayini"ning aytganlariga quloq soladi-yu, Boymurod akani ko'rganda tinmay irillaydi. Boymurod aka fikricha, bu xususiyat faqat oq rangli itlargagina xos bo'lib, ular it go'shtini yegan yoki yog'ini yalagan odamni ajrata olarkan va ularni ko'rganda tinmay irillarkan. Muallif Oqtoshning sadoqatligi, odam ajrata bilishi, sezgirligini ham qator misollar bilan dalillaydi.

Darhaqiqat, itlarning vafodorligiga bag'ishlangan, ular obrazi yaratilgan asarlar bisyor. Hatto bu alohida monografik tadqiqot darajasigacha ko'tarilgan. Rus bolalar adabiyotshunosligida Boris Begakning "Istochnik chelovechnosti" (M.: Det.lit., 1986) kitobi shunday qimmatga ega. Unda yetuk yozuvchi va shoir-larning hayvonlar va qushlar obraziga bag'ishlangan asarlari

o'rganilar ekan, bu tabiat va jamiyat birligini ta'minlovchi yuksak g'amxo'rlik, umuminsoniylik omili sifatida tadqiq etiladi. Xususan, "Milaya moya sobaka" ("Mening tantiq itim") nomli ilk suhbatda Mixail Prishvin, Konstantin Paustovskiy, Yuriy Yakovlev, Georgiy Skrebitskiy, Andrey Batuyev, Eduard Shim kabi bolalar adiblarining to'rt oyoqli do'stlarimizning urush davrida, jang paytlari, tabiiy ofatlar vaqtida insonlarga ko'rsatgan ulkan sadoqatlari to'g'risida, ya'ni qadrdon va qahramon itlar haqida yozishgani eslab o'tiladi. Rus adiblaridan birining iqrori esa qay jihatdandir, Erkin Malik e'tirofiga hamohang: "Mening hayotimda, — deb yozadi Yuriy Yakovlev, — it — yangilik tim-soli. Uning yordamida hayotning yangi chiziqlarini o'rgandim. Yashashning, quvonch va qayg'uning betakror qirralarini kashf etdim. ...Men yozyapman, it esa yonimda cho'nqayib o'tiribdi. U xuddi mening fikrimni uqqanday, mening hissiyotlarimni sezganday... Men esa o'z his-tuyg'ularimni unga ishonganday... U bilan yo'lak bo'ylab yurarkanman, o'zimga notanish kishilarni kashf etaman. Ha, kimki itlarni yaxshi ko'rsa, u odamlarni yanada kuchliroq sevadi. Kishilardagi bag'ritoshlik ikki xil bo'lmaydi. U bir xil ko'rinishda. Agar inson itlarga bag'ritoshlik qilsa, odamlarga nisbatan ham shunday munosabatda bo'ladi.

Inson ruhiyati, fe'l-atvori ilk bolalik pallasidayoq shakllana boshlaydi. Ota-ona, tarbiyachilar kichkintoylarni yoshligidanoq atrofdagi narsalarga, jonivorlar-u hayvonlarga nisbatan mehrli bo'lishga o'rgatishsa, keyinchalik bu hissiyot bola qalbini ezgulikka to'ldiradi. Bolalar ularni sevish, g'amxo'rlik qilish orqali tabiatga, so'ngra jamiyatga muhabbat qo'yadilar. Shunday ekan, Erkin Malikning hayvonlar tilsimi haqidagi rivoyat va haqiqatlari — yosh kitobxonlar uchun baayni zarur mavzu.

Yozuvchining "Onayizor" qissasining kompozitsiyasi epis-tolyar negizga ega. Har bir bobi onaning o'g'liga yo'llagan maktubi shaklida. Shu orqali maktublarda keltirilgan rang-barang voqealar yagona maxrajda bog'lanishga, qissa syujeti yaxlit kompozitsion qamrovga keltirilishga erishilgan. Qissada sho'rlik ona qismati hazin ohanglarda qalamga olingan. Afg'on

fojealari uning qalbini jarohatlagani, o'z atrofida ro'y bergan qallobliklar, ko'zbo'yamachiliklardan aziyat chekarkan, orzu-armonlarini afg'onda jang qilayotgan askar o'g'li bilan baham ko'rish uchun unga maktublar yozib, taskin topishga intiladi. Aslida bu maktublar Onaning hasratlaridan iborat bo'lib, ular-da jamiyat muammolari, kelajakning og'ir yuki fojeali asosda ochib beriladi. Qissada onaning nechta maktubi (ular yigirmaga yaqin) keltirilgan bo'lsa, deyarli shuncha yaxshi-yomon hodisalar tilga olinadi. Avvalo, o'sha xatlarda ko'tarilgan muammolar nihoyatda dolzarb, qolaversa, ona va o'g'ilning o'zaro munosabati diqqatga sazovor. Aniqrog'i, onaning o'g'liga nisbatan katta ishonchi, uni o'ziga suyanchiq, dardkash, yelkadosh deb bilishi milliy mentalitetimiz ko'zgusidir.

Aytish joiz, qissa mustaqillikka erishuvimiz, adabiyotda iymon-e'tiqodning tiklanishi mavzusining keng qamrovli talqini ta'sirida yozilgan. Shu sababli Onaning birinchi maktubida poklik, halollik, imonlilik haqida so'z boradi. Xususan, savdosotiq sohasida ishlaydiganlarga insof tilaydi. Maktublarning har biri alohida mavzu talqiniga bag'ishlangan bo'lsa-da, butun qissada voqealarni bir-biriga bog'lab turuvchi umumiylik mavjud; bu - ayolning shirin tashvishlari; bo'y etib qolgan qizi uchun sovchilar kelayotgani, shu munosabat bilan onaning o'g'li va, umuman, yigitlarga uqtirilajak gaplari, ota-bola munosabati, yetim o'sgan bolalar qismati bosh mavzu hisoblanadi. "Mening sirdoshginam, eshit, — deb boshlaydi ona navbatdagi maktubini. — Yigitman degan birovga sovchi qo'yarkan, o'ziga yostiqdosh deb, umrini-umriga bog'lar ekan, aqlini yig'sin. Farzand ko'rgach esa faqat farzandim deb yashasin. Turmushda nimalar bo'lmaydi, deysan? Ba'zida xotini ko'ziga yomon ko'rinib qolishi mumkin. O'shandoq paytlarda erkak kishi shirin-shirin farzandlarining ko'zi bilan xotiniga qarasa, olam guliston..."

Voyaga yetgan o'g'ilga aytilayotgan gaplar negizida bugungi erkaklarga uqtirilmoqchi tilaklar zohir. Negaki, ayol yetim qolgan baxtiga, uch farzandining o'ksik qalbiga ko'proq otasini aybdor hisoblaydi va bunday voqealarning kunora uchrashiga e'tibor

qaratadi: "...Bir yilda ikki millionta nikoh to'yi bo'larkan. Bir yilga yetar-yetmas shundan to'qqiz yuz mingi buzilib ketarkan. Buning kasofatida yetti yuz ming bola yetim bo'lib qolarkan..."

Umuman, adib qissalarida yetimlik mavzui turlicha talqinlarda ifoda etiladi. "Nevara" qissasida urushga ketgan jangchilarning bo'zlab qolgan bolalarining armonlari, katta bo'lgach ham bu alamzadalikni unutilmagan otalar va nevaralar obrazi gavdalandirilgan bo'lsa, "Onayizor"da bu holat yetim go'daklarni bir ko'z bilan voyaga yetkazgan ona ruhiyati orqali ochib beriladi. Shu ma'noda, qissada yetimlik fojiasi hammadan ko'ra bola qalbiga qanchalik ruhan ozor yetkazishi eslab o'tiladi. Adib ona va bola ruhiyatini shu qadar hayotiy tasvirda ko'rsatadiki, kitobxon qalbi larzaga keladi. Nega shunday? Avvalo, bunday voqealar ko'z o'ngimizda ko'plab takrorlanishi, eng nozik tuyg'ular qanday daqiqalarda junbushga kelishini yozuvchi ilg'ay olganida, bo'lsa kerak. Ha, eng qaynoq bolalik, or-nomusga g'arq o'smirlik, ota-ona uyini tark etish pallas... Muallif ona iztiroblariga mutanosib ana shu detallarni tanlay bilgan "Men bu azobni seni harbiyga kuzatayotganimda yana bir marta yurak-yuragimdan his qilganman, — deydi ona bir maktubida. Esingda bo'lsa, jamiki qarindoshlarimiz seni kuzatgani chiqishdi, nazarimda hammaning kuzatuvchilaridan bizniki ko'proq edi... Sherning otasi bo'lsayam yo'qdek, onasining ko'ngli yarim, deb shunday qilishdi. ...Biroq o'sha kuni ikkovimizniyam ko'nglimiz to'lmadi, yarimligacha qoldi, — ta'kidlaydi maktubda ona va bir manzarani yodga oladi: yigitlarni birin-sirin radiokarnay orqali ichkariga chaqirib olyapti. Sen nimagadir indamaysan, boshqa bolalardek, onangga yopishmaysanam. Razm solsam, ikki-uch qadam naridagi o'zingga o'xshagan yigitga tikilib qolibsam. U yigit ham onasidan ko'ra, otasiga yopishib olibdi. Otasi bo'lsa unga bir nimalarni uqtiryapti. Gap o'zini himoya qilish, kuchlilik haqida bo'lsa kerak-da, birdan yigit otasini dast yerdan uzib, ko'tarib oldi. Ota bo'lsa boshqalardan yarim bo'y o'sib, xoxolab kuladi, o'g'lining yelkasiga qoqib, "bo'ldi", "bo'ldi" deydi... Buni qaraki, vaqti kelib o'g'illar ham otalarini osmonga otgudek erkalashlari mumkin ekan. Baxtli otalar, baxtli o'g'illar...

Onani kuzatdingmi o'shanda? U hammadan ham baxtiyor edi..." Ona o'zining cheksiz armonlarini shu vaqtgacha ichiga yutib kelgan, ammo bunday daqiqada o'g'lidan yashirolmagan edi. Eng dahshatlisi, ona-bola beozorgina quchoqlashib xayrlashayotganda ayol: "Otangni ham xabardor qilsak bo'larkana, o'g'lim", — deb shivirlaganda, yigit jahl bilan atrofga nazar tashlab, barmoqlari tugilib "Xabardor edilar!" — deydi...

Qissada madorsiz ayolning shundan keyingi ahvoli, o'g'lini bag'ridan bo'shatganda boshqalardek otaga emas, yana jafo-kash yuragiga suyanib qolishi tasvirlanadi. Asar maktub shaklida bo'lgani bois barcha dard-alamlar ona tilidan hikoya qilingan. Yozuvchi shu tariqa, bugunki hayotimizda juda ko'plab topiladigan bunday voqealar va uning oqibatidan rangi za'faron o'smirlar ruhiyatini o'z qahramoniga ko'chira boradi. Natijada, Ona barcha yolg'iz ayollarning umumlashma obraziga aylana olgan. Maktublarda garchi erkaklarning burch va vazifalari, oila to'kisligi uchun ularning mas'ulligi tilga olinsa-da, beg'ubor bolalik olamiga darz ketmaslik bosh maqsadga aylangan. Bu holat qissada kichkina Sherning iztiroblari misolida oydinlashadi. U bolaligida hamma narsani aroqqa almashtirib, oilasini tashlab ketgan dadasi borligiga o'rtoqlari bilan garov o'ynaydi, hatto unga ishonmagan bir o'rtog'ini sudrab otasining vayrona kulbasiga olib keladi, kattakon qulf osilganiga qaramay, kechgacha shu yerda qolib ketadi: — Ketmaysan, ketmaysan, dadamni ko'rasan, dadam bor... axir, hozir keladilar — deya o'rtog'ining yoqasiga yopishadi; yig'lab turib, yolbora boshlaydi". Bolaning o'rtog'i oldida izza bo'lib, papkasini ustiga o'tirib, boshini tizzalari orasiga olib hiq-hiq yig'lay boshlashi ham har qanday yurakni zardobga to'ldiradigan holatdir. Ona o'z maktubida o'sha achchiq xotiralarni eslash orqali o'g'luga ta'kidlaydi: "Sen hech qachon, ha, hech qachon o'z farzandingni bunaqa ahvolga solmaysan. Bu azobni go'dak boshingdan o'tkazding".

Otasiz o'sgan bolalar tarbiyasidagi kemtiklik onaning yana bir maktubida ta'kidlanadiki, bu ham muallifning o'ziga xos topilmasi. Ayol qanchalik tirishmasin, baribir o'g'luga otadan

o'tadigan fazilatlarini, gap-so'zlaridagi dadillig-u mustaqillikni bera olmaganidan, hatto bu mumkin emasligini o'ylab ham ko'rmaganidan o'kinadi. Bil'aks, uni tergayverib o'ta ma'qul qilib qo'yganiga pushaymon bo'ladi. Xullas, bolani otasiz katta qilish dorbozning arqoniga langarsiz yurishga o'xshashi ona iqrorida oydinlashgan.

“Onayizor” qissasidagi mavzular uning aynan epistolyar maktub shaklini taqozo etgan bo'lsa, bolalikka munosabat oqibati kompozitsion yaxlitlikni ta'minlagan. Yozuvchi davr fojealari va muammolarini bir oila, shu oila go'daklariga, avvalo, otaning e'tibori va tarbiyasi misolida oydinlashtirishga erishgan. Shu sababli maktubdan maktubga o'tilgani sayin, voqealar rivoji kulminatsion nuqtaga ko'tariladi. Sher bola bo'lib, otasiz o'sganligi uchun baxtiyorlikni his qilmagan edi, o'smir yoshida otasini izlab borib, undan ko'ngli soviydi. Endi faqat onasiga suyanchiq, yelkadosh bo'laman, deganda esa harbiy xizmatga jo'naydi... Mushtipar onasining orzularini ro'yobga chiqarish uchun hamma narsaga rozi bo'ladi... Garchi, qissada faqat onaning o'g'liga yozgan maktublari keltirilgan, o'g'ilning onaga yozgan birorta javob xati bo'lmasa ham, farzandining onasiga mehribonligi, sirdoshligi anglashilib turadi. Ammo Afg'on fojiasi ona va bolaning bu umidini ham sarobga aylantiradi. Dastavval, ayol qizi Sabohatni bezorilardan qutqargan, keyin unga ko'ngil berib, sovchi qo'ygan Ulug'jon ismli harbiy yigit uchun ko'k kiyadi, so'ngra esa... buning yoniga Sherining azasi qo'shiladi...

Albatta, bunday paytda Onaning faryodiga tasvir o'zlik qiladi. Qissa davomida ona dard chekkan edi, har bir xati go'yo bir to'lg'oq uning. Umr so'qmoqlaridagi qorong'uliklarni ortda qoldirib, bo'yi tengi farzandlari to'yini ko'ray, yorug'likka yetay-yetay, deganda onaning ko'k kiyishi — dushmanga ham ravo ko'rilmaydigan ko'rgilik. Endi Onaning suratigina yashaydi bu dunyoda... Shu sababli jami maktublarning mantiqiy yakuni sanaluvchi xotima yozuvchi tilidan bitilgan. Unda adib kitobxonlarga onayizor shunga o'xshash yana qanchalab maktublar

bitgani, ammo ularni e'lon qilishga mushtipar ona rozilik bermaganini bayon etadi.

Umuman, adabiyotda xat uslubi bilan ko'pgina asarlar yozilgani ma'lum. Bu haqda e'tirofqa loyiq tadqiqotlar ham mavjud. Bunda maktubning rang-barang ko'rinishlariga munosabat bildirilar ekan, avvalo, u fikrlashga, atrofga razm solib qarashga, yaxshi-yomonni tanishga, har narsaga mustaqil baho berishga, o'z fikriga ega bo'lishga, kuzatuvchanlikka o'rgatishi alohida ta'kidlanadi. Shuningdek, maktubning tub mohiyatini, yuragini dalilning o'zi emas, balki, eng avvalo, shaxs va unga munosabat, shu tufayli tug'ilgan shaxsiy fikr-o'ylar, kechinmalar, his-tuyg'ular ifodasi tashkil etishi qayd etilgan. Ta'bir joiz bo'lsa, E.Malik qissasining maktub shaklida bitilishi ham qahramonlarning hissiy dunyosini ochishga, uning qiziqish bilan o'qilishini ta'minlashga xizmat qila olgan. Ijodkorning bu uslubdan foydalanishi shu ma'noda diqqatga sazovor.

E.Malikning qator qissalari o'smirlardagi murakkab ruhiy holatlarni aks ettirishga bag'ishlangani bilan e'tiborli. Yetim o'sayotgan o'smirlar ruhiy olami tasviri esa yanada ta'sirli aks etgan. Kundalikdagi bitiklar tarzida yozilgan "Yetim qolgan xotiralar" shu taqdir egalari qismatiga bag'ishlangan. Unda Mas'uda ismli qizaloqning kundalikda aks etgan maktublari orqali yetimxonalaridagi chinakam ahvol, bolalarning o'ksik qalbi, ruhiy kechinmalari, ota-onalari haqidagi o'ylari, umuman, kattalar haqidagi tasavvurlari badiiy ifodasini topgan.

Natijada, bu qissa uchun ham yangicha kompozitsiya ko'zga tashlanadi. Bunda endi har kungi voqealarning Mas'uda qalbidagi aks-sadosi kundalik bitigi shaklini olib, qissadagi yaxlit syujet shu asosda uyushtirilgan. Aslida, bu kundalik ham asar qahramonining oyisiga yozgan xati shaklida. Shunga ko'ra, voqealar ayro-ayro emas, balki yaxlit sarguzasht tusini olgan va butun bir xatdek ifodalangan.

Qissadagi bosh voqea 5-sinfni endigina bitirayotgan Mas'udalar oilasi boshiga tushgan tashvish, aniqrog'i, chet elda ishlagani ketgan dadasining betob bo'lib qolishi, onasining uni

borib olib kelishga majburligi tufayli qizi va o'g'lini qoldirishga ishonchli kishi yo'qligidan, ularni vaqtincha bolalar uyiga topshirishidir. Keyingi lavhalarda o'smir qizning oyijonisiga atab bitilgan behisob maktublari kundalikka jo bo'lgan. Yetimxonada tarbiyalanayotgan qizlarning turli taqdirleri, to'g'rirog'i, bu yerga kelib qolish sabablari, yigirma nafar qizdan o'n to'qqiz nafarining tirik yetimligi, ularning xayol dunyolari maktublarda o'z aksini topa boradi. Kitobxon Mas'uda timsolida o'smirlarning goh toshqin, goh mahzun, sir-u sinoatga to'la dunyosi bilan oshno bo'ladi: sog'inch hislari qiynagan qizaloq oyisiga tinimsiz xat yozishdan charchamaydi, u o'z orzularini shamolga, oymomaga aytib bo'shanadi, xayolan ular bilan muloqotga kirishadi. Mana, shamolga qanday murojaat qiladi: "Shamoljon, hoy shamoljon, sen hammadan chopqir, hammadan o'zg'irsan... Sen butun dunyodagi odamlarni yoqimli nafasing bilan silabsiypalab o'tasan... Yalinaman, yolvoraman, shamoljon, hech bo'lmasa bir martagina oyijonimning islarini olib kelgin, shunaqangi sog'indimki, xo'pmi, xo'p deya qolgin shamoljon!.." Yoki, Oymomaga iltijo qilib shunday o'tinadi: "Oymomajon, oymoma, sen hammadan chiroylisan-a? Hammadan balandda turasan-a? Huv men bilmagan tomonlarda oyijonim bilan adajonimlar bor, o'shalarni bir marta barkashingda ko'rsatib ber, jon oymoma!" Oymoma Mas'udaning nazarida xuddi ota-onasini qidirgandek, dumalab yotoqxonasi orqasiga o'tib ketadi, qizcha ota-onasini oymoma o'tib ketgan tomonda ekanligini bilsa-da, uning ketidan borolmasligi, yotoqxonadan chiqolmasligi uchun o'kinishdan o'zga chora topolmaydi.

Yozuvchi kundalikda muhrlangan qalb izhorlari — xatlar bahonasida u yerda tarbiyalanayotgan Halima, Madina, Soliha, Nargiza ismli qizlar va Odil kabi o'g'il bolalarning achchiq qismatlarini tilga oladi. Bu taqdir egalarining har biri alohida hikoya bo'lgulik. Shu sababli muallif asosiy voqea rivojida o'sha taqdirler hikoyalarini qoliplovchi hikoya tarzida bayon qiladi, ularning ruhiy tasvirini tiniqlashtiradi. Ya'ni, Mas'udaning kundalikdagi oyijonisiga yozgan maktublarida Darmonjon,

Nargiza, Odil qismlari alohida-alohida hikoya qilinadi. “Darmonjon dunyodagi hamma onalarni yomon ko‘rib qolgan ekan. Bechora, begona odamni ota deya olmagan uchun bu yerlarga kelib qolgan ekan-da. Xo‘rlansayam, o‘limga rozi bo‘lsayam baribir begonani “ota” demapti. Men ham xuddi shunday qilgan bo‘lardim...”

Mas‘udaning maktublarida Darmonjonning onasi misolida o‘z farzandini ertaklardagi o‘gay onalardek kalamushli yer-to‘laga qamab, bo‘g‘ib o‘ldirmoqchi bo‘lgani, bunday voqealar ta’sirida yetimxonadagi hamma bolalar ham barcha onalarni yomon ko‘ra boshlashi ta’kidlanadi. Yoki Nargiza ismli qiz timsolida “yetimxona kasali”ga yo‘liqqan bolalar ahvoli bayon qilinadi. “U – sog‘inish kasali! – uqtiradi hikoyachi badiiy qahramon. Bolalar onalarini o‘ylab-o‘ylab, ichlaridan kuyib-kuyib, oxiri yotib qoladilar”. Mas‘udaning maktubida bu holat ham juda ta’sirchan, real aks etgan. Nargiza shunday kasalga muhtalo bo‘lganda, qizlarning biri qo‘yib, biri oyoq-qo‘llarini uqalashadi, sochiq ho‘llab peshanasiga bosadi... U yarim tunda alahlashdan charchab uxlab qolganda va ertalab o‘rnidan turolmaganda, hamma dugonalari ohista oyoq uchida yurib nonush-tagaga chiqib ketishadi va chala-yarim ovqatlarini yeb, o‘z nasibalaridan o‘rtoqlariga ko‘tarib chiqishadi. “Men qizlarimizning bir-birlarini shunaqa ayashlarini ko‘rganimda biram suyunib ketamanki, oyijon, – maktubida qayd etadi Mas‘uda, – bunaqa mehr-oqibat bitta uyda yashaydigan ota-onaning bolalaridayam bo‘lmasligi mumkin. Biz o‘n to‘qqiz qiz – kulsak-kulamiz, yig‘lasak-yig‘laymiz. Dardimiz bitta-da, dardimiz. Yetimmiz!”

Ha, bu dardni G‘afur G‘ulomdek obdon tuygan va adabiyotda bosh mavzuga aylantirgan adibni topish qiyin. U shoir va nosir sifatida bu mavzuga bot-bot murojaat etganligi bejiz emasdi. O‘tgan asr boshlaridagi yetimlar chorasizlik qurboni edi, “Osmon baland, yer qattiq”ligidan ko‘cha-kuylarda sarson-sargardon shum yetimlar qismati adib nolalariga sabab bo‘lgandi. Ammo E.Malik qissalarida tilga olingan yetimlar, yo‘qchilikdan emas, ota-onasining noshukrligi-yu behayoligidan ozurda qalb nidolaridir.

Shu bois qissa qahramoni maktublarida yetimxonadagi opa-ukalar, garchi bir joyda bo'lishsa-da, xo'rliklari kelishi, ko'zlaridagi mung, so'rovlardan qochib, pana-pasqamlarga yashirinishlari, unsiz yig'lashlari, oqibatda esa bir-birlarini bog'lab turuvchi mehr rishtalarining chirt-chirt uzila borishi Mas'uda va uning ukasi timsolida oydinlashtiriladi. Faqat bu emas, ayrim bolalar onasi uchun hatto bir itchalik qadri bo'lmaganidan yetimxonaga kelib qolgani nadomatlar bilan aks etgan. Bolalarining hayotga va o'ziga nisbatan e'tiqodli, kelajagi ham o'sha bolalik orzularidek oppoq bo'lishida ota-onalar nechog'li muhim ahamiyatga egaligini asar davomida teran his qiladi kitobxon. Mas'udaning oyijonisi haqidagi shirin ertaklari ro'yoga aylanganini ko'rsatish bu aksiomani isbot qiladi.

...Yetimxonaga qandaydir idoradan bolalarni bozor-o'char ishlariga o'rgatishsin, deb pul tushadi. Bu pul katta yoshdagi bolalarga bo'lib beriladi. Ular o'sha pulga bozor, do'kon borib, xohlagan narsalarini sotib olishlari mumkin edi. Mas'udaning xonasidagi qizlar ham yetimxonadan chiqishadi. Qizlar magazinga kirishadi, magazindan chiqishadi. Ularga nima kerakligini o'zlari ham bilishmasdi. Buning o'rniga falon-falon narsani sotib olib kelinglar, deyishganda boshqa gap edi. Qizlarning boshi qotadi. Shunda Mas'uda taklif kiritadi: — Yuringlar, do'konmado'kon yurgandan ko'ra bozorga boramiz, bozorda hamma narsa arzon bo'ladi, deb eshitganman... Mas'uda tushlarida doim oyisini bozorda ko'rardi va uni yo'qotib qo'yib, odamlar orasidan axtarib, yugurardi... Endi o'ngida ham o'sha bozor, tushida onasi kutib tur, deb ketgan tut daraxti... Mas'uda bozor oralab chopar ekan, kimdir uni chaqiradi:

— Hey Mas'u, Mas'umisan?

— Voy Karim, Karim... Senmisan Karim? Katta kishi bo'lib ketibsanki... Karim?

O'qishni tashlab dehqonchilikka o'tib ketgan, hozir bozorda tarvuz sotib o'tirgan sinfdosh do'stini ko'rgan Mas'uda shu qadar hayajonlanadiki, nuqul uni gapirishga qistar, sinfdoshlari, maktabi, qishlog'ini so'rardi... Va qishloqlari shundoqqi-

na yarim soatlik yo'l ekanini bilgach, ko'zlariga ishonmaydi... Karim uni bekatgacha olib borib, avtobusga o'tqazib yuboradi... Mas'uda xuddi bog'cha bolasidek, suyunganidan uchib borardi... Avtobus qo'zg'alishi bilan Mas'uda iloji bo'lsa, shu avtobusda qaytish rejasini tuza boshlaydi. Uylariga oyijonisi birovni qo'yib ketganmikan yo qulfmikin? Shundoq ko'cha tomondan ko'rib qaytsayam bo'ldi. Shuyam yetadi unga. Shungayam zor edi-ku. Balki o'rtoqlariniyam ko'rib qolar. ...Ana uylari! Voy darvozayam ochiq ekan. U beixtiyor bir vaqtlardagidek yugurganicha ochiq turgan darvozadan kirib boradi. Kirdi-yu darvozaxonada turgan tanish mashinaga ko'zi tushdi. Adasining o'rtog'ini mashinasi-ku!.. Mas'uda mashinani aylanib o'tdi-da, hovlining qoq o'rtasida paydo bo'ldi. Hovlidagi tanish so'ritok, ha tanish so'ritok tagida... Nimagadir Mas'udaning ko'zlari ko'rmay qoldi. Shoshib-pishib ko'zlarini uqalab, yaxshiroq tikildi. Adasining o'rtog'imi? Iye, oyisimi, oyijonisimi? Chaqaloq cho'miltirishyaptimi? Ha, chaqaloq oyog'ini chalpillatib yig'layapti. Nimaga bunaqa? Mas'uda xuddi uyat ishning ustidan chiqib qolgandek, hovliga qandoq kirgan bo'lsa, shundoq otilib chiqib ketdi.

Ha, Mas'udaning shundan keyin qayoqqa ketganini hech kim bilmaydi. Yetimxonagayam qaytib bormaydi... (46-bet)

O'smirlik — o'ziga sig'a olmaslik, jussaning to'lishib borayotgan kuchini boshqara olmaslik davri. Shunday ekan, bu davrda ortiqcha iztiroblar, kutilmagan tashvishlar, xayolot dunyosining real olamga mos kelmasligidagi to'qnashuvi portlashga olib kelishi hech gap emas. Ta'bir joiz bo'lsa, qissadagi Mas'uda siymosida bu hol yorqin chizgilarda berilgan. Shundan bo'lsa kerakki, yozuvchi Mas'uda qismatini noma'lumligicha qoldiradi. Kundalikni undan qolgan yolg'iz yodgorlik sifatida talqin etadi. Ma'sudaning fojeasi aslida davr fojeasi, degan xulosa paydo bo'ladi, kitobxonda...

Istiqlol davri bolalar nasrining o'ziga xos an'ana va tamoyillarini oydinlashtiruvchi yana bir asar E.Malikning "Shaytonvachchaning nayranglari" ma'rifiy qissasidir. U ikki kitobdan

iborat bo'lib, ilgari surilgan g'oyalar qamrovi g'oyatda kengligi bilan ajralib turadi. Asar mavzuviy mundarijasi, obrazlar olamiga ko'ra bolalar tarbiyasiga xizmat qiluvchi axloqiy kitoblarning yangicha, zamonaviy ko'rinishidir. Chindan ham unda aks etgan muammolar shu kecha-kunduzda sodir bo'layotgan voqealar, Tohir Malik iborasi bilan aytganda, kundalik hayot shaytonlarning ko'zga ko'rinmas olami bilan ifoda etiladi.

Qissa sarguzasht-fantastik qissalar an'anasiga hamohangligi bilan yosh kitobxonlarni o'ziga jalb eta oladi. Asar g'oyasi nihoyatda dolzarb, yuki zalvorli. Shu bois unda ikki jihat alohida ko'zga tashlanadi: **birinchidan**, u mustaqillik tufayli badiiy adabiyotda xalq pedagogikasi, qur'oniy mavzular ifodasining singdirilishi namunasi sifatida diqqatga sazovor. Biz bilamizki, o'zbek va turkiy xalqlar adabiyotida ana shu an'ana bardavom bo'lgan. Mumtoz adiblar ijodida qur'oniy mavzular barhayotligi va aks etishi Qur'oni karim ma'nolarining tafsirlari bilan muqobil ravishda olib borilgani o'rinni e'tirof etilgan. Zero, adabiyotshunoslar to'g'ri ta'kidlaganidek, o'zbek adabiyotida diniy va dunyoviy qatlamlarning bir-biri bilan uzviy bog'liqligi Qur'on oyatlari yordamida ta'riflanadi. Asli o'zbek adabiyotining bu ikki qanotini bir-biridan ayri holda o'rganish samarasizligini tarix ko'rsatdi. Ana o'sha o'tmish yillar sabog'i, bugun va kelajakdagi e'tiqodimizni ilohiy kalom vazni bilan to'ldirishga ehtiyoj tug'dirgani sir emas. Binobarin, E.Malikning bu qissasi Qur'oni karimdagi mavzularni bolalarbop, obrazli ifoda etgani bilan e'tiborni tortadi. Masalan, bolalar va o'smirlar hali shaytoni la'in, Azozil degan nomlar ma'nosini chaqa olmaydi. Ammo ular har qadamda kattalar tomonidan aytiladigan "shaytoni qo'zigan", "shaytonga dars beradi", "shaytonning gapiga kirma", "shaytonga hay ber" degan jumalarni eshitib turadilar. Hamchunin, yozuvchi qissada shaytonvachcha tarixini Qur'oni karimga tayangan holda bayon qiladi: "Bobokaloni farishtalar orasida Azozil nomi bilan mashhur edi. Farishtalar hatto undan dars olishardi. Alloh yer yuziga xalifa qilib Odamni yaratdi va jamiki mavjudotga Odamga sajda qilishni buyurdi. Barcha-

si sajda qildilar, amrni so'zsiz bajo keltirdilar. Ammo Azozil kibr-u havo qildi, men olovdan yaralganman, qora balchiqdan yaralgan maxluqqa sajda qilmayman, dedi. Shu bilan hamma narsadan mahrum bo'ldi, Allohning huzuridan quvildi. Shaytoni la'in degan nom oldi. Do'zax ahlidan bo'ldi. Odam tufayli shu kuyga tushgan shayton odamni yo'ldan uraman, deb Allohga iddao qildi. "Bu bandamning iymoniga bog'liq, iymoni but bo'lsa, hargiz yo'ldan urolmaysan, iymoni sust bo'lsa, unda u ham shunga yarasha jazosini oladi", degan javob bo'ladi. Shaytoni la'in yana deydi: "Ey Tangrim, Sen odam bolalariga masjidlarni ibodatxona qilib berding, madrasalarni ilmxona qilib berding, men va mening zurriyotlarimning madrasasi, masjidi qayer?" — dedi. "Sening masjiding va madrasang bozordir", — degan javob bo'ldi. Mana necha ming yildirki, bozor shaytonlarning masjidi, madrasasi bo'lib keladi. (118-bet.)

Bundan tashqari, Bismillo xolaning bozorlarda "Insof tarozisi" tashkil qilishi va shu munosabat bilan xalqqa murojaati e'tiborga loyiq. "Bolalarim, — deydi xola, — iymonli odamlar boshiga qilich kelganda ham rost gapiradilar. Oqni-oq, qorani-qora... Bilib qo'yinglar, kim tarozidan urar bo'lsa, u odam emas, shayton, shaytonning malayi. Bilasiz, bolalarim, shayton siz bilan bizzini birinchi nomerli dushmanimiz. Tarozi xiyonat qilgan odam yurtiga ham, do'stiga ham, mahalla-kuyiga ham bemalol xiyonat qila oladi. "Tarozi — yurtga qozi", — degan gap bor, jonim bolalarim. Tarozi buzilsa, yurt buziladi. Alloh taolo: "...kam o'lchab beruvchining holiga voy", — degan. Allohning habibi Payg'ambarimiz (s.a.v.): "sotsangiz, o'lchab sotingiz va sotib olsangiz, o'lchab olingiz", deganlar". (165-bet, 1-k.) Qissada muqaddas kitobdagi "Ar-Rahmon", "Vaz-zoriyot", "Jin" suralari va boshqa ko'plab qur'oniy mavzular ham shu tariqa asosiy voqealarga bog'lab talqin etiladi.

Ammo, **ikkinchi** jihatdan u atrofimizda "aytsa tili, aytmasa dili kuyadi"gan hodisalar tasviriga bag'ishlangani bilan qimmatlidir. Qissa syujetidagi voqealar bolalarga ana shu jarayonni badastir tushuntirishga yordam beradi. Undagi obrazlarning ko'pchiligi, shu ma'noda, ramziy.

Hozirgi adabiy jarayonda bolalar adabiyotining badiiy jihatdan yuksak namunalariga keng e'tibor qaratish, yangi asr kichkintoylarining qiziqishlari, ruhiy, ma'naviy olami, ularning ijtimoiy hayotga munosabati masalalari aks etgan asarlar tahlili orqali o'quvchilarda axloqiy-ma'rifiy, ijtimoiy-siyosiy tarbiyani shakllantirishga ahamiyat berilmoqda. Jumladan, asrimiz boshlaridayoq bolalar adabiyoti bo'yicha monografik tadqiqotlar, risola hamda adabiy-tanqidiy maqolalar vujudga keldi. Adabiyotshunos olimlar-u tadqiqotchilarning maqola va risolalarida o'zbek bolalar adabiyoti tarixi va muammolari ilmiy-nazariy aspektida o'rganilib, badiiy jihatdan yuksak asarlar tahliliga e'tibor zarurligi ko'rsatib berildi. XX asr o'zbek bolalar adabiyoti salafllari ijodini yangi nuqtayi nazar bilan boyitish zarurligi asoslandi. Natijada, O.Safarov G'.G'ulomning bolalar nosiri va shoiri sifatidagi siymosini to'liq gavdalantiruvchi "Zamonlar tongining charoqlarisiz" (2003), Q.Muhammadiy haqidagi "She'rim – ochil dasturxon" (2011) adabiy portretlarini yaratdi.

Bir asrlik tarixga ega o'zbek bolalar adabiyoti qiyofasini belgilashda R. Barakayevning "O'zbek bolalar adabiyoti va Abdulla Avloniy ijodi" (2004) risolasi ham muhim rol o'ynadi. Shuningdek, R.Barakayev va B.Ashurov muallifligida "Tursunboy Adashboyev fenomeniga bir nazar" (T., "Akademnashr", 2014) monografiyasi, B.Ashurovning "Tursunboy Adashboyevning poetik mahorati" (T., 2009), R.Barakayev va Z.Isomiddinov to'plab nashrga tayyorlagan "Beg'uborlik olami kuychisi" (T., 2011) to'plamlari e'tirofga loyiq. Bu nashrlarda T.Adashboyev she'rlari orqali bolalar she'riyatining yangi tamoyillari tadqiq etilgan. Jumladan, A.Rasulov T.Adashboyev ijodi misolida bolalar adabiyotida nasr materialini she'rda tasvirlay olish, parodiya (teskari tanqid) janrini maromiga yetkazish, "uch tug'ishgan – hayvonot, nabotot va jamodot aro uzviy bog'liqlik, o'zaro ta'sir mukammal ko'rsatilishi", masal, lof janrlari ahamiyatini ko'rsatadi. Shoirning mutarjim sifatidagi yutuqlari o'zbek bolalar she'riyati o'zanlarini yangilagani ta'kidlanadi.

A.Obidjon XX asr o'zbek bolalar she'riyati xususiyatlari, 20-, 30-, 70- va 80-yillardagi yangi oqimlar, M.A'zam singari ijod-

korlar misolida bolalarning faqat aqliga emas, ko'ngliga ham ta'sir o'tkazish yo'lini izlashga tutinish, T.Adashboyev ham shu silsilada boshqalarga o'xshamagan she'riyati bilan bu olamga kirib kelganini ta'kidlab o'tadi. Shoirning "Bolalikka qaytaman" turkumiga kirgan yoxud "Yo'lchi yulduz", "Fufayka" singari she'rlari sobiq tuzum davrida o'z bahosini topmagani tilga olinadi. A.Obidjon, T.Adashboyev she'rlarini adabiyotshunos, o'quvchi hamda shu adabiyotning yetuk salafi nuqtayi nazaridan o'rganarkan, bolalar adabiyotshunosligini yanada taraqqiy ettirish zarurligini o'rinli ta'kidlaydi.

Bundan tashqari, S.Matchon, Q.Yo'ldosh, Q.Qahramonovlar bolalar adabiyotshunosligi masalasida fikr yuritsalar, R.Barakayev, B.Ashurov T.Adashboyev ijodini kengqamrovli, monografik izchillikda talqin etadilar. Natijada, o'zbek bolalar she'riyati, adabiyoti sohasida ham, nihoyat, teran anglanayotgan vazifalar, tamoyillar oydinlashadi. Ayniqsa, badiiy mahorat masalalari, hozirgi yosh avlod tarbiyasi uchun muhim bo'lgan Vatan va vatanparvarlik mavzusi talqinlari, tabiat manzaralari tasviri, lirik qahramon obrazini yaratish borasidagi o'ziga xosliklar, ularni xalq og'zaki ijodi va jahon bolalar adabiyoti an'analari ijodiy o'rganish vositasida tasnif etilishi ilmiy omallashtirilgan.

Shu jihatdan qaraganda bolalar adabiyoti namoyandalari haqidagi qator to'plamlar, monografik risolalar ham o'zbek bolalar adabiyotining tadrijiy, janriy tamoyilini belgilashda o'ziga xos omil bo'layotir. Safar Barnoyev haqidagi to'plamda ("Bolajonlik saodati" T., 2011) adib asarlari orqali o'zbek bolalar adabiyotining umummasalalari, muammolari va dolzarb vazifalariga daxl qilingan.

Yetuk adabiyotshunos olim A.Rasulovning X.To'xtaboyev romanlari haqidagi "G'aroyib saltanat" (T., 2012) hamda A.Obidjon ijodining ayrim qirralariga bag'ishlangan "O'zlik sari yo'l" (T., 2012) risolalari aytish mumkinki, bolalar adabiyotshunosligida yangi yo'nalaish hisoblanadi. Olim bolalar asarlarini tipik va konseptual, yozuvchi mahorati, badiiy olami, makon va zamon, adabiy tur va janr nuqtayi nazaridan o'rganish,

ya'ni jahon va umumadabiyot o'ldovida tahlil qilish ehtiyojini asoslaydi. Ayni paytda qahramon xarakterini yoritishning an'anaviy va modern usullariga e'tiborni qaratadi.

Shunindek, K.Turdiyevaning "XX asrning 60–80-yillarida o'zbek bolalar she'riyatida ma'naviyat masalalari" (T., 2013), O.Safarov va B.Jamilovanning bolalar jurnalisti va adibi E. Malik haqidagi "Bolalaik – boqiylik timsoli yoxud muxbirlikning olis yo'llari" (T., 2011) adabiy portreti istiqlol davri bolalar adabiyoti tamoyillari oydinlashtirishga xizmat qiladi.

"Istiqlol davri yangi bolalar adabiyotining maydonga kelishida, – deb yozadi R.Barakayev, – 80-yillarning ikkinchi yarmi katta ta'sir ko'rsatdi. Ayni shu davrda bolalar adabiyotimiz tom ma'nodagi haqiqatga tik boqadigan adabiyotga aylandi, yosh avlodni erksevarlik tuyg'ulari ruhida tarbiyalashda ilk qadamlarini qo'ydi".⁷⁴

Binobarin, istiqlolga erishgan dastlabki kunlardan oq, yoshlarimizni ma'naviy sog'lom, barkamol etib tarbiyalash masalasiga jiddiy e'tibor qaratilgani ular adabiyotida ham o'z aksini topa bordi. Bolalar adabiyoti, ushbu vazifani ado etishdagi eng muhim vositalardan biridir. Bu ishga badiiy so'z qudrati bilan hissa qo'shib kelayotgan iste'dodli shoir va yozuvchilar ijodi diqqatga loyiq. Binobarin, chorak asrlik bolalar adabiyotida hodisa bo'larli asarlar maydonga kelgani e'tirofqa loyiq. Davr uchun etalon bo'lgan ijodkorlar adabiyotga yangi shakl va mazmun, mavzu va obraz, dolzarb g'oyalar olib kirgani bilan diqqatga loyiq.

Bilim, ko'nikma va malakani rivojlantirishga yo'naltiruvchi savollar:

1. Istiqlol davri bolalar adabiyotining o'ziga xosligi nimalarda namoyon bo'ladi?
2. Istiqlol davri o'zbek bolalar she'riyatida qanday mavzular yetakchi?
3. Istiqlol davri bolalar nasri haqida mulohaza yurita olasizmi?

⁷⁴ Bu haqda qarang: Barakayev R. Istiqlol davri o'zbek bolalar adabiyoti: an'ana, vorisilik va izlanishlar. // O'zbek tili va adabiyoti j. 2003, 3-son, 4-b.

Kreativ test namunalari

1. *Quyidagi rasmlarga mos keluvchi she'r va ularning mualliflarini toping?*

A) Yana xazonrezgilik,
Bog'lar rangi siniqdi.
Dilda hokim ezgulik,
Anhorda suv tiniqdi.

B) Quyosh qizdirib har on,
Nurlarin sochar har on.
O'lkamizga nozlanib,
Juda ajib soz keldi.

C) Qish qorini supurdi,
Quyosh nurin ufurdi.
Yalpiz hidi gupurdi,
..... kelgach.

D) Bundan buyon ko'cha-ko'yda
Piyma, etik g'archillar.
Tinim bilmas chanalarda
Shokir, Ra'no, Barchinlar.

a) *Safar Barnoyev*
b) *Tursunboy Adashboyev*

c) *Qudrat Hikmat*
d) *Anvar Obidjon*

1	2	3	4
D	A	C	B
b	a	d	C

2. Quyida Tursunboy Adashboyevning “Tol va terak” she’ri misralarini ketma-ketlikda to’g’ri belgilang?

Ko’rolmasdan dedi: – Do’stim	A
Bo’lolmaysan ko’kka ustun.	B
Tol terakning o’sishini	C
”Mirzaterak – uyga kerak”	D
Novchalikning nafi bor.	E
Bo’y-bastiga ishonmagil	F
Degan elning naqli bor	J
– Ta’na qilma, og’aynijon	H

JAVOB:

1	2	3	4	5	6	7	8
C	A	F	B	H	E	D	J

3. Quyidagi ta’riflarga mos javoblarni toping.

1.	She’r tuzilishining asosini nima tashkil qiladi?	A	Hijolarning miqdoriga
2.	Shakliga ko’ra she’r vaznlari:	B	5,6,7,8,9 va undan ortiq.
3.	Aruz vazni nimaga asoslanadi?	C	aruz, barmoq, erkin (sarbast), nasriy she’r
4.	Barmoq vazni nimaga asoslanadi?	D	Hijolarning-cho’ziq qisqaligiga.
5.	Barmoq vaznidagi she’rning mis-rasi necha bo’g’indan tashkil to-pishi mumkin?	E	Ritmik o’lchov-hijo (bo’g’im)

Javob:

1-E	2-C	3-D	4-A	5-B
-----	-----	-----	-----	-----

4. Quyida berilgan fikrlarning qaysi biri to’g’ri?

A) **Adabiyot** – (ar. adab – go’zal xulq) – keng ma’noda, inson tafakkurining mahsuli o’laroq dunyoga kelgan;

B) **Alliteratsiya** – (yun. allos – o‘zgacha, agoreuo – gapirman) – 1) mavhum tushuncha yoki hodisani konkret narsa orqali ifodalashga asoslangan ko‘chim turi;

C) **Allegoriya** – (lot. al – yonida, litera – harf) – she’riy nutqda (nasrda nisbatan kam) bir xil undosh tovushlarning takrorlanishiga asoslangan ifodaviylikni kuchaytiruvchi vosita, takrorning fonetik sathdagi xususiy ko‘rinishi.

D) **Aforizm** – (yun. ta’rif, ixcham ifoda) – muallifi ma’lum bo‘lgan, ixcham shaklda va ta’sirli ifoda etilgan umumlashma fikr.

E) **Neologizm**. Ma’lum davr uchun eskirgan, iste’moldan chiqqan boshlagan til birligi (so‘z, frazeologizm va b.). Mas., *surur* (sevinch), *xayon* (foyda) va b.

F) **Atributiv forma**. So‘zning gapda asosan anglatuvchi funksiyasi -da kelishigi xos formasi.

G) **Afrikata** (lot. ishqalayman) qorishiq undosh tovush, paydo bo‘lish o‘rniga va ovozning ishtirokiga ko‘ra bir xil bo‘lgan portlovchi tovush bilan sirg‘aluvchi tovush

To‘g‘ri javob: A, D, F, G

5. O‘zbek bolalar shoiri T.Adashboyevga tegishli to‘g‘ri fikrlarni aniqlang. Javoblar jadvaliga “Ha” yoki “Yo‘q” so‘zlarini yozing.

1) U 1939-yilda Qirg‘izistonning O‘sh viloyatiga qarashli Olabug‘a tumanidagi Safed Bulon qishlog‘ida tug‘ilgan.

2) U Toshkent davlat dorilfununini hamda Jahon adabiyoti institutini bitira olmagan.

3) Toshkentdagi «Yosh gvardiya», Bishkek shahridagi «Mektep» nashriyotlarida «Biz sayohatchilar» (1969), «Ala-Toluk bolomun» (1971), «Arslonbob sharsharasi» (1973), «Surnay» (1975), «Nur daryo» (1977), «Guldasta» (1979), «Olatog‘-olatog‘» (1982), «Oqbura to‘lqinlari» (1985), «Sovg‘a» (1987) to‘plamlari bosilib chiqdi.

4) «Kamolning olmasi» deb nomlangan birinchi kitobi 1997-yilda talabalik chog‘idayoq nashr etilgan.

5) «Pesnya Jovoronok», «Podarok», «Olti oyoqli xo'tikcha», «Olatog' ohanglari» singari birtalay kitoblari rus, latish, qozoq va o'zbek bolalar she'riyati antologiyalaridan munosib o'rin olgan.

6) Ijodkor «O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan o'qituvchi» degan nom va «Do'stlik» ordeni bilan taqdirlangan. Shuningdek, «Qirg'izistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi» hamda «Manas» ordenining sovrindoridir.

7) «Yassaviy zurriyodlari» qissasini o'zbek tiliga tarjima qilgan.

Test topshirig'i javobi:

1	2	3	4	5	6	7
Ha	Yo'q	Ha	Yo'q	Ha	Ha	Yo'q

6. Quyida berilgan ta'riflarning qaysi folklor atamasiga mosligini toping

1.	Bu ko'pincha an'ana va urf-odatning tarkibiy qismi bo'lib, asosan, rasmiy va ruhiy ko'tarinkilik vaziyatida o'tadi, o'zining umum qabul qilgan ramziy harakatlariga ega bo'ladi. Masalan, aqiqa – ism qo'yish marosimi, nikohdan o'tish marosimi, dafn qilish marosimi, xotirlash marosimi, ekishga kirishish (urug' qadash) marosimi, o'rimga kirishish marosimi va hokazolar.	A	Terma
2.	bu o'zbek folklorining mustaqil, qadimiy, an'anaviy janri bo'lib, insonga yomonlik, o'lim tilash motivlarini ifodalashi bilan ajralib turadi	B	Olqish
3.	kishilarga yaxshilik, ezgu niyat, xotirjamlik, qut-baraka, sog'liq tilash maqsadida aytiladi. Ular kishilarning ruhini ko'tarib, yaxshilikka da'vat etadi. Shuning uchun janr nomi turkiy tillarda «maqtash», «sharaflash», «yaxshi istaklar bildirish» kabi ma'nolarni anglatadi.	C	Marosim folklori
4.	Ularda qo'shchi yoki qo'shga qo'shilgan ho'kiz tilidan og'ir mehnatdan qilingan shikoyat yoxud ish hayvoniga murojaat motivlari yetakchilik qiladi. Bu qo'shiqlarida ko'pincha uchta an'anaviy obraz ko'zga tashlanadi. Ular – zolim boy, mehnatkash, qashshoq dehqon hamda ezilgan, jabrlangan ho'kiz obrazlaridir.	D	Qarg'ish

5.	istilohiy ma'noda <i>terib aytmoq, tanlab termog ma'no-</i> larida bo'lib, xalq qo'shiqlari silsilasidagi mavzu mohiyatiga ko'ra bir-birini to'ldiradigan uchlik, to'rtlik, beshlik va oltilikdan iborat bandlarni kompozitsion jihatdan bir tizimga yaxlitlashtirish asosidagi lirik yoxud xalq dostonlari ijrosi oldidan baxshining o'z repertuariga poetik ekskurs qilishi asnosida badihatan tug'ilgan biografik yoki avtobiografik, ayrim hollarda didaktik xarakterdagi epik qo'shiq namunasi.	E	Qo'sh qo'shiqlari
----	--	---	-------------------

Javob:

1-C	2-D	3-B	4-E	5-A
-----	-----	-----	-----	-----

7. Quyida berilgan misollarning janrini to'g'ri belgilang.

1	Olim bo'lsang, olam seniki	A	Bolalar qo'shig'i
2	Oq choynakka oq qopqoq, Ko'k choynakka ko'k qopqoq	B	Maqol
3	Chol: "Ur, to'qmoq" degan ekan to'qmoq uy egasini ura ketibdi. Mezbon: "Voy, doood, iltimos, otaxon, To'qmog'ingni to'xtat, barcha narsalaringni qaytaraman..." deb dodlarmish.	C	Topishmoq
4	Yer tagida oltin qoziq, U hammaga berar oziq	D	Tez aytish
5	Boychechagim, boylandi Qozon to'la ayrondi, Ayroningdan bermasang, Qozon tovog'im vayrondi.	F	Qo'shiq
6	Oq olma, qizil olma, Olmaga nazar solma. Otam senga bermaydi, Endi yo'lingdan qolma.	J	Ertak

Javoblari:

1	2	3	4	5	6
B	D	J	C	A	F

8. O'zbek bolalar adabiyoti ijodkorlarini su'ratini va nomini to'g'ri toping?

- A) Po'lat Mo'min
- B) Anvar Obidjon
- C) Kavsar Turdiyeva
- D) Tursunboy Adashboyev
- E) Rauf Tolib
- F) Quddus Muhammadiy
- G) Miraziz A'zam

TO'G'RI JAVOB:

1	2	3	4	5	6	7
A	B	F	C	E	G	D

Glossary

Avtobiografik asar — (yun. Autos — o‘z, bios — hayot, grafo — yozaman) — muallifning o‘z hayoti haqida izchil hikoya qilishiga asoslangan adabiy janr. Avtobiografik asar muallifi o‘z hayotini qaytadan yashab ko‘radi, uni bir butun sifatida idrok etishga intiladi. A.a. aksar hollarda mualliflarning ijodiy yetuklik pallalarida, umrlari nihoyasida yoziladi. (mas. Oybekning “Bolalik” qissasi.) U memuar, kundalik va sayohatnomalarga o‘xshab ketsa-da, ulardan tubdan farq qiladi. Shuningdek, A.a. avtobiografik xarakterdagi asarlar hamda turli munosabatlar bilan yoziladigan tarjimayi hollardan tafovutlanadi.

Adabiyot — (ar. adab — go‘zal xulq) — keng ma‘noda, inson tafakkurining mahsuli o‘laroq dunyoga kelgan, o‘qish uchun mo‘ljallab yozilgan asarlar jami. Tor ma‘noda — so‘z san‘ati, badiiy adabiyot.

Adabiyotshunoslik — (ar. — adab, fors. tanish, o‘rganish)— badiiy adabiyotning kelib chiqishi, mohiyati, rivojlanish qonuniyatlari, ijtimoiy aloqalarni o‘rganuvchi fan. A.ning obyekti bo‘lmish badiiy adabiyotga taalluqli ilmiy muammolar ko‘lami-predmeti juda keng. Zamonaviy A. fani uchta asosiy sohadan tashkil topadi: *adabiyot tarixi*, *adabiyot nazariyasi* va *adabiy tanqid*. Uning matnshunoslik, manbashunoslik, bibliografiya singari yordamchi sohalari ham mavjud.

Allegoriya — (yun. allos-o‘zgacha, agoreuo-gapiraman) — 1) mavhum tushuncha yoki hodisani konkret narsa orqali ifodalashga asoslangan ko‘chim turi. Mas. tulki — ayyorlikni ifodalaydi.

Alliteratsiya — (lot.al — yonida, litera — harf) — she‘riy nutqda (nasrda nisbatan kam) bir xil undosh tovushlarning takrorlanishiga asoslangan ifodaviylikni kuchaytiruvchi vosita, takrorning fonetik sathdagi xususiy ko‘rinishi. Mas. sochilgan sochingdek sochilsa siring (Cho‘lpon).

Annotatsiya — (lot. annotatio — izoh, sharh) — asar mazmunining qisqacha bayoni. Noshirlik amaliyotida kitoblarning ichki muqovasida, ilmiy maqolalarning sarlavhasidan keyin beriladi.

A. asarning o'ziga xos pasporti bo'lib, u bilan umumiy tarzda tanishtiradi.

Antologiya — (yun. guldasta) — biror milliy adabiyot, davr, adabiy yo'nalishga mansubligi jihatidan tanlangan ijodkorlar asarlaridan namunalarni jamlovchi to'plam.

Aforizm — (yun. ta'rif, ixcham ifoda) — muallifi ma'lum bo'lgan, ixcham shaklda va ta'sirli ifoda etilgan umumlashma fikr.

Badiiy tahlil — (ar. tekshirish, hal qilish) — adabiy asarning mazmun mohiyatini idrok etish, uning yaxlit estetik hodisa sifatidagi mavjudligini turli aspektlarda o'rganib, o'ziga xosligini ochib berish va qimmatini belgilashga qaratilgan hissiy-intellektual faoliyat.

Badiiy to'qima — (ruscha kalka — xud.vim.) — yozuvchi-ning ijodiy tasavvur va taxayyuli mahsuli, voqelikda real asosi yoki to'liq o'xshashi mavjud bo'lmagan badiiy obrazlar, hayotiy holatlar, voqealar yaratishda namoyon bo'luvchi bad. ijodning muhim komponenti.

Band — she'rning ritmik, ritmik-intonatsion va mazmuniy jihatdan nisbiy mustaqillikka ega bo'lagi.

Gimn — (yun. madhiya) — qadimgi yunon adabiyotida ilohlarni ulug'lash, maqtash uchun kuylangan qo'shiq. Mas. yunonlar Appolonni madh etgan. Keyinchalik tarixiy voqealar, qahramonlar madh etiluvchi tantanavor qo'shiqlar ham gimn deb yuritilgan.

Mazmunan dasturiy xarakterdagi she'r asosidagi tantanavor qo'shiq, muayyan ijtimoiy harakat, uyushma, davlat va shu kabilarning atributlaridan biri, madhiyasi.

Detektiv adabiyot — (yun. izquvar) — sarguzasht adabiyoti-ning bir tarmog'i, syujeti asosida sirli jinoyatlarni ochish bilan bog'liq voqealar yotuvchi asarlarning umumiy nomi.

Didaktik adabiyot — (yun. o'rgatuvchi, ta'limiy) — muayyan ta'limiy, tarbiyaviy maqsadlarda yaratilgan adabiy asarlarning umumiy nomi. Mas. Sa'diyning "Guliston" va "Bo'ston", Kaykovusning "Qobusnoma" asari.

Improvizatsiya — (lot. kutilmagan, birdan) — badiiy ijodning alohida bir ko‘rinishi bo‘lib, bunda asar bevosita ijro jarayonida yaratiladi.

Interpretatsiya — (lot. tushuntirmoq) — talqin; adabiy asar mazmunini idrok qilish, uning mazmuni, badiiy konsepsiyasini anglash, tushunish.

Inssenirovka — (lot. sahna) — aslida sahnaga mo‘ljallab yozilmagan asarlarni (ko‘proq, epik asarlarni) sahnalashtirish uchun qayta ishlash. I. sahnalashtirilishi mo‘ljallangan asarning g‘oyaviy-badiiy xususiyatlarini qayta yaratishni taqozo etadi.

Intonatsiya — (lot. — kuchli talaffuz etaman) — jonli nutqning ifodaviyligini ta‘minlovchi asosiy omil, tipning fonetik vositalari (tovush toni, talaffuz tempi, tembr, pauzalar, melodika, mantiqiy va so‘z urg‘ulari) majmui. U estetik emotsional ta‘sir o‘tkazishda muhim ahamiyatga ega.

Remarka — (fr. — izoh) — dramatik asarlarda muallif tomonidan sahna voqeasining boshlanishi oldidan beriluvchi yoki uning kechishi davomida qavs ichida berib boriluvchi izohlar. Remarka parda yoki ko‘rinish oldidan berilgan hollarda voqea kechayotgan joy, vaqt, ishtirok etuvchilar va sh.k.lar haqidagi zarur ma‘lumotlardan iborat bo‘ladi.

Epigrafi — (yun. — bitik, sarlavha) — asarning boshlanishida sarlavhadan keyinoq yoki uning bo‘lim (bob.fasl)lari boshida keltiriluvchi qisqa, odatda, e‘tiborli manbalardan (xalq ijodi, mashhur kishilarning purhikmat so‘zlari va sh.k.) olingan ko‘chirma, sitataning bir ko‘rinishi.

MUNDARIJA

Kirish.....	3
I. O'zbek bolalar adabiyoti va uning yuzaga kelish omil-lari. Abdulla Avloniy va Hamza Hakimzoda Niyoziy — ilk bolalar shoiri hamda pedagogik risolalar muallifi.....	6
I.1. O'zbek bolalar adabiyoti haqida tushuncha: istiloh, fanning predmeti, maqsadi va vazifalari, adresliligi.....	6
I.2. Milliy uyg'onish harakati va jadid ma'rifatparvar-larining o'zbek bolalar adabiyotini yuzaga keltirishdagi roli.....	10
I.3. Abdulla Avloniy — islohotchi pedagog va bolalar shoiri.....	19
I.4. Hamza Hakimzoda Niyoziy — ma'rifatparvar bolalar shoiri.....	26
II. O'zbek bolalar adabiyotining shakllanish bosqichlari: adabiy ertaknavislik an'analari.....	35
II.1. Adabiy ertak va uning bolalar adabiyoti taraqqiyotiga ta'siri.....	35
II.2. H.Olimjon — dostonnavis shoir.....	38
II.3. Shukur Sa'dulla xalq og'zaki ijodi bilimdoni.....	45
II.4. Sulton Jo'ra — o'smirlar kuychisi.....	52
III. O'zbek bolalar adabiyotining taraqqiyot xususiyatlari (1930—80-yillar).....	67
III.1. O'zbek bolalar adabiyoti haqidagi fanning yaratilishi.....	67
III.2. G'afur G'ulom — bolalar shoiri va nosiri.....	71
III.3. Quddus Muhammadiy — bolajonlarning tabiatshunos shoiri.....	78
III.4. Ilyos Muslim, Qudrat Hikmat, Po'lat Mo'min va Zafar Diyor she'riyatining muhim tamoyillari.....	84
IV. O'zbek bolalar nasrida avtobiografik, tarixiy-biografik, sarguzasht qissalar hamda roman janrining o'rni.....	112
IV.1. O'zbek bolalar adabiyotida qissanavislik an'analari.....	112
IV.2. Avtobiografik qissalarda yozuvchi shaxsining badiiy talqini.....	114
IV.3. Tarixiy-biografik qissalarning bolalar kitobxonligidagi o'rni.....	133

IV.4. Sarguzasht qissa va romanlarda ijtimoiy tuzum hamda bolalar xarakteri ifodasi.....	143
V. O‘zbek bolalar nasrida o‘smirlar ruhiyati tasviri va badiiy psixologizmning o‘rni.....	160
V.1. H.Nazir qissalarida o‘smirlar olami ifodasi va qahramon psixologizmi.....	161
V.2. N.Fozilov qissalaridagi o‘smirlar munosabati ifodasida yozuvchi psixologizmi.....	171
V.3. “Mungli ko‘zlar” (X.To‘xtaboyev), “Alvido, bolalik” (T.Malik) qissalarida jinoyatchilik ko‘chasiga kirib qolgan o‘smirlar obrazi tasvirida psixologizm.....	179
VI. Jahon va rus bolalar adabiyotining o‘zbek bolalar adabiyotiga ijodiy ta’siri hamda o‘zaro aloqalari.....	191
VI.1. Jahon va rus bolalar adabiyotining ayrim tamoyillari va uning o‘zbek bolalar adabiyoti rivojiga ta’siri.....	191
VI.2. Jahon bolalar adabiy ertaknavislik an‘analari: aka-uka Grimmlar, Sh.Perro, H.Andersen, J.Rodari.....	195
VI.3. Rus bolalar adabiyoti namunalarining o‘zbek bolalar adabiyotidagi o‘rni va ahamiyati (A.S.Pushkin, S.Marshak, K.Chukovskiy misolida).....	209
VII. Istiqlol davri o‘zbek bolalar she’riyatidagi o‘ziga xos- liklar: shakily izlanish, geometrik va alifbo she’rlar.....	229
VII.1. Istiqlol davri bolalar adabiyotining o‘ziga xos xususiyatlari.....	229
VII.2. Hamza Imonberdiyev ijodida istiqloq g‘oyalari ifodasi....	246
VII.3. Kavsar Turdiyeva – bolalar shoiri va dramaturgi.....	250
VII.4. Dilshod Rajabov – bolalar shoiri.....	258
VII.5. Abdusaid Ko‘chimov ijodida bola ruhiyati talqini.....	265
VIII. Istiqlol davri bolalar nasri va dramaturgiyasidagi izlanishlar.....	272
VIII.1. O‘zbek bolalar nasrining ayrim tamoyillari va janriy xususiyatlari.....	272
VIII.2. Istiqlol davri bolalar qissa va hikoyalarining mavzuiy-g‘oyaviy mundariyasi, ifoda usullari hamda badiiy-kompozitsion ahamiyati.....	283
VIII.3. Hozirgi adabiy jarayonda bolalar adabiyotining o‘rni.....	298
Glossary.....	307

MUNDARIJA

Kirish.....	3
I. O'zbek bolalar adabiyoti va uning yuzaga kelish omil-lari. Abdulla Avloniy va Hamza Hakimzoda Niyoziy — ilk bolalar shoiri hamda pedagogik risolalar muallifi.....	6
I.1. O'zbek bolalar adabiyoti haqida tushuncha: istiloh, fanning predmeti, maqsadi va vazifalari, adreshiligi.....	6
I.2. Milliy uyg'onish harakati va jadid ma'rifatparvar-larining o'zbek bolalar adabiyotini yuzaga keltirishdagi roli.....	10
I.3. Abdulla Avloniy — islohotchi pedagog va bolalar shoiri.....	19
I.4. Hamza Hakimzoda Niyoziy — ma'rifatparvar bolalar shoiri.....	26
II. O'zbek bolalar adabiyotining shakllanish bosqichlari: adabiy ertaknavislik an'analari.....	35
II.1. Adabiy ertak va uning bolalar adabiyoti taraqqiyotiga ta'siri.....	35
II.2. H.Olimjon — dostonnavis shoir.....	38
II.3. Shukur Sa'dulla xalq og'zaki ijodi bilimdoni.....	45
II.4. Sulton Jo'ra — o'smirlar kuychisi.....	52
III. O'zbek bolalar adabiyotining taraqqiyot xususiyatlari (1930—80-yillar).....	67
III.1. O'zbek bolalar adabiyoti haqidagi fanning yaratilishi.....	67
III.2. G'afur G'ulom — bolalar shoiri va nosiri.....	71
III.3. Quddus Muhammadiy — bolajonlarning tabiatshunos shoiri.....	78
III.4. Ilyos Muslim, Qudrat Hikmat, Po'lat Mo'min va Zafar Diyor she'riyatining muhim tamoyillari.....	84
IV. O'zbek bolalar nasrida avtobiografik, tarixiy-biografik, sarguzasht qissalar hamda roman janrining o'rni.....	112
IV.1. O'zbek bolalar adabiyotida qissanavislik an'analari.....	112
IV.2. Avtobiografik qissalarda yozuvchi shaxsining badiiy talqini.....	114
IV.3. Tarixiy-biografik qissalarning bolalar kitobxonligidagi o'rni.....	133

IV.4. Sarguzasht qissa va romanlarda ijtimoiy tuzum hamda bolalar xarakteri ifodasi.....	143
V. O‘zbek bolalar nasrida o‘smirlar ruhiyati tasviri va badiiy psixologizmining o‘rni.....	160
V.1. H.Nazir qissalarida o‘smirlar olami ifodasi va qahramon psixologizmi.....	161
V.2. N.Fozilov qissalaridagi o‘smirlar munosabati ifodasida yozuvchi psixologizmi.....	171
V.3. “Mungli ko‘zlar” (X.To‘xtaboyev), “Alvido, bolalik” (T.Malik) qissalarida jinoyatchilik ko‘chasiga kirib qolgan o‘smirlar obrazi tasvirida psixologizm.....	179
VI. Jahon va rus bolalar adabiyotining o‘zbek bolalar adabiyotiga ijodiy ta’siri hamda o‘zaro aloqalari.....	191
VI.1. Jahon va rus bolalar adabiyotining ayrim tamoyillari va uning o‘zbek bolalar adabiyoti rivojiga ta’siri.....	191
VI.2. Jahon bolalar adabiy ertaknavislik an‘analari: aka-uka Grimmlar, Sh.Perro, H.Andersen, J.Rodari.....	195
VI.3. Rus bolalar adabiyoti namunalarining o‘zbek bolalar adabiyotidagi o‘rni va ahamiyati (A.S.Pushkin, S.Marshak, K.Chukovskiy misolida).....	209
VII. Istiqlol davri o‘zbek bolalar she’riyatidagi o‘ziga xosliklar: shakily izlanish, geometrik va alifbo she’rlar.....	229
VII.1. Istiqlol davri bolalar adabiyotining o‘ziga xos xususiyatlari.....	229
VII.2. Hamza Imonberdiyev ijodida istiqloq g‘oyalari ifodasi....	246
VII.3. Kavsar Turdiyeva — bolalar shoiri va dramaturgi.....	250
VII.4. Dilshod Rajabov — bolalar shoiri.....	258
VII.5. Abdusaid Ko‘chimov ijodida bola ruhiyati talqini.....	265
VIII. Istiqlol davri bolalar nasri va dramaturgiyasidagi izlanishlar.....	272
VIII.1. O‘zbek bolalar nasrining ayrim tamoyillari va janriy xususiyatlari.....	272
VIII.2. Istiqlol davri bolalar qissa va hikoyalarining mavzuviy-g‘oyaviy mundarijasi, ifoda usullari hamda badiiy-kompozitsion ahamiyati.....	283
VIII.3. Hozirgi adabiy jarayonda bolalar adabiyotining o‘rni.....	298
Glossary.....	307

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

BASHORAT SATTOROVNA JAMILOVA

**O‘ZBEK BOLALAR
ADABIYOTI**

O‘quv qo‘llanma

“Noshir” – Toshkent – 2019

Muharrir: *S.Xolbekov*
Tex. muharrir: *D.Safayeva*
Musahhih: *S.Norova*
Sahifalovchi: *R.Xidoyatov*

Nashriyot litsenziyasi AI № 254, 31.12.2014-y.

Bosishga ruxsat etildi 28.11.2019-yil.

Bichimi 60x84 $\frac{1}{16}$. «Uz-Times» garniturasi.

Ofset bosma usulida bosildi. Shartli bosma tabog‘i 20,0.

Nashriyot bosma tabog‘i 19,5. Adadi 200. Buyurtma № 38

«Noshir» nashriyot uyi, 100020,
Toshkent sh., Langar ko‘chasi, 78.

«Noshir» O‘zbekiston-Germaniya qo‘shma korxonasida bosildi.
100020, Toshkent sh., Langar ko‘chasi, 78.

B.S. JAMILOVA

O'ZBEK BOLALAR ADABIYOTI

ISBN 978-9943-5485-8-9

9 789943 548589